

Faragó László

Téri lét

Társadalmi fordulat a térelméletben

2018

Lektorálta

Korompai Attila

A borítón

Lantos Ferenc, Cím nélkül, 1998, 100 x 100 cm, vászon, akril képe látható.

TARTALOM

Ábrajegyzék

Táblázatok

Előszó

Bevezetés

I. TUDOMÁNYFILOZÓFIAI ÉS MÓDSZERTANI ÉRTÉKVÁLASZTÁSOK

1. Elmozdulás a hagyományos tudományos módszerektől a posztmodern dekonstrukció irányába
2. A tér társadalmi értelmezését erősítő ismeretelméleti felvetések
3. Társadalomkonstruktivizmus
4. Az autopoiesis koncepciója
5. Tudománytörténeti előzmények
6. Társadalmi fordulat a térelméletben
7. Tértudományok, tér tanulmányok

II. TÉRÉRTTELMEZÉSEK

8. Téri idő
9. Térkonceptiók
 - 9.1. Abszolút tér, „objektív” szemlélet
 - 9.2. Objektív anyagi és társadalmi terek marxista dialektikája és a strukturalista térszemlélet
 - 9.3. Relacionális terek, interpretatív posztstrukturalista térszemlélet
 - 9.4. A „térbeliség” mint létmód, a heideggeri térfelfogás
 - 9.5. Hálózati tér, a kortárs szociológiai elméletek néhány térelméleti vonatkozása
 - 9.6. A valós és az észlelt tér lokális egybeesése
 - 9.7. Hétköznapi téridea, gyakorlati térhasználat
10. Társadalomkonstruktivista térfelfogásom
 - 10.1. A tér, az idő és a megjelenítő „tartalom” értelmes együttlétezése
 - 10.2. Konstruált értelmes terek
 - 10.3. A társadalomtér működési módja (hatásösszefüggés)

III. A TÁRSADALOMKONSTRUKTIVISTA TÉRÉRTTELMEZÉS ALKALMAZÁSA MÁS FOGALMAKRA

11. Egzisztenciális helyidea (jelenválóság)
12. Terület (konkrét földrajzi-politikai térség)
13. Regionalizálódás, regionalizmus, regionalizáció, régiók
 - 13.1. A régió létező entitás vagy társadalmi konstrukció
 - 13.2. A regionalizmus ideológiafüggő
14. A területi tőke mint relacionális háló
15. Helyben megvalósuló globális tértermelés
 - 15.1. Globalizmus, globalizáció

- 15.2. Glokalizáció
- 16. A tervezés terei
- 17. A természeti környezet, a társadalmi és a gazdasági rendszer összekapcsolódása

Irodalom

ÁBRAJEGYZÉK

1. Kassák: „Romboljatok, hogy építhessetek!”
2. A megismerés folyamatának hagyományos szcientista induktív modellje
3. Hiteink/tudásunk alakulása
4. Interszubjektív objektivitás, Davidson „háromszögelés elve”
5. A megismerés folyamatának (nem radikális) konstruktivista modellje
6. Kanizsa-háromszög
7. A tudáskonstrukciók ellenőrzése, működése
8. A triviális nyílt rendszer (A) és az autopoietikus zárt rendszer (B) működése
9. Szinkronia és diakronia
10. Komplex jelenség
11. Szubjektíven szemlélt relacionális társadalmi terek
12. Globális terek, hálózatok (szemléltető analógia)
13. A természeti, a társadalmi és a gazdasági rendszerek egymáshoz fűződő viszonya
14. A zárt területi rendszer és környezete

TÁBLÁZATOK

1. Kis léptékű helyek és a globális terek jellemzői

ELŐSZÓ¹

Szakmai pályafutásom jelentős részben a területi tervezéshez kötődik. Kezdetben várostervező közgazdászként dolgoztam a Dél-dunántúli Tervező Vállalatnál (PÉCSTERV), majd 1983-ban a Magyar Tudományos Akadémia munkatársa lettem, és 1989-óta részt veszek a felsőfokú oktatásban is. Akadémiai kutatásaim alapvetően elméleti jellegűek voltak, de sohasem szakadtam el a tervezési gyakorlattól. Pályám során minden területi szinten (falu, város, településrész, kistérség, megye, régió, ország, EU) és nagyon sok műfajban (konceptió, stratégia, rendezési terv stb.) közreműködtem tervek készítésében. Vezetésemmel készült az ország egyik első – a mai értelemben vett – *kistérségi* és az első *regionális* fejlesztési koncepciója.²

Szerepet vállaltam a területfejlesztés és a városfejlesztés szakpolitikai irányításában is. 1991–1992-ben területfejlesztési főosztályvezető voltam a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztériumban. Szaló Péter helyettes államtitkár úr irányításával megkezdtuk *a területfejlesztés új Európa-konform rendszerének* a kialakítását. Többek között előkészítettük a keleti blokk első területfejlesztési törvényét. 1994–1998 között mint megválasztott képviselő én vezettem Pécs Város- és Környezetfejlesztési Bizottságát (az önkormányzati testület szakbizottságát), amely nemcsak a várostervezést és környezetvédelmet irányította, hanem az építésügyet is felügyelte. E feladatok ellátása számos személyes tapasztalattal gyarapította tudásomat (jogszabályalkotás, országos és helyi tervegyeztetések, lakossági fórumok stb.).

A gyakorlati tervező munka és az egyetemi oktatás során is gyakran szembesültem azzal, hogy a felmerülő kérdésekre nincsenek kész válaszok, ami a mélyebb elméleti kutatások irányába terelte pályámat. A tervezéselmélettel és a konkrét tervekkel való foglalkozás egyrészt *multidiszciplináris* megközelítést követelt, másrészt szükségessé tette, hogy a legelvontabb és a legkonkrétabb gyakorlati kérdésekkel is foglalkozzam. Ez egyben azt is jelentette, hogy lehetőségem volt az elméleti tételek

¹ A szövegértelmezéshez jó tudni, hogy ki írta a konkrét szöveget, mik voltak a kiváltó körülmények (belső motiváció, külső hatások, Foucault-i genealógia).

² Pécs középfokú körzet területrendezési koncepciója, 1980, Pécsterv; A Dél-Dunántúl területfejlesztési koncepciója, 1994, MTA RKK.

helytállóságát, azok alkalmazhatatlanságát tesztelni a gyakorlati tervező munka során. Tervezési tapasztalataimat és az ezzel kapcsolatos elméleti kutatásaimat PhD-dolgozatomban és 2005-ben megjelent monográfiámban (*A jövőalkotás társadalomtechnikája*) foglaltam össze. Az elmúlt évtizedben kutatásaimban egyre nagyobb szerepet kaptak a *térelméleti kérdések*, amelyeket az MTA-doktori értekezésemben (2016b) foglaltam össze. E könyv a doktori értekezésem átdolgozott változata.

A magyar *elméleti* területi kutatások jelentős része történeti vagy szakirodalmi áttekintést ad (interpretált szövegek disszeminálása), vagy különböző módszerek, modellek adaptálására (annak módjára) tesz javaslatot. Közös vonásuk, hogy *ideológiamentességet hirdetnek*. Én a világnézeti, a tudományfilozófiai, az ideológiai³ alapállások különbözőségéből eredő narratívák különbözőségére és egyidejű létjogosultságukra hívom fel a figyelmet. A tudatos világnép és narratívaválasztás meggyőződés és döntés kérdése. Ez szorosan összefügg azzal, hogy kik vagyunk, miként alakítjuk önmagunkat (Johann Gottlieb Fichte, Jean-Paul Sartre), és ennek megfelelően miként cselekszünk a világban. A világnépünk többek között meghatározza azt is, hogy milyen térkonceptiókkal tudunk azonosulni, milyen területi terveket készítünk, és mit és milyen módon adunk át a diákoknak a katedráról.

Gyakori nézet és az egyetemi oktatásban általában alkalmazott gyakorlat, hogy minden tudományterületen létezik egy általánosan érvényes elmélet (objektív vagy aktuálisan elfogadott „bevett nézet”), amelynek megvannak a maga paradigmái, axiómái, törvényszerűségei, és ami ennek nem felel meg, az „zavaros” vagy „nem elég tudományos”. A jó oktatók többsége is a mainstream tudásanyagot adja át és kéri számon. A posztmodern tudományelmélet e gyakorlat kitágítására törekszik, amely az abszolút igazságokkal szemben a pluralizmust, a „sok kis narratíva” hitelességét hirdeti. Én sem támogatom, hogy bármilyen nézet elfogadható és oktatható lehet, de azzal egyetértek, hogy létjogosultságuk van különböző koherens és plauzibilis elméleteknek, különböző (rész)igazságok egymásmellettiségének. Engem a letisztult „kész

³ Nem a marxi értelemben (a felépítmény többnyire hamis tudatformáira) használom az ideológia kifejezést. „Eszmének és nézetek összessége, amelyek többé-kevésbé rendszerezett formában az embereknek a környező valósághoz és egymáshoz való viszonyát tükrözik...” (GELENCSÉR F. 2002: *A filozófia háromezer éve. A gondolkodás története*. Budapest: Tárogató Könyvek, 117.). E szó pejoratív használata abból ered, hogy a hazai diskurzusokban általában szándékosan eltorzított politikai ideológiákkal találkozhatunk.

tudománynál” (például regionális tudomány) mindig jobban érdekelt a még nem minden részleteiben kidolgozott és nem általánosan ismert/elfogadott „készülő tudomány” (például Magyarországon a tértanulmányok), amely sok elemében még bizonytalan, a körülötte folyó vita érdekvezérelt, esetleg átpolitizált, de sokkal inkább ott van benne az új meglátások lehetősége.

Soha sincs statikusan rögzült kész tudás, amely minden szituációban működő ismeretként átadható másoknak. E könyvben közreadott szöveggel további kérdések megfogalmazására, gondolkodásra szeretném készíteni olvasóimat. Építőköveket szeretnék adni sokaknak *a saját tudáskonstrukciójuk kialakításához*, amely a saját praxisukban (tapasztalataikban) gyökerezik. Ha közösen (író és olvasó) sikerrel járunk, akkor a konkrét térben és időben felmerülő kérdésekre ott és akkor könnyebb lesz mindenkinek megtalálnia a választ, egyszerűbb lesz választani az alternatívák (a „vagy-vagy”-ok) között. Elméleti fejtegetéseim során én is keresem a lehetséges gyakorlati konzekvenciákat.

Jómagam egymás mellett létező igazságok, különböző értelmezések (iskolák) pluralizmusát hirdetem, bár kétségtelen, hogy ezeket értékelő megjegyzéseim rólam is vallanak. Átadásra szánt ismeretkonstrukcióim nem függetlenek tőlem, csak saját tudásbázison, saját logikám szerint tudom interpretálni⁴ a külső hatásokat, a kapott explicit tudást. Nemcsak posztmodern, konstruktivista tudományelméleti alapállásból hangsúlyozom a különböző elméletek egymásmellettségét, hanem azért is, mert különböző praxisokban más teóriák alkalmazására lehet szükség, és mindegyik hozzáad valamit a világ (a társadalomban élő ember) megismeréséhez. Például szerintem hiába van az abszolút tér tartályszerű megközelítésénél hihetőbb, korszerűbb vagy csupán divatosabb térelmélet, jómagam is elismerem, hogy sok szituációban, a mindennapi gyakorlatban a legtöbb ember számára jól használható rendező erő/elv lehet, így nem célszerű azt teljes mértékben száműzni a térelméletből és a gyakorlatból. Természetesen az általam is képviselt nézetek szélesebb körű elfogadottsága sem zárja ki szükségszerűen más tudáskészletek helytállóságát, és fordítva.

A rám irányuló és az általam megfogalmazott kritika is mindig a saját világlátáson, az egyéni interpretáción alapul. (Minden vélemény interpretáció, ami azt is

⁴ „Nem adhatok mást, csak mi lényegem” (Madách Imre: *Az ember tragédiája*). Az, hogy ki vagyok én, milyen képzésben vettem részt, hol dolgozom, milyen diskurzusban csiszolódtam hitvallásom, miként éltem meg a mindennapi munkám kihívásait, megmutatkozik a nézetrendszeremben, az általam kidolgozott oktatási tematikákban.

jelenti, hogy ha nem is félreértésen alapul, akkor is más szemszögből cáfolható.) Vitapartnereim a saját olvasatuk alapján (meggyőződésüknek, tudásbázisuknak és konkrét tapasztalataiknak megfelelő szemüvegen keresztül) sorolnak be engem/nézeteimet valahová,⁵ és gyakran saját hitvallásukat, tudományos pozíciójukat kérik számon rajtam. Minden kategorizálás, irányzatokba való besorolás szükségszerűen leegyszerűsít, és a meg nem felelések lehetőségeit rejti. Belátom, hogy az általam képviselt nézetrendszer címkézését az is nehezítheti, hogy gyakran – az elvárásoknak megfelelően – jómagam is a nagy narratívák, az elfogadott elméletek valamelyikére támaszkodva, azok kereteiben igyekszem elmondani saját állásponantomat. Beskatulyázásomat megkönnyítendő, felvállalom neokantiánus idealizmusomat, a posztstrukturalista nézeteket (a térszemlélet kulturális-történeti *a priori*, amely hozzájárul az ismeretek felépítéséhez), posztpozitivistát, egzisztencialistát, posztmodern és pragmatista gondolkodásmódot, bizonyos konstruktivistát, tételek elfogadását. Ha feltétlen szükséges lenne a címkeválasztás, akkor nézetrendszeremre talán leginkább a *társadalomkonstruktivisták* jelző illik, amely számos filozófiai és szociológiai elméletet kombinál. Azokkal értek egyet, akik tagadják az objektív-szubjektív dichotómiát, a természet és a társadalom éles elválasztását. A szubjektum kezdeményező szerepet játszik a megismerésben, de a dolgok is hatással vannak a róluk kialakuló képre. Minden tudományos állítás társadalmilag szituált (de nem meghatározott), így mindig fennmarad a lehetőség a kritikára, a másként gondolkodásra. Többek között célom, hogy könyvemmel hozzájáruljak az újabb, nálunk még kevésbé elfogadott *tudományos nézetek tértudományi emancipációjához*. Tisztában vagyok azzal, hogy a társadalomelméleti kérdésekben történő explicit állásfoglalásom, különösen az elméletalkotási törekvésem, önmagában is kiváltja más elméletek képviselőinek kritikáját. Ez még akkor is így van, ha posztmodern megközelítésben a tudáskészletek, eszköztárak egymásmellettiségének a szükségességét hirdeti valaki.⁶

A multidiszciplináris megközelítem a fogalomhasználat rugalmasságát teszi szükségessé. Ezzel nem a posztmodern többértelműségre utalok, hanem arra, hogy ugyanazokat a fogalmakat, szövegeket az eredeti diszciplínából (specifikus elméletekből) kiragadva más értelemben és szövegösszefüggésben kell használni. Ezek

⁵ „Ki minek gondol, az vagyok annak...” (Weöres Sándor).

⁶ Max Planck (1858–1947) szerint az új eszmék nem legyőzik a régiket, hanem úgy jutnak diadalra, hogy a régi eszmék hordozói kihalnak. Én bízom abban, hogy a tértudomány folyamatosan képes a megújulásra.

a fogalmak az eredeti szöveg felől nézve téves értelmezéseknek tűnhetnének, pedig csupán arról van szó, hogy az új összefüggésben más jelentést kapnak. Bizonyos esetekben szükségesnek tartom új fogalmak bevezetését is (téri, tériség, tértanulmányok, életvilágtér, köztes tér stb.). Ez összefügg azzal is, hogy az utóbbi években különös hangsúlyt kaptak az idézetek, a szigorú szabályoknak megfelelő hivatkozások. Posztmodern nézőpontból szövegtöredékek, „vendégszövegek”, metaforák felhasználása, új kontextusba helyezése olyan, mint amikor az értékes bontott elemekből új funkciójú épületet emelünk. A felhasznált építőkövek az új konstrukciókban hasonló és új funkciókat is betölthetnek, de tudnunk kell, hogy sem a régi, sem az új szövegek abszolút értelemben, minden kétséget kizárva nem megfejthetőek (lásd erről ORBÁN 1994).

(Szűkebb kontextus.) Minden mű konkrét körülmények között, konkrét külső hatásokra (irritációkra), de saját elhatározásból születik. E konkrét szöveg megírásánál cselekedetemet (reakció) több egyidejű ok váltotta ki. Amikor e kutatásokat megkezdtem, jelentős változások zajlottak a magyar tudománypolitikában és a kutatói-oktatói gyakorlatban. A társadalomtudományok gyakorlati jelentőségét többen megkérdőjelezték, és ennek okán a természettudományok után másodrangúnak minősítették. A Magyar Tudományos Akadémia intézményrendszerében is nagy átalakítások voltak, és jelenleg is vannak. A magyar tértudományok fellegvárában (MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete) folyó munkát éppen fordított logika alapján kísérelték meg leértékelni: a regionális tudomány csak alkalmazott társadalomtudomány, az intézetben nem igazán folynak elméleti kutatások, inkább csak a közpolitikai döntések megalapozását segítik. Harminc éve veszek részt az egyetemi oktatásban is. Az elmúlt években ott is azt tapasztaltam, hogy a nemzetközi trendekkel ellentétben a „kvantitatív iskola” erősödött meg, és a regionális tanulmányokhoz tartozó *policy* típusú tantárgyak lassan kikopnak a „regionális” oktatásból. Az 1960-as években a „kvantitatív forradalom” kapcsán a „rég” és az „új” földrajzosok között zajlott szubjektív vita kissé késve ért el hozzánk.

BEVEZETÉS

E kötetben közreadott térelméleti kutatásaim egyik célja a filozófiát, a szociológiát és a tértudományokat elválasztó határok átszakítása, és annak bemutatása, hogy a kapott elméleti eredmények összefüggnek a területi tervezéssel és a fejlesztéspolitikával. A *térelméleti alapkérdések újrafogalmazásának* alapjait elsősorban a (tudomány)filozófiában és a szociológiában kerestem, és megkíséreltem azoknak a tételeknek a tértudományi adaptációit, amelyek hatással lehetnek az alkalmazott kutatásokra és a fejlesztéspolitikákra. Megközelítésemből következően nem a különböző elméletek (például konstruktivizmus, hermeneutika, fenomenológia) különbözőségeit kerestem, hanem a közös elemek elfogadása mellett ötvözöm azok néhány sajátosságát. Erre azért van lehetőség, mert az általam felhasznált elméletek hasonló ismeretelméleti feltételezések alapján ugyanazokkal a kérdésekkel foglalkoznak, és az éles viták ellenére sincsenek közöttük *a kutatásom tárgyát tekintve* összeegyeztethetetlen elvi különbségek. A különbségeket feltárva és összerendezve egy *átfogó, a gyakorlati kérdésekre is választ adó térfelfogás kialakítására törekszem.*

Tehát a szakmai internalizmus és elitizmus elkerülése érdekében a sajátos kutatási *módszerem* az volt, hogy először nem a vizsgálatom tárgyában (térelmélet), a választott multi- vagy keresztdisziplínámban (tértanulmányok) született szakirodalmat elemeztem, hanem annál általánosabb keretekben kerestem a kérdéseimre az innovatív, a szaktudományomban nem konvencionális válaszok lehetőségeit. Majd az ezek alapján kialakított álláspontomat vetettem össze a mainstream nemzetközi és hazai véleményekkel. A célom az volt, hogy a szaktudományunk korábbi önazonosságából kilépve, új ismeretek birtokában új szintézist hozzak létre.

A tértudományok (például földrajz, regionális tudomány, térszociológia) különböző fejlődési korszakait különböző elméleti tradíciók (iskolák) és csak arra a korszakra jellemző paradigmák uralták. Még ma is vannak, akik egy-egy nézetrendszer hegemoniájára törekszenek. Én meg szeretném mutatni, hogy a különböző tudományfilozófiákra, eltérő paradigmákra épülő törekvések *együttesen* segítenek a térelmélet alapkérdéseinek sokoldalú bemutatásában, és a hagyományos koncepciók

kritikai tárgyalása mellett részletesen tárgyalom azokat az újabb nézeteket, amelyekkel jómagam azonosulni tudok, amelyekre a gyakorlatban a cselekedeteimet építem.

A tértudományokban számos félreértés forrása, hogy a különböző diszciplínáknak, a különböző nézetrendszereket valló iskoláknak nincsenek közös paradigmaticus keretei, és nyelvezetük, fogalomkészletük és módszereik is különbözőek. Például a pozitivisták többek között univerzális törvényekben, hipotéziseik verifikációjában; a (neo)marxisták a terek (újra)termelésében, területi-társadalmi egyenlőtlenségekben, területi kizsákmányolásban gondolkodnak; a feministák a maszkulin területi gondolkodás és térhasználat kritikájából indulnak ki, és sorolhatnám a különböző mozgalmakat, irányzatokat (lásd részletesebben például JOHNSTON et al. 2000). Mindezek kutatási módszerei is eltérőek. A logikai pozitivisták állításaikat empiriákkal verifikálják, a popperi kritikai racionalizmus képviselői a hipotéziseiket falszifikációnak vetik alá, a pragmatisták és a konstruktivisták az elméletek gyakorlati működőképességét tesztelik, a feministák fontosabbnak tartják a megélt tapasztalatok diszkurzív megértését, az aktorok személyes beágyazottságának, elkötelezettségének a feltárását és a személyes mozgósítást. Úgy gondolom, hogy éppen az az egyik hozzájárulásom *a hazai kortárs térelméleti vitához*, hogy ráirányítottam a figyelmet arra, hogy különböző tudományideológiai (tudományfilozófiai, ontológiai, episztemológiai, metodológiai) alapokon eltérő elméletek építhetők fel, azokból más gyakorlati következtetésekre juthatunk, és a különböző (tér)szemlélet, a különböző értelmezési keretek más térkonstrukciók létrehozását, más eszközök alkalmazását eredményezik, és ezáltal bővülnek ismereteink a térről.

Könyvem struktúráját nem a különböző filozófiák vagy térelméletek rekonstruálása, kronológiája adja, hanem a tudatosan választott tudományfilozófiai, ideológiai megközelítésemnek megfelelően tárgyalom a szűkebb szakterületem alapdilemmáit, és annak megfelelően újragondolom a tértudományok alapfogalmait (tér, hely, terület, régió stb.). Azért ezt választottam, mert egyrészt minden tudomány alapvetően fogalmakról, azok különbözőségeiről, érvényességéről (elfogadtatásáról) és a fogalmi rendszer használatáról szól, másrészt mindenki, így önmagam számára is fontos a személyes újrafogalmazás, a meglévő eredményeknek az újraépítése, (re)konstruálása. A használatos fogalmakat folyamatosan kritizálni és használatukat tesztelni kell, mert a tapasztalatorientáltság segíti a további gyakorlati munkát. A

fogalommeghatározások nemcsak a diszciplináris határok megállapításában segítenek, hanem szükségesek az alkalmazott kutatások megalapozásához is.

Jelenleg Magyarországon éleződik a front a tértudományok hagyományos szemlélete és a tér tanulmányok különböző felfogásai között (megkésett „tudományháború”, lásd erről a 7. fejezetben), amit sokan aggodalommal figyelnek. Én úgy gondolom, abban bízom, hogy a teoretikus viták nem a tértudományok dezintegrációjához vezetnek, hanem hozzájárulnak az *elméleti rendszerünk mélyebb megalapozásához*. A különböző nézetrendszerek egymásnak feszülése rengeteg kreatív energiát szabadíthat föl, és új eredményekhez vezethet. A különböző elméleti konstrukciók (argumentációs készletek és kutatási stratégiák) és azok kritikái széles választási lehetőséget kínálnak a gyakorlatban dolgozók számára is. A területi szakma szükségszerű összetartása, az alaptalan külső kritikákkal szembeni közös fellépés nem nyomhatja el a belső vitákat, és az újrendeződés csak segítheti a tértudományok elismertségét és azon belül a tér tanulmányok elfogadtatását.

„... a filozófia olyan a kutatás számára, mint a nyelvtan a nyelvnek [...] ahogyan nem tudunk nyelvet beszélni a nyelvtani szabályok nélkül, úgy nem folytathatunk sikeres kutatásokat bizonyos filozófiai választások nélkül.” (GRAHAM 1997:8.) A különféle filozófiák mint *gondolkodási és megismerési módok* alapján kidolgozott diszciplináris elméletek hidat vernek a filozófiai világmagyarázatok és a gyakorlat közé: a tapasztalatokkal összevetve kidolgozzák az alkalmazás lehetséges módjait, és tesztelik (kísérletezés) annak gyakorlati hasznosíthatóságát. Úgy gondolom, hogy a filozófia és a szociológia releváns kérdéseinek a tértudományok szempontjából történő áttekintése rávilágít arra, hogy a különböző elméletek milyen módon alakítják a kutatók szemléletét, a kutatás gyakorlatát, és ez hozzájárulhat a tértudományok/tér tanulmányok mélyebb elméleti megalapozásához, és az ilyen típusú multidiszciplináris megközelítés új gyakorlati alkalmazási lehetőségeket tárhat fel. A 20. század második felében a földrajzi gondolkodás megújításában is a filozófiához, illetve a társadalomelméletekhez való „visszanyúlás” hozott fordulatokat. E kérdésekről viszonylag átfogó képet ad a nemzetközi szakirodalom.⁷ (AITKEN–VALENTINE 2006) Én elsősorban azt a szellemiáramlat-nyalábot tárgyalom, amely a meggyőződésem szerint „*társadalmi fordulatot*” hozott a *térelméletben*.

⁷ Az angolszász diszciplináris besorolásnak megfelelően elsősorban a humánföldrajz ilyen irányú munkái foglalkoznak e témakörrel.

Tudományos hitvallásom, tárgyalási módomban kihívást jelenthet a hagyományos szenttelen tudományfelfogás számára, amely a személytelenség és az objektivitás látszatának fenntartására törekszik. Tárgyalási módszeremmel (a munka stílusa) igazodni igyekszem a választott tudományfilozófiához. Nem a tárgyilagosság látszatát fenntartva mutatom be mások munkásságát, nem katalógusszerűen sorolom fel, hogy ki mit mondott – hiszen erre ott vannak az eredeti művek –, hanem témám szempontjából összegzem, interpretálok és kiegészítem a releváns eredményeket.⁸ Válogatásaimat, sajátos szempontú csoportosításaimat, megjegyzéseimet rögzítem, és e szöveget önálló életre, továbbgondolásra bocsátom.⁹ Számos tudományos tételhez kritikailag közelítek, mások által is vizsgált jelenségeknek (például a tér működése, a regionalizmus) kevésbé feltárt oldalait, magyarázatát keresem. Mint minden szöveg, az enyém is magában hordja a lerombolásának a lehetőségét és a csíráját. A felmerülő kritikák hasznos forrásai lesznek a tárgyalt témakörök továbbgondolásának.

Már itt a bevezetőben is utalok a későbbiekben részletesebben kifejtett vitát kiváltó gondolataimra. Mi konstruáljuk saját tereinket. Létezésünkkel és cselekvéseinkkel aktív konstituáló részesei vagyunk, és el is gondoljuk a meglévő és a lehetséges elrendeződéseket. Sok téri/területi dimenziója van az emberi tapasztalatoknak, amelyek a társadalmi jelenségek átfogó megértésén keresztül konstruálódnak. *A térről vallott nézeteink (térképzeteink) egyszerre társadalmi, kulturális, politikai és természeti konstrukciók.* Ontológiai¹⁰ kérdésfelvetéseim a téri (módon való) létünk lényegének, struktúrájának a feltárására irányulnak. Ismeretelméleti fejtegetéseim a megismerés módjára és korlátaira irányítják a figyelmet, ami megerősíti a térértelmezési lehetőségek sokaságának a lehetőségét. Nézeteim azokra a filozófiai tradíciókra épülnek, amelyek a tudást társadalmi konstrukciónak tekintik, így *a társadalmi gyakorlatban gyökerező ismeretelmélet meghatározó a hagyományos ontológia számára.*

⁸ Ez nem is lehet másként: „Csak én bírok versemnek hőse lenni” (Babits Mihály: *A lírikus epilógja*).

⁹ Ettől kezdve olvasóim szabadon, saját kognitív struktúrájukon keresztül, saját tudáskészletüknek megfelelően interpretálják a szövegemet. De nincs is más lehetőség, jómagam is ezt teszem a szakirodalom olvasásakor.

¹⁰ A klasszikus ontológiai kérdésfelvetések a léttel kapcsolatosak. Ezek irányulhatnak élő szervezetekre éppen úgy, mint a dolgokra, sőt akár technológiákra is. A fejlesztéspolitika, a területi tervezés számára a „mi van”, „mi létezik” kérdés mellett a „mivé válás” (*becomings*) is fontos kérdés, és többek között a hitek, a meggyőződések, a beszédek/szövegek is a valóság részei, amelyekkel számolni kell, ezek is olyan létezők, amelyek változásokat indukálhatnak a meglévő dolgokban.

E könyv *első nagy blokkja* a tudatos tudományfilozófia- és módszertanválasztást – az önazonosság megeremtését is – szolgálja. A világ nagy kérdéseire adott válaszok valamelyikének a tudatos elfogadása segíti a kutatói identitás megerősödését, és biztosítja a szilárd alapokon való építkezést. A témában jártas filozófusok, szociológusok számára kissé bőnek, akár feleslegesnek tűnő tárgyalást azért tartottam jelen esetben szükségesnek, mert ezek a kérdések *viszonylag újak vagy jelenleg is vitatottak a hazai tértudományokban*.

A második blokkban tárgyalom a ma egymás mellett létező és ható legfontosabb térfelfogásokat. A különböző térfelfogások mellé szemléletmódokat is társítok. Az abszolút térfelfogások hívei többnyire kvantitatív empirikus-analitikus módszereket alkalmaznak. A materiális és társadalmi terek kettősségében (és trialektikájában) azok dialektikus kapcsolatában többnyire a marxisták gondolkodnak. A relacionalizmus hívei a társadalmi interpretáció felől közelítik a tereket. Külön tárgyalom Heidegger térfelfogását, mert nagy hatással volt a térkonceptiómra. Napjaink új szociológiai irányzataiból kiemelem azokat, amelyek a fizikai valóságnak újra nagyobb szerepet szánnak (cselekvőhálózat-elmélet, *assemblage*-gondolkodás) Ezt követően a tárgyalt térfelfogások megállapításaiból, *szövegtöredékeiből saját térkonceptiót építék fel*. Új, egyelőre idegenül hangzó fogalmakat is bevezetek és használok a tárgyalás során (például téri, társadalomtér, életvilágtér). A magyar szakirodalomban a „térbeli” vagy a „térbeni” kifejezés terjedt el, de úgy gondolom, hogy az általam is elfogadott térértelmezést jobban kifejezi a „téri” jelző használata – ezzel is hangsúlyozni kívánom, hogy a tárgyak, az események nem egy azoktól független térben vannak, *hanem minden téri módon (térileg) létezik*. Csak abban az értelemben vagyunk, és vannak a dolgok a térben, hogy van elkülönülés, van valamiféle distancia az egyidejű sokféleség elemei között, és a tér lehetőséget biztosít az ezek közötti kapcsolatokra. De mindez éppen úgy a téri létmódunk sajátja, mint a kiterjedés és a mozgás lehetősége.

A tér csak a különböző megjelenési formáinak a szövedékében érthető meg. A konkrét megmutatkozás megértéséhez fontos, hogy miként tartozik a konkrét jelenséghez (fenoménhez) annak térisége. Newton és Descartes állításával szemben én azokkal értek egyet, akik azt állítják, hogy a tér nem egy abszolút létező, hanem önmagában véve semmi, csupán egy nagyon erős *lehetőségfeltétel* (az együttlétezés, a kontextualitás, a relacionalitás feltétele). A tér a *létezés módja* és az a (kanti, foucault-i)

a priori szemlélet, amely által felfogjuk, és ami segítségével *strukturáljuk* a világot. Egyrészt valami szubsztanciális létező kell a konkrét megjelenítéséhez (csak közvetve létező), másrészt a dolgok, események és emberek közötti téri kapcsolatokat, viszonyokat jelenti (Leibniz), amelyeket az emberek értelmeznek, jelentéssel töltenek meg. A tér *társadalmilag konstruált*, és a konkrét megközelítésnek és szándéknak megfelelően mutatkozik meg, és kap jelentést (értelmes tér). A teret empirikusan helyben, a napi gyakorlatban tapasztaljuk meg, és mint jelenséget fogjuk fel. A különböző emberek és ugyanazok különböző szituációkban másként fogják fel, más jelentéssel bír az emberek számára. A tér és hely viszonyában a tér az az általánosított absztrakt értelmezési kategória, amelyet a partikuláris helyek hoznak létre, ahol megéljük és megértjük a világot (a teret). A tér és a hely – a leibnizi monászokhoz hasonlóan – egymás visszatükröződései.

Sok más narratívához hasonlóan elméletem nehézsége a fizikai valóság és az ismeretelmélet közötti szakadék kérdése, és az elmélet és a gyakorlat közötti salto mortale. Ennek áthidalását találtam meg a husserli, heideggeri és merleau-ponty-i fenomenológiai hagyományokra épülő konstruktivizmusban, a hely megélésében, a napi gyakorlat előtérbe állításában, a tudat-test, az ember-dolgok, a természet-társadalom, a világ-tér bonyolult összekapcsolódásában. (A velünk való világ észlelése jelenti számunkra a valóságot, de a testünk a fizikai valóság részeként tapasztalja azt meg.) A téri módon megjelenő természeti, dologi tényezőket – Latour és társai nyomán – ugyancsak integrálni törekszem az értelmes tér koncepciójába.

A *harmadik blokkban* a választott társadalomkonstruktivista szemléletnek megfelelően tekintem át a térelmélet néhány alapfogalmát. Elkülönítem a tér- és a helyideákat, és ezeket élesen megkülönböztetem a terület (és a település) fogalmától. Igyekszem ezek következetes használatára, de néhány szövegösszefüggésben elkerülhetetlen a bevett terminológiák használata. (Kant sem mindig a saját maga által kidolgozott értelemben használta a tér fogalmát, hanem magyarázataiban néha a newtoni háromdimenziós térfogalomnak megfelelően érvelt.) Például a heideggeri térértelmezés kapcsán a világban-való-lét („világban lét”) jól bevált terminológiákat használom én is a téri létre, hangsúlyozva, hogy ez nem fizikai bennfoglaltságot jelent.

Az alapfogalmak értelmezésével összhangban két aktuális témát is tárgyalok. A „területi töke” kifejtése jól példázza, hogy a relacionális térkonceptió, a társadalomtéri

megközelítés „működik” számos tértudományi kategória esetében is. A globalizáció témaköre ma megkerülhetetlen és új téri vonatkozásokat vet fel. Befejezésként a társadalom, a gazdaság és a környezet egymásra vonatkoztatását tárgyalom emberközpontú szemszögből. Az érintett témák közül jó néhány (területi tőke, globalizáció téri/területi vonatkozásai stb.) önálló dolgozatot érdemelne. Ezeket nem tárgyalom teljes részletezettséggel, csupán a társadalomtéri kontextusba illeszkedő néhány újszerű gondolat felvetésére vállalkoztam.

I. TUDOMÁNYFILOZÓFIAI¹¹ ÉS MÓDSZERTANI ÉRTÉKVÁLASZTÁSOK (Önazonosság)

„Egyrészt általános elméleten dolgozom, másrészt szükségem van arra az érzésre, hogy ez abban gyökerezik, ami a saját házám táján történik.” (David Harvey)

A tudományunkat (a kutatást, az oktatást, a disszertációk megírását, a tudományos diskurzust) gyakran skolasztikus attitűd, szigorú kánon és tekintélyelvűség jellemzi. Az elméleti kutatásokban a leginkább követett és megkívánt szemlélet és módszertan az éppen akkor legelfogadottabbnak tartott fő művek és megállapítások némi magyarázattal fűszerezett bemutatása és vita során történő jobb megértése. Mindennek a feltételeit és fennmaradását a meglévő intézményrendszer és gyakorlat biztosítja. Ez sokszor oda vezet, hogy ugyanazokat a tételeket (paradigmákat, „motívumokat”, kijelentéseket) másként „cifrázzuk”, másként öltöztetjük fel, és a konfliktusokat kerülve ritkábban keressük a kritikai megközelítésekben rejlő lehetőségeket.¹² Gyakran saját véleményünket (meggyőződésünket, szándékunkat) idézetek és „tényszerű” hivatkozások (adatok, felmérések stb.) mögé rejtjük. A tudomány e célszerű és gépszerű gyakorlati működése csökkenti a tévedés lehetőségét, kétségtelenül minőségbiztosítást nyújt, de nehezíti az újszerű felismerések megfogalmazását, és a térelméletben ez lehet az egyik oka a nemzetközi lemaradásunknak is.

A teoretikus nézőpont, az elméleti alapok feszegetése különösen kockázatos lehet (referenciapont hiánya), de új perspektívával kecsegtető olyan törekvés, amelynek

¹¹ A 20. századi tudományfilozófiai kutatások – az eredeti szándékkal ellentétben – nem a tudomány kétségbevonhatatlan megalapozásához vezettek, hanem ellenkezőleg, kétségbe vonták a tudományos módszer általános érvényességét, a megfigyelő elfogulatlanságát és a tudományos ismeretek fejlődésének kumulatív jellegét. A megismerés tárgyai, a tudás forrásai sohasem érhetők el teljes mértékben (Karl Popper, Lakatos Imre). Ismereteink jelentős mértékben társadalmi természetűek (Thomas Kuhn, Paul Karl Feyerabend, David Bloor). Ezzel szemben az elmúlt évtizedekben újra felerősödött a „naturalista” irányzat, amely a természettudományok tárgyait tekinti elsődlegesnek, és megfosztja az embert, a társadalmat a privilegizált helyzetétől (Levi R. Bryant, Graham Harman, Nicolai Hartmann, Bruno Latour). Azt hangsúlyozzák, hogy a létező dolgok valamilyen formában megragadhatóak, bizonyos tulajdonságaik különféle megközelítésekben megismerhetők.

¹² Ez messzemenően elfogadott például a hagyománytisztelő népművészetben vagy az ikonfestészetben, de például a képzőművészetben gyakori a korábbi tételek, stílusok megkérdőjelezése, megtagadása, és ma már az irányzatok sokasága él egymás mellett.

gyakorlati következményei is lehetnek. A nyugati térkutatások (vidék- és városkutatások, regionális gazdaságtan stb.) *teoretikus szintetizálása, filozófiai, szociológiai megalapozása* az 1960-as évektől felerősödött, és mára szerteágazó eredményeit széles körben alkalmazzák a gyakorlatban is. *A magyar tér- és területi kutatások többsége empirikusan jól megalapozott, döntő mértékben leíró jellegű, de a teoretikus kifejtésük kisebb hangsúlyt kapott.* Ennek részben történeti okai vannak (1948-tól az 1980-as évekig az ideológiai egyenszilárdság megkövetelése), másrészt az 1990-es évektől a kutatások többsége a gyakorlat által felvetett problémák (elmaradott, hátrányos térségek, uniós integráció, NUTS-struktúra stb.) sürgető megoldására koncentrált.

A hazai térelméleti vita csupán az elmúlt évtizedben – jelentős mértékben az én kezdeményezésemre – élénkült meg, aminek egyik kiemelkedő eredménye a több kutató közreműködésével megírt kötet. (FARAGÓ 2018) A regionális tudomány – általában a tértudományok – *térszemléletének megújítását* is egyre többen szorgalmazzák. (Például ENYEDI 2010; LENGYEL 2010a) Nincsenek tértudományok azok művelői nélkül, illetve – a szokásos fordulattal élve – az a tértudomány, amivel foglalkoznak a művelői. Magyarországon még ma is a pozitivista-empirista iskolák befolyása a legerősebb a térképzetekre, és meghatározó az empirikus-analitikus módszertan alkalmazása (például a legtöbb doktori iskola ezt követeli meg hallgatóitól). *A tértudományokban* csak az utóbbi időben élénkültek meg az explicit *tudományfilozófiai* vagy ideológiai viták, de vannak, akik már ezt is túl soknak tartják, talán nem látják a gyakorlati vonatkozásokat. Ha a szűkebb szakmánk (tértudományok és tértanulmányok) területén paradigmaváltásról esik szó, akkor ez nem egyszerűen azt kell hogy jelentse, hogy a régi elveket és/vagy módszereket azok evolutív mutációi váltják fel, hanem *új szemlélet, új értelmezési keretek/modellek is megjelenhetnek, amelyek más paradigmákra épülnek.* Nem a régi könyveket, tudást cseréljük újakra (fenntartva a tudásmonopóliumot), hanem a választási lehetőségeket bővítjük.

Szűkebb szakterületemen, *a tervezésben* is változás, *területi-társadalmi fordulat történt* (lásd például Patsy Healey munkásságát). Korábban a tervek központi kérdése az ágazati beavatkozások (tartalom) időbeli (pénzügyi) ütemezése volt, az strukturálta a tervezői gondolkodást és a tervdokumentumokat. Megnőtt az *integrált* tervek iránti igény, amelyet a *komplex területi tervek* voltak képesek kielégíteni. A

társadalomtudományokhoz hasonlóan a tervezésben is megtörtént a „téri fordulat”, a *spatialisation*, csúnya tükörfordítással a „tériesítés”. (MASSEY 2005) A hangsúly a helyi, a területi (regionális) adottságokra és cselekvésre került, és a fejlesztések integráló elemévé a lokalizált tér (terület, hely) vált. Napjaink uniós és hazai tervezésében ez a *place-based* szemlélet erősödésében, és olyan eszközök bevezetésében ölt testet, mint az integrált területi beruházások, programok, vagy a helyi közösségek által vezérelt fejlesztések (CLLD). Ez utóbbiak a tematikus fejlesztések konkrét térbe helyezését (lokalizálását) és területi integrálását jelentik.

1. Elmozdulás a hagyományos tudományos módszerektől a posztmodern dekonstrukció irányába

A modern tudomány megszületését általában a vallástól, a klasszikus filozófiától való elszakadástól, a természet naturalizálásától és *az empirizmus megszületésétől datálják*. A szcientista-pozitivisták gondolkodás, az empirizmus, az induktív (John Stuart Mill) és a kvantitatív módszerek alkalmazása sokáig egyeduralgó volt a tudományos kutatásokban. A pozitívizmusról fordulatot hozott a logikai pozitivisták (Bécsi Kör) által kidolgozott tudományos racionalizmus (logikai empirizmus), majd a *hipotetikus deduktív módszer* megjelenése. A Bécsi Kör által kidolgozott tudományos módszer szerint az ismereteket tapasztalatokkal kell alátámasztani (verifikáció) és olyan nyelvezettel kell megfogalmazni, amelynek a logikai szerkezete áttekinthető, mentes a kétértelműségektől, és lehetővé teszi a racionális érvelést. Általánosan elfogadottá vált, és ma is a leginkább alkalmazott Karl Popper (1997) kritikai racionalizmusa (falszifikáció). Jelentős változást indított el Thomas Kuhn (1984), aki rávilágított arra, hogy a tudomány eredményeire nemcsak és nem elsősorban az alkalmazott módszer hat, hanem *társadalmi, szociológiai tényezők* is fontos szerepet játszanak. Az elméletek forradalmi megújítása mindig *a hagyományos paradigmákkal való szakítással kezdődik*, ami a társadalomban élő néhány kreatív ember kezdeményezése. (KUHN 1984) A kuhni tudományfelfogás, amely az egymást váltó paradigmákra épül, arra is rávilágított, hogy a természet tényeit is mindig az éppen rendelkezésre álló elméleteknek megfelelően látjuk. Kuhn *megnyitotta a társadalmi konstruktivizmus irányába vezető utat*. Ma a tudomány egyre inkább *gyakorlatorientált*, nem abszolút bizonyosságot teremt, nem a

metafizikai „mi” érdekli, hanem a funkcionális „hogyan”. (MARCUSE 1990) Újabb tudományfilozófiai kutatások rámutattak, hogy téves az a törekvés, hogy a társadalomtudományok olyan egzakt, objektív tudományok legyenek, mint a természettudományok (ezt próbálta elérni a regionális tudomány a 20. század második felében). Sőt kimutatták, hogy a természettudományos tevékenység is nagyon hasonló a társadalomkutatáshoz, hasonlóak az eljárásaik és módszereik, társadalmi kontextusban működnek és a „természettudományos racionalitás” is értelmező racionalitás (például Hans-Georg Gadamer, Karin Knorr-Cetina).

Az 1960-as évek végétől a kritikai elméletek – így a kritikai földrajz is – javarészen a kapitalista társadalmi rend működésének kritikáját is adták, így a tudományos vita politikai színezetet is kapott (marxista megközelítések). A kritikai elméletekben ma is közös, hogy a modern tudományos szemlélet és módszerek bírálata *kívülről*, a humán- és társadalomtudományok nézőpontjából fogalmazódik meg, és különösen erősek az *ismeretelméleti, a tudományszociológiai aspektusok*. Az 1980-as, 1990-es években folyó „tudományháborúban” keveredtek a filozófiai, az ideológiai, a szociológiai és az egyéb szempontok. A tételmelet megújítási kísérletei is a társadalomtudományokban bekövetkezett változásokon alapultak, és én ebben a műben ezeknek a változásoknak a bevezetésére, elfogadtatására törekszem.

A posztmodern mozgalom megkérdőjelezte, hogy a modern tudományos racionalitás lenne a tudományos elmélkedés egyedüli kánonja. Nem a modernizmus értékeit vagy a természettudományos (szcientista) gondolkodást vitatta vagy negligálta – mint sokan vélik –, hanem annak totalitárius törekvését, ezért *relativizálta, kontextualizálta a modern racionalitást, és megfosztotta az egyetemes érvényességétől.* A posztmodern kritikák nem álltak össze egységes, koherens érvrendszeré (lásd az 5. tudománytörténeti fejezetben), mégis a hagyományos tudományosság képviselői idegesen reagáltak azokra, és azt hangoztatták, hogy a „posztista” törekvések a tudományra és azon keresztül a társadalomra is veszélyesek lehetnek.¹³

Egy kutatási eredmény vagy például egy terv, egy cselekvési program *elfogadása* jelentős részben nem tényigazságok függvénye, hanem sok tekintetben *társadalmikontextus-függő*. Még ha el is fogadnánk, hogy a tapasztalás lehet

¹³ A kritikák kritikájának az egyik összefoglaló műve: KOERTGE 1998.

kváziobjektív,¹⁴ akkor is el kellene ismernünk, hogy az így szerzett ismeretek megértése/értelmezése mindenképpen kritikus. Az úgynevezett tények értelmezése kontextusfüggő: *térhez, időhöz, konkrét személyekhez kötődik*. Mindezek a felismerések új kutatási irányokat indítottak el, és a tudósok egy részénél csökkent a hagyományos tudományos (objektívnek tartott) módszerek *kizárólagosságába* vetett hitük. Paul Feyerabend (2002) radikális véleményt fogalmazott meg a hagyományos tudományos „módszer ellen”. Az ezredfordulóra – különösen a társadalomtudományokban – megerősödött a *posztpozitivist*a, jobb szó híján, összefoglalóan *posztmodernnek* nevezett gondolkodás.

Számomra meglepő, hogy a fent leírt változások ellenére, tudományos fórumokon még mindig előfordulnak arra vonatkozó utalások, hogy – kissé leegyszerűsítve – a természettudományok sokkal „tudományosabbak”, mint a társadalomtudományok (például a természetföldrajzot ilyen módon szembeállítják a társadalomföldrajzzal). Egyrészt a „kemény tudományok objektív eredményei” is *történetileg változnak*, azaz a „tények” folyamatosan cserélődnek. Nem igaz az az utópikus kép, hogy a természettudományok tárják fel azokat a törvényeket, amelyek alapján a társadalomtudományok állításainak az igazságértéke eldönthető. Másrészt ma már a társadalomtudományok is egyre több konkrét méréssel, tényszerű adattal rendelkeznek (például a mobiltelefonok cellainformációi alapján az emberek területi mozgásáról), amelyek a korszerű számítógépes rendszerekkel feldolgozhatók, így a társadalmi terekről is egyre több tényszerű állítást (megfigyelő leírást) tudunk megfogalmazni, és ezek alapján nagy valószínűségű előrejelzések is készíthetők. (BARABÁSI 2010) Harmadrészt, a tudománytanulmányok, a szociológia reagált a túlzott relativizmus veszélyére, a természet, a dolgok szerepének az alulértékelésére (új materializmus, új ontológiák, lásd a 6. tudománytörténeti fejezetet).

Szűkebb tudományos közegemben (magyar területi kutatások, oktatás, tervezés) az egyensúlytalanság nem is a „puhább” társadalomtudományok javára borult fel (mint a nyugati világban a 20. század végére), hanem a fordítottja igaz: még ma is a megismerés *szcientista-induktív* módját preferálják, és alulértékelik az újabb társadalomtudományi törekvéseket. Én is elismerem, hogy feltétlen szükség van az

¹⁴ Gyakran idézett példa: mindenki, aki megfigyeli a Napot, azt látja, tapasztalja, hogy a Föld körül forog. A Föld forgását nem tudjuk megtapasztalni. Ugyanakkor a tapasztalatainkkal ellentétben tudjuk, hogy fordítva van, a Föld kering a Nap körül.

empirikus kutatásokra, hiszen tapasztalataink ugyanannyira meghatározók számunkra, mint kognitív sémáink (Bloor 1999,). De kevésbé értek egyet a fel-felbukkanó állásponttal, hogy a *tudományosság* egyedüli *fokmérője* a primer adatfelvétel és az „objektív módszertan” alkalmazása, ugyanis nem ez jelenti a tudományos és a tudománytalan kutatások határát. Az „új empirizmus”, a mikroszociológiai és antropológiai vizsgálatok (mélyinterjúk, esettanulmányok, részt vevő megfigyelés) által megszerzett és figyelembe vett tudás sem igaz/igazolt tudás. E vizsgálatok során is laikus és relatív (parciális) szakmai tudást emelünk be a társadalmi mezőben folyó tudományos vizsgálatokba. Ha törekszünk is az igaz és a hamis elválasztására, az is értékítéleteken, normatív magyarázatokon, objektívnek feltüntetett módszerek normatív megválasztásán nyugszik. A társadalomtudományok bármilyen részletezettségű (mélységű) vizsgálatokra támaszkodnak, továbbra sem kizárólagosan objektíven érzékelt (mért) tapasztalati elemekkel dolgoznak, amelyekbe semmilyen képzet, észlelés, szándék vagy értékválasztás nem vegyül. A társadalomtudományi felmérések (primer adatgyűjtés, kérdőívezés, interjúk, esettanulmányok stb.) azonos feltételek között megismételhetetlenek. Továbbá ismert tény az is, hogy ugyanazokra az empirikus adatokra különböző elméletek (tudáskonstrukciók) is építhetők, és különböző információhalmazok is magyarázhatják ugyanazt a jelenséget, az ok-okozati összefüggések nem egyértelműek (aluldetermináltság, Duhem–Quine-tézis). Továbbá „... egy tudományos törvény vagy elmélet nem a jelenség egészéről ad algometrikus tömörítést [...] hanem csak annak a szabályszerűségéről, amit minősít az az adathalmaz, amit a tudós kiemelt az adatokból.” (MCALLISTER 2003:644.) Köztudott, ha egy elemzés vagy tudományos okfejtés egyetlen egy eleme értékválasztáson nyugszik, akkor az egész folyamat természettudományos (hagyományos) objektivitása megkérdőjelezhető. Az empirikus vizsgálatok is „észleletekkel fertőzöttek”, az objektívnek feltüntetett eszközök/módszerek/mércék alkalmazása is *teoretikusan terhelt*, és megválasztásuk hatással van a kapott eredményekre. (Az objektivitásra törekvő kísérleti fizika által alkalmazott módszereket és eszközöket is az emberek hozták létre, és a valóság egy-egy szeletének egy bizonyos aspektusból való feltárására alkalmasak.) A kiválasztott tények valamilyen módon látott tények, azaz eszmei természetűek, önmagukban némák, nincs értéktartalmuk. Az objektívnek kikiáltott tényeket is a nyelv és az emberek által alkotott más eszközök (például konstruált

mutatók és statisztikai-matematikai modellek) segítségével írjuk le és interpretáljuk, amelyek önmagukban is a világra vonatkozó különböző magyarázatkonstrukciók. „A világ modellje a modell világává válik” (THRIFT 2000:694.), azaz nem a valóságot írják le, hanem *létrehozzák saját leegyszerűsített világukat*. A referenciának tekintett valóságot a természet- és a társadalomtudományok hozzák létre és disszeminálják. Nem működik a korrespondenciaszabály, helyette a koherenciaelvet érvényesítjük, a kijelentéseket nem a valósággal, hanem más kijelentésekkel (más interpretációkkal) vetjük össze.¹⁵ A tudományos viták eldöntésében nem hivatkozhatunk a természetre, a vita csak a róla kialakított tudásról (kognitív reprezentációkról, fenoménekről stb.) folyhat (lásd például a régióbeosztásról folyó vitát Magyarországon). A kortárs tudomány „pusztító ördögének” kikiáltott Paul Feyerabend (2002) még tovább megy: csak úgy tudunk új eredményekre jutni, ha olyan feltételezésekkel élünk, amelyek ellentmondanak a jól megalapozott elméleteknek, nem konzisztensek azokkal, ha kontrainduktívan járunk el, és pluralisztikus metodológiát alkalmazunk. A tudományos konformizmus elvetése, az elméleti radikalizmus, ha úgy tetszik az anarchizmus,¹⁶ a haladás előmozdítója. „Soha egyetlen elmélet sem áll összhangban tárgyának összes *tényével*, ám abban nem mindig az elmélet a ludas. A tényeket régebbi ideológiák konstituálják, és a tények és az elméletek összeütközése akár a haladás jele is lehet.” (FEYERABEND 2002:103.)

A tudomány eredményeire nagy hatást gyakorol a mindenkori társadalmi közeg. A tudományos kutatás tárgya mindig mesterséges kreáció, mindig kiszakít valamit a valóságból, a relációhalmazából, és azt valami konkrét módszerrel és a rendelkezésre álló eszközökkel vizsgálja. De mindig lehetne más kutatási témát/tárgyat is választani, más kérdéseket is fel lehetne vetni, és más eszközöket is lehetne alkalmazni, és így más eredményekre jutnánk, és a tudósok, a társadalom más tudományos állításokat fogadhatna el. Klasszikus példa, hogy a kvantummechanika kifejlődéséhez hozzátartozott, hogy a német fizikusok jelentős intellektuális nyomás alatt dolgoztak, és a pozitivizmustól az életfilozófia felé fordultak. („Forman-tézisek”: GULYÁS et al. 2013:87.) A magyar új regionalizmus 1990-es évekbeli reneszánsza elsősorban az Európai Unió neoliberais normatív elvárásából eredt, de közrejátszott benne a hazai

¹⁵ „Művekkel csak művek vitatkozhatnak” (Kassák Lajos).

¹⁶ Az anarchizmus a politikai filozófiában teljesen elfogadott. A geográfiában kezdetben anarchistának bélyegzett véleményeket (például bizonyos feminista, posztstrukturalista kritikákat, ismeretelméleti álláspontokat, jelenleg *post left* törekvéseket) később „radikális földrajz” néven sorolták iskolába.

tudományos piac újraosztása (társadalomföldrajz, regionális tudomány stb.) éppen úgy, mint a politikai pártok aktuálpolitikai érdekei. A tudósok éppen úgy a társadalmi/politikai közeg részesei/aktorai, mint minden más szereplő, így a tudományos tényekből sem szűrhetők ki a társadalmi hatások. És fordítva, a tudósok is manipulálják a politikusokat. (Lásd például számos nagy tekintélyű tudós részvételét a magyar politikai vitákban.) Azt hiszem, nem vállalok nagy kockázatot azzal a kijelentéssel, hogy abban, hogy a teret éppen a 20–21. század fordulóján definiálták a „sokféleség lehetősége”-ként, hangsúlyozták annak *nyitottságát*, közrejátszott az általános liberális közhangulat (*Zeitgeist*) és társadalmi-politikai elvárás.

A tényalapú elemzésekkel (*evidence-based analysis*) együtt reneszánszukat élik a kvantitatív módszerek és modellek alkalmazásai is (lásd például a regionális tudomány folyóirataiban megjelenő tanulmányokat). Ezeknek megvan a megfelelő helyük a területi elemzésekben is, és támogathatják a fejlesztéspolitikai döntéseket. De látni kell, hogy a technikai-módszertani eszközök *fetiszálása* gyakran elfedi vagy *alulértékeli a társadalmi* (szociológiai) *szempontokat*. Minden mérés valamilyen előzetes elméleten nyugszik, és a matematikai, a statisztikai modellek is csak olyan sajátos absztrakciók, a valóság olyan interpretációi, mint bármely más teória. A kvantitatív módszerek is szavakat, szövegeket (például interjúk, statisztikai mutatók) fogadnak el objektív adatoknak, ezek az inputjaik. Egyik modell sem képes sem a jelenség lényegének, sem a teljes komplexitásának a megragadására, hanem annak csak néhány kiválasztott aspektusát jeleníti meg, teszi felismerhetővé, mutat rá. A tudás az nem valami „odakint lévő”, rajtunk kívül álló dolog, amely megfelelő (objektív) módszerekkel való összegyűjtésre vár, hanem mindig konkrét körülmények között, konkrét szereplők hozzák létre (*situated knowledge*). A posztkuhnianus elméletek a tapasztalatok és az ebből nyert adatok korlátozott és irányított természetét hangsúlyozzák. Amikor a kvantitatív modellek konkrét *policy*alkotás részei, akkor szükségszerűen metodológiai inkonzisztenciát eredményez a puha módszerekkel és értékválasztásokkal való keveredés. (Ez nem baj, sőt ez a tényszerű, csak ennek tudatában kell alkalmazni és interpretálni az eredményeket. Nézetem szerint is a területi fejlődés társadalmi és nem humán tényezők kombinációinak az eredménye.) Nincs megdönthetetlen bizonyíték arra, hogy amikor nem kvantitatív, nem matematikai elemzési módszereket alkalmazunk, a regionális tudományi (*regional science*) megközelítéssel szemben

„puhább” regionális tanulmányi (*regional studies*) módszerekhez folyamodunk, akkor az kevésbé megalapozott és a gyakorlat számára kevésbé jó eredményre vezet, sőt sokak szerint életszerűbb, közelebb van a mindennapi gyakorlathoz. *Egyik sem „jobb” a másiknál, hanem más kérdésekre ad választ, illetve más a szerepük mind a kutatásokban, mind a tervezésben és a fejlesztéspolitikában.* A „regionális tanulmányok” típusú elemzések inkább az *ex ante policy-design* kérdésekre adnak választ, míg a „regionális tudomány” módszerei az *ex post policy-evaluation* típusúakra. (MCCANN 2007)

A posztmodern dekonstrukció ismeretelméleti relativizmusa mindig fenntartja az alternatív látásmód, a sokféleség lehetőségét. Jacques Derrida (1997) saját értelmezésében *a dekonstrukció technikai és procedurális értelemben nem módszer, hanem olyan „esemény”, ami „bekövetkezik a dekonstrukcióban”.* „Nem annyira rombolásról, mint inkább arról volt szó, hogy – rekonstrukció segítségével – megértsük, hogyan konstituálódik egy »egység« (ensemble).” (DERRIDA 1997:126.)

„Amit én dekonstrukciónak nevezek, természetesen létrehozhat szabályokat, eljárásokat, technikákat, de alapjában véve nem módszer és nem is tudományos kritika, mivel a módszer a kérdezés vagy az olvasás technikája, amely tekintet nélkül az idiomatikus vonásokra, más szövegekben is megismételhető. A dekonstrukció nem technika. Szövegekkel, különleges szituációkkal, szignatúrákkal, a filozófiatörténet egészével foglalkozik, amelyben a módszer fogalma kialakult. Ha a dekonstrukció a metafizika és a módszerfogalom történetével foglalkozik, nem mutathatja be magát egyszerűen mint módszer. [...] Inkább mondanám, hogy minden diszciplínán áthalad.” (Derridát idézi ORBÁN 1994:45.)

A dekonstrukció fogalmának gyakorlati alkalmazása kissé eltávolodott az eredeti derridai koncepciótól. Én olyan posztmodern kritikai *attitűdnek tekintem a dekonstrukció eszmeiségét*, amely minden (korábbi) elmélet, módszer, fogalom *újraértelmezésére*, lebontására, elemekre szedésére, rétegekre, szálakra fejtésére, alapokig történő átvilágítására buzdít, és amely *utat nyit a pluralizmus*, a sokértelműség irányába.¹⁷ Az állandó kételkedés, kétségfelvetés hozzátartozik a soha-meg-nem-

¹⁷ Bruno Latour többször kritizálja a dekonstrukciót, de ő az egyike azoknak, aki – véleményem szerint – mint módszert alkalmazza. Minden művében a megkövesedett paradigmákat, a gyakran alkalmazott dichotómiákat igyekszik szétzúzni, sőt a saját állításait is gyakran megkérdőjelezi, újrakonstruálja.

elégedéshez.¹⁸ Szükség van a tértudományok által használt fogalmak folyamatos újraértelmezésére, újrakonstruálására. Fontos, hogy feltárjuk, hogy megismerjük, hogy miként jönnek létre a téregységek, és azok hogyan működnek. A dekonstrukció mint elemzési módszer alkalmazása segít megérteni a jó építmények (például térarchitektúrák, területi klaszterek) lényegét, feltárni azok strukturáját, működését; más esetekben segít rámutatni a narratívák ellentmondásaira, paradoxonjaira, és megadja az alternatív értelmezések lehetőségét. A stabilnak hitt állítások mögött is gyakran *bizonytalanság* áll (lásd például a matematikában a Gödel-féle nemteljességi tételt), így az eddigi fogalmak újraértelmezése az új alkotásának, az új konstruálásának az előfeltétele, amelyben a nyelv, a diskurzus fontos szerepet játszik. Én nem sorolom magam se a „Derrida-fóbiában”, se a „Derrida-mániában” szenvedők közé (lásd erről ORBÁN 1994:11–20.), de a tér és tervezésemélet újraértelmezése és a megállapítások konkrét helyen való alkalmazása szempontjából is fontosnak tartom az állandó bizonytalanságból eredő folyamatos kérdésfeltevést, az egyközpontúság, az időtlen igazságok elvetését. A dekonstrukció interdiszciplináris vagy transzdiszciplináris jellege is kedvező a kritikai posztmodern vagy posztstrukturalista térelmélet számára.

Mindent, még a magától értetődő dolgokat is folyamatosan meg kell kérdőjelezni,¹⁹ a korábbi értelmezésektől „le kell csupaszítani”; „semmi sem alapvető”. Az új szempontú elemzések, új módszerek (diskurzuselemzés, részt vevő megfigyelés, kontextuselemzés) alkalmazása új rétegek feltárásához, új eredményekhez, új *értelemadásokhoz* vezethetnek. *Számos értelmezésre van lehetőség, amely jobban megfelel a világ sokszínűségének, mint a hagyományos leegyszerűsítő, kizárólagosságra törekvő állítások, metanarratívák.*

¹⁸ „Hiszek a lélekben, mely szereti a világot; annyira szereti, hogy újracsinálja, annyira szereti, hogy meg sem elégszik vele” (Babits Mihály: *Örökké ég a felhők felett*).

¹⁹ Tulajdonképpen Descartes volt az első, aki először megkérdőjelezett minden addigi tudományos ismeretet, és bevezette a „módszeres kételyt”. A posztstrukturalizmus is állandó kételkedésre, megkérdőjelezésre buzdít.

1. ábra

Kassák: „Romboljatok, hogy építhessetek!”

Forrás: Kassák Lajos életmű-kiállításának a katalógusa.
Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem. 1969.

A narratív-diszkurzív aspektusok a tudatos emberi interpretációt és a nyelvhasználat általi valóságkonstrukciót (*intentional agency*) feltételezik. A *nem reprezentációs elmélet* (Nigel Thrift) arra hivatkozik, hogy nagyon korlátozott a tudásunk, nem vagyunk képesek a világ reprezentációjának a megalkotására, esszenciális sűritésére, mert benne vagyunk abban a folyamatban, amely során számtalan közreműködő – emberek és nem emberi tényezők – állandóan alakítja világunkat. Tudásunk, koncepcióink nem reprezentálják a világot, hanem „*rezonálnak*”, a kontextusnak megfelelően *reflektálnak* arra. (THRIFT 1996, 1999, 2008) A „... nem reprezentációs elmélet a világot úgy ragadja meg, mint a téridő kaleidoszkópszerű keveréke, amely folyamatosan felépül és lerombolódik”. (THRIFT 2004:91.) A világ praktikus, aktív és megtestesített (*embodied*) karakterét hangsúlyozza. Az újabb törekvések kiemelik az ösztönös viselkedés, a performatív cselekvés, a nem kognitív

tudás stb. jelentőségét, illetve azt hangsúlyozzák, hogy a társadalmi lét részben nem emberi ágensek²⁰ révén konstituálódik. (LATOUR 2005) Újabb elméletekben például a város mint társadalmi (*social*) és materiális dolgok relacionális együttese jelenik meg. (FARIÁS–BENDER 2009) Nemcsak több narratíva egyidejű lehetőségét ismerik el, hanem egyforma jelentőséget tulajdonítanak a dolgoknak és az embereknek, és ráirányítják a figyelmet a számtalan sajátos interpretáció lehetőségére, ami a mikroszociológiai vizsgálatokat, a hétköznapi gyakorlat, az ösztönös viselkedés, a nem tervezett cselekvések és metaforák (például „a város mint szöveg”) elemzését teszi szükségessé. A világ és annak ismerete a nyelv segítségével a diszkurzív folyamatokban formálódik. Például a politikai vagy hétköznapi civil térbe került szakmai álláspont (szakvélemény, műszaki terv, területi lehatárolás) átértelmeződhet, és elutasítása vagy támogatása nem annak tartalma (igazsága, verifikáltsága) szerint történik, hanem a döntési folyamatot véletlenszerű és irracionális történések és elfogultság (érdek, szándék) is befolyásolják. Ilyenkor az ok nem a tudományos érvelésben keresendő, hanem hogy ott és akkor, kik milyen indíttatásból és miként cselekszenek. Például a magyar regionalizmus előretörésének, majd visszaszorulásának az oka nem a gazdasági reálfolyamatok vagy még kevésbé a földrajzi/táji adottságok változásában keresendő, hanem a tudományos viták mellett legfőképpen a politikai szándékban, a térszervezés útfüggőségében és az intézményi érdekek megváltozásában. Ezeket pedig nem a természetföldrajz vagy a regionális tudomány/gazdaságtan módszereivel lehet feltárni, hanem a szociológiát, a politológiát és a pszichológiát kell segítségül hívni.

A posztstrukturalizmus (például Gilles Deleuze, Michel Foucault, Jean Baudrillard) is hasonló nézeteken alapul, mint a posztmodern dekonstrukció, a magától értetődőnek vett állítások megkérdőjelezésére buzdít. Mindent újra és újra vizsgálni és elemezni kell, és számos tudományban csak úgy juthatunk új eredményekre, ha megértjük az emberi viselkedés és a társadalmi intézmények mozzgóerőit. A világ komplexitásának a megértéséhez akkor jutunk közelebb, ha a valóságnak minél több rétegét és értelmezését tárjuk fel.

Az igazság „gyökértelenítése”, a tudományos állítások relativizálása, a posztmodern sokértelműség, a fix pontok nélküli világ folyamatosan kritika tárgya. E kritikák hatására sokan mégsem a régi módszerekhez tértek vissza, hanem a

²⁰ Ágens minden olyan cselekvőképese tényező, amely változást képes indukálni.

tudományos állítások logikai egysége mellett az interszubjektív (kommunikatív) igazolásra (legitimációra, társadalmi elfogadottságra) tették a hangsúlyt, és megkövetelték a *gyakorlati életben való alkalmazhatóságot, az annak való megfelelést*. Az interszubjektivitás, a folyamatos nyelvi kommunikáció segít a „individuális valóság” közös értelmezésében, a közös világ megteremtésében. Az állítások és a megfigyelések gyakorlatban történő ellenőrzését, a tanulási folyamatot felfoghatjuk tudományos kísérletként, és az elméletek elfogadottságáról pedig a tudományos közösség dönt. *Az elméletek a tudományos vitákban és a gyakorlati életnek való megfelelés során alakulnak, szelektálódnak.*²¹ A predikciók (a jövőre vonatkozó állítások) bekövetkezése csak részben függ a jelentől, annak megismerésétől, jelentős részben az emberi akarattól és felkészültségtől, a helyes utak megtalálásától, azaz a megfelelő programok készítésén és megvalósításán múlik.

2. A tér társadalmi értelmezését erősítő ismeretelméleti felvetések

*„Ülnek bennem víziók és valók
Szerelmesen, fájón összetapadván,
Hogy minden: ugyanegy legyen.”*
(Ady Endre)

A mindennapi gyakorlatban nem folytatunk ismeretelméleti vitákat, de senki számára sem lehet kétséges, hogy például egy polgármesternek más képe van városáról, mint annak a polgárnak, aki annak csak egy részét használja, vagy a várostervezőnek, aki szakmai ismeretek alapján rendezett (tanult és tapasztalt) ismeretekkel rendelkezik. Edward Relph (1976) bemutatja, hogy a különböző személyek (például a régen ott élők és az új betelepülők) és ugyanazok az emberek különböző időben miért rendelkeznek ugyanarról a helyről különböző tapasztalatokkal. Tehát ugyanarról az entitásról, komplex valóságalelemlről mindenkinek mások az ismeretei, mindenki másként írja le (ábrázolja) azt, *mindenki számára másként létezik, más jelentést hordoz*. Hiába élünk mindannyian ugyanabban a konkrét valóságban, figyelembe kell vennünk és valahogyan kezelnünk kell, hogy mindenkinek más az életvilága, másként éli meg az őt

²¹ Stephen Toulmin (1972) dolgozta ki az evolúciós metodikát, amelyet az idősödő Karl Popper is elfogadott. Lásd még Lakatos Imrének (1997) a „kutatási programokról” írott téziseit.

körülvevő valóságot, mások a megfigyelési (redukciós, szelekciós) sémái, és ugyanazokról a dolgokról is más képzetei vannak.

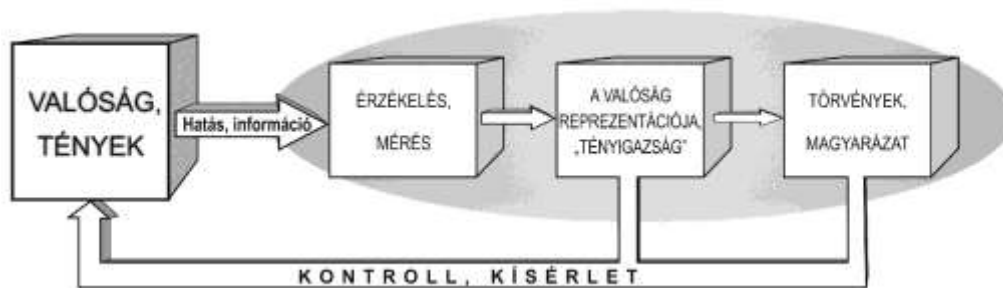
Egy konkrét település önmagában, a magánvaló részeként olyan, amilyen, de minden lakója, a különböző potenciális tervező csapatai másnak látják. Egy helyi lakos folyamatosan megéli (belülről átéli) az ottani létet, ami egészen más tapasztalat, mint egy külső szemlélőnek (például egy turistának vagy máshol élő tervező csapatnak) a településről szerzett „objektív” benyomásai. Az ott élő más választ ad a „milyen” kérdésre, és más tervet készítene oda, mint a máshol élő. De a helyet megélt tervező szakember az átlagpolgárhoz képest (a tervezésben laikusokkal szemben) rendelkezik tanult tervezési ismeretekkel, és átélt számos tervezési szituációt, megbirkózott a tervekészítés során felmerülő problémákkal (tapasztalatok), így másként tervezne, mint a laikusok. A település mint komplex jelenség leírása tapasztalatokon nyugvó alternatívák közötti választásokon, döntéseken alapul. Minden leírás, ábrázolás adott kontextusban és szándékkal születik, amire nemcsak az adott település, hanem a megismerő (például a tervező) is hatással van.²²

Az embert a kezdetektől foglalkoztatja a megismerés lehetősége és módja, az ismeret, a tudás valósághoz fűződő viszonya, annak hitelessége. Fel kell tenni a kérdést, hogy a konkrét helyekről és területekről szerzett tapasztalataink objektívek-e. Még ha valamilyen értelemben annak is tekintjük, akkor azok megértése/értelmezése lehet-e objektív, ha konkrét szituációhoz, területileg elkülönülten élő társadalomhoz és időhöz kötött? Miként alapozza meg ez a tudás az értékítéleteinket, a cselekedeteinket? Miként igazolhatjuk vagy tesztelhetjük a tudás megbízhatóságát? Sikeres életünkhöz vagy egy vállalkozás versenyképes működtetéséhez az emberektől független, magában való világról szerzett ismereteink fontosabbak számunkra, vagy a *napi gyakorlat jelenségei*? E kérdésekre más választ adnak például az empiristák, mint a racionalisták vagy a realizmus és a konstruktivizmus képviselői. A vita, a nézetkülönbség alapja a megismerés természetéről, a valóságról való ismeret hitelességéről vallott nézetekben van. A realisták szerint az érzéki tapasztalások forrása a tőlünk függetlenül létező, a bennünket körülvevő objektív valóság, és az ezekről szerzett (objektív) tudás (reprezentáció) az alapja az egyetemes törvényszerűségeknek (az igazság

²² „Minden látás – kollázs. Nem azért csupán, mert kivágás, amit látunk. Összevág a nézés: de nemcsak a fogalmi kép és az állítólag látottak egyezése miatt. A tárgy és én: össze vagyunk vágva.” TANDORI Dezső: *A kollázs a magyar művészetben 1920–1965*. Budapest: Kassák Múzeum kiadványa.

korrespondenciaelmélete). E (világ)nézetek szerint az objektív-szubjektív, a megismerő és a megismert, a valóság és a képzelet egymástól elválasztható, és e megkülönböztetés alapvető. (Például a tervezés során külön kell kezelni a tényeket a szubjektív véleményektől.) Az igazság, a tudományosság megítélésének alapja az objektív (a magában való) világ, és így csak egyetlen igaz reprezentáció, ugyanarra vonatkozóan csak egy objektív állítás, „igazság” létezik. A magyar „tudományos közéletet” még ma is alapvetően ez a nézet uralja, még társadalomtudományi kutatásokban is követelmény az *empirikus bizonyítékokkal történő igazolás*. Gyakran halljuk, hogy „a tények önmagukért beszélnek”, „a tényekkel nem lehet vitatkozni”. A tudományos művek gyakran többes szám első személyben, a „tudomány nevében” íródnak, szerzőik ezzel igyekeznek elkerülni a szubjektivitás látszatát, és vindikálják az egyetlen igazságot, azaz gyakran a partikuláris véleményüket próbálják meg univerzalizálni. Ezzel szemben a nemzetközi társadalomtudományi szakirodalomban a személyes tapasztalatra, az adott szituációban megszerzett tudásra történő hivatkozás, az egyes szám első személyben történő leírás, azaz a fenomenológiai nézőpont ma már egyre szélesebb körben elfogadott.

A megismerés folyamatának hagyományos modellje (2. ábra) két *elkülönülő* alrendszer, a „végső valóság” és az emberi megismerés (az ábrán a szürke terület) viszonyát mutatja be a klasszikus negatív visszacsatolással. A tőlünk független valóság (magában való dolgok, tőlünk független események, tárgyiasított személyek) hat ránk, és e hatások érzékelésével vagy mérésével képesek vagyunk *rekonstruálni* azokat. A valódi tapasztalás és az az azokról folyó diskurzus, az elméleti következtetések levonása között időbeli és gyakran téri különbség van. E modellben általában nincs szó arról, hogy e hatás érzékelése/mérése ki által, miként és mivel történik, és hogy ezek miként befolyásolják a valóság reprezentációját, illetve miként hatnak arra vissza, pedig ezek is befolyásolják azokat. A hagyományos *empirista módszer* (Francis Bacon, René Descartes, John Locke, David Hume, John Stuart Mill) szerint *a tapasztalatokból indukcióval létrehozuk az absztrahált tényigazságokat, tudatunkban megjelenik a valósághű reprezentáció, és képesek vagyunk azt pontos szavakkal leírni vagy szóban átadni*. Ha el is fogadnánk ezt a módszert, akkor is felmerülhet a kérdés, hogy ha a tér nem tárgyszerű, önmagában létező dolog, akkor annak ilyen módon való megismerése miként történhet.

2. ábra

A megismerés folyamatának hagyományos szcientista induktív modellje

Forrás: FARAGÓ 2013a:10.

Az ókori szkeptikusok állítása, úgy tűnik, máig kísért: a bennünket körülvevő világról nem lehet teljes és megrendíthetetlen ismereteket szerezni, mert azt *minden ember másként észleli és ítéli meg*. A szofisták az elsők között kételkedtek az objektív megismerés lehetőségében és *az emberi gondolkodásra irányították a figyelmet*. *Minden dolognak mértéke az ember*, mi döntjük el, hogy mi a helyes és mi helytelen, mit tartunk létezőnek és mit nem létezőnek (Prótagorasz homo-mensura tétele).

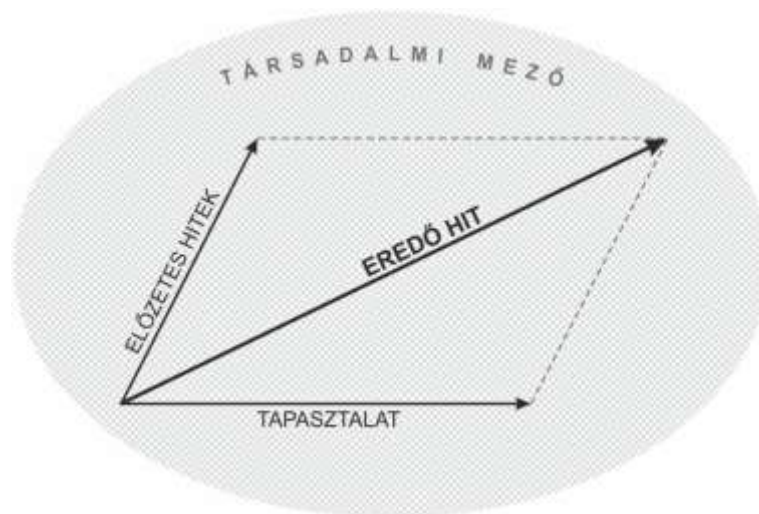
Platónnál a megismerés *kulcsa* nem az érzékelés útján nyert ismeret, hanem *az ideák világa*. A fejünkben lévő tudásunk nemcsak az érzékszerveink által keletkezett benyomásainkból ered, hanem a róluk alkotott ideák is hatnak rá, illetve *a valóság megismeréséhez az intuitív észen keresztül vezet az út*. *A gondolkodás során ideákat alakítunk át ideákká*.

Szűkebb szakterületünkön a tér fogalma kapcsán is gyakran idézett Gottfried Wilhelm Leibniz (1986) már Newton korában megerősítette, hogy a tapasztalatokkal szemben *az észigazságok döntő szerepet játszanak a megismerésben*. David Hume (1973) szerint a tudásnak, amelynek fontos forrása a meggyőződés, a hit (hiedelem) is, a *gyakorlati életet* kell szolgálnia. Azonosulni tudok Immanuel Kant számos gondolatával (KANT 1981), miszerint a magában való dolgokat (*Ding an sich*) nem ismerjük meg olyanok, amilyenek magukban, hiszen *a dolgok és a megismerő szubjektum egymásra hatásának az eredménye a megismerés*, így az általuk közösen „létrehozott” eredményt, a tárgyakat mint jelenségeket, mint nekünk megjelenőket ismerjük meg (*A tiszta ész kritikája*). Tulajdonképpen ezt jeleníti meg Bloor ábrája is (3. ábra). A külső dolgokat

mint létezőket fel kell tételeznünk, de a világ csak mint *jelenség* (a Kanttól átvett husserli fogalom: fenomén) létezik *számunkra*. A külvilággal kapcsolatos ismereteinket tapasztalati úton nyerjük, de a környező világot az emberi megismerő és a szemlélő képességünknek megfelelően tudjuk csak megismerni. *Számunkra a világ a kognitív struktúráinkhoz igazodó módon jelenik meg.*

A tudat struktúrája és a megismerendő világ *iteratív* módon igazodik egymáshoz (konvergencia). A valóság megismerése, a fejünkben kialakult kép nem egyszerűen az érzékek objektumának, a magában való dolgoknak a leírása, ábrázolása, hanem *az a priori módon belegendolt fogalmakkal* (például térrel és idővel vagy magától értendő dolgokkal) *való rekonstrukciója*. Tehát a megismerés során a megismerő nem csupán észleli, hanem *elrendezi* a külvilágból kapott jeleket, előzetes ismeretei segítségével a maga számára megalkotja, *újrakonstruálja* a külvilágból kapott információkat. A gyakorlati ész (*A gyakorlati ész kritikája*) az *akaratot* és az elvégzendő cselekvés tartalmát vonatkoztatja egymásra úgy, hogy a cselekvés tartalmát az akarat céljává teszi. (KANT 1991) Az akarat is lehet a tárgyak oka (cél-okok), mégpedig úgy, hogy az akarat alapja az *ésszerűség*, amely értékek között választ, és kívánalmakat fogalmaz meg. Az ember képes a priori szintetikus ítéletek alkotására, *az emberi gondolkodás* önmagában mint teleologikus tevékenység *teremtő erejű*. Arthur Schopenhauer fő műve nyitómondatában egyenesen úgy fogalmaz, hogy „A világ az én képzetem” (2001).²³ A világ csupán képzet és akarat. Az oksági összefüggések, az egész valóság csak az értelem által, az értelem számára, az értelemben létezik. (SCHOPENHAUER 2001. 4. §) (Ezt a későbbiekben adaptálom a relacionális értelmes tér koncepciójába.)

²³ Heinz von Foerster (1911–2002) fizikus, filozófus, akinek az önreferenciális rendszerek tekintetében jelentős a hozzájárulása a konstruktivizmushoz, annak megfelelő jelmondatot választott magának: „A világ, ahogyan mi észleljük, a mi saját invenciónk.” (<http://www.univie.ac.at/constructivism/HvF.htm>, letöltve 2013. 01. 23.)

3. ábra
Hiteink/tudásunk alakulása *Forrás:* GULYÁS et al. 2013:126. által idézett ábra
társadalmi mezővel kiegészített változata.

A fenomenológusok²⁴ (Edmund Husserl, Max Scheler stb.) egyenesen azt állítják, hogy a megismerésnek nem az anyagi világra, hanem elsősorban a tudatra (a megismerés folyamatára) kell irányulnia. A megismerés objektuma, *ahogyan mi érzékeljük, felfogjuk*, az csak a ráirányuló szubjektum tudatában létezik.²⁵ Nem tudunk különbséget tenni a magában való külvilág és annak reprezentációja között. (BRYSON 1983) Amit látunk, amit a nyelv segítségével leírunk, az is vizuális és lingvisztikai konstrukció. Nincs teóriamentes empirizmus, és a realizmus is csak egy (kulturális) ideológia. Mivel mindennapjainkban nem tudjuk a valóságot annak megjelenésétől megkülönböztetni, *számunkra a megjelenés maga a valóság*. A tárgyak mint a megismerés objektumai, a bennünket körülvevő világ úgy mutatkoznak meg számunkra, ahogyan a tapasztalataink, a korábban megszerzett ismereteink alapján felé fordulunk (amilyen kérdéseket teszünk fel, amilyen eszközöket választunk stb.). A világ, ahogyan mi megismerjük és megéljük, az az „univerzálisan funkcionáló szubjektivitás”

²⁴ „Fenomén” nem a reális világ része, hanem minden, amit tudatszerűen elképzelünk, amit gondolunk. A fenomenékkal, a jelenségekkel foglalkozó tudomány a fenomenológia. A fenomén csak a megmutatózó, az a látszatvalami, ami anélkül van ott, hogy megértenénk a maga valójában, „ami velünk szemben áll”. Ez nem a természettudomány fizikalista ontológiájának a része. Heideggernél a fenomén az objektív létező és a szubjektív közötti játéktérben alakul ki, az, amiben a tárgy és a szubjektum összeér. (HEIDEGGER 2000)

²⁵ A tudat nélkül is vannak tényszerű, reális dolgok, de abban a világban nincs semmi, ami tudatszerűen megjelenik. A különféle terekként értelmezett összefüggésrendszerek csak a tudatunkban léteznek?

konstrukciója, egy időben fejlődő jelentéskonstrukció. (HUSSERL 1970) Például nem tudunk a térre, pontosabban az azt megmutató jelenségekre sem, mint egy tőlünk független abszolút valóságemre tekinteni, hanem *meghatározó a mindenkori intencionalitás*. A tudat a szándéknak megfelelően mindig valami meghatározottra irányul/vonatkozik. Az általunk megfogalmazott tervek rólunk is szólnak, a mi akaratunknak, céljainknak, önképünknek és nem a tőlünk független valóságnak kell, hogy megfeleljenek.

A tér csak a különböző megjelenési formáinak szövedékeként érthető meg. A konkrét megmutatkozás megértéséhez fontos, hogy miként tartozik a konkrét jelenséghez (fenoménhez) annak térisége. „A fenomén ugyanis elsősorban a *csak* megmutatózó, valami, ami ott van, ám anélkül, hogy megértenénk abban, ami ő maga.” De ezeket a megjelenőket nem tudjuk megkülönböztetni a reális létezőktől, ez az, „ami szembe kerül velünk”. (FIGAL 2009:128–136.) De ez nem azt jelenti, hogy valaminek a téri megjelenési formája pusztán fikció lenne, csupán azt, ahogyan elgondoljuk, az nem a reális világ önmagában vett része. A fenomenológia Johann Heinrich Lambert eredeti értelmezésében éppen „... a látszatnak mint a tévedés és az igazság közötti dolognak a kifejtése, mégpedig azzal a céllal, hogy a látszatot a lehetőségének és a hatásainak tekintetében vizsgálja, hogy ezzel járuljon hozzá a meghaladásához. Ám amikor Hegel első főművét *A szellem fenomenológiájának* nevezi, akkor ezen már mást ért. (HEGEL 1979) A »tudat tapasztalatának tudományaként«, ahogyan az eredeti cím hangzik, a fenomenológiának a szellem megjelenési módjait kell felmutatnia, amelyek a szellem mindenkori megtapasztalásának alakjai. És amennyiben a szellem csak a tapasztalat által az, ami, úgy a fenomenológia a filozófiai bemutatás azon módjának bizonyul, amely a szellemnek teljességgel megfelel.” (FIGAL 2009:131.) A husserli szubjektív fenomén a „megjelenésre és a megjelenőre” egyaránt utal. A megjelenő (például egy tér) mindig valakinek valamire irányuló tudatában jelenik meg.

A *gondolkodásnak*, a rációnak *aktív* – egyesek szerint meghatározó – *szerepe van a megismerésben* (például Martin Heidegger, Edmund Husserl, Maurice Merleau-Ponty). Nem a külső valóság tagadásáról van szó (mint ahogyan azt a dogmatikus idealizmus vagy a radikális szolipszizmus teszi), hanem annak az évszázadokon keresztül sokak által megfogalmazott tézisnek a továbbgondolásáról, hogy nincs megismerés megismerő nélkül. Többek között Martin Heidegger és Hans-Georg Gadamer ezt a

megértés folyamatára értelmezi: a megértő benne van a megértés folyamatában, annak *ontológiai lehetőségfeltétele*. „Interpretáció, megértés és tárgyiség összetartozik. [...] Nemcsak valamit értünk meg, hanem mindig az interpretáció viszonyát, vagyis az ábrázolás és a tárgy közötti viszonyt is.” (FIGAL 2009:128.) A megismerés tárgya továbbra is „fennáll”, megmarad annak, ami „velünk szemben áll” (Edmund Husserl, Günter Figal).

A magában való dolgok jelentős részét (például amiről úgy gondoljuk, hogy kvarkok) nem mi alkotjuk (teremtettük), de az arról alkotott ideát igen. A husserli transzcendentális tudat szerepet játszik nemcsak az absztrakt ideák, hanem a tárgyiség konstituálásában is. Ma azzal is szembesülünk, hogy a tapasztalataink tárgyait, a bennünket körülvevő fizikai környezet egyre nagyobb hányadát is mi, emberek hoztuk létre (például a város, az urbánus környezet – a parkokkal és az elfolyó esővízzel együtt – teljes egészében mesterséges). A felmérések, a kísérletekből nyert tudás is a mi eszközeink és módszereink (a gondolkodásunk, a meglévő tudásszintünk) eredményei. (Lásd például a CERN-projektet Genf környékén [nagy hadronütköztető].) Annyit és úgy látunk, értünk meg a világból, ahogyan képesek vagyunk arra rákérdezni. A tudományban egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a világ megismerésének a megfigyelése és annak kommunikációja.

A tudományszociológiai (tudománytanulmányok) „erős program” (Kutrovátz 2013) szimmetriaelvének megfelelően a meglévő tudásunk („társadalmi okok”, meggyőződésünk, hitünk) és a tapasztalataink (percepció útján szerzett „természeti okok”, például fizikai korlátok) együtt eredményezik az új tudásunkat. Ez nagyon hasonló Kant és Piaget felfogásához, miszerint az előzetes tudásunk (értelmező rendszer) és az új információk birtokában jön létre az új tudás. Mindezt elfogadva én azt hangsúlyozom, hogy maga ez a *konstrukciós folyamat a társadalmi mezőben zajlik* (3. ábra).

Bármely pillanatban meglévő tudásunk egy korábbi periódusban épült fel, és ez irányt szab, keretet ad az új tapasztalatok befogadására is (kognitív útfüggőség). Az új tapasztalatok beépülnek a meglévő tudásunkba, és annak fényében értékeljük a még újabb tapasztalatokat, folyamatosan fenntartjuk a konzisztenciát és a koherenciát. Nemcsak a megfigyeléseink elméletterheltek, hanem e folyamatban az elméleteink is megfigyelésterheltek. (BARNES–BLOOR–HENRY 2002:4. fejezet) A

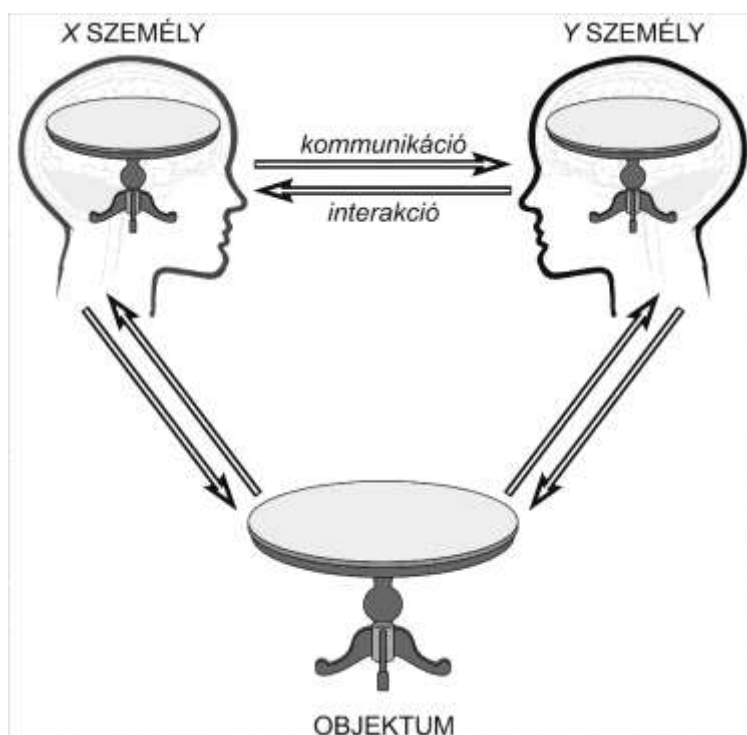
természettudományokban is a meglévő elméletek és hipotézisek (előzetes hitek/tudás) alapján és az elvégzett kísérletek során szerzett tapasztalatok *eredője* az új tudás (meggyőződés). Az előzetes tudás és a tapasztalás más értelemben is „összetartozik”: az előzetes tudásnak (elméleteknek) megfelelő kísérleteket végzik el, és az azok során előállított tények a meglévő elméleteket szolgálják (az esetleges cáfolat is arra vonatkozik és nem a valóságra).

A tudományos kutatás folyamata, annak minden eleme társadalmi-politikai kontextusba ágyazott (lásd Karin Knorr-Cetina munkáit). Gondoljunk csak arra, hogy társadalmilag és politikailag meghatározott, hogy egy adott országban és időben milyen kutatásra írnak ki támogatási pályázatot, azt miért éppen az adott intézmény, kutatócsoport nyeri el, ott milyen a meglévő tudás és a nemzetközi kapcsolatrendszer, milyen a műszerezettség stb. A fejlesztéspolitikában is általában a társadalmilag korábban elsajátított és elfogadott problémamegoldásokat próbáljuk alkalmazni a jelen helyzetben, ami politikai, intézményi és gazdasági útfüggőséget is eredményez. (MANTZAVINOS–NORT–SHAIQ 2003) Tehát az új megoldások kialakítását is a kognitív, a társadalmi szférában kell elkezdni.

„A valóság mindig »bonyolultabb annál, mint amit beilleszthetünk mindenkori fogalmi sémáinkba és elméleti rendszereinkbe. [...] A természetet mindig szűrni, egyszerűsíteni, megfelelően szétválogatni és okosan értelmezni kell ahhoz, hogy képesek legyünk megragadni. Mivel ezt a komplexitást relatív egyszerűségekre kell redukálni, ezért a természetet mindig többféleképpen tudjuk reprezentálni. Hogy hogyan egyszerűsítjük, milyen közelítéseket és szelekciókat választunk, azt nem a (nem-szociális) természet diktálja. Ezeket a folyamatokat, melyek kollektív teljesítmények, teljesen a megismerő szubjektum tulajdonságaira kell visszautalni. Itt lép a szociológus a képbe.«” (David Bloort idézi GULYÁS et al. 2013:127.)

Donald Davidson (2001; BOROS 2004) „háromszögelés elve” (4. ábra) azon alapul, hogy ha legalább két ágens (két nézőpont) egyformán reagál a külső ingerekre/okokra, akkor egymás reakcióit is figyelembe véve kialakul a közös világuk. E megismerési folyamatban fontos szerepet játszanak a „szimilaritási standardok” és a nyelvi kommunikáció, hiszen a közös hitek oka, igazságtartalma a nyelv segítségével azonosítható, így a kapott közös hit is társadalmi jellegű. Ha a hasonló ingerekre a társadalom sok tagjában hasonló válaszok születnek, és a köztük lévő kommunikáció segítségével kiszűrődnek a belső torzító tényezők, akkor ez a folyamat társadalmi

elfogadottságot biztosít. Ezt nevezhetjük társadalmi objektivitásnak. A hasonló ingerekre hasonló reakciók standardizált elfogadása (például az asztal megnevezése) a tartalmat objektívként teszi elfogadhatóvá. Így az interszubjektívitás válik az objektivitás forrásává. Davidson szubjektív módon teszi hozzáférhetővé az objektív tartalmat, modelljében egyszerre érvényesíti a korrespondencia- és a koherenciaszabályt. A nyelvi kommunikáció a kontextualizáló retorizáláson keresztül teszi hozzáférhetővé a konkrét valóságelemet. Ebben az értelemben a dolgokról kialakult idea/kép nem „önazonos”, hanem „differencia által fertőzött”.

4. ábra

Interszubjektív objektivitás, Davidson „háromszögelés elve”

Forrás: A szerző saját szerkesztése.

„... kizárólag a szociális interakció, a háromszögelés képes megmagyarázni, hogy tapasztalataink miképpen adhatnak specifikus tartalmat gondolatainknak. Más emberek nélkül, akikkel osztozhatunk egy közös környezetre adott válaszreakcióinkban, nem válaszolható meg a kérdés, hogy a világban mi az, amire válaszreakcióink vonatkoznak. Ez a probléma szoros kapcsolatban áll az ok fogalmának többértelműségével. Lényegi feltétel, hogy feloldjuk ezeket a többértelműségeket, mivel a legegyszerűbb esetekben éppen az adja egy-egy hit tartalmát, ami az adott hitet okozza.” (DAVIDSON 2001:128; idézi: SZOLCSÁNYI 2004:146.)

Mannheim Károly (1996) az *Ideológia és utópia* című könyvében külön fejezetet szán annak, hogy „A megismerés maga is politikailag és társadalmilag meghatározott”. A világot mindig csak a saját tudatomon (intencionalitás, tudás, intenció stb.) keresztül, a jelen lévő tapasztalati mezőn belül – aminek magam is részese vagyok – tudom „eltorzulva” szemlélni (Merleau-Ponty). Ez a sajátos szemüvegen keresztül való „homályos” látás nem zárja ki a reális valóság létét, csak a megismerés módjára utal. A társadalmi jelenségek megismerésére (a tapasztalatokra, az élményre) és a reflexióra hat a megismerő személye (neme, életkora, intellektuális adottságai, iskolázottsága, vallása, meggyőződése stb.), a társadalmi (kulturális, politikai) és a gazdasági környezete, a hely, ahol él, a tér, aminek maga is alkotója/alakítója.

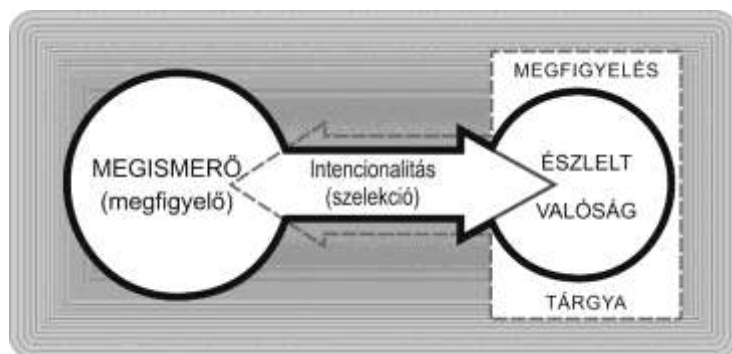
A megismerés a tudatos értelem és a megismerés tárgya közötti kölcsönhatás folyamata, amelyre hat a környezet. Jean Piaget Kant nyomán született *genetikus ismeretelmélete* szerint, ami megérint bennünket a világból, az hozzáidomul ahhoz, ami a fejünkben van, és ami a fejünkben van, az hozzáidomul az új információkhoz. Az alkalmazkodás (adaptáció) egyben asszimiláció (akkomodáció) is. (PIAGET 1993) A tudat és a megismerés tárgya kölcsönösen feltételezik egymást, ebben az értelemben összetartoznak. (Már Johann Gottlieb Fichténél [1762–1814] is ezzel találkozhattunk.) Hilary Putnam amerikai filozófus találóan ezt úgy fogalmazta meg, hogy *a tudat és a világ közösen hozzák létre a tudatot és a világot*. A megismerés tárgya is formálja tudatunkat, fogalmaink nem a semmiről szólnak. (LATOURE 1999b) A latouri nézetrendszerben a tárgyak nemcsak mint „társadalmi konstrukciók” szerepelnek, hanem annál többről van szó. A dolgok közvetlenül közreműködnek a társadalmi-természeti együttesek konstruálásban (*co-construction*). Latour munkatársa Michel Callon (1986) gyakran idézett példán (francia halászat) mutatja be, hogy konkrét cselekvésekben miként kombinálódnak az emberi és a nem emberi tényezők relációi, hogyan függnek kölcsönösen össze a különféle szerepkörök. A David Bloor nevével fémjelzett Edinburgh-i Iskola tudományszociológia-megközelítése (Bloor 1999) úgy próbálja elkerülni a humán tudományok túlzott idealizmusát, hogy a megismerés és a valóság között oksági interakciókat tételez fel. A körülöttünk lévő materiális világ a megfigyelés „nyílásán és csatornáján” keresztül érzékelteti jelenlétét. (BARNES–BLOOR–HENRY 2002:31.)

A kiterjedés nélküli tudat formailag nem jelenik meg téri módon, de mégis sok szálon térhez kötött. A téri módon létező fizikai test megnyilvánulása, és rendelkezik a téri módon való gondolkodás a priorijával, a térszemlélettel. De ez a háromdimenziós látásmódtól eltekintve nagyon különböző lehet, már csak azért is, mert az Én a saját tapasztalataival, tudáskészletével és intencionalitásával áll a középpontjában. Én itt és most meghatározza, hogy milyen helyet fogllok el a különféle elrendeződésekben és azt miként élem meg, ez a „perspektíva” rendezi el a számomra létező külső valóságot (helyek értelmes rendszere). A szemléleti tér potenciálisan határtalan, de aktuálisan mindig véges, valamire, gyakran lokalizált jelenségekre irányuló. A tudott tereknek van perspektivikus aspektusa, de lehatároltak. E határok többnyire nem tudatosak (nem reflektál erre), hanem másodlagos megfigyeléssel tárhatóak fel.

A (racionalista) konstruktivista modellben (5. ábra) a megismerő és a megismerés tárgya *együtthatóságban* alkot egy egységet a környezetében/szituációjában. (Ezzel oldható fel a mentalitás és a fizikai valóság kettőssége, a kartézianus dualizmus.) Az objektum, a róla alkotott tudás és a környezet/szituáció, amelyben az objektum meghatározásra kerül, elválaszthatatlan egymástól. A megismerő és a megismerés tárgya téri módon való létben találkozik egymással a megismerés folyamatában. A komplex környezet (az 5. ábrán a szürke tartomány) hat az érzékelés és a megismerés folyamatára (nem egyszerű keret, hanem többnyire ismeretlen hatásmechanizmuson keresztül konstituáló elem), de a cselekvő (megismerő) az aktív kezdeményező. A megfigyelő „ragadja meg”, ami tőle függetlenül előtte van, és a fejében megalkotja, megkonstruálja a megismerés tárgyát „abból, ami van”, *abból az információból, ami a megismerés tárgyának a hatására benne keletkezik*. A megkonstruálásnak az egyik forrása, az egyik konstituáló eleme a szubjektum, és részese a megfigyelés tárgya, és ezeken kívül még sok más közvetítő elem is hozzájárulhat (vizsgálati eszköz, befogadó társadalmi közeg stb.) a keletkező tudásunkhoz.²⁶ Az objektumokat a megismerés folyamata különíti el a környezetétől, és adja meg az adott megközelítésből fakadó ismertetőjegyeket. A megismerés objektuma gyakorlatilag elválaszthatatlan a róla alkotott és társadalmilag elfogadott előzetes tudáshálótól, amely az objektumot meghatározza. „Az agyunkban lévő struktúrákat kivetítjük a világra. Fordítva pedig, ilyen struktúrák – a világgal kialakított hosszú interakció révén – beépültek az agyunkba. [...] Mi strukturáljuk

²⁶ Szemléletem emiatt nem radikális konstruktivista. Nemcsak elismerem a tőlünk független valóság létét, hanem a megtapasztalt valóság interpretációjára hatással van a megismerés tárgya és eszköze is.

tereinket, tereink pedig strukturálnak bennünket.” (FARKAS 2003b:181.) Joas (1996) a megismerés folyamatához hozzáteszi a „spontán autentikus önkifejezést”, a „cselekvő kreativitását”, a folyamatos önreflexiót.

5. ábra

*A megismerés folyamatának (nem radikális) konstruktivista modellje
(tudat-tárgy korreláció, a fenomén keletkezése)*

Forrás: FARAGÓ 2013a:11. kiegészített változata.

A „tárgyorientált ontológia” (angol rövidítése: OOO, Harman [2005, 2009], Levi R. Bryant) visszautasítja a kanti „kopernikuszi fordulatot”, miszerint a világról való tudásunk (ismereteink) az a priori szemléletünknek megfelelően alakul, a megismerésben a tárgyak alkalmazkodnak a megismerő elméhez. Túlzott leegyszerűsítésnek tartják, hogy a filozófia a vizsgálódásait leszűkíti az ember és a világ (tárgyak) közötti aszimmetrikus kapcsolatra. A tárgyak tulajdonságai a megismerés folyamatában *részlegesen megragadhatóak*, nem csupán a megismerő kreációi (Nicolai Hartmann). Véleményem szerint azzal, hogy vizsgálatainkat nagyon helyesen kiterjesztjük a dolgok közötti kapcsolatokra is, és a tárgyakat, a technikákat, azok kollektivitásait cselekvőképességgel ruházzuk fel, és elismerjük, hogy hozzájárulnának a történésekhez, még nem kapunk teljesen új/más képet a megismerés folyamatáról. Például a tárgyak egymással való találkozásának a leírása (fordításokon, nem direkt információkon keresztül [HARMAN 2002]) inkább csak a már ismert ember-tárgy viszonyának a kiterjesztését, adaptálását jelenti minden létező kapcsolatára. Fogadjuk el, hogy bármely entitás a saját jogán kiküszöbölhetetlen, ontológiai értelemben nincs

különbség az ember, más élőlények és a tárgyak között, de akkor is *kitűnik az emberi megismerési folyamat a létezők közötti egyéb kapcsolatok közül*. Nincs szükség az emberi lét elsőbbségének a hirdetéséhez ahhoz, hogy mást lássunk a kő és a ráhulló esőcsepp kapcsolatában, mint ennek emberi interpretációjában. A tárgyorientált ontológia is „beismeri”, hogy „a tárgyak belső világa az ember számára megismerhetetlen” (HARMAN 2002), és Hartmann is csak a létező dolgok *részleges* fogalmi megragadhatóságáról ír. (STEGMÜLLER 1989) Ugyanakkor el kell ismernünk azt is, hogy a valóság, a megismerés tárgya hatással van a bennünk kialakuló képre. Az érzékszerveink által felfogható tulajdonságok a valóságnak is valamilyen módon a részei. A térbeni struktúrák, az azokban elfoglalt helyek meghatározóak a terekről bennünk kialakult képekre.

A megismerő és a megismerés tárgya is téri módon létezik, és a megismerés is térszemléletben történik. A téri jelenségek, mint például a kiterjedés és a távolság, hozzátartoznak a világban-való-létünk módjához (Heidegger: „létállapot”), és a tájékozódás és a világ tériségének az elgondolásához pedig kell a szubjektum (Kant). A mindenkor megmutatózó tér *sajátossága* kötődik a megismerő és a „megismert” sajátosságaihoz.

A megismerés, az észlelt valóság a megismerő létében megalapozott, önmaga annak „mértéke” (CASSIRER 2009), de ez csak az egyik oldala a megismerés folyamatának, a másik oldal a tárgyához kötődik (Nicolai Hartmann, Bruno Latour) és a valóságról való ismeretek e *kölcsönhatás folyamatában* konstruálódnak. A történeti-kulturális kontextusban kialakított értelmezési kereteknek („viszonyfogalmaknak”, komplex fogalmi struktúráknak, diszciplínák fogalmi keretei) aktív szerepük van a megismerésben. Valamilyen előfeltevések alapján mi választjuk ki a megfigyelés tárgyát, és ahogyan és amilyen eszközökkel megfigyeljük azt, az hat az általunk felépített ismeretekre, tudásra. „Egy tárgy megalkotása, illetve a tárgy helyes képzetének megalkotása és tökéletes megértésének a gyakorlata egy és ugyanaz az oszthatatlan folyamat.” (FEYERABEND 2002:50.) Latour a megismerés objektumának és a szubjektum és objektum közötti közvetítők (aktánsok) hálózatának (elméletek, eszközök, technológiák) is nagyobb szerepet ad radikális elméletében. A dolgok a közvetítőkön keresztül szólnak, jutnak el a megismerőhöz, és aktív szerepük van a végső kép kialakításában. De e folyamatot magába foglaló emberi és nem emberi

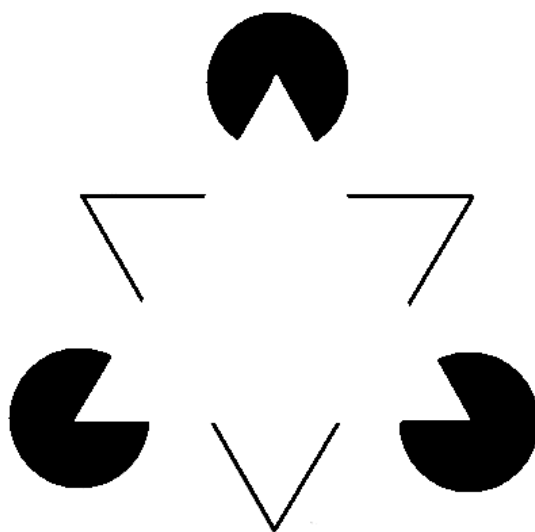
elemekből álló környezet is hat a kialakuló képre. Latour felhívja a figyelmet arra is, hogy a „torzulást” nemcsak a szubjektum, hanem a fizikai/természeti valóság is okozhatja. Ha ugyanarról a mozdulatlan tájrészletről ugyanazzal a technikával készítünk fotót ragyogó napsütésben, az más képet fest, mint borús őszi időben.

Fenomenológiai, posztmodern értelmezési keretben számunkra *a valóság konstrukciói jelentik* (ezek hozzáférhetőek, ezek állnak rendelkezésünkre) *az objektív valóságot*, ebben élünk, ezzel dolgozunk. Ennek kritikája kapcsolódik a „reprezentációvitához”, amely arra utal, hogy e nézetben összekeveredik a természet és annak reprezentációja, az ismeretelméleti és a lételméleti kérdések. De nem arról van szó, hogy a dolgok, a természet és azok reprezentációi ugyanazok lennének, hanem arról, hogy a napi praxisban csak ez áll rendelkezésre, ez az emberek motivációinak, cselekedeteinek az alapja, így például a tervezés során ezekkel lehet és kell számolnunk. Például a gyakorlati tervező munka során általában nem tartozik a vizsgálat tárgyába, a tervezői kompetenciába, hogy minden állítás (például lakossági, politikusi vélemény) tudományosan igazolt-e. A tervezés során a kívánatos események megtervezéséhez a fejekben kialakult képekre és a „kemény tényekre” egyaránt alapozni kell, *egyszerre van szükség az idealizmusra és az empirizmusra*. A szubjektív tudást, a hitek keletkezését is lehet empirikus módon vizsgálni (módszertani empirizmus). A lehetséges jövőképekből történő választás csak a legkritikább esetben vezethető vissza a természettudományok által feltárt okokra.²⁷ Legtöbbször tudományosan (empirikusan) igazolt és hiten/meggyőződésen/elkötelezettségen alapuló vélekedések együttese képezik a döntési helyzeteket.

Konstruktivista megközelítésben nincs értelem vagy érdek nélküli valóság, így tér sem. A magában való dolgokat is interpretálva, érdekekkel, szándékokkal áthatva fogjuk fel. Konstruktivista szemléletben mi tesszük a dolgokat azzá, amik, úgy tesszük valóságossá, hogy *hozzátesszük az értelmet, a potenciális funkcióját*, azaz megkonstruáljuk azokat. A tér vizsgálatakor is valami előzetesen feltételezett (tudott) struktúrát vetünk össze az általunk választott valósággal. A térről való (új) ismeretünket

²⁷ Legtöbbször nem abban az egyszerű helyzetben vagyunk, hogy azt döntsük el, „hogy vannak-e elefántok a teremben” (SOKAL–BRICMONT 1998:91. példája), hanem többségi vélekedés/meggyőződés is lehet a cselekvés alapja. Megjegyzendő, hogy egyes megközelítések – például a sokat kritizált cselekvőhálózat-elmélet (Latour) – szerint a természet (illetve dolgok, természeti folyamatok) a cselekvési rendszereknek nem passzív elemei, hanem egyenrangú alakítói, tehát a szubjektumokkal azonos ontológiai státusúak.

az előzetes tudásunk és az új ismereteink (percepció, átvett tudás) értékelésének eredőjeként hozzuk létre. A magánvalót is értelem-összefüggésében rendezzük, tapasztalatszerzés és interpretáció révén sajátítjuk el. Az *értelmes tér* nem önmagában létezik, hanem a dolgok és cselekvések által. A megismerhető, a megtapasztalható tér csak az értelem-összefüggésben, csak az életvilágban betöltött funkciójának megfelelően valóságos, amit csak belülről, a „világban élve/lakva” tudunk megismerni. A természet, a magában való dolgok csak egyfajta potenciált jelentenek; számunkra nem önmagukban valóságosak, hanem értékeinkkel együtt jelentik az életvilágunkat.

6. ábra
Kanizsa-háromszög

Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Optikai_csalódás

A térként, téregységként megjelenő elkülönülő dolgokat általában nem önmagukban tekintjük, érzékeljük, hanem „elrendeződésükben” (6. ábra). Amit érzékelünk, az a dolgok és „a dolgok közötti térközök”. (LÖW 2008, hivatkozva: BÖHME 1995:94.; MERLEAU-PONTY 1989:35.)²⁸ Ezek a felismerések rávilágítanak a térkonstruálás érzékelési, észlelési aspektusának a fontosságára, és felhívják a figyelmet a kontextus fontosságára. „... a tér mindennapi konstruálása magába foglalja az észlelést,

²⁸ Erről mindenki maga is meggyőződhet az interneten található ábrák segítségével. (Például a <http://optika.hu/magazin/csal/csal.htm> ábrák némelyike.)

amely a társadalmi javak és más emberek külső hatásain és a konstruáló érzékelési aktivitásán alapulnak. Nem mondhatjuk, hogy az érzékelés közvetlen.” (LÖW 2008:41.) Az érzékelés nagymértékben szelekciós és konstruktív folyamat (LUHMANN 2010) és többszörösen prestrukturált. A teret mint megismerendőt „minden konkrét szituációban újból és másképp kell érteni”, mert állandóan változó horizontját *az értelmező és a konkrét értelmezési körülmények adják*. Az észlelés az egy állandóan változó világra irányul, amelynek magunk is részesei vagyunk. Az érzetekkel és a változó értelemmel hozzuk létre a tárgyakról kialakuló tudásunkat. A világ a világban pozíciót elfoglaló „megtestesült szubjektum” számára tárulhat fel (Merleau-Ponty).

Nemcsak a tárgyakról kialakult képeket, hanem a komplex entitásokat (például egy várost) is így ismerjük meg, ilyen módon konstruáljuk meg saját magunk számára. Amikor megvizsgálunk egy konkrét várost, akkor előzetes fogalmaink, feltételezéseink (korábbi tapasztalataink, benyomásaink, a tanultak, normáink) alapján veszünk számba tényezőket (szelektálunk), a fizikai (természeti és művi/műszaki) és a társadalmi tényezőkről kialakult benyomásokból építjük fel magunkban a város képét. Ezt a magunk által konstruált képet másokkal (tervező kollégákkal, képviselőkkel, lakossággal) egyeztetve, a kommunikáció során a szubjektív benyomásainkat másokéval ütköztetve pontosítjuk, formáljuk tovább a városról kialakított ismereteinket.

Tehát *ismeretelméleti* megközelítésben a tér nem egy értelem nélküli változatlan matéria, semleges konténer, hanem *állandóan (újra)konstruálódó jelentéssel megtöltött relacionális hálók sokasága*. Nem ismerhető meg önmagában mint a magánvaló része, jellemzői jelentős részben a róla való tudás létrehozásának, az értelemadásnak²⁹ (ontológiai és ismeretelméleti) a *folyamatában, a cselekvéskontextusban keletkeznek*. Nem különíthetőek el a relációk/viszonyok és az összekötött entitások egymástól, különösen nem a társadalmi konstrukció versus valóság-élem-dichotómia alapján. Az életvilágban együtt vagyunk a dolgokkal, a társadalom és a természet együtt konstruálódik. A világ a maga heterogenitásában, mondhatnánk rendezetlenségében mozog, fluktuál, velünk együtt „él”. Amikor valamilyen intencionalitással felé fordulunk, akkor a szándékunknak, a tudásunknak, a rendelkezésünkre álló fogalmaknak és eszközöknek megfelelően rendet viszünk annak egy részébe, kiválasztunk elemeket, határokat húzunk, valós és vélt törvényszerűségeket tételezünk

²⁹ Az értelemadás a gondolatokban, a kommunikációban történő utalástöbbletre vonatkozik.

fel, azaz *megkonstruáljuk a tér egy lehetséges darabját*. Ez a nagyon sok lehetőséget magába foglaló *konstruálási folyamat, a valóság és a szubjektum összekapcsolódása* meghatározó a végeredmény, a bekövetkező esemény, a világ alakulása szempontjából. Ez biztosítja a vég nélküli változatosság lehetőségét. A struktúra, a rend, azaz a működő tér a szubjektumon, a társadalmon keresztül a helyi praxisban hat, ott manifesztálódik, de mint ebben a műben is több helyen hangsúlyozom, nem egy a sok más létező szubsztancia között, és pláne nem determinisztikusan ható tényező. A sok tekintetben meghatározatlan, mindig befejezetlen világunkban észlelésünk tárgya mindig új jelentésben tűnik fel, így a tér értelmezése is örökké nyitott marad.

3. Társadalomkonstruktivizmus

A konstruktivizmust azért tárgyalom részletesebben, mint az elméletemet megalapozó többi (fenomenológia, egzisztencializmus, pragmatizmus stb.) filozófiai és szociológiai nézetet, mert *számos kortárs releváns koncepciót integrál*. Továbbá kitüntetett jelentőségű a térelmélet számára, hogy a tér miként tartozik hozzá létünkhöz, miként adjuk a „téri rendszert” a világhoz, az értelem miként strukturálja azt (történeti-kulturális a priori), és a konstruktivizmus pragmatizmusa különösen előnyös a tervezés körkörös tanulási folyamata számára.

A „tér társadalmi (szociális) konstrukció”³⁰ szlogenszerű kifejezés ma már olyan széles körben használatos, hogy a jelentése, értelmezési köre alig behatárolható. A kapcsolódó fogalmak a társadalomföldrajzba és általában a tértudományokba nem a biológiából és a neurofiziológiából, de nem is a filozófiából, hanem a szociológia közvetítésével kerültek. A nemzetközi tértudományokban a konstruktivista megközelítés jó ideje széles körben elfogadott (például PAASI 1991, 2010, MASSEY 2005), és a hazai szakirodalomban is egyre több *utalás* található a konstruktivista irányzatra, a térkonstruálásra (BENEDEK 2010; FARAGÓ 2005, 2010b, 2012; FÁBIÁN 2012; KOVÁCH 2012; PROBÁLD 2007; VARRÓ 2004), de nem tárgyalják részleteiben

³⁰ A német filozófiai munkákban inkább a „társadalmi” (*Sozialität*), míg a szociológiában inkább a „szocialitás” (*Gesellschaft*) kifejezést használják. A szocialitás a társiasságra utal, amely különbözik a társadalmiság fogalmától. A szociális tágabb jelentéstartalommal bír, amelynek csak egy alelete a társadalom. Luhmann-nál a szocialitás, illetve a szociális rendszer a tágabb kategória, amelybe beletartozik minden szociális jelenség, s ennek csak egyik alelete a társadalom, amin kívül idetartoznak még a szervezetek, az interakciók és a tiltakozó mozgalmak is.

annak elméleti alapjait. Én már korábban megkíséreltem a konstruktivizmus és az autopoiesisz részletesebb bemutatását és térelméleti adaptációját (FARAGÓ 2013a; FARAGÓ 2017), ezek a tanulmányok az itteni tárgyalás alapjául is szolgáltak.

A konstrukció valaminek a szerkezete, felépítése, *a konstruálás ennek elgondolása (kitalálása), megtervezése és létrehozása.*³¹ A konstruktivizmus a filozófiában és a pszichológiában elsősorban a tudás és a tanulás egyik ismeretelméleti (kognitív elméleti) eszmei irányzata (például Ernst von Glasersfeld [1990, 1995], Jean Piaget, Paul Watzlawick). Filozófiai, ismeretelméleti gyökerei egészen az ókorig nyúlnak vissza. A matematikában közvetlen elődnek tekinthető Paul Lorenzen, aki a konstruktív logika létrehozója. Meg szokták különböztetni az ismeretelméleti, a tudományszociológiai, a biológiai, a neurofiziológiai, a szociál- és egyéb konstruktivizmusokat. Más megközelítésben a kulturális, a radikális és a kritikai konstruktivizmust. Ezekben a *közös vonás a hasonló ismeretelméleti alapfeltevések, az, hogy az ismereteink és a tudomány emberi tevékenység eredménye.* Létezik a radikális konstruktivizmus és vannak árnyaltabb válfajai.

„A radikális konstruktivizmus [...] elsősorban azért *radikális*, mert szakít a konvencióval, és olyan ismeretelméletet fejleszt ki, amelyben az ismeret többé nem az »objektív« ontológiai valóságot érinti, hanem kizárólag az átélésünk világában lévő tapasztalatok rendjét és organizációját. A radikális konstruktivista egyszer s mindenkorra megtagadta a »metafizikai realizmust«, és teljes egészében Piaget-vel ért egyet, amikor azt mondja: »Az intelligencia önmagát szervezve szervezi a világot.«” (GLASERSFELD 1996:97.)

Az általam is képviselt (nem radikális vagy másképpen radikális) konstruktivista irányzatok „megengedőbbek” a külső valóság, a természet, a dolgok kapcsán: *a dolgok, a természet is jelentős szerepet kapnak a tudás, az elméletek konstruálási folyamatában.*

³¹ A geometriában a bizonyítási eljárásokat nevezték konstrukcióknak. A 20. században a művészettörténetben, az építészetben és a zenében nagyon modern, progresszív irányzatokat képviselt a konstruktivizmus. A képzőművészetben a konstruktivizmus névadója Vlagyimir Tatlin orosz képzőművész volt (1915), aki még a hagyományos értelemben használta a fogalmat, és az absztrakt háromdimenziós térbeni alkotások konstruálását jelölte vele. Marcel Duchamp már a radikális konstruktivizmus alapelveinek megfelelően fogalmazott, amikor kifejtette, hogy a műalkotás a néző szemében (F. L.: értsd fejében) keletkezik. Az is egyértelmű, hogy egy műalkotás értéke, művészettörténeti jelentősége nem önmagában, nem tárgyi mivoltában van, hanem a befogadó társadalmi közegben, a mindenkori társadalmi megítélésében gyökerezik, sőt a társadalmi tudatban létezik. És ez igaz minden árura is: nem egyszerűen a használati értéke vagy az újraelőállítási költségei határozzák meg alapvetően az árakat, ahogyan Marx *A tőkében* kifejti, hanem az társadalmilag sokkal több tényező (presztízs, divat stb.) által meghatározott.

Amikor egy dologról, egy jelenségről azt mondjuk, hogy társadalmilag konstruált, akkor arra utalunk, hogy a konstruálás folyamatában *az emberi tényező fontos szerepet kap*, azaz önmagában az objektív valóság elemei nem biztos, hogy ugyanúgy vannak, és úgy kapcsolódnak össze, mint ahogyan gondoljuk. Ebben az értelemben – értelmezésében – a *társadalomkonstruktivizmus* azt jelenti, hogy *mi, emberek közrejátszunk abban, ahogyan a valóság számunkra létrejön, a társadalom az, amelyben a „valóság felépül”*. A nem társadalmi tényezőket bizonyos eszközökkel és a működés során az emberek közreműködésével „rakjuk össze” (*assemble*), és azok mások is lehetnének, az események másként is alakulhatnának. (Vesd össze: LATOUR 2005) Latour a nem emberi tényezőknek és a közvetítőknek is kifejezetten fontos szerepet tulajdonít a konstruálás folyamatában. Ezzel együtt is fenntarthatjuk, hogy „Az ismert világ egy kulturális objektum, egy olyan világ, amely nyelvünkben és gyakorlatainkban testesül meg és kerül azonosításra”. (KNORR-CETINA 1983:136.)

A szociológiában is széles körű irodalma van a társadalmi konstrukcionizmusnak vagy a szociálkonstruktivizmusnak (Peter L. Berger, Bruno Latour, Thomas Luckmann, Niklas Luhmann, Andrew Sayer, John R. Searle stb.). A szociológiai konstruktivista elméleteknek is megkülönböztetjük a gyenge és erős ágait (*weak and strong constructionism*) attól függően, hogy különbséget tesznek-e a nyers (*brute*) és a társadalmi tények (*institutional facts, social reality*) között, vagy mindent metafizikainak tekintenek. A szociológiai konstruktivista eszmeáramlat alapvetően a „társadalmi/szociális”³² összekapcsolódás, intézményesülés és a legitimáció folyamatára, a társadalmi rend kialakulására és működésére teszi a hangsúlyt.

Karácsony András (Cs. KISS – KARÁCSONY 1994) a konstruktivizmuson belül a következő áramlatokat különbözteti meg:

- *Társadalmi (fenomenológiai) konstruktivizmus*: a valóság társadalmi konstrukció (BERGER–LUCKMANN 1998), nincs az embertől független státusa. A tényállítások emberi produktumok (Alfred Schütz).
- *Ismeretelméleti konstruktivizmus*: elsősorban az élet autopoietikus szerveződésére (Humberto Maturana) és a kognitív pszichológiára (Jean Piaget) épül. A kognitív valóság a számunkra egyetlen létező világ, a

³² Luhmann elkülöníti a társadalom és a szocialitás fogalmát (németül *Gesellschaft*, illetve *Sozialität*). A szocialitás a tágabb értelmű, minden szociális jelenséget tartalmaz (szervezetek, interakciók, tiltakozó mozgalmak).

megismerés új „léletterület”. Központi kérdés, hogyan történik az ismeretszerzés. Csak azt tudhatjuk, hogy mi a megfigyelő által tapasztalt valóság struktúrája.

- *Empirikus konstruktivizmus*: a konstruálás folyamatát, „masinériáit” kutatja, hogyan hozzuk létre a valóságot a praxisban. A valóság nem pusztán fikció, mert az adott kontextusban empirikusan elemezhető. A társadalmi világ elemezhetősége áll a középpontban.

Az általam képviselt társadalomkonstruktivizmus ötvözi e három irányzatot: mindenki a saját maga által konstruált világban él, a magában való elrendeződéseit is mi strukturáljuk, töltjük meg értelemmel, és a praxisban a társadalmi konstrukcióinkat összevetjük a valósággal. A többséghez hasonlóan én is szükségesnek tartom a társadalmi (vagy szociális) állandó jelző (BERGER–LUCKMANN 1998; SISMONDO 1993; HACKING 1999) használatát.

Bruno Latour az 1980-as évek második felétől elhagyta a társadalmi jelzőt. Latour ezzel azt kívánta hangsúlyozni, hogy a konstruálás folyamatában nemcsak a társadalmi Én, hanem sok más tényező együttesen vesz részt. Bármely „konstruált termék”, legyen az tudományos tény vagy egy műszaki létesítmény (például egy épület), nemcsak a megfigyelő, nemcsak a társadalmi cselekvés eredménye, hanem sok előzetesen meglévő „nyersanyagból” (előzetes tudás, dolgok, technológia stb.) áll össze (*assembling*). De én Latour ellenvetése ellenére is fontosnak tartom hozzátenni, hogy a konstruálás mindenképpen társadalmi folyamat, mert a hipotézisek, az elméleti keretek, a cselekvések megtervezése, a megvalósítás, a konstruálás végterméke is társadalmi kontextusban létezik még akkor is, ha közvetlenül közrejátszanak benne nem emberi tényezők is.

A konstruktivizmus tagadja a metafizikai realizmust, a valóság ábrázolása, a világ rekonstruálása helyébe annak megkonstruálását állítja. Nem azt keresi, hogy milyen a világ valójában, hanem *a világ megélésének a rendjét* (tereit, struktúráit, működési módját) kutatja. Glasersfeld (például 1996) gyakran hivatkozik Giovanni Battista Vico-ra (1710), aki kifejtette, hogy *az ember csak azt tudja megérteni, amit maga hozott létre, amit maga konstruált*. A problémákat nem a dolgok vetik fel, minden tudományos ismeret valamilyen kérdésre adott válasz. A tudományos elméletek és a kísérletek szimbiózisában a kísérleti adatok az elméleteket szolgálják. (PICKERING 1984) A társadalmi konstruktivizmus nem a valóság létét kérdőjelezi meg, hanem folytatja a

több mint kétezer éves szellemi irányzatot, miszerint *az objektíve létező világ a maga teljességében nem megismerhető*, az emberi elme nem képes visszatükrözni/leképezni a tőlünk független reális világot, hanem *a folyamatosan alakuló tapasztalataink alapján mi, emberek konstruáljuk meg saját emberi világunkat*. E konstruálási folyamatot biológiai és neurofiziológiai tudományos kutatások is leírták (például Humberto Maturana, Gerhard Roth, Francesco Varela).

E gondolkodás *tudásszociológiai* összefoglalóját adja Berger és Luckmann (1998). Könyvük címe jól összefoglalja a lényegét: *A valóság társadalmi felépítése*. Ez összecseng Edmund Husserl fenomenológiájával. *Számunkra az észleléskor konstruált világ a valóságos*, abban az értelemben, hogy tapasztalatainkat ténylegesen ilyen módon szervezzük, és mások is így tesznek, ezért mások is észlelik ugyanazokat a tárgyakat, mások is hasonló módon részesei a világnak, és *a közös értelmezés a mi közös valóságunk*. (BERGER–LUCKMANN 1998; HEIDEGGER 2001; KARÁCSONY 1988) Ez azért nem vezet szélsőséges szubjektivizmushoz, mert a nevelés, a szocializáció, a közös társadalmi gyakorlatok megélése viszonylag „tartós és szabályos”, és hasonló világ megkonstruálását teszi lehetővé mindenki számára. Szemléletmódunk, cselekedeteink a társadalmilag elfogadott, az általunk történelmileg „rögzített” világhoz illeszkednek. A szokásos, több embert érintő cselekvések *externalizálódnak, tárgyasulnak és intézményesülnek*, és ezeket objektív valóságként éljük meg, és megismerésük, használatuk hasonlatos a természeti világ megismeréséhez. (BERGER–LUCKMANN 1998)

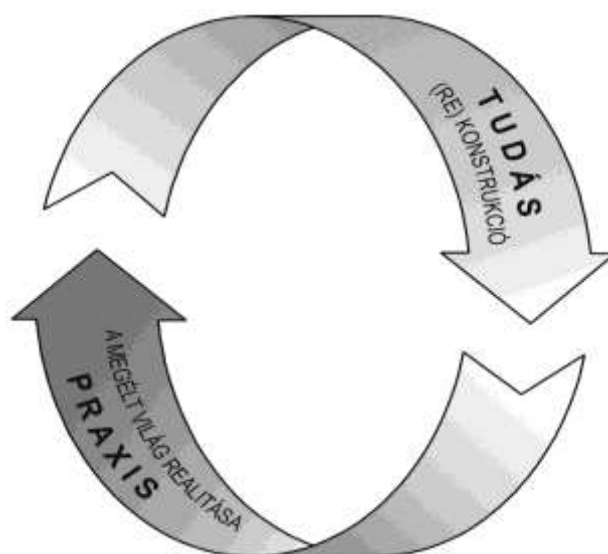
A mindennapi használhatóság, a konkrét szituációban meghozandó választásaink szempontjából általában nem is szükséges feltétel az elméleti konstrukciók természettudományos objektivitása, az összefüggések, a működés minden részletének az ismerete. Sőt gyakran nincs is erre lehetőség (például a fejlesztéspolitikában), értékválasztásaink természettudományos módszerekkel *ex ante* nem értékelhetők. *Elégséges, hogy a gyakorlatban „működik” valami* (elmélet, algoritmus, intézmény stb.), azaz *alkalmas* a konkrét probléma megoldására, a konkrét cél elérésére, teljesíti funkcióját, használata nem ütközik gyakorlati nehézségekbe, nem lehetetlenül el a valóságban. De az, hogy valamivel meg tudunk oldani egy problémát, elérhetünk vele egy célt, az csupán azt bizonyítja, hogy *„funkcionálisan passzol”* az eszköz/módszer/intézmény, de nem ad bizonyosságot a megoldandó probléma minden részletéről, és lehet, hogy vannak más eszközök, akár jobbak is.

Például az adóbevételek növelése és a kiadások csökkentése is mérsékli a költségvetés hiányát. Ebből még nem tudható, hogy mi okozta a költségvetés hiányát. Az, hogy egy ortodox közgazdasági eszköz alkalmas lehet egy probléma megoldására, nem jelenti azt, hogy egy unortodox nem lehet az. Mindkettőt a gyakorlat újabb próbája tesztelheti, de nagy a valószínűsége, hogy az újabb eredmények is aluldetermináltak lesznek, így szándékaink és társadalmi elfogadottságuk alapján szelektálhatunk közülük. Vagy például attól, hogy elfogadjuk, hogy a jelenleg használatos mérési technikák alapján a GDP növekedése $x\%$, még különböző elméletekkel és empirikus adatsorokkal magyarázhatjuk ezt a „tényt”. Mindegyik lehetséges magyarázat rámutathat valós összefüggésekre, de teljes egészében nem vagyunk képesek leírni az ok-okozat-ok összefüggést.

A konstruktivizmus *módszertanilag empirista* abban az értelemben, hogy tudáskonstrukcióit állandóan *összeveti a külső környezettel*, állandóan *teszteli a tapasztalati* (az észlelt) világban (7. ábra). Tehát az elméletek igazságtartalma a megélt életvilágnak való megfelelésben, a problémamegoldó képességben, más tapasztalatokkal történő összevetésben „igazolódik”. Paul Karl Feyerabend (2002) elhíresült mondása (az *anything goes*, „bármí megteszi” dadaista tudományfilozófiája) konstruktivista megközelítésben sajátos interpretációt kap: *minden mehet/lehetséges, ami működik*. A mindennapjainkban az *egyetlen realitás* (szükségszerűség) a mi közös világunk, ezért tudásunknak is ennek kell megfelelnie, ennek jobba tételét kell szolgálnia.

A realisták egyik legfőbb érve a konstruktivista elméletekkel szemben, hogy a valóság gyakran cáfolja az állításaikat. (KOERTGE 1998) Ezt a kritikát a konstruktivisták úgy küszöbölik ki, hogy állandóan tesztelik a tudáskonstrukcióikat a tapasztalati és a kommunikációs világban, és ha nem bizonyul hasznosnak vagy célszerűnek, akkor módosítják vagy elvetik azt (körkörös tanulási folyamat, 7. ábra). Tehát nemcsak a már meglévő, elfogadott bizonyosságokra építenek, hanem a konstruálás-megvalósítás folyamatában, a praxisban keresnek igazolást. *A valóság korlátozóképesége kiselejtezi a nem életképeseket*, amelyek nem „passzolnak”. (GLASERSFELD 1996) A tapasztalatok és a felfedezések kapcsán a rekonstrukció (*reframing*) során beépülnek az új ismeretek, módosul a belső struktúránk és szemléletmódunk, kitér a konstruált világ. Ezzel az új konstrukciók tendenciájában egyre közelebb kerülhetnek a valósághoz, alkalmasabbak

lehetnek a problémamegoldásra, a célok elérésre. Ha sokszor sokak tapasztalata, élménye (összevetés, összehasonlítás) azonos, akkor azok viszonylag stabil építőköveivé válnak a világról kialakított tudáskonstrukcióinknak, még akkor is, ha az interszubszejtivitásra épül. Az igaz-hamis diszjunkció is emberi megkülönböztetés (LUHMANN 2006), ami nem a tőlünk független világhoz igazodik, hanem az ember által használt elméletekhez, módszerekhez. A tudományos elméletek igazolását sem a magában való világ (ontológiai értelemben vett valóság) végzi, hanem az emberek közötti kommunikációval történik.

7. ábra
*A tudáskonstrukciók ellenőrzése, működése*³⁴

Forrás: FARAGÓ 2013a:14.

Glaserfeld (1996) a darwini evolúciós *hasonlattel szemlélteti* (nem igazolja) a tudáskonstrukciók működését és szelektációját. Azok a fajok, amelyek túllépik a környezetük „megengedhetőségét”, kihalnak, de ebből mások (az alkalmazkodók) túléléseinek pontos okaira nem derül fény, azaz a külső környezet (valóság) felel a kihalásért, de a túlélésért nem, abban belső okok játszanak közre. A külső környezet lerombolhat egy működő rendszert, de tartósan nem tarthatja fenn az amúgy

³⁴ Így működnek és folyamatosan alakulnak a tudományos elméletek, az ideológiák, a társadalmi normák, a vallások, a hiedelmek, a különböző identitásokhoz tartozó önképek és a hétköznapi tudás is. Korábban kevesebb és dominánsabb nézetrendszerek *váltották egymást*, ma egyre színesebb a paletta, egyre több lehetséges elmélet van *együtt mellet*t.

önfenntartásra képtelen rendszert. Ha például külső támogatásokból nem versenyképes, nem valós piaci igényekre épülő vállalkozást hozunk létre, akkor a támogatások megszűnésével megszűnik a vállalkozás is. De ha a vállalkozás versenyképesen képes működni, akkor képes a fennmaradásra.

„... tudásunk akkor használható, releváns, életképes [...], ha helytáll a tapasztalati világgal szemben, és képessé tesz bennünket arra, hogy előrejelzésekbe bocsátkozzunk, és bizonyos jelenségeket (azaz megjelenéseket, élményeket) megvalósítsunk vagy megakadályozzunk. Ha nem alkalmas erre a szolgálatra, akkor kérdéssé, megbízhatatlanná, használhatatlanná válik, s végül mint tévhit, elértéktelenedik. Ez azt jelenti, hogy funkcionális, pragmatista álláspontból kiindulva az eszméket, elméleteket és »természeti törvényeket« olyan struktúráknak tekintjük, amelyek állandóan ki vannak téve az élményvilágnak (amiből nyertük őket), és vagy továbbra is kitartunk mellettük, vagy nem. Ha mármost egy ilyen kognitív struktúra esetleg mindmáig kitartott, akkor az nem többet és nem kevesebbet bizonyít, mint éppen azt, hogy azok között a körülmények között, amelyeket átéltünk és ezáltal meghatároztunk, azt teljesítette, amit elvártunk tőle. Logikusan tekintve azonban ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy most már tudjuk, milyen természetű az objektív világ; csupán azt jelenti, hogy tudunk egy járható utat egy célhoz, amit az általunk meghatározott körülmények között élményvilágunkban választottunk.” (GLASERSFELD 1996:96–97.)

A valóságkonstrukciók szertelenségének határt szabnak az emberek biológiai korlátai és „mesterséges” határai. (CS. KISS – KARÁCSONY 1994:26–27.) Az új konstrukciók általában nem vesztik el kapcsolatukat a meglévő tudással, a hagyományokkal, a „meglévő, kommunikatív rögzített értelemtartalmakkal”, valamilyen formában ezekhez csatlakoznak, így összehangolódnak. Ezt jól példázzák az egymást követő térelméletek is. Nem szakadnak el teljes mértékben a korábbiaktól, építenek a gyakorlatban bevált elemekre, és azokat újakkal egészítik ki.

Az interdiszciplináris konstruktivista szellemi áramlatból (elméletekből) (GLASERSFELD 1984, 1996; MATURANA 1978; RIEGLER 2005; VARELA–THOMPSON–ROSCHE 1991; LUHMANN 2006) a térelméletben való gyakorlati alkalmazhatóságuk szempontjából az alábbi tételeket emelem ki:

- Ontológiai állítások relativizálása. A konstruktivizmus *tagadja a létező külső világ és a szubjektív tapasztalatok éles elválaszthatóságát, az objektív-szubjektív dualizmust: a tudományos magyarázatokban, a valóság*

leírásában mindig benne van a megismerő is (5. ábra). A tudás társadalmi termék, minden állítás egy megfigyelő állítása. (MATURANA 1978) Egy tárgy leírása, egy helyzet felmérése nem azonos az objektív tárgy vagy világ ismertetőjegyeinek az összességével, csupán annak megfogalmazása, ahogyan észleljük azt, ahogyan ott és akkor valakik valamilyen szempontból megragadják annak lényegét. Ez lehet igaz vagy hamis és részben igaz és részben hamis is.

- A tudást (például a tér koncepcióját) nem passzívan fogadjuk be, hanem a megismerő szubjektum a konkrét szituációkban *aktívan építi fel sajátját*, minden ismeret a megfigyelő konstrukciója. (GLASERSFELD 1996) Észleléskor és a megismerés során nem leképezzük, *nem reprezentáljuk a külső világot, hanem megkonstruáljuk. A megismerés folyamata a környezethez való kognitív adaptáció.* A megismerő (Luhmannál a megfigyelő) és a megismerés tárgya a mi világunkban kölcsönösen *összefüggnek*, a megismerési folyamatban *létrehozzuk*, alakítjuk a számunkra való jelenségvilágot (5. ábra). Elménkben nem a valóság objektív reprezentációja jelenik meg, hanem a „szociális környezetben” (társadalomban) élő szubjektum a konkrét szituációban hozzátesz és elvesz valamit abból. A megismerés (például tudományos kutatás) nem a klasszikus értelemben vett ontológiai alapigazságokat tárja fel, nem a valóság minden részletének objektív feltérképezését adja, hanem összefügg a megismerő kognitív sémáival (például a tudomány mindenkori paradigmáival), a tapasztalatain nyugvó reprezentációival. E belső strukturális determináltságunk folytán azt halljuk meg, azt fogjuk fel, ami illeszkedik a kognitív és érzelmi valóságunkhoz (Humberto Maturana).³⁵ Általában azt fogadjuk el, ami számunkra használható

³⁵ A cselekvő intencionalitása (a tudat beállítódottsága, az elme tárgyra irányultsága) meghatározza, hogy miként jelenik meg egy információ a tudatában. 2002-ben az Orbán–Medgyessy tévévita kapcsán megkérdezték a nézőket, hogy ki volt jobb, ki győzte le a másikat. A válaszadók olyan arányban tartották jobbnak az egyiket, amilyen arányban szavaztak rá (a pártjára). A nézők többsége *valóban* olyannak hallotta (úgy tudta értelmezni) a vitát, amilyen volt az előzetes meggyőződése és a várakozása.

(plauzibilis és viabilis), azaz alkalmas céljaink eléréséhez, cselekedeteink megalapozására.³⁶

- A modern nyugati tudományos világnézet a modern nyugati társadalom világnépe, amely csak egy a lehetségesek közül. „A kulturális különbözőség nem egyszerűen az ember által megismerhető objektív valóság különböző *feldolgozómódját* jelenti, hanem hogy kulturálisan különböző emberek különböző *kognitív* valóságban élnek.” (KARÁCSONY 1988:455.; vedd össze a 2015-től a migrációval és az iszlámmal kapcsolatos vitákkal.) A különböző kognitív világnézetekből következően *a referenciapontok* kulturálisan eltérőek lehetnek (szociálkonstruktivizmus), és *több igazság létezik egyidejűleg*. A tudás már mindig valamilyen *konkrét helyen* meglévő tudás. (Lásd például MANNHEIM 1996) (Az EU strukturális és beruházási politikáját jelenleg a centrumországok gondolkodása határozza meg, amely nem alkalmas számos kelet-európai probléma megértésére és azok helyi megoldására. A kelet-európai országoknak saját maguknak kellene kialakítaniuk célrendszerüket és a problémáik megoldásának a módját.)
- A kognitív „célratoróség”, a célszerűség (*Zweckdienlichkeit*) elfogadása szabályosságok megállapítását teszi lehetővé, kapcsolatot teremt múlt, jelen és jövő között. A kauzalitás helyébe gyakran a teleológia lép. Nemcsak a jelen van hatással a jövő lehetőségeire, hanem a jövőről szóló elképzeléseink is hatnak a jelen valóságára. A jövőt csak mint a lehetséges és megalkotandó jövőt tudjuk vizsgálni, és csak az lehet vizsgálataink tárgya. A múlt és a jövő mindig csak a mában, a gondolatainkban létezik.
- A konstruktivizmus sokkal inkább *flyamatorientált megközelítés*, mint szubsztanciára alapozott. A konstruálás története/folyamata a fontos, az hat arra, amit még meg lehet tenni a jövőben.
- Cirkuláris okság, rekurzív struktúrák, ismétlődő folyamatok (oda-vissza csatolódás).³⁷ A konstruktivizmus azzal oldja meg a legtöbb tudomány

³⁶ Ezt teszem én is ebben a tanulmányban. Azokat a nézeteket sorakoztatom fel, amelyek összeegyeztethetők beállítottságommal, és amikről úgy gondolom, hogy alátámasztják mondandómat. Más is ezt teszi, csak esetleg nem tudatosítja, vagy szándékosan nem mondja ki.

körkörös okságának problematikáját, hogy elfogadja, hogy a lineáris kauzalitással szemben a *kölcsönhatások (interdependens) hálózata* határozza meg a viszonyokat és eseményeket (ebből indul ki az cselekvőhálózat-elmélet is.) A kauzalitás nem egy lineáris folyamat, hanem – különösen, ha az időtényezőt is figyelembe vesszük – az okozat állandóan visszahat az okra, a kettő körkörös folyamat részeként kezelendő. Számos folyamat bizonyos algoritmus szerinti ismétlődő műveletekből áll. (A terv végrehajtásának eredménye megváltoztathatja az eredeti szándékokat is. A ciklikus tervezés kettős ellenőrzési, visszacsatolási köre jól reprezentálja ezt. Lásd: FARAGÓ 2005:5. és 6. ábra.)

- A gyakorlati használhatóság szempontjából fontos, hogy a kognitív képből miként lesz társadalmi megközelítés. A társadalom az emberek külső kapcsolataiból jön létre, a különféle relációk segítségével alakul, formálódik. Luhmann (2006) „szociologizált rendszerszemléletű” konstruktivizmusában a valóságot nem az egyes emberek, hanem a társadalom konstruálja. Az „... ember individuális lényege szükségképpen szociális, és szociális lényege szükségszerűen individuális [...] az emberi szocialitás legbelsőbb természete mások elismerésében, respektálásában rejlik, és középpontban a szellem áll mint a szociális ember biológiai fundamentuma”. (Maturánát idézi KARÁCSONY 1988:454.) A megfigyelők, a megismerők nem az egyes emberek, hanem a nagy társadalmi rendszerek (például tudomány). A kulturális kontextusban létrejövő egyedi valóságkonstrukciókat képes az ember másokéval összevetni és az életgyakorlata számára a hasznosabbakat adaptálni. Kommunikatív konstrukciók jönnek létre.
- A társadalmi jellegnek nem mond ellent, hogy a konstruktivizmus mint elmélet „... elkerülhetetlenül ahhoz vezet, hogy a gondolkodó embert, és egyedül őt tegyük felelőssé gondolkodásáért, tudásáért s egyúttal tevékenységéért is”, mert „... magunknak köszönhetjük a világot, amelyben ... élünk”. (GLASERSFELD 1996:91–92.)

³⁷ A körkörös magyarázatok lehetőségének elfogadásával elkerülhetjük a dogmatizmust vagy a végtelen regresszust.

- A determinizmus ma már elfogadhatatlan a tudományokban. (PRIGOGINE 1997) A determinisztikus fizikával (például Newton, Einstein) ellentétben a valóságban a legtöbb folyamat *visszafordíthatatlan és általános az instabil rendszerállapot* (vesd össze centrum-periféria viszony). Csak a környezetüktől elszigetelt rendszerek kerülhetnek nyugvópontra, és a környezetükkel cserekapcsolatban lévők dinamikusan alakítják struktúrájukat. (Ilya Romanovich Prigogine-nek a disszipatív struktúraelmélete alapozta meg az önszerveződő rendszerekkel kapcsolatos kutatásokat.)

Bruno Latour szerint – akit sokan konstruktivistának tartanak – a konstruktivizmusnak valóságdeficitje van, így az inkább a hagyományos értelemben vett dekonstrukció szinonimája. (LATOUR 2005:92.) Latour elutasítja, hogy minden tudományos tény, vagy például az emberek által létrehozott tárgyak, épületek csupán *társadalmi*, emberi konstrukciók lennének. A létrehozás, a konstruálás folyamatában rész vesznek a természeti tárgyak, a művi dolgok és technológiák is, sőt szerinte elsőbbségük van ezeknek. Véleménye szerint korábban azért borult fel a természet-társadalom szimmetria, mert alábecsülték a társadalmi oldal jelentőségét, ma a társadalomtudományokban gyakran elfeledkeznek a természetről, annak tárgyairól. A természettudományok vizsgálati tárgyai (például gének, atomok, földminták) nem helyettesíthetők társadalmi (szociológiai) tényekkel. Véleményem szerint Latour kritikája nem általában a konstruktivizmus, hanem annak radikális ismeretelméleti irányzatára vonatkozik. Kritikája nem azt jelenti, hogy a társadalomtudományokban a természettudományos objektivitásra lehetne törekedni, hanem arról van szó, hogy a társadalmi jelenségek alakulásában is közrejátszik a természet, a magánvaló tárgyai, illetve a társadalmi cselekvések, kapcsolatok is gyakran dologiasulnak, megszilárdulnak (technika, épületek stb.). Ezt elfogadhatjuk, és egyet kell értenünk azzal is, hogy „objektív tudományos eredmények”, a tudomány tárgyi és technikai oldala is lehet a társadalomtudományi vizsgálatok tárgya.

Véleményem szerint azzal, hogy Latour beemeli a tárgyakat, azok vizsgálatát az „új szociológiájába” („aszociológia”), behozza a természetet, a tárgyakat a társadalmi valóságba, azok attól még a szubjektumokkal való kölcsönhatásban (relációban) hatnak, működnek, járulnak hozzá a történésekhez, és így válnak a társadalmi konstrukciók

konstituáló részévé. Vegyük Latour (1999c) azon példáját, amiben bemutatja, hogy a kaotikus őserdőből miként alakul ki a tudósok által képzett rend; az őserdőben begyűjtött minták a tudósokkal, tudáskészletükkel, eszközeikkel miként válnak ugyanannak az összefonódó hálózatnak, egy komplex rendszernek a részeivé. Sem a társadalmi, sem a természeti (dologi) elemek sem alkotnak önálló tartományt. E *heterogenitásban* a természeti, a társadalmi és a technikai tényezők transzláción esnek át, „egymásba fordulnak”, felcserélődnek. Én sem vagyok és a konstruktivisták jelentős része sem annyira radikális vagy naiv, hogy ne számolna „a természettel vagy a külső realitásokkal”. De a nem társadalmi (természeti) dolgokat és történéseket is csak a tudatunkon keresztül tudjuk szemlélni, és csak társadalmi kontextusban tudjuk értelmezni, ebbe vagyunk bezárva (csak bent lehetünk és sohasem kívül, csak saját nézőpontunk lehet). Latour és az általa kritizált konstruktivisták között – véleményem szerint – csupán hangsúlyeltolódás van (a természeti, dologi előfeltételt vagy a cselekvő megismerő elsőbbségét hirdeti), amely hasonló a tyúk és tojás problematikájához. Én arra teszem a hangsúlyt, hogy a tyúk és a tojás, a természet és a társadalom, a dolgok és a szubjektum között különféle kapcsolatok (relációk) vannak, több szempontból összetartoznak, így együtt kezelendők. Mint a 2. fejezetben részletesebben kifejtettem, a természettudományok és kvantitatív módszerek sem tekinthetnek el az emberi tényezőtől, az intencionalitástól, hermeneutikai aspektusoktól. A számunkra létező jelenségek társadalmi konstrukciók, de az így látott világ bizonyos része többé-kevésbé megfelel a valóságnak. A napi praxisban a természet, a művi dolgok és az ismereteink illeszkednek egymáshoz. Ezt a fizikai létünk, a napi testi tapasztalatok és a tudásunk tárgyasulásai (tárgyi konstrukciókat hozunk létre) teszik lehetővé (lásd erről bővebben később).

Latour (2003, 2005) sajátos konstruktivizmusa nem a kognitív konstruálási (megismerési) folyamatra épül. Nála a „társadalom” nem egyfajta nyersanyag, amely beépül a dolgokba – beleértve a tényeket is –, hanem egy folyamat, amely emberi képességekre és mesterségbeli tudásra épül. A konstruálás nem azt jelenti, hogy egy *agency* (cselekvőképes ágens) a semmiből létrehoz valamit, hanem sok minden közrejátszik a létrehozás folyamatában (anyag, technológia, szabályozás, vélemények stb.). A dolgok nem egyszerűen a magánvaló mivoltukban vannak számunkra, hanem az emberi vagy társadalmi leleményességnek (*ingenuity*) köszönhetően. Latour azt

hangsúlyozza, hogy a kreatóri szerep, az *agency* megoszlik tengernyi *actant* (közvetítő) között. A valóságban a politika, a gazdaság, a kultúra, a média, a hit stb. által létrehozott „puha” kapcsolatok hozzák létre a hatalmi viszonyok társadalmi keretei által biztosított keményebb tényezőket. Latour bármennyire is le szeretné redukálni az ember szerepét a konstruálás folyamatában, nála sem maguktól állnak össze a dolgok, hanem az „együtt cselekvésben” a cselekvő embereknek kitüntetett, kezdeményező szerepük van. (Gondoljunk csak például arra, hogy nem maguktól állnak össze a téglák házzá, és csak az ember számára lesz az, amit a ház fogalma alatt értünk.)

A konstruktivizmust sokan mások is bírálják (KOERTGE 1998) az igazság relativizálásáért, aktualizálásáért, ami egyébként az egész posztmodern mozgalomnak is az egyik sajátja: ha az igazság társadalmi konstrukció/termék, akkor bármi lehet egyszerre igaz is, meg hamis is. A kritikusok véleménye szerint ez a felfogás gyengíti a tudományt, és teret ad a hatalmi manipulációnak. Ez igaz, de ez felel meg a mindennapi gyakorlatnak. Különböző kontextusokban más lehet az igazság. *Ez a társadalmi realizmus*. A szándék, a hit, a politika, a média stb. éppen olyan *hatóerők*, mint a tárgyi valóság, és az objektívnek feltüntetett tudományt is fel lehet, és fel is használják politikai célokra. A „praktikus vagy empirikus metafizikában” (LATOUR 2005) *minden valóságos, ami a cselekvő emberek motivációinak a forrása* (természet, isten, egyéni ambíció, szexualitás stb.). Ezek az elemzéseinkben vagy a tervezés során megkerülhetetlenek, ugyanolyan erősségű hatóokok, ugyanolyan az ontológiai súlyuk, mint az objektív tudományos tényeknek. A konstruktivizmus sem „homokra építi a házat”, hanem az „egy igazság”, az „objektív igazolás” helyébe az *érvényességet, a gyakorlati helytállóságot, a társadalmi kontrollt (legitimáció) és az igazságkezelési, igazságteremtési módok folyamatos vizsgálatát állította*. Továbbá a kritizált relativizmus, a sok különböző nézőpont elfogadása elősegíti, hogy a világot minél több oldalról ismerhessük meg. Latour (2005:146.) részben ezért állítja, hogy a relativizmus egyben objektivizmust is jelent; a folyamatosan változó megismerési folyamatok sokaságával közelebb kerülhetünk a világ megismeréséhez.

A konstruktivizmus elleni további vád a tárgyi valóság szerepének az elhanyagolása. A konstruktivista alapállást egyrészt az ismeretelméleti meggyőződése alapozza meg, másrészt a konstrukciók folyamatos gyakorlati ellenőrzése, harmadrészt a latouri nem emberi tényezők (aktánsok, dolgok, technológia, technika stb.) bevonása

az elméletbe elveheti e kritika élet. Ez utóbbi a szociológia kompetenciájának kiterjesztését jelenti a nem emberi tényezőkre. A módszertani relativizmussal áthidalhatjuk a tudományok közötti árkot, ha belátjuk, hogy a rivális teóriáknak sem maga a valóság az alapja.

Voltak, akik a voluntarizmustól, az önkényesség lehetőségétől óvtak a konstruktivista nézeteim hallatán. E félelem annyiban jogos, hogy én elismerem a „célratörő tudat”, a teleológia fontosságát, és felvállalhatónak tartom, hogy alapvetően „az akarat működteti a világot” (Arthur Schopenhauer), de mindig hozzáteszem, hogy „az ember tehet, amit akar, de nem akarhat úgy, ahogy neki tetszik” (Arthur Schopenhauer), azaz „szabadok vagyunk, ha úgy tetszik, de tehetetlenek”, azaz az ember csak bizonyos (természeti, társadalmi) korlátok között válhat azzá, amivé önmagát teszi (Jean-Paul Sartre).

4. Az autopoieízis koncepciója

A konstruktivizmus egyik alapkoncepciójává vált *autopoieízis*³⁸ teljesen új megvilágításba helyez térelméleti alapkérdéseket (például téregységek határa, működése). Az autopoieízis-koncepció jól kapcsolódik a ma oly divatos evolúciós közgazdaságtan rendszerszintű önszerveződési és a részrendszerek koevolúciós kapcsolati koncepciójához és a másodrendű kibernetikához is. A rendszerelméletekben (például Ludwig von Bertalanffy, Heinz von Forster, Niklas Luhmann) a nyitott rendszerek sokáig egyeduralgó paradigmáját egyre inkább felváltja a *zárt rendszerek elmélete*, amelyben *a rendszer elhatárolódik környezetétől és csak strukturálisan – a belső működésén keresztül – kapcsolódik ahhoz*. A kibernetika, amely a külvilággal kölcsönhatásban álló rendszerek struktúráját és működési elveit vizsgálja, hasonló utakon jár. A másodrendű kibernetika (Norbert Wiener) a megfigyelőt és a megfigyeltet egy közös rendszer részeinek tekinti, és a hangsúlyt a köztük lévő kölcsönhatásra teszi.

³⁸ Az autopoieízis kifejezést Humberto Maturana egy filozófussal való beszélgetést követően alkotta meg. Arisztotelésznél a poieízis kifejezés valaminek a létrehozására irányult. Az autopoieízis arra utal, hogy valami (élő szervezet, rendszer, téregység) szándékosan saját magát hozza létre a mindenkor meglévő feltételek között, azaz ez egy folyamatosan változni képes körkörös *önteremtő folyamat*.

A térelmélet szempontjából nemzetközileg is újító jelentőségűnek tartom az autopoieízisz³⁹ (önszerveződés, önépítés) és strukturális kapcsolódás (structural drift, structural coupling) tételeinek az adaptációját. (FARAGÓ 2017) Az autopoieízisz elméletét eredetileg az önmagukat reprodukáló élő szervezetek leírására dolgozták ki, majd Niklas Luhmann adaptálta a társadalmi rendszerekre. Ismereteim szerint a társadalmi autopoieízisz koncepcióját először én ültettem át a térelméletbe, és megalkottam az autopoietikus zárt terek koncepcióját.

Az élet önfenntartó, önszervező folyamat, amely saját műveleteivel reprodukálja saját magát, és ráutalt környezetére, de attól csak áttételesen – a saját struktúráján/működésén keresztül megszűrve – és relatíve függ. E biológiai (organikus) rendszerekre vonatkozó tételeket számos neostrukturalista elmélet is átvette. (VARELA–THOMPSON–ROSCHE 1991) Az autopoieízisz nem mint biológiai, hanem *mint elméleti koncepció* alkalmas arra, hogy a társadalmi egységek működését leírjuk. (MINGERS 2002) Ma már az autopoieíziszre sokan úgy tekintünk, mint komponenseknek (sejtek, szervek, egyének, társadalmi csoportok, intézmények) a rendszer fenntartására és fejlesztésére irányuló együttműködésére.⁴⁰ A társadalmi egységeket (például helyi társadalom) is tekinthetjük autopoietikus önszerveződéseknek (LUHMANN 2006), önfenntartó és önmódosító funkcionális rendszereknek, amelyeknek *saját*, történetileg alakuló *működési rendjük van*, és amelyek a környezetükkel olyan *kompatibilis* struktúrákat építhetnek ki, olyan programokat, cselekvéseket hajthatnak végre, amelyeket környezetük megenged. A sok vita ellenére ma már kijelenthetjük, hogy minden élő szervezet autopoietikusan működik, de *nem szükségszerű, hogy minden autopoietikus rendszer élő szervezet legyen*. Az autopoieízisz koncepciója jól illeszkedik számos társadalomelmélethez,⁴¹ és véleményem szerint különösen alkalmas arra, hogy a

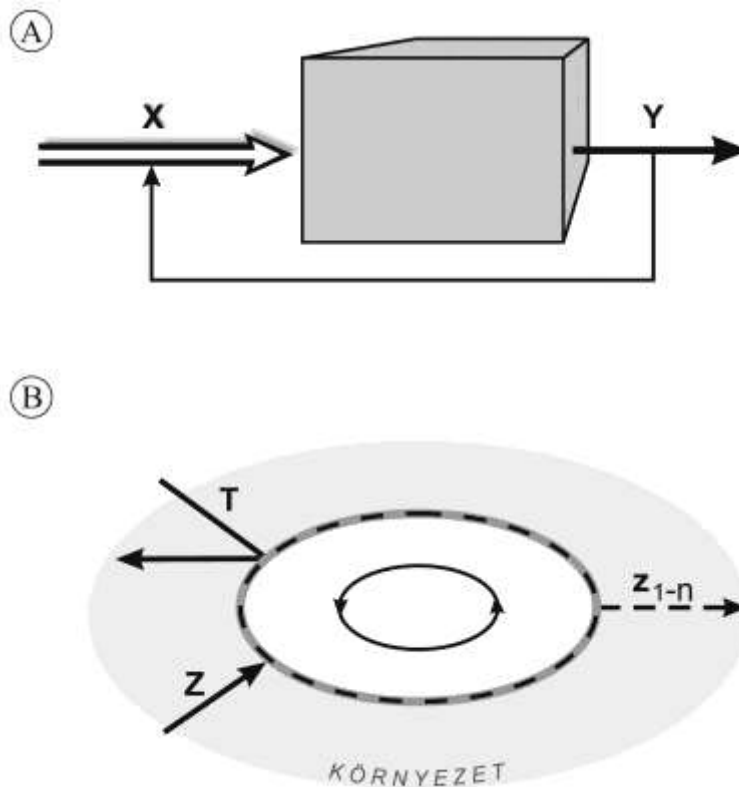
³⁹ Humberto R. Maturánának (1981) az élő szervezetekre tett megállapítását általánosítva az *önreferenciálisan zárt rendszereket* hívjuk autopoietikusnak. Az ilyen rendszereket alkotó elemeket önmaguk *hozzák létre* (poieízisz) és alakítják. Az összetartozás (egység) a rendszerből ered. Képesek megfigyelni és leírni önazonosságukat.

⁴⁰ Az élő szervezetekkel foglalkozó tudományos közösség több tagja vitatja, hogy társadalmi rendszerekre is adaptálható lenne az autopoieízisz fogalma. Vannak, akik éppen az ellenkezőjét állítják: a társadalmi rendszerek (hálózatok, szervezetek) nemcsak olyanok, mint az élő szervezetek, hanem azok is. (CAPRA 2002)

⁴¹ A ma gyakran alkalmazott *reziliencia* fogalma is olyan képességeket, működési mechanizmusokat tételez fel, amelyek segítik a különféle közösségeket abban, hogy védekezzenek a nemkívánatos külső hatásokkal szemben, és alkalmazkodjanak a változó komplex környezethez. Számos alternatív területfejlesztési elmélet is összekapcsolható az önreferenciális rendszerekkel, az autopoieízisz koncepciójával: szelektív területi zártság, alulról kezdeményezett fejlesztés, belső fejlesztés, önmagára

társadalmi jelenségként értelmezett téregységek működésének és elhatárolódásának bizonyos aspektusaira rávilágítson.

E rendszerek strukturális kapcsolódása nem a környezetre való érzéketlenséget jelenti, hanem egy olyan *szelekciós mechanizmus*, amely bizonyos hatásokat befogad, másokat kizár annak érdekében, hogy a számára fontos, az önfenntartást szolgáló lehetőségeket a rendszer értelmezni tudja.⁴² A *belső világ viszonylag zárt és önálló* (autonóm), működését megérteni, feltárni csak belülről a saját logikája alapján lehet. A külső hatások/kapcsolatok a strukturálisan kapcsolódó zárt rendszerek esetében a belső fejlődésére, a saját magatartásra hatnak, és nem direkt változásokat indukálnak (8. ábra).

8. ábra

A triviális nyílt rendszer (A) és az autopoietikus zárt rendszer (B) működése

A allopoietikus gépszerű működés: X inputból kiszámítható módon mindig Y output lesz.

B autopoietikus működési rendszer:

támaszkodó (*self-reliance*) fejlesztés, helyi gazdaságfejlesztés. (STÖHR–TAYLOR 1981; GALTUNG et al. 1980; FARAGÓ 1989 stb.)

⁴² Luhmann (2006:115.) biológiai példát hoz e szelekcióra. Az agy csak azért képes feldolgozni a külső információkat, mert a szem és a fül csak a színek és a hangok bizonyos spektrumát közvetíti.

T hatást kizárja, nem fogadja be a rendszer, „leválik az ingerről”.

Z hatást interpretálja, adaptálja, transzformálja a rendszer, és a mindenkori szituációnak megfelelően többféle (z_{1-n}) eredmény születhet. A külső irritációra belső változással reagál a rendszer.

Forrás: FARAGÓ 2013a:16. módosított változata.

Az allopoietikus nyitott gépszerű rendszerek kívülről generáltak, vezéreltek, az inputokból determinisztikus módon következnek az outputok (8/A ábra). Ezekben nincs belső értelem, nincs kommunikáció, nincsenek érdekeik, céljaik. A külső létrehozó, működtető, irányító számára a működés *kiszámíthatósága és eredménye a fontos*, a doboz belső működését ennek megfelelően alakította ki, és szükség esetén kívülről megváltoztathatja. A rendszer működése elemezhető, kiszámíthatóan előre jelezhető, előre tudható, hogy meghatározott inputokból milyen outputok lesznek (lineáris működés). Ez a rendszer az *elsőrendű kibernetika* elvén működik. Az ilyen rendszereket (szervezeteket) Heinz von Foerster (1993:245.) triviális rendszereknek nevezi. Ha ezt adaptálnánk a területrendszerekre, akkor fel kellene tételeznünk, hogy átfogó tudással rendelkezünk a téregységek belső folyamatairól, központilag ki lehet alakítani a működés optimálisnak vélt feltételeit, és ha szükséges, ki tudjuk javítani a zavart okozó hibákat, és biztosítani tudjuk a téregység kiszámítható módon való működését. Számos tervezési, regionális hatáselemzési modellt is e logikára építenek, de azok csak korlátozott mértékben alkalmazhatóak a különböző társadalmi rendszerekre (például országokra, régiókra). E logikára épülnek például azok az ökonometriai modellek, amelyek segítségével azt keresik, hogy egységnyi uniós támogatásnak a tagállamokban való felhasználása hány új munkahelyet teremt, vagy mennyiben járul hozzá a GDP növekedéséhez. Így működhetnek a központilag létrehozott formális adminisztratív régiók, amelyeket szűk területeken dekoncentrált feladatok elvégzésére alakítottak ki. A brüsszeli bürokrácia így szeretné működtetni a tagállamokat is.

Az *autopoietikus zárt rendszerek* (8/B ábra) nem írhatók le egyértelműen az input-output jellemzőkkel, mert *a külső hatásokra saját önreferenciájuknak, „értelmüknek” megfelelően reagálnak*, a rendszer dinamikusan változó belső állapotától függően időben és térben mások lehetnek az outputok. A dinamikus pozitív visszacsatolású (öngerjesztő) rendszerek érzékenyek a kiinduló feltételekre. Kisebb változások sokasága folytán a hosszú távú működésük jelentősen megváltozhat és előre kiszámíthatatlan.⁴³ A rendszer kívülről csak korlátozottan modellezhető, a külső hatások eredményei

⁴³ A nem lineáris változások sokaságának az egymásra hatása hosszú távon kiszámíthatatlan, ugyanakkor a térfüggőség bizonyos korlátok, szabályszerűségek között tartja a változásokat.

sztenderd módon nem jelezhetőek előre, kívülről nem irányíthatóak, mert *saját belső önkontroll alapján működik*. Sajátosan alakulnak az inputok-outputok közötti ok-okozati összefüggések, dinamikusan változnak a belső folyamatok. (Az előző példánál maradván minden uniós tagállamra egyedi és önmagát dinamikusan változtatni képes modellt kellene készíteni. A valós kapcsolatokból, önépítő módon létrejövő, saját céljaikat követő autonóm régiók működése ilyen lehet.) A korábbi input-output tapasztalatok beépülnek a rendszer működésébe, és a konkrét outputokat a rendszer mindenkor belső állapota határozza meg. A másodrendű kibernetika az így működő rendszereket egy átfogó rendszer adott kontextusra vonatkozó *részének, elkülönülő egységének tekinti*. A *külső hatásokra adott válasz a belső működési logika és struktúra által meghatározott*, az ad neki egy viszonylagos autonómitást. A külső hatás csak kiváltója a belső változásnak, adaptálódásnak, de nem meghatározója. Az autopoietikus rendszereknek *belső visszacsatolási* rendszerük van. Külső megfigyelőnek is legfőképpen a „doboz” belső működését kellene megérteni, mert a belső átalakulás és kimenet kulcsa is azon belül keresendő. Az autopoietikusan működő egységek nem a hagyományos értelemben elemei a nagyobb halmaznak, nem a külső struktúra által meghatározottak, hanem *viszonylag autonómok*. Egy territorióisan létező (elkülönülő) társadalmi csoport (például település, állam) működését nem (csak) az inputok határozzák meg, hanem az is, hogy *önmaga milyen kimenetet akar, és a saját rendelkezésre álló (humán és természeti) erőforrásai, azok relációi mit tesznek lehetővé*. Mingers (2004:404.) szavaival: *„önmaguk transzformálása önmagukká”*, azaz a rendszer működésének elsődleges „inputjai” és „outputjai” is *belső* komponensek, belső relációk és interakciók. Például amikor egy autopoietikusan működő téregység külső hatásra (input) létrehoz egy adott outputot, a belső állapota is megváltozik, és a változások sorozata a későbbi belső működését is befolyásolja. Az ilyen rendszerek összetett belső relációkkal rendelkeznek, amelyek folyamatosan tanulnak a múltbeli történésekből, és dinamikusan változtatják a belső működésüket.

A *cirkuláris önreprodukálás* minden társadalmi rendszernek is a sajátja. Sőt a társadalmi termelés alapvető mechanizmusa autopoietikus. (MINGERS 2002) „A cselekvésvégző társadalmi struktúrák maguk után vonják az auto-poietik [sic] karaktert, és fordítva, ez önmagában társadalmi produktum, azt mondhatjuk, hogy az

anyagilag motivált termelésünkben mi nem csak termelünk, hanem reprodukáljuk vagy transzformáljuk a termelési körülményeket.” (BHASKAR 1993:156.)

Központi kérdés a rendszer és a környezetének elkülönítése és ezek viszonya (KARÁCSONY 1990; LUHMANN 2006), témám szempontjából a terek és területek határainak a megvonása és a külső kapcsolódások meghatározása. (Praktikus példa: mire terjednek ki egy helyi társadalom kompetenciái, melyek a működésük erősségei és gyengeségei, és azok miként kapcsolódnak a külső környezet lehetőségeihez és veszélyeihez? A saját ráhatás lehetőségei meghúzzák a belső működés határait, az adottságokra alapozott cselekvőképesség teremt kapcsolatot a külső lehetőségekkel.)

Mingers (1995, 2004), Giddens (1984) és Luhmann (1995, 2006) alapján az alábbiakban foglalom össze az *autopoieszis általános társadalmi koncepciójának a lényegét*:

- A legkülönbözőbb biológiai, társadalmi (családok, vallási, kulturális közösségek, helyi társadalmak stb.), gazdasági, területi rendszerek/egységek is működhetnek autopoietikusan, ezek *ugyanannak a működési módnak a különböző megjelenési formái*. Az így működő rendszerekben közös, hogy elsősorban a saját komponenseiket és működésüket termelik újjá (önlétrehozás), ennek van minden folyamat alávetve. Működésüket viszonylagos autonómia jellemzi, nem direkt módon függnek a környezetüktől.
- Az önreprodukció során *a társadalmi aktivitások folyamatosan (újra)termelik és átalakítják a társadalmi struktúrákat* (Anthony Giddens, Roy Bhaskar), *és teszem hozzá, a tereket*.
- Meg kell különböztetni a sajátos egység (*organization*, absztrakt kategória) állandó és fenntartandó lényegi jegyeit annak változtatható működési struktúrájától. A fejlesztés, az átalakítás a rendszer belső működésére, a relációk megváltoztatására irányulhat anélkül, hogy a rendszer egésze elvesztené az identitását, az önazonosságát. *A szervezeti zártság és a strukturális nyitottság teremti meg a lényeg (önazonosság) megőrzésének és a változás lehetőségének a kompromisszumát.*⁴⁴
- Az autopoietikus rendszerek jellemzői három csoportba sorolhatók: téri megjelenés (hol), időbeliség (mikor) és a paradigmaticus különbségek (mi). Ezek együttesen

⁴⁴ Az arisztotelészi-platóni tradíciókban a lényegiség konstans. Van-e ilyen Európának? Hozzá tartozik-e ehhez a zsidó-keresztény kultúrkör és annak fenntartása?

határozzák meg, hogy mitől lesz valami egy önállóan funkcionáló társadalmi-téri sajátos egység.

- A rendszer zártága azt jelenti, hogy a rendszer lényegét a belső működés és az önszabályozás adja. A működés szervezési módja zárt: az önlétrehozáshoz szükséges információkat maga a rendszer hozza létre. Giddens (1984:190.) ezt homeosztázisnak és reflexív szabályozásnak nevezi.⁴⁵
- A strukturális kapcsolódás (*structural coupling*) azt mutatja, hogy a rendszer és környezete miként hat egymásra, a belső struktúra miként kapcsolódik a külvilághoz (Maturana: *co-evolutionary drift*). A fejlődés, a változás strukturális meghatározottsága a rendszeren belül van, és nem a külső környezetből ered. A rendszer nem determinisztikusan kapcsolódik a külső környezetéhez, attól csak áttételesen – a saját struktúráján/működésén keresztül megszűrve – és relatíve függ. (FARAGÓ 2012) A külső hatásokat a belső jellemzői és a saját értékválasztásai alapján mérlegeli (lezárja a lehetőségeket, adaptálja stb.) a rendszer.
- Az autopoietikus rendszerek maguk hozzák létre és maguk alakítják a *külső határaikat (boundary), amelyek hozzátartoznak az entitásukhoz is*. Ez egyben kelléke a *bennlévőség és a kívülállóság* megkülönböztetésének is. Az önreferencia alapján történő működéshez szükség van a környezettől való elhatárolódásra. A határ természete (mibenléte) a komponensektől és a relációktól függ, ami fizikai térben is megjelenhet (területi lehatárolás). „... egy egység határai, bármelyik térben is létezik a folyamat, elválaszthatatlanul hozzátartoznak a rendszer működéséhez. Ha a szervezeti zártság megszakad, akkor az egység is eltűnik. Ez az autopoietikus rendszerek jellemzője.” (VARELA 1981:15.)
- Az társadalom autopoietikus koncepciója koherens módon magába foglalja a megismerést, a nyelvi kommunikációt és a megfigyelést. Az önreferencia elfogadása, a nyelvvel és a megfigyeléssel kapcsolatos gondolatok jól illeszkednek a nyelvi és a kommunikatív fordulathoz (vesd össze: Jürgen Habermas munkái).
- Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy az autopoieízis koncepciója jól illeszkedik az endogén, az elsősorban saját maga adottságaira építő (*self-reliant development*), a *place-*

⁴⁵ A strukturálisan generált mechanizmusok határozzák meg a belső működést. Például ilyen kauzális ciklus (*loop*) a szegénység körkörös újratermelődése (GIDDENS 1984): depriváció → alacsony iskolázottság → rossz munkalehetőség → depriváció. De ez nem jelent olyan determinációt, mint a fizikai korlátok a testiségnek, hanem van lehetőség más cselekvésre, a struktúra megváltoztatására.

based és a reziliens fejlesztési koncepciókhoz, így adaptálása nagyon aktuális a fejlesztés gazdaságtanába, valamint a tervezéelméletbe és a területfejlesztésbe is.

- Az élő szervezetekre vonatkozó autopoiesis koncepciójával szemben a funkcionalizmus és a teleologikus cselekvés lehetnek a társadalmi autopoiesis specifikumai. Véleményem szerint ez nem elvesz, hanem hozzáad az eredeti koncepció széles körben való alkalmazhatóságához.

5. Tudománytörténeti előzmények

A fejlett Nyugattól ideológiailag, fizikailag és intézményileg is elzárt Magyarország negyven éven keresztül kimaradt a filozófiai és a politikai eszmeáramlatokról folyó nemzetközi diskurzusból. A posztoszocialista átalakulás (az 1980-as évektől a 2000-es évek elejéig) sem volt ellentmondásmentes. A nyugati világba való visszatérés (szabadpiac, IMF, World Bank, NATO, EU stb.) a neoliberalizmus jegyében történt. Az átalakulás során nemcsak a termelőeszközök döntő hányada került külföldi kézbe, hanem az *ideológiai, a politikai és a tudományos diskurzusokat is a „fejlett Nyugat” irányította.* Az uniós csatlakozási folyamat tematizálta (például új regionalizmus, deregularizáció), formalizálta és intézményesítette (például jogharmonizáció) a keleti integrációt. Tudományterületünkön is a koncepcionális javaslatok főként a nyugati minták *másolását*, a mainstream elméletek *rekonstruálását*, a meglévő gyakorlatok *átvételét* jelentették. Magyarországon a területi kutatások jelentős része megmaradt az átalakulási folyamat leírásánál (területi megoszlások, jelenségek időbeni terjedése, modellek), a főáramlatú koncepciók (például területi versenyképesség) kifejtésénél. Az átmeneti időszakban kevesebb figyelem fordult a területi kérdésekkel foglalkozó tudományterületek elméleti megalapozására. A geográfusok, a regionalisták kapacitásait a sürgető gyakorlati kérdések megválaszolása (regionalizáció, területi innováció és versenyképesség, területi klaszterek, újraparosítás stb.) kötötte le. Újdonságot jelentett a liberalizmus gyors elterjedése és a posztista elméletek megjelenése. E megkésés nem jelentett előnyt a különböző tudományágakban, így a geográfiában és a sajátos magyar regionális tudományban (lásd erről részletesebben a 7. fejezetben) ugyanúgy meg kell vívni a tudományfilozófiai harcokat az alternatív tanok emancipációjáért, mint a megelőző évtizedekben az Egyesült Államokban vagy Nyugat-Európában.

A nemzetközi *megjelenésüknek és elterjedésüknek* a sorrendjében a különféle irányzatokat, iskolákat *három tértudományi koncepciónyalábbá* sorolom. Természetesen sok más felosztás is lehetséges, de ez a három csoport karakteresen más ideológiai, tudományfilozófiai alapokon áll. A pozitivista, kvantitatív, regionális tudományi irányzat az 1950–1960-as évektől, a (neo)marxista kritikai földrajzi megközelítés az 1960-as évek végétől, az ezeket meghaladni kívánó – jobb szó híján gyakran összefoglalóan posztmodernnek nevezett – törekvések az 1980–1990-es évektől erősödtek meg, amelyek a 2000-es évek elejétől kiegészültek az legújabb új materialista nézetekkel. Ezek mindegyike fellelhető a jelenlegi magyar tudományos életben is, bár súlyuk nagyon különböző. Még mindig az első kettő uralja a nemzetközi és különösen a hazai tudományos életet, és az utóbbiakat – kemény kritikák között – sokkal kevesebben képviselik, sokan csupán átmeneti értelmiségi hóbortnak tartják.

Az ideológiai, a tudományfilozófiai vita ma Magyarországon különösen releváns, de elsősorban a természettudományok és a társadalomtudományok (például természetföldrajz vs. társadalomföldrajz) közötti ellentétekben jelenik meg.⁴⁶ A tértudományokban, a speciális magyar regionális tudományban (gyűjtőtudomány, MRTT mint ernyőszervezet) e vita az ezredforduló után erősödött fel, amelyben kezdeményező szerepet vállaltam, és amiért nagyon sok kritikát kaptam. A marxista „nagy öregek” nem tudták elfogadni az új idealista eszméket, a fiatalok meg – nem tudom, mihez képest – ezeket sem tartják elég radikálisnak vagy liberálisnak. Az új eszmeáramlatok nem léptek a korábbiak helyébe, hanem a régiek új szempontokat is integrálva tovább élnek és hatnak. Megfelelő kontextusban ma éppúgy relevánsak a pozitivista (pozitivistikus) és marxizáló⁴⁷ térkonceptiók, mint a posztista (posztmodern, posztstrukturalista stb.) és a még újabb (például új materialista) törekvések. A különböző térfelfogások rivalizálnak, összeütközhetnek egymással, de mindegyik hozzájárul a térről való tudásunkhoz. Nemcsak az egyes térfelfogások állnak egymással vitában, hanem az intézményrendszer is folyamatosan alakul, differenciálódik. „A földrajz története nem egyszerűen megtörténik az idő múlásával,

⁴⁶ Tudománytörténeti érdekesség, kelet-európai sajátosság, hogy a szocialista véleménydiktatúra idejében is leértékelték a társadalomtudományokat, és ma is találkozhatunk ilyen véleményekkel.

⁴⁷ Marx és Engels a történetiségre (idő) tették a hangsúlyt, és nem volt explicit térelméletük. A marxista, neomarxista, posztmarxista térelméletek a marxi koncepcionális kereteken belül marxista teoretikusok által megkonstruált koncepciók. A magyar marxista geográfia térideái sokáig lenini interpretációkon alapultak.

hanem aktív alkotás, küzdelem eredménye.” (SMITH 1988:160.) Például Magyarországon az 1980-as években a regionális tudomány kivált a földrajztudományból és saját intézményrendszert és új egzisztenciákat hozott létre (MTA Regionális Kutatások Központja, MTA Regionális Tudományi Bizottság, regionális doktori iskolák, új folyóirat a *Tér és Társadalom*, továbbá az ezekkel járó státuszok, pozíciók stb.).

1. *Pozitivista, kvantitatív tértudomány.*⁴⁸ Az 1950-es, 1960-as években a társadalomtudományok előszeretettel alkalmaztak természettudományos módszereket (szcientizmus), ezzel is elő kívánták segíteni minél szélesebb körű elfogadottságukat. A (neo)pozitivista,⁴⁹ az empirista,⁵⁰ a kvantitatív megközelítések még ma is számos mérhető ténnyel járulnak hozzá világunk térbeli megjelenésének leírásához és elemzéséhez. Hagyományos empirikus vizsgálatokkal, általuk *objektívnek, ideológiailag semlegesnek tekintett* matematikai, statisztikai módszerekkel vizsgálják, *írják le és modellezik az általuk feltárt* valós (reális) világukat. A pozitivista térelmélet feltételezi, hogy a területi jelenségek és folyamatok a hagyományos tudományos módszerekkel megismerhetők és leírhatók, és számos jelenség jól modellezhető. Mindazokon a területeken létjogosultságuk van ezeknek a megközelítéseknek és módszereknek, ahol sikeresen meg tudják ragadni, le tudják írni a különböző jelenségeket, és a gyakorlat is igazolta az alkalmazhatóságukat. A pozitivista alapokon nyugvó kvantitatív elemzések számos társadalompolitikai döntésben is segíthetnek. A kvantitatív módszerek kétségtelen előnye, hogy azok funkcionálhatnak transzkulturális, transznacionális közös nyelvként is.

Világukat olyan rendszerként tételezik fel, amelyben a változásokat felismerhető *kauzális erők* alakítják, és *a teret viszonylag állandó, egymástól jól elhatárolódó diszkrét dolgok töltik ki, amelyek jól kategóriákba* (például objektív-

⁴⁸ Nemzetközileg ez a regionális tudomány. Mint a 7. fejezetben kifejtem, a magyar regionális tudomány ennél tágabb.

⁴⁹ Pozitívizmus alatt a logikai pozitívizmust, a logikai empirizmust, a tudományos empirizmust, a neopozitívizmust és az ezekhez kapcsolódó izmusok nagy családját értem. A popperi kritikai racionalizmust (falszifikacionizmust) nem sorolom ide.

⁵⁰ Az empirizmus a tapasztalatot tekinti az ismeret egyetlen igaz forrásának. A társadalmi tényeket, a megkérdoztetek véleményét is a tapasztalatokra vezet vissza. Az érzéki megismerés nem jelent többet, mint a jelenségek megragadását, a dolgok lényegét az elme tárja fel (a tudat képeihez értékelések társulnak). A pozitivista empirizmus gyakran nem számol azzal sem, hogy a tapasztalatokat előfeltevések előzik meg (kontamináció). Témánk szempontjából gondot jelenthet, hogy a tér önmagában nem megtapasztalható.

szubjektív, férfi-nő, makro-mikro, város-falu, NUTS-rendszer) *sorolhatóak*, és annak megfelelően kezelhetőek. Ennek leginkább az abszolút tér koncepciója felel meg (lásd a 9.1. fejezetet). E nézetcsoporthoz sorolhatjuk azt a klasszikus földrajzi megközelítést is, amely a téren általában valamilyen fizikai-földrajzi környezetet, legtöbbször a föld „felszínét” érti. A természetföldrajz a körülöttünk lévő fizikai természetet kívánja *minél objektívebb módon* feltárni és bemutatni, a főbb jellemzőket és az elemek kölcsönhatásait írja le. E felfogásában az *univerzális törvényszerűségek* alapján működő természet (fizikai tér) megadja az emberi cselekvések kereteit. Alapvető jelentőségűnek tartja az embertől függetlenül létező materiális világ ok-okozati viszonyainak a feltárását. Az egyetlen elfogadható tudományos módszernek a tapasztalati úton szerzett ismeretekből objektív eszközök segítségével (például matematika) logikai úton levonható tudományos következtetést tartja.

Mint ismert, a mechanisztikus-materialisztikus világnézettel, a kvantitatív forradalommal egy időben, azzal összefonódva jelent meg a geográfiában a *regionális* megközelítés, majd alakult ki és intézményesült a regionális tudomány (erről lásd még a 7. fejezetben). A kvantitatív *regionális tudomány* a társadalmi-gazdasági folyamatok térbeni alakulásának minél jobb megismerésére, leírására és modellezésére törekszik. A tényszerű *hasonlóságok* feltárása vezetett a *térségtípusok* (például funkcionális régiók) megalkotásához. E *(neo)pozitivisták* törekvések a természettudományokhoz hasonló minőségében erősítették meg a regionális tudományt, és tették lehetővé az önálló diszciplínaként való elfogadását.

Manapság újra nőtt az igény e szemléletmód alkalmazására, sőt megerősítésére. Martin (2001) kifejezetten úgy gondolja, hogy a földrajzban a különböző „filozófiai hóbortok” helyett sokkal komolyabban kell vennünk a *mély empirikus kutatásokat*, és újra nagyobb figyelmet kell fordítanunk a *kvantitatív tényekre*. Még akkor is erre van szükség, ha nem létezik semleges kutatás, és bármilyen is legyen az, szükség lehet explicit politikai állásfoglalásra is. A földrajznak hatni kell a politikára, de közben nem szabad elveszítenie „kvantifikálási erejét”. (DORLING–SHAW 2002)

Az 1980–1990-es évektől felerősödtek a pozitívizmussal szembeni kritikák, *korlátok közé akarták szorítani érvényességét*, és helyet kívántak teremteni az új térfelfogások számára. A pozitívizmus viszonylagos gyengülése ellenére az empirizmus,

a kvantitatív módszerek alkalmazása a jövőben is fontos szerepet fog kapni a természetföldrajzban, a társadalomföldrajzban és a regionális tudományban is.

A térről való pozitivista gondolkodásnak leginkább az abszolút tér ideája felel meg, amely a teret a tőlünk függetlenül, „odakint” létező valóság tárgyyszerű elemének tekinti (lásd részleteiben a 9.1. fejezetben). A legtöbb területi kutatás is arról szól, hogy valamilyen jelenség (innováció, szabadalmak, kisvállalkozások, szegények, etnikumok stb.) *hol helyezkedik el a (például a földrajzi, az adminisztratív) térben, milyen a vizsgálat tárgyának a térbeni eloszlása*. A területi megoszlások vizsgálatai is azon a hallgatólagos feltételezésen alapulnak, hogy a vizsgálat tárgyától függetlenül létező térben (koordináta-rendszerben, földrajzi vagy közigazgatási területen stb.) foglalnak el pozíciókat, és töltenek be meglévő helyeket a tárgyak, történnek a cselekvések. A kvantitatív iskolák hazai megerősödése önmagában üdvözlendő (például PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskolában), csak nem lenne szabad a más típusú megközelítéseket leértékelni.

2. *Marxista kritikai megközelítés*. Ma is a legbefolyásosabb csoportba a marxista paradigmákon alapuló, *marxizáló*, a kritikai, gyakran radikális, aktivista vagy anarchista geográfiát és az ezekhez szorosan kötődő feminista (*gender*) irányzatokat sorolom. Idetartozónak vélem az e nézetekkel rezonáló strukturalizmust is, amely a természeti renddel és a társadalmi struktúrákkal mint átfogó, meghatározó rendszerekkel számol. Az 1960-as évek második felében sok tudós és egyetemista úgy gondolta, hogy a földrajztudományban és a regionális tudományban is túl kell lépni a jelenségek és a folyamatok egyszerű leírásán. Marxista meggyőződésüknek megfelelően nemcsak a kapitalista világ működésének hibáit tárták fel, hanem a változtatásokra is javaslatot tettek. Politikai gazdaságtani megközelítésben az osztály-, az etnikai, a nemi identitást összekapcsolták a *politikai állásfoglalással és cselekvéssel*. A leíró földrajzból kilépve szükségesnek tartották egy társadalmilag is releváns *új társadalomföldrajz* létrehozását. A kritikai, az aktivista, a radikális jelző nem csupán attitűdre vagy módszerre utal, hanem egyértelmű *etikai és politikai állásfoglalást* takar, az igazságtalanul működő világ (a probléma a kapitalizmus) megváltoztatását, új (igazságosabb) társadalmi rend kialakítását tűzte ki célul. (BARNETT–BRIDGE 2013) Az új kritikai (radikális) társadalomföldrajz alapvetően *marxista keretekben gondolkodik*, és politikailag *baloldali és jelentős részben liberális identitású* (lásd például Myrna Breitbart, Robert

Graham, David Harvey, Richard Peet, Neil Smith stb. munkásságát). Folke (1972) szerint a radikális geográfia kizárólag marxista lehet, mert ez az egyetlen *antikapitalista* ideológia. Az 1970-es, 1980-as éveket a nyugati és a szocialista világban is egyértelműen a marxista geográfia uralta. Bemutatta, hogy kapitalista világunk osztályok⁵¹ (tőketulajdonosok, alkalmazottak stb.) és társadalmi csoportok *különbözősége* (gazdagok-szegények, férfiak-nők, identitáscsoportok stb.) és *aszimmetrikus viszonyai* mentén működik, és ez *területi különbségekben* is megjelenik (centrum-periféria, város-falu, területi szegregáció, kétsebességes Európai Unió stb.). Ahhoz, hogy demokratikusabb, környezettudatosabb, területileg hasonló eséllyel rendelkező társadalmak alakuljanak ki, a kapitalista gazdaság jelenlegi működési logikáján, magán *a szuperstruktúrán* kell változtatni, ami a kapitalizmus által termelt terek és területi struktúrák megváltoztatásával is jár. *A földrajzi és a térelméleti kategóriákat marxi alapokon gondolták újra*, és eredményeiket a város- és a regionális fejlesztésekben alkalmazták.

Ugyanezen az ideológiai alapon nagy jelentőségre tett szert a feminista, később a genderföldrajz⁵² is (Liz Bondi, Routh Fincher, Jo Ford, Donna Haraway, Cindi Katz, Sallie Martson, Suzanne Mackenzi, Linda McDowel, Gerda Wekerle stb., Magyarországon Timár Judit, Jelenszky Fábán Ildikó stb.). A feminista mozgalom az 1960-as, 1970-es években az emberjogi és a baloldali mozgalmakból nőtt ki, és a kezdetekben elsősorban kvantitatív módszerekkel mutatta be a nők helyzetét (például a nők alulreprezentáltak a vezető beosztásokban, a jól fizető állásokban, a politikában stb.). A feminista földrajz a radikalizálódó kritikai geográfia aktív motorjává vált, alapvetően változtatta meg a többnyire fehér polgári értelmiségi férfiak által kialakított világgépet. Az 1980-as évektől a gender földrajza megtartotta a marxista társadalomkritikát, ugyanakkor jól adaptálta a posztmodern eszméáramlat eredményeit is. 1994-ben Liz Bondi és Mona Domosh kezdeményezésére a feminista földrajznak saját szakmai folyóirata jelent meg (*Gender, Place and Culture: A Journal of Feminist Geography*). Timár (1993:48.) szerint a feminizmus egyik legizgalmasabb aspektusa az, hogy megvan benne a lehetőség egy olyan sokkal integráltabb társadalomelmélet

⁵¹ Ma már inkább az etnikai, a nemi/gender vagy egyéb marginalizálódó csoportok léptek az osztályok helyébe.

⁵² A *gender* a biológiai nemnél (*sex*) szélesebb tartalmú, a társadalmilag konstruált nemiségre utaló kifejezés.

kifejlesztésére, amely egyúttal *politikai erőt* is képvisel. A társadalmilag kialakított és formált nemiség eleve hozzátartozik a térhez. (MASSEY 1994) A nemiség, a nemi szerepkörök másként konstruálódnak a különböző társadalmakban és helyeken. (MASSEY 1994) Gillian Rose (1993) szerint a kortárs földrajzi diskurzus is maszkulin, ami ignorálja a nők és más marginalizált csoportok látásmódját. Sajnálatosnak tartom, hogy a feminista, az LMBTQ+-látásmód és cselekvés gyakran éppen olyan megosztó és kirekesztő, mint a kritizált maszkulin.⁵³ A genderlogika alapján el kellene fogadni például azt is, hogy vannak fehér, heteroszexuális, középosztálybeli férfiak, akik faji, nemi, testi stb. identitásuknak megfelelően tudnak csak élni, gondolkodni. Ők is csak „mások”, ez is egy árnyalata a színes világunknak, és nem biztos, hogy érzékenyítő tréningeken kellene őket átnevelni.

Véleményem szerint a radikális marxista és feminista törekvések mára *elvesztették progresszív szerepüket*, a jelenlegi helyzetet, trendeket konzerválják, mert ez vált a mainstream akadémiai gondolkodássá (ez lett az egy igaz nagy narratíva), és ez uralja a meglévő intézményrendszert (tanszékek, intézetek, kurzusok, folyóiratok, nemzetközi társaságok, képviselőik vezető állásokat töltöttek be stb.). Mára a *multikulturalitás a globális kapitalizmus széles körben elfogadott ideológiájává vált*.⁵⁴ (ŽIŽEK 1997) „... a mai kritikai elmélet, a »kulturális tanulmányok« köntösében teljes mértékben kiszolgálja a kapitalizmus féktelen fejlődését.” (ŽIŽEK 1997:46.) Én különösen problematikusnak látom, hogy a hatalomba kerüléssel megjelent e mozgalmak „maszkulin viselkedése”, intoleranciája más nézetekkel szemben, így ideje lenne továbblépni.

Fel kívánom hívni arra is a figyelmet, hogy a posztkommunista *kelet-európai országokban*, ahol megélték a marxista-leninista ideológia egyeduralmát és annak nevében való cselekvést, sőt mind a mai napig érzik hatását (ideológiai-kulturális, személyi útfüggőség), *más a marxista ideológia társadalmi megítélése*, mint a nyugati társadalmakban.⁵⁵ Míg Nyugaton értelmiségi és politikai körökben még mindig „divat”

⁵³ Egyes feministák szerint már az is kirekesztő, hogy a keresztények Istent fehér férfiként ábrázolják. Van olyan anglikán és evangélikus egyház (például brit, svéd), amely e szemléleten is változtatni kíván.

⁵⁴ A szlovén származású Slavoj Žižek az angolszász világ legismertebb marxista(-leninista) filozófusa, a marxista/kommunista konferenciák sztárja.

⁵⁵ Például a nagy francia gondolkodók közül sokan marxisták (Henri Lefebvre) és többen a Francia Kommunista Pártnak is tagjai voltak (például Louis Pierre Althusser). 1989-et követően az

a marxizmus, a 68-as szellemiség, addig Keleten a totalitarizmust, az autokráciát, a voluntarizmust és a centralizmust kötik hozzá. Nyugat-Európában még mindig sokkal toleránsabbak a kommunista nézetekkel, sőt a kommunizmus korábbi bűneivel szemben, mint a volt szocialista országokban. A keleti blokkban 1990 után a baloldali pártok szociáldemokratáknak vagy liberálisoknak definiálják magukat, és kerülnek a marxista vagy kommunista önmeghatározást. Kelet-Európában a rendszerváltással „Marx újra meghalt”, szemléleti újdonságot a liberalizmus és a konzervativizmus térnyerése hozott.⁵⁶ A tudományos életben radikális változtatásokat a polgári idealista tanok megjelenése jelentette. Magyarországon számos földrajztudós és regionalista még mindig úgy tekint a földrajztudományra és általában a tértudományokra, mintha az *egységes (marxista) ideológiai alapokon álló monolit diszciplína lenne*. Mivel a szocialista rezsim alatt a földrajz – mint minden más – csak marxista lehetett, így ennek művelésében nem hozott ideológiai törést a „rendszerváltás” sem. Ma Magyarországon új marxista program meghirdetését felülírják aktuálpolitikai célok. A baloldal (?) legfőbb célja a „liberalizmus terjedésével szembeni *ellenforradalom*” (Timothy Garton Ash) megállítása. Ma a baloldalon az egyének (milliárdosok, munkavállalók, otthontalanok stb.) szabadságát hirdető internacionalista liberalizmus felülírja a klasszikus baloldali értékek védelmét (például társadalmi igazságosság; beavatkozó, gondoskodó állam). Pedig nem egyeztethető össze a globalizmus, a liberális piacgazdaság apológiája és a marxista társadalomkritika.⁵⁷ A szabad piac és a globalizáció nem mérsékli, hanem erősíti a nemkívánatos társadalmi és területi különbségeket, és még új egyenlőtlenségeket is létrehoz (erről lásd bővebben a 15. fejezetben). Ugyanakkor egyet kell értenünk **Liessmann**-nal (1992:8): „Nem olvasni Marxot, ostobaság lenne. De úgy olvasni, mint eddig, még inkább az. [...] A »létező« szocializmus csődje lehetővé teszi, hogy Marxot a történelmi valóság teherterelétől

eurokommunizmus is nagy veszteségeket szenvedett el, de például Franciaországban vagy Olaszországban és Spanyolországban a kommunista ideológiának még ma is jelentős a tábora. 1989-ben a négy holland baloldali pártból (köztük a Holland Kommunista Pártból) alakult meg a balliberális Baloldali Zöldek (GroenLinks) pártja, amelynek Judith Sargentini is képviselője.

⁵⁶ A fejlett Nyugathoz hasonlóan Kelet-Közép-Európában is haladó értelmiséginek lenni még ma is annyit jelent, hogy baloldali liberálisnak kell lenni. A konzervatív jelzöt sokan a maradival, a retrográddal, rosszabb esetekben a rasszizmussal, a xenofóbiával, a fasizmussal azonosítják.

⁵⁷ Politikatudományi érdekesség, hogy az európai baloldali pártok/politikusok és a baloldali értelmiség egy része a globalizmus, a multinacionális tőke törekvéseit támogatja (lásd például a „Soros-jelenséget” Európában), míg az alulról szerveződő marxista mozgalmak, a baloldali utcai tömegek azok ellen tüntetnek. Marxi alapokon azt lehetne bemutatni, hogy a nemzetközi pénztőke a média megvásárlásával, az általa létrehozott „NGO”-k és az ellenőrizetlen pénzáramlások segítségével miként befolyásolja a politikát, a gazdaságot, és hoz létre az érdekeit szolgáló új alternatív tereket.

megszabadítván egyszerűen úgy olvassuk, ahogyan mindig is kellett volna: mint teoretikust, mint filozófust...”

3. *Posztmodern és ami „utána” van.* A posztmodern nézetek közé azokat a *kortárs térfelfogásokat* és az azokhoz köthető gyakorlatokat soroljuk, amelyek az 1980-as évek közepétől erősödtek meg, tagadják a korábbi nagy narratívák univerzális érvényességét (csak a kis elbeszélések sokasága létezik), és a nyelvi fordulatra, az új ismeretelméleti felismerésekre, a kontextus meghatározó szerepére, a diskurzusok teremtő erejére építenek, és *együtt kezelik a társadalmi-téri (socio-spatial) jelenségeket.* Ez utóbbi különösen kedvez társadalomtér-elméletnek.

A „posztmodern kort” az *elbizonytalanodás, a pluralizmus és eklekticizmus* jellemzi. „Posztmodern körülmények között” a kulturálisan felépülő társadalom flexibilis nyelvi játékok (diskurzusok) hálózataira esik szét (LYOTARD 1984), amelyek között nincs konszenzus, a disszenzust legitimálja. Nincs egységes posztmodern elmélet (paradigma), maga a posztmodern szellemiség ki is zárja ilyen metanarratíva létét. A posztmodern, a posztstrukturalizmus és más ezekre rezonáló diskurzusok fókuszában a *különbözőségek,*⁵⁸ *a hatalom működése, a reprezentáció nehézségei,* a tudás keletkezése, az ideák/jelek fogyasztása és a *diskurzusok* állnak. Nincs kollektív tudás, *nincsenek mindenki* (például különböző nemi identitásúak) *számára ugyanazt jelentő és ugyanúgy használható terek.* Témám szempontjából a posztmodern eszmeáramlatok jelentőségét elsősorban abban látom, hogy az indulatos szakmai és politikai támadások ellenére széles körben elfogadtatták *a tudományos gondolkodás pluralitását, és igazolták a tudás kulturális-társadalmi meghatározottságát.* A térelmélet számára különösen fontos, hogy *a teret, a területi vizsgálatokat az idővel, a történetiséggel egyenrangúvá tették, és ráirányították a figyelmet a társadalmi-téri jelenségekre.* Maga a „téri fordulatot” (*spatial turn*) összeköthető a posztmodernnel és a vele szövetséges posztstrukturalizmussal. (TALLY 2013) A posztmodern kor mérföldköve Lyotard könyvének a megjelenése volt (*La Condition Postmoderne*, 1979, angolul: *The Postmodern Condition*, 1984). A földrajztudomány nemzetközi irodalmában az elsők között Jameson (1991), Dear (1986, 1988, 2000) és Cooke (1988) reflektált az új posztmodern jelenségre. Magyarországon elsőként e témakörben az én cikkem (FARAGÓ

⁵⁸ A földrajztudományt és a regionális tudományt is inkább a hasonlóságok és az általános törvényszerűségek keresése jellemezte.

1991) jelent meg a *Tér és Társadalomban*, de az azóta eltelt 25 év ellenére is elég szerény maradt a hazai posztmodern geográfia irodalma. Nemzetközileg is több tanulmány íródott a posztmodern kritikájáról, mint magáról a posztmodern térfelfogásról, a posztmodern geográfiáról. Többen vannak azok, akik úgy gondolják, hogy a globalizált posztfordista világunk inkább a modern újabb szakasza, mint posztmodern. A „szavak háborúja”, a „nyelvi játékok”, a „szövegek terrorja”, „a materiális világ leértékelése” csak feleslegesen elterelik a figyelmet a kapitalizmus mélyen meghúzódo problémáiról. A földrajzban vagy a térelméletben a posztmodern gondolkodás soha sehol sem vált dominánssá, mégis *forradalmasította a társadalomföldrajzot* (különösen a humanisztikus földrajzot). A posztmodern gondolkodás hozzásegített bennünket a korábbi narratívák újragondolásához, az alapvetően átstrukturálódott világunk, a különféle tereink sokoldalúbb megértéséhez. Magyarországon pedig még mindig aktuális eredményeinek az adaptálása, mert hogyan haladhatnánk meg, ha sohasem voltunk posztmodernnek, sosem tisztáztuk még, hogy mit is jelent posztmodernnek lenni.

Én a posztkolonialista⁵⁹ elméleteket is idesorolom, mert ezek is sokat merítenek a posztmodern, a posztstrukturalista gondolkodók (többek között Jacques Derrida, Michel Foucault, Jacques Lacan stb.) koncepcióiból. Kiállnak a *kulturális relativizmus* és az *ismeretelméleti pluralizmus* mellett, és a diskurzusnak („ember és ember közötti párbeszédnek”) és a *szituált tudáskészletnek* (nézőpont, fogalmak, „világismereti episztemológia”) nagy jelentőséget tulajdonítanak. Például Homi K. Bhabha és Gayatri C. Spivak a kolonializmus kritikáját posztmodern alapokon *posztkoloniális diskurzussá* formálták át. Az ismeretelméleti és a nyelvi fordulat különösen fókuszba emelte a kulturális sokszínűségből eredő különbözőségeket. A posztkolonialista mozgalom releváns a térelmélet szempontjából (például „harmadik tér”, „köztes terek” „kulturális

⁵⁹ Edward William Said rakta le a posztkoloniális elmélet alapjait a magyarul is megjelent *Orientalizmus*, a *The World, the Text, the Critic*, majd a *Culture and Imperialism* című könyveiben. A posztkolonializmus mint geopolitikai, gazdasági doktrína a nyugati kapitalizmus (kultúra, intézmények) világméretű elterjesztését és a nemzeti, a lokális társadalmak, gazdaságok más nemzetek és globális szereplők általi leigázását, a perifériák kiszákmányolását jelenti. Az EU keleti bővítési folyamata (politikai-gazdasági rendszerbe való integrálása) is felfogható a nyugati kapitalizmus expanziójaként, a „magasabb rendű értékek” közvetítéseként, ami a birodalom periferiáján a jogi, a politikai, a kulturális, az oktatási stb. intézmények, azaz a köz- és a magánszféra nyugati mintára történő hegemónikus átalakításával és az „értékkülönbségek” negatív képének folyamatos fenntartásával jár. A posztkolonialista kritika ráirányítja a figyelmet arra is, hogy az EU intézményei a tagállamok feletti politikai uralom új fajtáját kívánják bevezetni.

relokáció”, [BHABHA 1994]) és jól alkalmazható a nyugat és kelet között egyensúlyozó kelet-európai félperiferikus köztes terek és az európai centrumtársaság viszonyára is.

A posztmodern túlzott relativizmusának hatására sokan úgy érezték, hogy felborult a természet és a társadalom közti egyensúly, és az ismeretelmélet naturalizálását, a kemény tények szociológiába való bevonását tűzték ki célul. Megszületett a tudományszociológia „erős programja” (Edinburgh-i Iskola), a „relativizmus empirikus programja” (Bathi Iskola), a „cselekvőhálózat-elmélet” (Bruno Latour és társai) és az *assemblage*-gondolkodás (Gilles Deleuze és Félix Guattari). Az 1990-es évektől folyamatosan erősödő „gyakorlati fordulat” már nemcsak a tudomány működését állította a vizsgálat középpontjába (miként hat a társadalmi közeg a tudomány eredményeire), hanem egyre inkább azt is kutatták, hogy a társadalmilag meghatározott (konstruált) tudomány eredményei, az aktuális tudásunk miként alkalmazható a gyakorlatban, azok miként jelennek meg a gazdasági és a politikai döntésekben (lásd például Harry M. Collins munkáit). Az új materialista törekvések pedig a nem emberi tényezők jelentőségére hívták fel a figyelmet. Az egymással is vitában álló nézetek (személy szerint David Bloor, Bruno Latour és Harry M. Collins) azért különösen fontosak a térelmélet és a tervezésemélet számára, mert azon dolgoznak, hogy hogyan lehet bevonni a szociológiai vizsgálatokba az egzakt tudományos tudást/módszert és a természeti és művi dolgokat, és a napi praxis felé fordulnak. A cselekvőhálózat-elmélet (ANT – *actor-network theory*) és az *assemblage*-gondolkodás újra nagyobb mértékben épít az új materializmusra, az új realizmusra és új ontológia (például sík ontológia) és tudományfilozófia kialakítását célozza meg. Ugyanakkor, ezek több szálon kötődnek (folyamatorientáció, antiesszencializmus stb.) a posztmodernhez, a posztsztrukturalizmushoz, „csak” új formában újraélesztik a materializmust is. Ezeknek a teóriáknak a geográfiai adaptációi a materiális világ revalorizációját, a *földrajz újramaterializálását* hirdették meg. Olyan szociomateriális (*social-material*) világ képét vázolják fel, amely az emberek és a nem emberek együttes alkotása. Kulcsszavaik: sík, nem hierarchikus, folyékony, kontingens, materiális, nem emberi stb. A politika, a hatalom dimenzióinak a megragadásánál azt keresik, hogy miként (milyen módokon, utakon) alakulnak ki (működnek) és hullnak darabjaikra a különféle rendszerek/struktúrák.

A posztstrukturalizmus által inspirált *cselekvőhálózat-elmélet* (ANT) új *analitikus keretet* kínál arra, hogy a heterogén aktorok által alkotott hálózatokat, a világ állandóan mozgásban lévő tereit megismerjük. E gondolkodásmód segít feltárni, hogy a materiális és társadalmi relációk miként válnak *komplex hálózatokká*, miként alkotnak *komplex tereket*. Az ANT nemcsak megfosztja az embereket a kitüntetett helyzetüktől (sík ontológia), hanem az *assemblage*-gondolkodáshoz hasonlóan cselekvőképességgel ruházza fel a tárgyakat is. A hálózat minden eleme saját tulajdonságaival, képességeivel járul hozzá annak működéséhez, sikeréhez. A hálózatok a különféle komponensekből (emberek és nem emberek) és a közöttük lévő kapcsolatokból alakulnak ki, és egyben ezek alkotják a flexibilis, a szabadon alakítható tereket is. A tér az nem a hálózatoktól független entitás, *minden hálózat saját téridőt képez, a hálózaton belüli cselekvések konfigurálják a teret*. „A hálózatok olyan komplex téri elrendeződések, amelyek nem függenek a központoktól és a különbségek hierarchikus kapcsolataitól. A hálózat metaforája ebből adódóan jól illeszkedik a tér relacionális megközelítéséhez, amely a különbözőségeket és a tér esetében a nem hierarchikus gondolkodásmódot hangsúlyozza, ezáltal konstituálja a látszólag folyékony, komplex és befejezetlen karaktert.” (HETHERINGTON–LAW 2000:127.) Az ANT kiszabadítja a geográfiát a földrajzi szomszédság és távolság hagyományos gondolati köréből, és a közelség és széttagoltság új értelmezését, topológiáját adja. Az „új hibrid földrajz több mint társadalomföldrajz”, mert az embereken, a kultúrán kívül a materiális világgal, a technológiákkal is foglalkozik. (WHATMORE 2002)

Az ANT koncepciója is a *relacionális térszemléletet képviseli*, e vonatkozásban sem mond radikálisan újat, *illeszkedik a társadalomföldrajz domináns paradigmájába*: a tér „a relációk struktúrája”, „társadalmi gyakorlat” (Leibniz), a tér „a relációk rendszere” (HARVEY 1969), amely a relációszettelnek megfelelően folyamatosan változtatja formáját. (FORER 1978) A tér a „hatalom geometriája”, a helyek a társadalmi relációk és megértésük hálózatai. (MASSEY 1991) Marxista kritikusok szerint az ANT a legnagyobb csalás, ami a társadalomtudományokban bekövetkezett (PEET 2005:166.), mégis gyorsan befolyásos koncepcióvá vált. Annyiban kétségtelenül új, hogy a *társadalmi-materiális heterogenitásra és a belső hálózati hatásokra*⁶⁰ fektet nagyobb hangsúlyt, és felhívja a figyelmet arra, hogy *minden helyben történik*, csupán a hálózati

⁶⁰ Ebben hasonlatos a reziliencia és a zárt autopoietikus terek koncepciójához. (Vesd össze FARAGÓ 2017)

relációk, a cselekvések jellege határozza meg a léptéket, a téregységek határait. Ennek megfelelően újra kell gondolnunk a térről, a helyről és a területi skálákról alkotott fogalmainkat.

Az *assemblage*-koncepció⁶¹ (eredetileg *agencement*) atyjainak Gilles Deleuze-t és Félix Guattarit (1980/1987) tartják. Én közvetlen inspirációt és előzményeket vélek felfedezni a képzőművészetben. William C. Seitz 1961-ben a New York-i Museum of Modern Artban rendezett *assemblage*-művészet címmel kiállítást, ahol a mindennapi valóság „kész” tárgyaiból összeállított *assemblage*-eket állítottak ki. Allan Kaprow könyve 1966-ban jelent meg az USA-ban *Assemblage, Environments and Happenings* címmel, amely *a már létező assemblage műfajt teoretizálta*. A művészi happeningek és a performance-ok során összeálló, *összekapcsolódó emberi és tárgyi elemek ott és akkor együttesen hatnak*, majd a megvalósulásukat követően abban a formában el is halnak. Deleuze és Guattari munkái csak az 1970-es években jelentek meg.

A *assemblage* (összerendeződés) a gyakorlat számára egyszerűen megfogalmazva *a különböző elemek provizórikus társadalmi-téri formációja, a heterogén entitások együttműködésének, együtt hatásuknak a módja, térelméleti szempontból azok relacionális elrendeződése*. E koncepció segít megérteni különböző *térformációk* (területi lépték, régió, területi mintázat, területegységek) *létrejöttét és szétbomlását*. Minden téregységet felfoghatunk olyan komplex *assemblage*-ként is, amelynek mint egésznek úgy van jelentősége (saját többlettartalma), hogy közben a komponensek megmaradnak a maguk valójában. Sok különböző természetű, de valamilyen értelemben és formában *összekapcsolódó* részekből alkotott *relacionális egész/egység/ágens*. A valóságban létező (nem a tudat terméke) heterogén emberi és nem emberi komponensek olyan relacionális összekapcsolódását, egymás mellé rendelését jelenti, amelynek így *együtt van aktuális hatóereje*. Az összerendeződések lebontása és újraépítése (*deteritorialisation* és *reterritorialisation*, kiágyazódása és újraágyazódása) az *assemblage*-ek fő tengelyei. (DELEUZE–GUATTARI 1987:88.) Például az állam is a földrajzi, a nemzeti, a nyelvi, a gazdasági stb. tényezők együttrezonálása,

⁶¹ Magyarra nehezen lenne lefordítható az *assemblage*, ezért célszerű az angol kifejezést használni. Ha valaki mégis megpróbálna fordítani, akkor talán a csoportosulás, nyalábosodás vagy a térelméletben az *összerendeződés* kifejezések állnának közel hozzá, de ezek nem fejezik ki eléggé a benne rejlő aktivitást.

azaz az állam mint *assemblage* ezek együtt hatására jön létre. (DELEUZE–GUATTARI 1987:433.)

Buchanan–Lambert (2005) szerint Deleuze a 20. század leginkább „téri filozófusa” („geofilozófia”, „a tér költészete”), aki a gondolkodásban újra felfedezte a tér jelentőségét, sok területi terminust fejlesztett ki, és sok téri/területi metaforát használt. Deleuze a teret teljesen újszerűen értelmezi. Szerinte minden egy hatalmas sivatagszerű immanens síkon foglal helyet, amely nomádként mozgó „konceptiókkal” van benépesítve. A nomádok teljesen más terekben gondolkodnak, mint például az államok. „Ez a különbség a *sima* (vektoriális, projektív, topológiai) tér és a *barázdált* (metrikus) tér között: az első esetben »a tér anélkül van elfoglalva, hogy számításba vennék«, és a második esetben »a teret azért veszik számításba, hogy elfoglalják.«” (DELEUZE–GUATTARI 1987:361–362.) Az állam fix kategóriákban gondolkodik, a terület egységeket elhatárolja egymástól, a nomádok nyílt, korlátok nélküli terekben gondolkodnak és élnek.

Úgy értékelem, hogy a cselekvőhálózat-elmélet és az *assemblage* (vagy akár idevehetjük az ANT utáni szakirodalmat) is hasonlóan gondolkodik, hasonló az ontológiájuk. Az ismeretelméleti elbizonytalanodás ellensúlyozására mindegyik visszahozza a materiális dolgokat a látókörbe, és nemcsak cselekvőképességgel, hanem politikai erővel is felruházza azokat. Mindkettő heterogén aktorokkal/cselekvőkkel és relációikkal számol. Mindkettő elmosza az emberi és a nem emberi, a struktúra és az ágens, a közeli és távoli közti határokat, eltörli a hagyományos geográfiai léptékeket. A cselekvőhálózatok és az *assemblage-ek* is folyamatosan alakuló (adott pillanatban ideiglenes) képződmények. Az *assemblage-ek* – az ANT hálózataihoz hasonlóan – hozzák létre/alakítják a relációikat, saját megnyilvánulási/viselkedési, megjelenési módjukat, szervezik aktoraikat, és nem külső mintákat (például *best practice*) követnek. Az elrendeződések, az összekapcsolódások módjára sem külső hierarchiák és princípiumok hatnak. (Az ANT-n kívül vesd össze az autopoietikus zárt rendszerekkel, FARAGÓ 2017.) Az *assemblage-ekben* sincsenek eredendően privilegizált helyzetben lévő vagy domináns (strukturáló) entitások. Minden entitásnak (dolgok, állatok, emberek, technológiák, ügyek) ugyanaz az ontológiai státusa, az ember/társadalom sem emelkedik ki ebből. (Ismeretelmélet szempontból én ezzel nem értek egyet.) Mindkettőnek nagyon hasonlóak a térelméleti vonatkozásai. Az *assemblage-eket* és a

cselekvőhálózatokat gyakorlatilag felfoghatjuk *relacionális téregységekként*, amelyekben a struktúrákat, a mintázatokat az összeszerveződések, a hálózatosodások hozzák létre, és a deklarációk ellenére – véleményem szerint – a léptékek (szintek) sem tűnnek el, hanem átértelmeződnek, átminősültek rétegződésekké, rizómákká vagy más típusú hálózatokká. Talán abban különböznek a klasszikus posztmodern teóriáktól, hogy a valóságnak nem a másként való értelmezését vagy nem a különféle konstrukciók létrehozását hangsúlyozzák, hanem szétbontják (deterritorializálják) és másként rakják össze (reterritorializálják) az elemeket, a síkok másként vannak hajtogatva vagy összegyűrve, a hálózatok széttöredeznek/szétesnek, és újak jönnek létre.

A sík ontológia képviselői, az ANT és az *assemblage* is úgy tekint az aktorokra és a hálózatokra, mintha azok a tőlünk független világ *egyenrangú elemei* lennének.⁶² Én úgy gondolom, hogy az értékmentes tőlünk független világban is vannak kisebbek és nagyobbak, közelebb lévők és távolabbiak, létezik több és kevesebb, vannak reakcióra/relációra/hálózatosodásra képes és közömbös komponensek, a káosz is hasonló mintázatokat eredményez stb., így *mindig van valamiféle különbözőség és különbségtétel-potenciál*, azaz valamiféle „meglévő struktúra”, akár jobb szó híján „természetes” vagy „magától értetődő” hierarchia. De például a latouri mediátorok (LATOUR 2005) is más, ha úgy tetszik, megkülönböztetett szerepet játszanak a hálózatokban, képesek transzformálni azok céljait, módosíthatják a hatásukat, azaz – értelmezésemben – *kiemelkednek* a „síkból”. Továbbá úgy gondolom, hogy például az atombomba cselekvőképessége sem összehasonlítható a fekvőrendőrével, nem tarthatjuk őket egyenrangú komponensnek, vagy például az atomtámadás mint *assemblage* nem egyenrangú a szűnyogirtással. *Az emberek nem ugyanolyan képességű elemei a hálózatoknak, mint a tárgyak*. Megkülönbözteti őket például az interszubsztitívitásuk, az akaratképességük, az interaktivitásuk, az igen flexibilis cselekvőképességük. Képesek a hálózatok belső működését értékítéletüknek megfelelően megváltoztatni, megújítani. Ezzel szemben a tárgyi aktorok többnyire csak elszenvedik a hálózattól (az emberektől?) kapott szerepkört. E koncepciók a természet, a tárgyak politikai képességét annak tulajdonítják, hogy *össze vannak fonódva* az emberi, a társadalmi tényezőkkel. De ez esetben miben is különbözik ez a felfogás a

⁶² Arne Næss (1989) igen népszerű ökofilozófiai álláspontja szerint minden létező egyenjogú, önértékkel bír és egymásra utalt. Ezt elfogadva is fenntarthatjuk, hogy az emberek, az állatok és a tárgyak ontológiailag (létükben, lételeg, létezési módjukban) különböznek egymástól.

társadalmi, az ismeretelméleti, a posztstrukturalista vagy éppen a konstruktivista megközelítéstől?

6. Társadalmi fordulat a térelméletben

Mint az előző fejezetben részletesebben tárgyaltam, a nemzetközi tudományos életben az 1960-as, 1970-es évektől a társadalomtudományokban egyre többen elfordultak a hagyományos pozitivisták megközelítésektől. A geográfiában is egyértelműen antipositivisták szociologizáló trend erősödése volt megfigyelhető, ami a társadalomföldrajz és a „tér tanulmányok” típusú megközelítések erősödéséhez vezetett (a tudományrendszertani elnevezésről és besorolásról lásd az 7. fejezetet). A tudományfilozófiában ezeket a változásokat hermeneutikai, fenomenológiai vagy posztstrukturalista fordulatnak is szokták nevezni. Ma már a területi problémák egyre nagyobb részének a megértése/feltárása és megoldása is egyre inkább *a társadalmi rendszer nyelvi kontextusában történik*. Egyrészt a különböző területi paradigmák, fogalmak társadalmi dimenziót is kaptak, és ezzel megnyílt a plurális, a kontextusfüggő értelmezések lehetősége, másrészt nagyobb hangsúly került azok társadalmi keletkezésének, változásának és konkrét hatásainak az elemzésére. A fordulat másik meghatározó trendje a napi praxis, a mindennapi élet irányába való elmozdulás, a konkrét helyek és cselekvések felértékelődése (kontextusfüggőség). A mikroszociológiai, az antropológiai, az etnometodológiai vizsgálatok előtérbe kerülése erősítette a területi, a helyi viszonyok feltárásának a fontosságát, és ezek bekerültek a területi vizsgálatok közé.

A tértudományokban (társadalomföldrajzban, regionális tudományban stb.) is egyre markánsabbá vált a térkategóriák relacionális társadalmi konstrukcionista értelmezése. (PIKE 2009) *A változások közös iránya, hogy a fizikai tér, a természeti környezet vizsgálatáról a hangsúly átkerül a társadalmi jelenségek téralkotó szerepére,*⁶³ *és az ontológiai kérdések mellett nagyobb figyelmet kapnak az ismeretelméleti problémák.* A klasszikus fizikai és földrajzi megközelítésekkel szemben

⁶³ Jelenség: megfigyelt tény vagy esemény.

egyre nagyobb szerepet kap a szociológiai elméletek és módszerek alkalmazása.⁶⁴ Egyre elfogadottabbá vált, hogy nem egy tőlünk független konténer- vagy dobozszerű külső térben (benne) élünk (9.1. fejezet), hanem egy *relációkészlet alkotó részesei vagyunk* (9.3. fejezet), a mindennapi gyakorlatban – ontológiai és ismeretelméleti értelemben is – *mi magunk hozzuk létre a tereinket* (10. fejezet), amelyekre hatással van az emberek megismerőképessége (2. fejezet), az attitűdjük, szándékaik, a helyek miliője/atmoszférája, a nyelvi kommunikáció, a társadalmi/politikai emlékezet, a metaforák és a jelképek.⁶⁵ A tértudományok módszereinek a sorába többek között bekerült a hermeneutika, a fenomenológia (RELPH 1976:4–7.), az etnometodológia, a kontextualizmus, a (fény)képek és szövegek elemzése. A magyarázó elméletekkel szemben egyre nagyobb teret kapnak a semlegesnek vélt leírások. (Például az esettanulmányok. Ha ezeket a partikularitásukban ragadjuk meg, akkor nincs magyarázó erejük, inkább csak az egyedi esetek szubjektív megértését szolgálják.) Mindez jelentős mértékben szakítást jelentett az elődökkel és a korábbi nagy megalapozó elméletekkel. A fizikai és az egyéb terek *személyes megélése, helyi értelmezése*, társadalmi és szimbolikus kontextusok, konkrét helyi vizsgálatok (például a konkrét helyek és a terek miként hatnak a megismerésre) kerültek a középpontba. *Az új módszertani empirizmus* új társadalomelméleti keretek között folyik. Kihívást jelent, hogy a tudományon kívüli társadalmi mozgalmak, civil közösségek helyben (*on the ground, on the spot*) interpretálják a társadalomtéri kérdéseket (például a helyek és emberek közötti különbségeket), és sajátos (kulturálisan meghatározott) válaszokat keresnek a számukra létező, megélt problémákra (társadalmi aktivizmus, radikális gyakorlat, akciótervezés). A fejlesztéselméleteknek többek között ma már arra is választ kell adniuk, hogy általánosan elfogadott átfogó elmélet nélkül miként kezelhető ez a sokszínű különbözőség, és miként verhető híd az elmélet és a gyakorlat közé. (Például az átfogó racionális tervezés helyett akciótervezés – FARAGÓ 2005)

⁶⁴ Mivel elsősorban a szociológia az a tudomány, amely a társadalmi élet működésének törvényszerűségeit, szabályait és folyamatait vizsgálja, így a tér társadalmi jelenségként való értelmezése szorosan kapcsolódik a szociológiához. Georg Simmel óta a legtöbb szociológiai elmélet a teret mint a társadalmi cselekvések, interakciók egyik konstituáló elemét vagy dimenzióját/formáját tartja számon. Konceptiómban a hangsúlyt a társadalmi folyamatok térkonstruáló szerepére teszem. A tértudományok más diszciplínái nemcsak az emberek, hanem a művi és természeti dolgok téralkotó szerepét és annak megismerését is vizsgálják.

⁶⁵ A tudományos tanulmányok (*studies*) művelői gyakran analógiák, metaforák, iskolapéldák segítségével próbálják segíteni elméleteik megértését, elmagyarázni azok gyakorlati működését. Ezeket gyakran kritizálják, de a mindennapi életben ezek is hatnak ránk, befolyásolják döntéseinket. Metaforákat, hasonlatokat használunk a területi tervezésben is: például Randstad „zöld szíve” Hollandiában.

A posztstrukturalizmus hatására a tértudományok egyre több társadalomtéri jelenséget vizsgáltak (a posztkolonializmus, a szexualitás, a feminizmus stb. relacionális átértelmezése), és olyan új módszereket kerestek, amelyek képesek kezelni a bizonytalanságot és a szubjektivitást (például a területi különbségek olvasatát) is. Új irányt jelentett, hogy a korábbi természet- és társadalomföldrajz terrénumának a szétválasztásával szemben a vizsgálatok fókuszába a társadalom és a természet (dolgok) összefonódása (heterogenitása) került, az, hogy *az emberi cselekvések miként ágyazódnak be a materializált térbe, az emberek és a nem emberi tényezők miként integrálódnak a tériesülés, a területileg szituált heterogén kapcsolatok során.* (MURDOCH 2006)

Nem könnyű megállapítani, hogy a kortárs térelméleti viták szinte áttekinthetetlen sokféleségében mi az, ami igazán szignifikáns és tendenciájában tartós és előremutató, azaz tevélegesen továbbépítendő. Ismert, hogy a többségi álláspont a tér és az anyag (általánosítva a fizikai/földrajzi valóság) azonosságát hangsúlyozzák (például Descartes, materialisták, marxisták). Sokan még ma is úgy gondolják, hogy a fizikai kiterjedés (méret és forma) és a távolság a tér lényege. Számomra egyre inkább úgy tűnik, hogy *a tér és a társadalom összetartozó fogalmak*, és kialakulóban van egy *konstruktivista társadalomtér-elmélet*.⁶⁶ Ennek lényege, hogy minden *téri módon létezik, az általunk ismert terek a társadalom működése során konstruálódnak, és így a tér és a társadalom elválaszthatatlanok*. Részesei is vagyunk az általunk is alakított térnek, és társadalmi szubjektumként el is gondoljuk azt. E változásoknak jó metaforikus összefoglalását adja Berger (2018) könyvének a címében: *Térré szőtt társadalmiság*.

A társadalomtéri megközelítés első szociológiai munkájának a sokáig elfeledett, de manapság reneszánszát élő Georg Simmel *A tér szociológiája*⁶⁷ című művét tartom, és a máig legjelentősebb klasszikusa a lefebvre-i *A tér társadalmi termelése*. (LEFEBVRE 1974/1991). Lefebvre rámutatott arra, hogy a tér társadalmi konstrukció, és hozzájárul a társadalmi-gazdasági viszonyok újratermeléséhez: „a (társadalmi) tér (társadalmi) termék”. (LEFEBVRE 1991:26)

⁶⁶ Farkas (2003:186.) másként gondolja: „Nem valószínű, hogy valaha is kifejleszhető lenne egy »általános társadalmi tér-elmélet«, de fontosnak tartja, hogy „... minden szociológus legyen tudatában a térbeli dimenzióknak”.

⁶⁷ Először németül 1903-ban jelent meg, de szélesebb körben hozzáférhetővé csak az 1908-ban megjelent *Soziologie* című monográfiájában vált. Ismereteim szerint az első angol fordítása D. Frisby és M. Featherstone 1997-es kötetében jelent meg. (FRISBY–FEATHERSTONE 1997)

Minden létező csak a kölcsönös relációhalmazában, viszonyrendszerében létezhet. Simmel már a 19. század elején⁶⁸ utalt arra, hogy a tér tagolása, elemeinek összekapcsolása társadalmi produktum (társadalmilag konstruált), de a lehetséges társadalmi formákat limitálja és egyben táplálja az a tér, amelyben mindez megvalósul. (FRISBY–FEATHERSTONE 1997) Simmel akkor még ezzel a dialektikus kapcsolattal a társadalmi konstrukció és a természeti környezet közötti viszonyra utalt. Mi éppen úgy vagyunk a térben, mint bennünk a tér. Ahogyan a fejünkben elrendezzük a valós dolgokat, összekötjük és elválasztjuk az elemeket, ahogyan „térre szőjük” a jelenségeket, az társadalmi folyamat. A határok meghúzása – még ha a térbeli dolgok is teszik lehetővé – társadalmi folyamat, amely térben formálja saját magát. Vannak térben rögzített és területileg meghatározatlan tartalmak. Simmel munkáiban felfedezhető, hogy a tér a társadalmi lét tapasztalati formájához tartozik.

Úgy gondolom, hogy *a társadalomtudományokban és a bölcsészettudományokban bekövetkezett téri fordulattal (spatial turn: a tér vagy legalább a földrajzi/területi, vagy elrendeződési szempontok beépültek a különböző társtudományokba) párhuzamosan a tértudományokban társadalmi (szociológiai, kulturális, interpretatív; posztstrukturalista posztmodern, gyakorlati) fordulat zajlik,*⁶⁹ azaz a tériséget, a téri létet elsősorban társadalmi jelenségként kezelik, és az ismeretelméleti megközelítések nagyobb jelentőséget kapnak. Ebben sokak véleménye összecseng. Minden társadalmi gyakorlat teret jelenít meg (CRANG–THRIFT 2000), „... a társadalmi térivé, a téri társadalmivá válik”. (PRED1985:8., 1994) A társadalmi folyamatok alkotják, hozzák létre a tériséget (*spatiality*), a napi gyakorlat médiuma és eredménye is az így létrehozott térnek. (SOJA 1996) A tér terméke és alakítója is a társadalmi életnek. (SOJA 1989:7.) A „társadalom tereiről, a tér társadalmáról” beszélhetünk.⁷⁰ Nem a társadalomtól függetlenül létezik a tér, hanem *a társadalmi létben keverednek a dolgok és az emberi tényezők, amelyeket egymáshoz fűződő viszonyaikban térként ragadunk meg.* A megismerő, a reális terek, területek használója, a társadalmi szubjektum kerül a téri elemzések fókuszába. Az

⁶⁸ Az 1900-as évek elején három fontos munkát publikált Simmel: *A tér szociológiája* (1903, *Soziologie des Raumes*); *A társadalmi formák térbeli leképeződéséről* (1903, *Über räumliche Projektionen sozialer Formen*) és *A tér és a társadalom térbeli rendje* (1908, *Der Raum und die räumlichen Ordnungen der Gesellschaft*).

⁶⁹ Talán ez lehet könyvem egyik újszerű megállapítása: míg az elmúlt három évtizedben inkább arról írtak, hogy a társadalomtudományokban „térbeli fordulat” (például SOJA 1989) következett be, én azt hangsúlyozom, hogy a tértudományokban „társadalmi fordulat” zajlik.

⁷⁰ *A társadalom terei, a tér társadalma* címmel jelent meg a Szirmai Viktória professzorasszony köszöntésére írt tanulmánykötet. (BERKI–HALÁSZ 2014) E cím e kontextusban különös jelentést kap.

egyidejű különbözőségek és kapcsolataik által alkotott térben az ember keres rendező elvet, visz bele értelmet („értelmes tér”). A tér mint relációhalmaz csak a társadalmi szubjektum felől válik „elevenné”. (FIGAL 2009) Sem a teret, sem a természetet nem tudjuk konceptualizálni a *társadalmi jelentések* nélkül. (FITZSIMMONS 1989) Mindezek a változások a tér tanulmányok erősödéséhez vezettek. A földrajzon belül is erősödtek a humanisztikus⁷¹ irányzatok, és a társadalomföldrajz is erősebb szálakat épített ki a társadalomtudományokkal, ezzel kissé eltávolodott a természetföldrajztól.

A relacionális térfelfogás óta a társadalmiság és a térbeliség elválaszthatatlanok. A teret nem lehet többé objektív, tőlünk független létezőként értelmezni, mert annak jelentése, működését tekintve ideológiai funkciója is van. (LEFEBVRE 1991) Nemcsak a térfogalmak átpolitizáltak, hanem a társadalmi mozgalmak is kihasználják a különféle térkategóriák használatában rejlő lehetőségeket. A társadalmi értelmezés hozzátartozik a fizikai és egyéb terekhez is. A heterogén elemekből és különböző típusú relációkból álló tér egysége a megélt térben teremődik meg és termelődik újjá. Nem arról van szó, hogy vannak a fizikai, a mentális és a társadalmi terek, és ezek kölcsönhatásban állnak egymással, hanem *a társadalomtér magába olvasztja az összes teret*. Ezért használom a „társadalomtér” terminust a „társadalmi tértől” való megkülönböztetésre. A számunkra létező fizikai és a mentális terek is társadalmilag konstruáltak. A társadalomtér az összes teret úgy foglalja magába, ahogyan azt mi megkonstruáljuk, ahogyan megéljük. A térkonstruálás folyamatában – Lefebvre (1991) gondolatmenetét adaptálva – három egymástól el nem választható mozzanat különíthető el: a fizikai tér, a térről való tudás és a tér jelentésének a megkonstruálása (Lefebvre következetesen a „termelés” kifejezést használta). A társadalmi cselekvések hozzák létre a művi környezetet (úthálózat, épületek, gépek stb.), amely a természeti környezettel együtt az észlelhető fizikai valóságot alkotja. Ez a későbbi cselekvések (megismerés, kommunikáció, mozgás stb.) kiinduló materiális kerete, kiinduló alapja. Az emberek tudatában ezek szelektáltan, valamilyen rendezett formában jelennek meg, és egészülnek ki imaginárius terekkel („koncipiált terek”). E térképzetekhez a megélés során értékek, jelentések, jelentésmódosulások társulhatnak, és mindezek együttesen hozzájárulnak a fizikai és a kognitív terek bizonyos szabadságot is jelentő folyamatos újrakonstruálásához. Ezek a térkonstruálási momentumok a lefebvre-i (és más marxizáló) koncepcióval szemben

⁷¹ A humanisztikus földrajz a pozitívizmus kritikájából fejlődött ki, az emberi cselekvőképességre, a jelentésekre és értékekre helyezi a hangsúlyt.

nem egymás vetületei, nem egymásra rakódó rétegek, hanem egyaránt konstituáló elemei a folyamatosan alakuló életvilágtérnek (az életvilágtér fogalmáról lásd később a 10.2. fejezetben).

Minden társadalom saját, rá jellemző teret hoz létre, és a társadalmi változások megmutatkoznak a terek termelésében és értelmezésében. (Ez az ideológiai alapja az európai új regionalizmusnak is.) A társadalom működése során – különböző minőségben és mennyiségben – folyamatosan újratermeli a rá jellemző tereit és helyeit. *A tér*, a térbeli rend nem tud önmagában a társadalomtól függetlenül differenciálódni, mert az *a társadalom speciális formája*. (LÖW 2008:38.) Az ember az, aki a kaotikus külvilágban rendet tesz, elkülöníti és a kapcsolatokat felismerve összeköti az elemeket (SIMMEL 2007/1909), mi ismerjük fel és használjuk a területi elrendeződéseket, a mintázatokat.

Az együttlétezést (egyidejű mellérendeltséget) leginkább a tér képes kifejezni. (MASSEY 2005) A dolgok és az emberek együttlétezése különféle elrendeződésekben és működési logika (például összetartozás és elkülönülés; kapcsolat és nincs kapcsolat) alapján történik. Akik a teret „társadalmi terméként” kezelik (társadalomtér), gyakran azt is értik ez alatt, hogy a térbeli struktúrák társadalmi különbségeket is reprezentálnak. És az így kialakult (fizikai és mentális) terek hatással vannak a társadalmi cselekvésekre, amelyek létrehozzák az újabb tereket.

Ma, húsz-harminc évvel a társadalmi fordulat kibontakozása után azok többsége is befogadott számos társadalmi elemet, hatást, akik kezdetben kétségekkel és heves kritikával fogadták azokat, vagy pusztán múló elitista divatnak vélték a radikálisnak tartott külön véleményeket. Már-már a marxistáktól az idealistákig közhelyszerűen ismétlik, hogy *a tér társadalmi termék/konstrukció, minden emberi közösség saját teret hoz létre. Vita ma már inkább csak abban van, hogy minden tér társadalmi konstrukció-e, vagy csak a társadalom (termelési mód) által alakított, szervezett, használt tér az?* A korábbi, az 1970-években megfogalmazott klasszikus marxista nézetén Castells is túllépett, és a heideggeri és a konstruktivista irányba mozdult el: „... a tér a társadalomnak nem a visszatükröződése, hanem a kifejeződése. Más szóval a tér nem a társadalom valamiféle »fénymásolata«, hanem maga a társadalom. A térbeli formákat és folyamatokat az általános társadalmi struktúra dinamikája alakítja ki.” (CASTELLS 2005:532.) Röviden a tér a társadalmi jelenségek immanens formája.

Az 1980-as évektől folyó viták legfőbb eredménye, hogy:

„... mára általánosan elfogadott, hogy a tér (és idő) társadalmi konstrukció. A tér relacionális szemlélete a tér létrehozásának és az emberi törekvéseken keresztül való értelemadásnak a vizsgálatát részesíti előnyben – miként terméke a kulturális, a társadalmi és a gazdasági kapcsolatoknak. A tér a társadalmi relációk és elképzelések dimenziója, nem egy objektív struktúra, inkább *társadalmi tapasztalat*. Ez nem azt jelenti, hogy minden materiális alaptól mentes társadalmi konvenció, inkább egy felfogás [conception], amely az emberek társadalmi gyakorlatán keresztül úgy konstruálódik, ahogyan részesei a világnak.” (BÆRENHOLDT–SIMONSEN 2004:1.)

„... a tér relacionális, nem lehet úgy értelmezni, mint valami abszolút (mint egy előre létező) dimenziót, társadalmi jelenségek közötti kapcsolatokból épül fel, azok produktuma. A teret az életünk megszervezése és megélése során mi hozzuk aktív módon létre. Sőt ahogyan ezt tesszük, visszahat a társadalom szerkezetére és a saját életünkre.” (MASSEY 1995:1.)

„... az 1970-es évek aforizmájához – miszerint a tér társadalmilag konstruált – az 1980-as években hozzátették az érem másik oldalát: a társadalom úgyszintén térileg konstruált, és ez különbség. Más szavakkal, és ez a legtágabb megfogalmazás, a társadalom szükségszerűen térileg konstruált, és ez a tény – a társadalom téri szervezése – különbséget jelent abban, ahogyan az működik.” (MASSEY 1992:6.)

Sokkal kézenfekvőbb lenne (és kevesebb kritikát kapnék), ha hagyományos módon a „társadalmi tér” (klasszikus társadalomföldrajzi) jelzős szerkezettel utalnék a tér egy meghatározott fajtájára. (A „társadalmi tér társadalmi produktum” – LEFEBVRE 1991:30.) A társadalmi teret ontológiailag elkülöníteném más térformáktól, és a társadalomföldrajz vagy még inkább a szociológia tradicionális megközelítésében értelmezném. De nem egyszerűen arról van szó, hogy az ember a társadalmi cselekvései során elfoglalja, betölti a fizikai/földrajzi teret, használja a területet, hanem arról, hogy minden ember, minden emberi közösség más és más tereket (gazdasági, szakrális, művészi stb.) hoz létre, másként, más módon éli meg, másként és másnak ismeri meg azt. Nemcsak a társadalmi terek társadalmi produktumok (mint Henry Lefebvre-nél), hanem *minden tér ideája, fenoménje társadalmi konstrukció, a fizikai tér leírása is értelmezés, értelemadás*. Ez abból is következik, ahogyan megismerjük a tőlünk nem független világot (a világról szerzett tudásunkat befolyásolja a már meglévő társadalmilag konstruált tudásunk, lásd a 2. fejezetben), és hogy bárminek a léte is esetleges és relatív. Például a geográfiai/területi lépték (hierarchikus földrajzi/chorikus

skála) sem egy állandó külső adottság, önmagában létező entitás, hanem az emberi térhasználatától függő dinamikus változó rendszer. (DELANEY–LEITNER 1997; Jonas 1994; SWYNGEDOUW 1997) A térképek sem értéksemleges technikai leképezései a valóságnak, hanem megjelenítik az adott tudást, és hozzátesznek valamit a valósághoz (politikai mezők, hatalmi törekvések). A társadalmi folyamatok hozzájárulnak a térkategóriák létrehozásához, és az így létrejövő térkategóriák visszahatnak a társadalmi jelenségekre. Ezt hívjuk társadalomtéri (*sociospatial*) dialektikának. (COX 1997; SOJA 1980, 1989) (E kérdésekre a későbbi fejezetekben még visszatérek).

Peter Berger és Thomas Luckmann (1966/1998) amerikai szociológusok szerint a valóság (Alfred Schützénél az életvilág) társadalmi konstrukció. A tudományos ismereteink az „odakint lévő világról” társadalmikontextus-függőek. Ahogyan a kvarkok sem, ugyanúgy a tér és területegységek (tájak, funkcionális egységek stb.) sem definiálják önmagukat saját terminológiájukkal, nem magyarázzák modellekkel működésüket, hanem azt adott kontextusban – a meglévő eszközökkel és tudásszinten – a nyelv segítségével a tudósok teszik. Létezik tőlünk független fizikai valóság (természeti környezet), de a megfigyeléseink során a *tapasztalati valóságról* kapunk csupán képet, a valóság számunkra csak mint jelenség létezik, és számunkra ez a referenciakeret (Niklas Luhmann, Edmund Husserl). A mindennapokban is tapasztalhatjuk, hogy a különböző kultúrák, társadalmi csoportok (például angolok, amazóniai indiánok, nők, szegények, méhészek, légiutas-kísérők) másként élik meg a teret, más a térről alkotott fogalmuk. A tér társadalmi-politikai (hatalmi) konstrukció, amelyről folyó diskurzusokba belekeverednek a személyes élmények és a saját közvetlen és közvetett tapasztalatokon nyugvó tudás is. Ezért a térértelmezések, a különféle térkonceptiók a teret használó, alakító emberekről, a konkrét társadalmakról is szólnak.

Tehát radikális ismeretelméleti nézőpontból – ami itt és most az én megközelítem is – nem „tér és társadalomról”, nem két entitás egymásra vonatkoztatásáról van szó, hanem *minden tudott tér, minden téri ismeret társadalmi*.⁷² A tér nemcsak reflektál a társadalmi jelenségekre, nem színterét (*backdrop*), nem a „külső terét” adja a társadalmi jelenségeknek, hanem konstituáló eleme a társadalmi *folyamatoknak*. És fordítva, még a földrajzi reprezentáció is a belső (társadalmi) földrajzi tudás reflexiója. Ma már a társadalomföldrajzban is domináns nézet, hogy

⁷² Nemes Nagy (2012) némi malíciával utalt erre a lehetőségre („tértársadalom”), és tételmeleti doktrinerségnek minősítette ezt a megközelítést.

nemcsak a tér (a tériség) társadalmilag konstruált, hanem a társadalom is térileg konstruált, mindkettő konstituált és konstituáló. Ebben az értelemben *a tér és a társadalom elválaszthatatlan*, nem is kellene a tér elé a társadalmi jelző. A téri (*spatial*) kifejezés teljes jelentése magába foglalja a társadalmi világ számos aspektusát, a *társadalmi és a téri mindenben egyszerre van jelen*. (MASSEY 1995) Mivel ez nem mindenki számára egyértelmű, az általam is használt *társadalomtér kifejezés azt erősíti meg, arra irányítja rá a figyelmet, hogy a magában való világ önmagában nem így, nem ilyen logika mentén hozta létre a teret. Az általunk tudott térben van valami nem dologi (nem természeti, nem fizikai) eredetű – jobb szó híján – „összetevő”, a megkonstruálás folyamatában benne van az ember, értelemtöbbletet ad a tér ideájához*. A tértudományok alapkérdései, mint például a térben egyenlőtlen fejlődés vagy a centrum-periféria viszony is elsősorban társadalmi és nem természeti aspektust igényelnek. Csak számunkra van értelme a konkrét megkülönböztetéseknek, mi töltjük meg értelemmel például az elmaradott térség fogalmát. Meg kell barátkoznunk a ma még idegenül hangzó társadalomtéri (társadalmi-téri) szókapcsolattal is. Véleményem szerint inkább az jelentené a tér fetiszizálását, az vezetne tértudományi szeparatizmushoz, térelméleti fundamentalizmushoz, az lenne „térelméleti doktrinerség”, ha a tér társadalmi voltától elvonatkoztatnánk, és önálló léttel ruháznánk fel. Megkockáztatom, hogy *a világban egyre inkább ez a társadalmi fordulat válik a mainstream gondolkodássá*. A magyar földrajztudomány nagy alakja, Probáld Ferenc is utal a társadalmi és a téri azonosságára: „A földrajz két-három évtizedre előbb az Egyesült Államokban, majd az egész »nyugati« világban elsősorban »a társadalom térbeli szerveződésének« vagy egyszerűen csak a »térbeli szerveződésnek« (spatial organization) a tudományává lett.” (PROBÁLD 2007:23.)

Kétségtelen, hogy társadalmi megközelítéseknek is vannak már túlhajtásai, csaknem minden elé odakerül a társadalmi jelző. Részben ennek ellensúlyozására megjelentek olyan nézetek, amelyek a testileg érzékelhető valóságot (Maurice Merleau-Ponty), a dolgokat (Bruno Latour), a tudományos módszert (David Bloor), a mindennapi cselekvéseinket a jelentőségüknek megfelelően kezelik, beemelik a társadalomtudományi gondolkodásba. Latour (2005) attól is óv mindenkit, hogy a „társadalmi” jelzőt úgy használjuk, mint ami láthatatlan kézként – az isten helyett – a háttérből irányítja, meghatározza a folyamatokat. Én a térelméletben bekövetkezett

társadalmi fordulattal nem is erre a lehetséges összefüggésre utalok, hanem arra, hogy a tér nem abszolút fizikai kategória, hanem a társadalomban élő szubjektum által konstruált, és elismerem, hogy e folyamatban fontos szerepet kapnak a természet és a művi környezet tárgyai is.

A társadalomkonstruktivista felfogásom számos új térelméleti kérdést vet fel: hogy ha nem előre adott, valamilyen formában létezőnek feltételezett struktúraként, determináló hatóokként tételezzük fel a teret, akkor *miként működik, miként hat (power of space)*? Például bizonyos relációk, az összetartozás és az elhatárolás felismerése miként válik társadalmi gyakorlattá, adott esetben miként testesül, miként realizálódik, miként intézményesül hálózattá, régióvá, lokalizált földrajzi-közigazgatási területté? (Például miként kezeljük egységként a Balkánt vagy a budapesti metropolisztérséget és miért éppen ott húzzuk meg a földrajzi határát?) A válasz egyszerűnek tűnik: a társadalom által, a tudatunkon keresztül, az intenciók függvényében. A mi intuícióink, akarataink, szándékaink dolgoznak, működnek, a mi ismétlődő cselekvéseink hozzák létre a (téri, területi) rendszereket, struktúrákat, és azok értelmezései, értékeink és érdekeink tükrében való megítélései visszahatnak cselekedeteinkre. (A társadalomtér működését a 10.3. fejezetben részletesebben tárgyalom.)

7. Tér tudományok, tér tanulmányok

A tér értelmezése és a különböző megjelenési formáinak az elemzése filozófiai, szociológiai, földrajztudományi, közgazdaság-tudományi és más tudományágak és azok multidiszciplináris kombinációjának az alkalmazásában is megtörténhet. *A térrel foglalkozó tudományos koncepciókat összefogó diszciplínát tér tudomány(ok)nak* hívhatnánk, bár ma még ennél összetettebb, mondhatjuk zavarosabb a helyzet. Magyarországon új eszmeiséget képviselő térelméleti kutatásaim helyét keresve a tudományok között átmenetileg szükségesnek tartom bevezetni a *tér tanulmányok* fogalmát.

Számos kortárs kutatási irány szakít a „modern tudományosság” („kemény tudományok”) szigorú kereteivel, és új szemléletek és kutatási módszerek jelentek meg. Az új törekvések a klasszikus diszciplínáktól való megkülönböztetésére, az új kutatási stratégiák megjelölésére nem a tudomány (*science*), hanem a *tanulmányok (studies)*

megjelölést használják (például *science studies*, *cultural studies*, *technology studies*). A „tanulmányok” művelői bírálják az objektivitás (érték- és érdeksemlegesség) mögé bújó, de valójában egy bizonyos társadalmi működési rendet érvényre juttató tudománygyakorlatot, és szabadabb szellemi kereteket keresnek. Az új problémafelvetések és módszerek, a *policyalkotás* folyamata túlmutat a pozitivistá tudomány keretein, és szükségessé teszi a különféle humán- és társadalomtudományi diszciplínák együttes alkalmazását (szociológia, antropológia stb.). A hagyományos tudományos kutatásokban is alkalmazzák a humán- és társadalomtudományok sajátos elveit és módszereit, és reneszánszukat élik az ismeretelméleti megközelítések. A többes szám használatával (tértudományok, tanulmányok) nemcsak a több diszciplínára, a multidiszciplinaritásra utalok, hanem arra is, hogy a posztmodern, esetemben különösen a konstruktivista tudományfelfogás – az egységes tudományfelfogással szemben – a különféle nézetek, elméletek, tudományok egymásmellettsége mellett érvel. A tértanulmányokhoz legközelebb a „regionális tanulmányok” (*regional studies*) állnak, de a regionális jelző lecserélésével a tágabb értelmezésre, a szélesebb vizsgálati fókuszra kívánok utalni (erről részletesebben lásd később).

Magyarországon még nem játszódtott le a tértudományok és a tértanulmányok képviselői között a nyugati világban a századfordulóra lecsengett tudományháború.⁷³ Számos „területi szakembernek” nincs is ilyen típusú önazonossága. Kis országban, kis tudományterületet művelve a térrel, a területi kérdésekkel foglalkozók kvázi egy tudományos közösséget képviselnek, többnyire ugyanazokba a szakmai szervezetekbe tömörülnek, és több kérdésben hasonló állásponton vannak. Ez nem is lehet másként, de az már baj, hogy a hagyományos pozitivistá tudományos gondolkodás mellett alig jelennek meg más álláspontok, kevés az erről folyó tudományos vita. Még mindig ott tartunk, hogy van „a regionális tudomány” és annak művelői, és vannak, akik meggondolatlanul kavicsokat dobálnak az állóvízbe, amelyek jóformán reflektálatlanul átmeneti hullámokat vetnek, de nem kell komolyan venni, mert hamarosan visszaáll az eredeti egységes kristálytisztá víztükör. A felvert hullámokat, a felvetett kérdéseket inkább csak olyan provokációknak tartják, amelyekre megvannak a hagyományos

⁷³ A tudományháború (*science war*) egy tudományfilozófiai és ideológiai vita összefoglaló neve, amely az 1990-es években söpört végig a világ tudományos életén. A kirobbantói a *science studies* képviselői voltak, akik megkérdőjelezték a tudomány ismeretelméleti státusáról és társadalmi szerepéről vallott modernista felfogást. Ezek a törekvések a hagyományos tudományosság védelmezőiből heves ellenvetéseket váltottak ki. (SOKAL–BRICMONT 1998)

tudományos válaszok. Mindenki a saját kutatási és oktatási tapasztalatából is ismerheti azt a jelenséget, hogy az sem mindegy, hogy ki vagy melyik intézmény állít valamit (elitizmus). Még a Magyar Tudományos Akadémia képviselőjében szólók egy részétől sem idegen, hogy a természettudományokat – objektivitásuk, egzaktságuk miatt – magasabb rendűnek tartják, mint a társadalomtudományokat. Pedig ahogyan azt fent részletesebben is kifejtettem, az egyszerűség kedvéért posztmodernnek (konstruktivista, relativista, posztstrukturalista stb.) nevezett álláspont szerint a hagyományos tudományos kutatások (állítások, módszerek) is olyan társadalmi cselekvések, amelyek kontextusfüggőek. Az, hogy adott időben éppen milyen tudományos magyarázat születik meg, és melyeket fogadnak el, jelentős mértékben társadalmilag meghatározott. (Például miért költünk az egyik időintervallumban többet regionális, a másikban városkutatásokra?)

A tértanulmányok létrejöttének és művelésének (átmeneti) szükségességét egyrészt az újabb tudományfilozófiai és szociológiai nézetek, másrészt a gyakorlati kérdések megválaszolásának az igénye váltotta ki. A gyakorlatban számos olyan antropomorf ismeretre és technológiára van szükség, amely az adott helyzetben (lokálisan és időlegesen) lehetséges és megvalósítható, azaz nem minden szituációban alkalmazható, tehát nem univerzálisan érvényes. A „tudományok” és a „tanulmányok” elválasztása elsősorban a tudományháború következménye. Ha sikerülne kölcsönösen elismerni egymás paradigmatis kereteit és módszereit, akkor ez lehetőséget kínálhatna a tértudományok és a tértanulmányok újraegyesítéséhez. Úgy gondolom, hogy a tértanulmányok az emancipációjukat követően integrálódnak a tértudományok közé, így a jövőben elég lesz tértudományokról beszélni.

A *tértanulmányok* más ismeretelméleti, lételméleti és metodológiai megközelítésekkel tárgyalják többek között a társadalmi összefüggéseket. A kritikai földrajzzal szemben a tértanulmányokhoz nem szükséges a marxista, a feminista vagy éppen a balliberális ideológiai közösségvállalás (lásd az 5. fejezetet), hanem megenged ennél szélesebb palettát. A közös kutatás tárgya a társadalmi (kulturális, politikai, gazdasági) kapcsolatok és diskurzusok által létrehozott/alakított téri rend (elrendeződés, térstruktúra), annak létrejötte és alakítása, és az a törekvés, hogy áthidalják a „kemény tudományos elméletek” és a napi praxis közötti szakadékot. Ahol lehet, kerül az általánosításokat, inkább a különbségek bemutatására teszi a hangsúlyt.

A tértudományok és a tér tanulmányok között szoros a kapcsolat, jelentős az átfedés, az egyes diszciplináris ágaik között nincsenek éles határok, jelenleg inkább *országspecifikus különbségek* vannak. A szakágak öndefiníciói általában az adott szakterület művelőinek a tevékenysége felől közelítik meg a meghatározást. Például mivel ma Magyarországon regionális tudományként jelölik meg azt a diszciplinát, amelynek képviselői többek között foglalkoznak az EU kohéziós és strukturális politikájával, így ez is a *magyar regionális tudomány* terrénuma, bár a fogalmakat és a módszereket tekintve ez nemzetközileg inkább a tér tanulmányokhoz tartozik.

Nemzetközileg és Magyarországon is eltérőek az álláspontok abban a tekintetben, hogy a különféle téri, területi, regionális kutatások melyik tudományhoz, tudományághoz tartoznak (például földrajztudomány versus regionális tudomány). Míg például a szociológusok a társadalom viselkedését, azok csoportjait, intézményeit, szervezeteit, a közgazdászok a gazdasági javak termelését, elosztását és fogyasztását vizsgálják – és folytathatjuk a sort –, addig a tértudományok mindezeknek a társadalmi konstrukcióknak téri (formai) megjelenését, szerkezetét kívánják megismerni, és a tervező-fejlesztők – a térszemléletüknek megfelelően – a térkonstruálásra kívánnak hatni. Alapvetően az anyatudományok tárgyát másra fókuszálva (különbözőségek, hasonlóságok, kapcsolódások, relációk), más szemléletben, más megismerő nézőpontjából vizsgálják. Az egyes szaktudományok, ágazatok a saját maguk által konstruált paradigmák, törvények, elvek szerint funkcionálnak. Tértudományi megközelítésben egyrészt más a megismerő intencionalitása, a téri, a területi megjelenésre irányul a figyelem; másrészt a területileg elkülönülten élő népesség kollektív történeti tudata és az ő sajátos szempontjaik (területi tőke, gyakorlati hasznosság, az életvilágukban betöltött funkcióik) adják a vizsgálati kereteket, és a beavatkozások is mindig a konkrét életvilágban, a konkrét helyen történnek. Ezért én azok véleményét osztom, akik tágra nyitva hagyják a kaput, és tértudományokról (és tér tanulmányokról)⁷⁴ beszélnek, mert a tér értelmezése és a téri jelenségek vizsgálata mindenképpen interdiszciplináris megközelítést kíván. A tértudományok és a tér tanulmányok azoknak *a tudományágaknak a sokasága*, amely azt vizsgálja, hogy a tér társadalmilag és materiálisan miként konstruálódik, az emberek (társadalom) és a

⁷⁴ Felfogásom közel áll a Nemes Nagy által megfogalmazottakhoz, de ő „területi tudományoknak” nevezi azt a „diszciplinacsoportot”, amelyik átfogja azokat a tudományterületeket „... amelyek az egyes társadalomtudományokon belül kifejezetten a térbeli, területi kérdésekre koncentrálnak”. (2009:17.)

dolgok (természet) interakciói miként alkotnak komplex rendszert, és az *hogyan működik*. Mindkettőnek mint *társadalomtudománynak* a feladata a társadalmi, a gazdasági és a politikai folyamatok relációinak, kapcsolatrendszerének, struktúrájának, a szövetének a feltárása. E diszciplínák számára kedvező lenne, ha ezek összessége egységes tértudományként (*spatial science* mint kereszt- vagy multidiszciplína) jelenhetne meg, de ma a világban e fogalom alatt nagyon eltérő tartalmakat értenek (lásd e fejezetben később), így e fogalom használata ma még nem lenne egyértelmű. Nincs a térrel (tériséggel), a területi⁷⁵ kutatásokkal foglalkozó tudományterületnek egységesen elfogadott metanarratívája, mindenki által elfogadott paradigmája, csupán nagyon *tág értelmezési keretek vannak*, amelyekben belül az egyes *tudományágak és a különböző tudásközösségek* artikulálni tudják saját álláspontjukat.

Magyarországon is sokan, több fórumon kifejtették a regionális tudománnyal és a földrajzzal kapcsolatos álláspontjukat. (LADOS–KOC SIS 1992; FARAGÓ 1992, 2012, NEMES NAGY 2003; LENGYEL–RECHNITZER 2004; RECHNITZER 2005; PROBÁLD 2007; DUSEK 2004, 2007, 2011; MÉSZÁROS 2011, EGYED 2012) 2012-ben a Magyar Regionális Tudományi Társaság (MRTT) kétnapos vándorgyűlésének a regionális tudományról folytatott dialógus volt a témája, amely tanulmánykötetben is megjelent. (RECHNITZER–RÁCZ 2012) A látszólag szűk tematika ellenére a hozzászólások a társadalmi egyenlőtlenségektől a pénzügyi földrajzon és a helyi gazdaságfejlesztésen keresztül a kormányzási kérdésekig terjedtek. Egyértelmű, hogy a társaság tagjai nem a nemzetközi szóhasználatban vett *regional science* (tükörfordításban regionális tudomány) címkével illetett tudományterületet művelik, hanem sokkal szélesebb körű kérdésekkel foglalkoznak (talán pontosabb elnevezés lenne a Magyar Tértudományi Társaság?). Az előadások sok tudományt érintettek, jelentősek voltak a módszertani különbségek is, és azt is jól reprezentálták, hogy *a téri, területi kutatásokat ideológiai, tartalmi és módszertani sokszínűség is jellemzi*. A téri, területi kérdésekkel foglalkozó tudományos fórumokon éppen úgy találkozhatunk neopozitivistákkal, neomarxista eszmékkel, mint posztstrukturalistákkal, konstruktivistákkal és egyéb nézetrendszerekkel, valamint kvantitatív (modellek, területi statisztikai módszerek) és kvalitatív módszerekkel és eljárásokkal (például ANT) egyaránt.

⁷⁵ Én megkülönböztetem a tér és a terület fogalmát. A terület egy konkrét térség, egy lokalizált földrajzi, közigazgatási téregység. (Lásd később a 12. fejezetben.)

Tehát Magyarországon nemcsak a földrajztudomány, hanem a regionális tudomány tág értelemben vett égisze alatt is sok a térrel, a területi és települési kérdésekkel explicit módon foglalkozó tudományág, tudományterület jelenik meg, és e multidiszciplináris megközelítésnek jelentős a szinergiája. (Alapvetően ebből fakad a két tudomány rivalizálása.) Magyarországon a „regionális” megjelölést is sokan a téri („térbeli”, „térbeni”) és a területi megközelítések gyűjtőfogalmaként vagy egyszerűen azok szinonimájaként használják. E szóhasználat jelenik meg több intézmény megnevezésében is: Magyar Regionális Tudományi Társaság; MTA IX. osztály Regionális Tudományok Bizottsága; MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete stb. Ezek az intézmények nemcsak regionális és nemcsak szigorúan a regionális tudomány tárgykörébe tartozó kérdésekkel foglalkoznak, hanem általában téri és területi kérdésekkel, és azokat multidiszciplinárisan (kereszt-diszciplinárisan) tárgyalják. A „regionális” megjelölésben szerepet játszott az is, hogy az 1980-as évektől a tértudományok *társadalomtudományi ágait képviselőik* ezzel is meg szeretnék volna különböztetni magukat a hagyományos földrajzi diszciplínáktól.

De nem egyszerűen a regionális tudomány és a földrajz vitájáról van szó, hanem számos más tudomány (filozófia, szociológia, politikatudomány, kulturális antropológia stb.) is foglalkozik a tér(bel)iség kérdéseivel. Véleményem szerint szakmapolitikailag is célravezetőbb lehet szakterületünket összefoglaló néven tértudományoknak, vagy ha tudományelméleti különbségek miatt szükséges, akkor ezen felül még tértanulmányoknak is nevezni. A „regionális” jelző megváltoztatását támaszthatja alá, hogy

- szinte minden tudomány (nem csak a regionális) foglalkozik a térrel, a területiséggel, amelyek *eredményeit integrálni* kell, így lesz igazán kereszt-, transz-, inter- vagy multidiszciplína;
- a tértudomány(ok) társadalomtudományi multidiszciplína, de mivel sok tekintetben a társadalom és a természet, az ember és a dolgok együtt kezelendők, be kell emelnünk a társadalmi mezőbe a természet- és a műszaki tudomány számos eredményét is;
- a különböző diszciplínák csak együtt lehetnek képesek arra, hogy a tériség problematikáját feltárják; a térbeli vizsgálatoknak nincs egy olyan a priori tárgya (szubsztanciája), amely egyértelműen lehetővé tenné, hogy egy

tudomány kompetenciájába (például földrajz vagy regionális tudomány) besorolható lenne;

- számos átfedés van a különböző diszciplínák kutatási területei között, így nem a demarkációra kellene helyezni a hangsúlyt, hanem az integrációra;
- a problémák és azok megoldásai gyakran „átugorják” a regionális/területi szinteket, azok megoldására inkább helyi vagy nemzeti (vagy szupranacionális) válaszok adhatóak;
- a globális és a helyi szint felértékelődésével csökkent a regionális téregységek jelentősége, és nőtt a vilárendszer (*global studies*) és a helyi kutatások (*locality studies, urban studies*; tapasztalatok világa, napi gyakorlat, fogyasztás terei) jelentősége;
- a NUTS–2-típusú regionális szinteket leértékelik a nemzeti kormányok újraerősödési törekvései, és az, hogy megváltozott az Európai Unió területi politikája: fókuszába a nagyvárosi régiók kerületek. (A NUTS-típusú régiók homogenizálása, a köztük lévő különbségek mérséklése nem járt sikerrel.)
- a posztista érában a modernista, gyakran szigorú kvantitatív módszereket előtérbe helyező megközelítés mellett más szemléletek és módszertanok jelentősége is nő (tértanulmányok);
- az angolszász regionális tudomány az utóbbi évtizedekben újra szorosabba fűzi kapcsolatait a közgazdaság-tudománnyal, elsősorban a térgazdaságtanra, a területi statisztikára, az ökonometriára koncentrálnak (lásd FISCHER–NIJKAMP 2013 vonatkozó fejezeteit), és kisebb hangsúlyt kapnak olyan területek, mint a területi politika, a területi tervezés, a területfejlesztés, a területi kormányzás, amelyek a „magyar regionális tudomány” jelentős mértékben művelt ágai.

Ezért a téri-helyi, a területi-települési kérdésekkel foglalkozó tudományt (részdiszciplínák összességét) célszerűbbnek tartom *tértudományoknak* (és egyelőre még *tértanulmányoknak*) nevezni. Idesorolom a regionális tudományt, a helyi kutatásokat (*local studies*), az urbanisztikát, a társadalomföldrajzot, a regionális gazdaságtant, a tér szociológiáját, a településszociológiát, a politológia, az építészet és más tudományok téri, területi kérdésekkel foglalkozó részeit (keresztdiszciplinaritás).

Ha a téri és a területi kérdésekkel foglalkozó tudományterületek közötti különbségeket keresem, akkor sok eltérést tudok felmutatni, így helyesebb a többes szám, a *tértudományok* kifejezés használata. Ha azt keresem, hogy mi bennük a közös,

hogy mindegyik a téri megjelenést, a jelenségek területi szerkezetét, a strukturális rendet kutatja, mindegyik a társadalom téri létének megértéséhez tesz hozzá valamit, akkor ebből a szempontból alkothat egy egységet is, azaz létezhet *tértudomány (spatial science)*.

Ha figyelembe vesszük, hogy az „igazi” regionális tudomány képviselői „saját tudományt” építenek, „önálló arculat” kialakítására törekcszenek, azt demonstrálják, hogy miben különböznek a regionális gazdaságtantól (ami a klasszikus közgazdaságtudományi törvényeknek ad területi dimenziót), a gazdaság- és a társadalomföldrajztól (amelyek a gazdaság és a társadalom földrajzi elrendeződését és a természettel való kapcsolatát vizsgálják) és más tudományágtól, olyan diszciplináris határokat húznak meg, amelyekbe nem fér bele sok térrel foglalkozó kutatás és területfejlesztési gyakorlat, így maga a regionális tudomány is csak a területi tudományok egyikévé válik. De a társadalomföldrajz is ragaszkodik az anyadisziplínájához, a közgazdaságtudomány is sajátjának tekinti a regionális gazdaságtant. Sokan megfogalmazták, hogy a térítudományok az anyadisziplínák törvényeit, axiómáit és módszertanát használják, és nincs teljesen elkülöníthető saját létük.⁷⁶ Mindezen praktikus okok miatt helyesebb térítudományokról beszélni. De a *spatial science* (térítudomány) megjelölés ma nem általánosan elfogadott, és mivel különféle tartalmakat tulajdonítanak neki, nem egyértelmű.

Az 1960-as és az 1970-es években a hagyományos földrajz kritikájára és megújítására kialakuló angolszász mozgalom is szerette volna a geográfiát formálisan is egy komplex térítudománnyá (*spatial science*) alakítani, magába integrálni a kritikákra válaszul adott új törekvéseket. De a mozgalom inkább csak a „kvantitatív fordulathoz” és a másik oldalon a társadalomföldrajz és a kritikai földrajz megerősödéséhez vezetett. A kvantitatív területeken használatos maradt a térítudomány (*spatial science*) kifejezés, de összességében *győzött a tudományos szeparatizmus*. Az egységes tudománnyá szerveződést az is ellehetetleníti, hogy a különböző tudományok különböző kérdésekre eltérő módszerekkel keresik a választ, másfajta térbeli relációkat írnak le. A térítudomány fogalma, a tudományági besorolása nem olyan jól körülhatárolt, mint a *regional science*-é. Némi túlzással mindenki mást ért alatta. Például Ausztráliában a *spatial science* hatókörébe tartozik a kartográfia, a térinformatika (GIS), a fizikai

⁷⁶ Én ezt nem tartom eleve rossznak, mert a keresztdiszciplinaritás, a multidiszciplináris megközelítés új válaszokat adhat meglévő problémákra.

helymeghatározás és -felmérés is. Amerikában egyrészt továbbra is elsősorban a „kvantitatív forradalomra”, a pozitivista kvantitatív földrajzi irányzat jelölésére szolgál (például a *social network analysis*, a matematikai-statisztikai elemzések alkalmazása), míg mások a társadalmi szféra területi (megoszlásának és terjedésének) vizsgálatát (kvázi a társadalomföldrajzot) is a *spatial science*-hez sorolják. Dusek (2011:199.) Brian Berryre (1976) hivatkozva írja, hogy a *spatial science*, a „területi tudomány” a különböző térbeli jelenségek területi eloszlásának, területi szerkezetének és területi kapcsolatainak a pontos *mennyiségi leírására*, magyarázatára törekszik. [Dusek a *spatialt* nem véletlenül területinek, és nem térnek fordította. Én a tér (*spatial*) fogalmát megkülönböztetem a terület (*territory*) fogalmától. Lásd a 12. fejezetet.] A szakirodalomban ezen kívül még leginkább akkor történik utalás a *spatial science*-re, ha meg akarják haladni az uralkodó felfogást, vagy mélyebb filozofikus, ideologikus magyarázatokat keresnek. Isardban is felmerült a *spatial science* elnevezés használata a *regional science* helyett, de ő attól tartott, hogy összekeverik az űrtudománnyal. (PROBÁLD 2007 BARNES 2003-ra hivatkozik.)

Mint ismert, a regionális *tudomány* és a regionális *tanulmányok* művelői külön nemzetközi szervezetekben folytatják a munkát (Regional Science Association, Regional Studies Association). A két tudós társaság tevékenységének a különbözőségét nem is annyira a vizsgálataik tárgyában találjuk meg, hiszen tág értelemben mindkettő a *társadalom téri, területi dimenzióival foglalkozik*, nem is a művelőik anyatudományában van a különbség – mindkettőben találhatunk közgazdászt, szociológust, geográfust és számos más tudományterület képviselőit –, hanem alapvetően *szemléleti* (tudományfilozófiai, metaelméleti, ideológiai) és *módszertani különbségekről* van szó.

A *regional science*⁷⁷ képviselői *alapvetően* a pozitívizmus talaján állnak (lásd erről az 5. fejezetben írtakat), a hagyományos igazolásra, a minél egzaktabb metodológiákra, a matematikai modellekre („kvantitatív forradalom”), a tárgyilagos leírásokra teszik a hangsúlyt, és fontos számukra az *önálló* – saját axiómákkal, törvényszerűségekkel, fogalomrendszerrel, elméletekkel rendelkező – *tudomány létrehozása*, a saját, csak a regionális tudományra jellemző jellegzetes különbségeik megtalálása. A *regional science* a *tértudományok meghatározó pillére*. A legszorosabb

⁷⁷ Itt azért használom a *regional science* angol megnevezést, hogy megkülönböztessem a magyar regionális tudomány tágabb értelemben használt gyakorlatától.

kapcsolata a közgazdaság-tudománnyal van, de a meghirdetett multi-, transz- és keresztdisziplinaritás inkább megfelel a *regional studies*, a regionális (inkább területi/tér) tanulmányok koncepciójának, mint a *regional science* törekvéseinek. A *regional science* abban az értelemben inkább „területi”, hogy vizsgálata tárgya minden területi szintre kiterjed, és ha kitüntetett térkategóriát keresünk, akkor azok inkább a nagyvárosi terek, a metropoliszok, mint a régiók. A regionális és városkutatásokban a *regional science* megközelítése szűkebb, William Alonso, Walter Isard, Ed M. Hoover, Peter Nijkamp tradícióin, az empirikus kutatásokon, az esettanulmányokon, a matematikai eszközök alkalmazásán alapul. A komplex területi problémák szigorú modellszerű elemzése olyan, mint amikor szögletes szöveget verünk a kerek lyukba. (MCCANN 2007) Például a területi folyamatokat jelentős mértékben meghatározó társadalmi vagy kulturális tőke, az informális „intézmények”, a politikai lobbiszámszerűsítése, hatásmechanizmusának modellezése jelentős nehézségekbe ütközik.

A *regional studies* megközelítése szélesebb diszciplináris forrásból merít (közgazdaságtan, antropológia, szociológia, történelemtudomány, politikai gazdaságtan, politológia, környezettudomány stb.), és eklektikusabb módszertant követ. Képviselői leggyakrabban a különböző területi egységek konkrét gazdasági, fizikai, társadalmi problémáinak a feltárásával és a *fejlesztésével* foglalkoznak, illetve a területfejlesztést és a területi tervezést kutatják és oktatják. Közelebb állnak a napi gyakorlathoz, és egyre többen vannak közöttük posztpozitivisták, posztstrukturalisták, posztmodern szemléletűek. Kevésbé törekszenek a zártságra, fogékonyabbak minden új vagy aktuális befogadására, és vállalják a terápiák, politikai választási lehetőségek készítését is. A modellépítés helyett gyakran kutatják a cégek (intézmények), az emberek (kultúra) és a környezet kapcsolatát és annak relációit. Nemcsak a multidisziplinaritás megtartása fontos számukra, hanem a közpolitikai és társadalmi diskurzusban való részvétel és a *policy*alkotás is.

Sok országban a *területi* kutatások gyűjtő diszciplínája a földrajztudomány (például USA, Lengyelország), a területiséggel a maga komplexitásában (a választásföldrajztól a feminista mozgalmakig) az foglalkozik. Különösen a 20. század második felében sok országban a társadalomföldrajzban óriási változás következett be. Minden modern és posztmodern irányzatot begyűjtött, és mindez megmaradt a földrajztudományon belül. Richard Peet (1998:10.), a társadalomföldrajz professzora a

regionális tudományt is a társadalomföldrajz egyik ágának tekinti, amely leginkább a kvantitatív földrajzhoz hasonlatos. Lux (2012) éppen fordítva járt el a regionális tudománnyal kapcsolatos folyóiratok vizsgálatánál. Ő a kritikai földrajzos *Antipode-ot* és több szociológiai folyóiratot is számba vett a regionális tudomány vizsgálatánál. Azaz nálunk inkább a regionális tudomány képviselői törekszenek tudományterületüket gyűjtőtudománnyá tenni, amit segített az 1980-as, 1990-es években a regionális diskurzus felfutása is. A (társadalom)földrajz nemzetközi irodalmát tekintve igaz Czirfusz (2012:53.) állítása, hogy „... a földrajztudomány térszemlélete napjainkban sokkal differenciáltabb”, mint ahogyan szerinte például én azt sejtetem. (A kritika tárgyát képező cikkemben [FARAGÓ 2012a] én nem tudományterületeket, hanem a különféle értelmezéseket próbálom meg szintetizálni és „tipizálni”.)

Magyarországon a „regionális”, inkább téri, területi kérdésekkel foglalkozó tudósok jelentős része „kilépett” az anyatudomány néha szűkre szabott kereteiből, illetve a nem főáramlatú kutatási területe miatt periferizálódott az anyatudományon belül, és önálló tudományos közösség, saját intézmények, szakmai orgánumok, egyetemi szakok stb. létrehozására törekedett. Ennek az 1980-as évektől formálódó szakmai közösségnek (például területfejlesztők) az önazonosság-keresése, szakmai törekvései kritikákat váltottak ki a hagyományos tudományok, tudományágak bizonyos képviselőiből, és természetes, hogy az új tudásközösségen belül is vitákban csiszolódnak össze az álláspontok. Tovább kell finomítani, pontosabban meg kell rajzolni a tértudományok/tanulmányok önképét, szükségünk van az önreflexióra. E mellett meg kell határozni a sokarcú tériség, területiség közös felületét, mezőjét (terét), amely közös platformot biztosít ahhoz, hogy minden szakterület a saját paradigmái és eszközei segítségével formálja a tér és területiség portréját. Ehhez kínál szervezeti keretet a Magyar Regionális Tudományi Társaság vagy az MTA Regionális Tudományi Bizottsága.

Magyarországon már ma is több területi műhely, tudástermelő közösség létezik, több tudományos iskola kezd kibontakozni. A továbblépés útja az lehetne, ha ezek mindegyike *tudatos és explicit elmélet (ideológia-)* és értékválasztás alapján *koherenssé* tenné saját nézetrendszerét, és saját paradigmák alapján rendezné tudáskészletét, és nyitot lenne más nézőpontokkal való vitára, eszmecserére. (Nem a világgal vetik össze, hanem belsőleg rendezik nézeteiket.) Ezek nem feltétlen a meglévő intézményekben

dolgozók, oktatók nézetazonosságát kell hogy jelentse, hanem a hasonló elveket vallók tudásközösségeit. Önálló tértudományi közösség fennmaradása részben attól is függ, hogy a különböző részdiszciplínák megtalálják-e a saját specifikus vizsgálatuk tárgyát a társadalmi vizsgálatok téri dimenzióinak a feltárásában, és kölcsönösen megtermékenyítő vitákat tudunk-e folytatni, vagy megtörténik a visszarendeződésünk az anyatudományukba.

A diszciplináris határokról és kompetenciákról folyó viták mögött esetenként akár intézményépítési és egzisztenciális kérdések is meghúzódnak. Intézmények, személyek maguknak vindikálják a jogot, hogy területi vagy regionális kérdésekkel foglalkozzanak, a tudományos piacon (oktatás, szakértés, tanácsadás) egymásnak konkurencsei. Új tanszékek, oktatási programok megjelenése sértheti már meglévők kompetenciáit. Ez a szűkös forrásokon (állami támogatás, felvehető diáklétszám, pályázati források stb.) való osztozkodást is jelenti. E versenyhelyzetben sem szabad megfeledkezni a kooperációról, a közeli tudományokkal való szoros együttműködésről. Persze ez nehézségekkel is járhat, amikor a rokonszalmak és intézmények jelentik a legnagyobb versenytársakat.

A téri és a területi kutatások többségében nem általánosan érvényes eredmények, törvényszerűségek megállapítására jutnak, hanem az adott megközelítéseknek vagy a konkrét területnek megfelelőekre. (Ez részben ellentmond a regionális tudomány azon törekvésének, hogy megfogalmazzák az általánosan érvényes axiómáikat, törvényeiket.) A tervezés és a fejlesztés szempontjából a tér a társadalmi gyakorlatnak (funkcióknak) megfelelően szerveződik, az egyes feladatok teljesítése differenciált specializált alrendszerekben történik. A gazdasági teret a rentabilitás és profitkilátások mozgatják, a politikai teret a hatalomgyakorlás és így tovább.

Minden tudomány fogalmáról és azok használatáról szól. A téri, területi kutatások szempontjából is fontos az alapfogalmak tisztázása (megkülönböztetés és kapcsolatok) és azok következetes használata. A közös nevező az azonos vizsgálati fókusz: a tér, a hely, a terület, a régió, a struktúra stb., amelyek megkívánják a természeti-társadalmi (emberi-dologi) jelenségek együttkezelését és a multidiszciplináris megközelítést. Ezek a különbözően értelmezett fogalmak, a más szempontokból vizsgált jelenségek adják a tértudományok/tanulmányok jellegzetes különbségeit, ez különbözteti meg őket más tudományoktól. Ebben a könyvben elsősorban ennek az elméleti alapkategória-szett egy részének az értelmezésével foglalkozom. Megközelítésem sajátossága, hogy a hangsúlyt az emberi megismerésre, a

napi tapasztalatokra és gyakorlatra teszem, és törekvésem a mélyebb elméleti megalapozás.

II. TÉRÉRTELMEZÉSEK

„... tér és idő keresztjére vagyunk mi verve emberek”
(Pilinszky)

Mit takar, mire reflektál, a tudatunkban kialakult tér fogalma? Miért adnak a különböző diszciplínák más választ arra az egyszerű kérdésre, hogy mi a tér? Van valamelyik elméletnek megdönthetetlen bizonyítéka a többivel szemben? Valóban létezik tőlünk független minden mást befogadó tér? Ha nem, akkor hogyan jön létre, mi, ki alkotja, hozzá létre a térről bennünk kialakult képet? A különböző megközelítésekben mért mutatkozik meg számunkra különféleképpen a tér?

Legtöbben úgy érezzük, hogy egészen addig tudjuk, hogy mi a tér, amíg nem kérdeznak rá, amíg nem kezdünk el mélyebben elgondolkodni róla. A tér és a hely, a terület és a település, a régió és egyéb kapcsolódó fogalmak mind a tudományos, mind a köznyelvben gyakran használt fogalmak. Ennek ellenére még a területi kérdésekkel foglalkozó szakemberek közül is sokan magától értetődő fogalmakként használják ezeket, nem értelmezik azokat, nem tudatosítják azok jelentését. Gyakran előfordul, hogy nem tesznek különbséget például a tér és a terület kifejezések vagy a területi és regionális jelzők között, azokat egymás szinonimájaként használják. Azzal is találkozhatunk, hogy az éppen alkalmazott – például diszciplináris – értelmezési keretben használt fogalomra úgy tekintenek, mintha az általános metakategória lenne. Pedig a térnek és a kapcsolódó fogalmaknak különböző értelmezései vannak, és a megközelítésnek, a kontextusnak megfelelő sajátos tartalommal telítődnek meg. Szerencsére ma már egyre többen vesznek részt itthon is ezeknek az alapfogalmaknak az értelmezéséről folyó diskurzusban (A. Gergely András [1966, 1977], Benedek József [2006], Berger Viktor [2013], Dusek Tamás [2012], Erdősi Ferenc [2014], Farkas János [2003], Izsák Éva [2012], Lengyel Imre [2012], Mészáros Rezső [2000, 2001], Nemes Nagy József [2012] stb.).⁷⁸ Ennek ellenére, ha szakmai művekben még találkozunk is egy-egy fogalom egy-egy aspektusból (diszciplináris háttér, szándék, sajátos kontextus)

⁷⁸ A legátfogóbb, leginspiratívabb munkák a témakörben: BENEDEK 2000. és NEMES NAGY 2009. Mindkettő a földrajztudomány szemszögéből értelmezi a fogalmakat.

történi részletesebb kifejtésével, akkor is nehezen tekinthető át, hogy az miként viszonyul más alapkategóriákhoz, illetve hogyan áll össze a sok elem egy konzisztens fogalmi rendszerré.

A tér jelentőségének és a fogalomrendszerének az újratárgyalása különösen aktuálissá vált. Az 1990-es évektől sokan a globalizáció hatásaként a „földrajz végéről” (Richard O’Brien), a „tér-idő összesűrűsödéséről” „a tér idő általi megszűnéséről” (David Harvey) értekeznek. Mások azt hangsúlyozzák, hogy a „tér irreleváns”, „tértelenedés” zajlik, „a tér leépül” (Jürgen Hasse), „a földrajzi tér összeomlik” (Peter Haggett), a területi különbségek mérséklődnek, azaz „mégis lapos a föld” (Thomas L. Friedman). Valójában nem a tér irrelevanciájáról van szó, hanem csupán a „távolság haláláról” (Frances Cairncross) abban az értelemben, hogy időben és költségben egyre kisebb a jelentősége. „Azoknak a technológiáknak, amelyek hatékonyan meg tudnak szabadulni az időtől és a tértől, kevés időre van szükségük ahhoz, hogy lemeztelenítsék és elpusztítsák a teret.” „A tér megszűnt akadállyal minősülni – az embernek csak a másodperc törtrésze szükséges ahhoz, hogy leküzdje.” (BAUMAN 2002:118. és 122.) Sokan mások (például filozófusok, a kritikai földrajz képviselői (például COX 1997; HARVEY 2006; MASSEY 1995) éppen az ellenkezőjét erősítik meg: a „földrajz számít”, a „földrajz visszatér”, a „földrajz bosszúja”, és egyre többen újfajta térbeli dimenziókról és a helyi különbségek jelentőségének a felerősödéséről értekeznek. A tér „hegyesebb-völgyesebb”, mint valaha (FLORIDA 2008), a területi különbségek, a különböző új szempontok szerinti „távolságok” nőnek. A közlekedés, a kommunikáció gyors fejlődése nemhogy csökkentette, de inkább növelte a térrel kapcsolatos kutatásokat. Sőt a tereket létrehozó összekapcsolódások új törvényszerűségeinek a felfedezéseihez éppen az interneten és a mobilhálózaton létesített kapcsolatok vizsgálata vezetett (Barabási 2003.).

„Jelenlegi korunk [...] a tér korszaka lehet. Az egyidejűség, mellérendeltség, a közel és a távol, a jobbra és a balra, a szétszóródás korát éljük. Olyan pillanat ez [...] melyben a világ nem annyira az időn keresztül kibontakozó életként, hanem pontokat összekötő és szálakat keresztező hálóként tekint önmagára.” (FOUCAULT 2000:148.)

„... ma inkább a szinkronitás, mint a diakronitás világát éljük [...] mindennapjainkat, pszichikai tapasztalatainkat, kultúránk nyelveit [...] inkább a tér, mint az idő kategóriái uralják.” (JAMESON 1991:16.)

Soja (1989) szerint a kapitalista rend sokkal inkább területileg érthető meg és szervezhető újjá, mint történetileg. A domináns historikus gondolkodás helyébe egy mélyebb területi gondolkodás kell. A posztmodern realitás sokkal inkább térbeni, mint időbeni. (JAMESON 1991) A prezentizmus (Szent Ágoston: mindig csak most van⁷⁹) újjáéledése is felértékeli az egyidejűség, a *most rendjének*, azaz a térnek a jelentőségét. A tértudományok multidiszciplináris vizsgálati fókuszába az emberi térszerveződések, a *társadalomtéri jelenségek* kerülnek. A globalizációnak valóban van diszperziós hatása, amely bizonyos szférákban kiegyenlítődést, homogenitást eredményez, de az erős koncentráló hatása pedig a területi különbségeket erősíti (lásd a 15. fejezetet). A társadalmi folyamatok folyamatosan átstrukturálják a teret. E folyamatok vizsgálata pedig felértékeli a téri, a területi vizsgálatok jelentőségét.

Gyakran a félreértések alapja, a szakmai viták egyik oka, hogy a különböző tudományágak más és más térfogalmakkal és területkategóriákkal dolgoznak. A klasszikus (kartéziánus) földrajz számára a tér elsősorban a földfelszínnel azonos, a tárgyakat, az eseményeket, az embereket térképszerűen a földfelszín helyeihez, területeihez köti.⁸⁰ A kortárs társadalomföldrajz már differenciáltabb: konceptualizált és szociológiai terekkel is dolgozik. A természetföldrajz a természeti tényezők „objektív” leírásával és tipizálásával foglalkozik, a humánföldrajz az emberek által létrehozott térbeli viszonyokat tárja fel és elemzi, a humanista földrajz inkább a megélés tereit (életvilágtér) próbálja megragadni. A klasszikus közgazdaságtan számára a tér homogén, izotrop passzív közeg, amelyben a termelési tényezők, az áru és a szolgáltatások mozognak, amelyben a gazdasági rendszer egyensúlyra törekszik. Gyakran a tér és a hely fogalma kapcsán a „különböző iskolák különböző fogalmakat sajátítanak ki maguknak azért, hogy felruházzák őket azokkal a jelentésekkel, amelyek elősegítik az adott iskola tágabb elméleti céljait”. (AGNEW 2005:82.)

Sokakban felmerülhet az igény a közös szakmai nyelvre, úgy érezhetik, hogy szükség van rá ahhoz, hogy értsük egymást, hogy hatékonyan tudjunk kommunikálni, és

⁷⁹ A múlt csupán emlékkép, ami az emlékeinkkel együtt alakul. Ha belátjuk, hogy nincs létező múlt, akkor a múltból való ideákat csak a ránk maradt objektivációkról és emlékekről folyó diskurzus igazolhatja. (Például a jelenlegi tudományos vitában a dinoszauruszok múltbeli létét elfogadjuk, a kentaurokét nem.) A jövő is csak a fejünkben, csak a terveinkben létezik. Ha nincs létező jövő, akkor az arról kialakult képet a jelen várakozásai befolyásolják, és csak azok legitimálhatják.

⁸⁰ Az effajta topografikus, territorialista megjelenítés is hordozhat hatalmi, politikai üzeneteket. Például több térkép ezért maradt ki az *Európai területfejlesztés távlatai* (ESDP 1999) dokumentumból, mert a térképeken megjelenített tartalomról a nemzetállamok nem tudtak megegyezni.

hogy fel tudjuk használni egymás eredményeit. A tér sajátosságából eredően ez szinte lehetetlen. Jelenleg inkább érvényesül a lyotardi paralógia (LYOTARD 1984), a disszenszus legitimációja (antihomológia), mint a konszenzusra törekvés. A térelméletben sincs egy igaz nagy elbeszélés (*grand récit*), ami mindent leír és megmagyaráz. Nincs egyetlen helyes vagy kizárólagos megfigyelési séma vagy elmélet, mindig lehet más aspektus, így minden új térkoncepció is egy újabb hozzájárulás a tér megismeréséhez. A tér *önmagában véve* „örök és végtelen semmi” (Kant), mindig az *adott megközelítésnek és a konkrét tartalomnak megfelelően mutatkozik meg*. A térfogalmak körüljárását, minél pontosabb meghatározását és még inkább azok megértését az viszi előre, ha tudatosítjuk, hogy *a különböző tudományok, tudományágak figyelme másra irányul* (más és más tartalmakkal dolgoznak): például a földrajztudomány megfigyelésének a tárgya más, mint a szociológiáé. De még adott tudományon belül is lehet eltérés, például a természetföldrajz empirista eszközökkel a realizmus/pozitivizmus talaján értelmezi a teret, míg a társadalomföldrajz ehhez (általában kritikailag) a társadalom felől közelít. A regionális tudomány (*regional science*) „kvantitatív forradalmát” a mindennapi valóságtól való elfordulásként értelmezik a „regionális tanulmányok” (*regional studies*) képviselői, és az általános modellekkel szemben egyre inkább a gyakorlati terepmunkát részesítik előnyben. *A különböző térértelmezések egyrészt a tér konkrét megjelenési formáihoz kötődnek, másrészt a megfigyelő szándékának megfelelően a különböző feltárandó problémákhoz „igazodnak”, mindegyik az adott kontextusnak megfelelően különböző módon világítja meg a téri lét lényegét*. Tehát az általános érvényű törvényszerűségek, a mindenhol egységesen használatos értelmezések, fogalmak helyett éppen *ez a sokféleség elfogadása lehet a közmegegyezés tárgya*, a tértudomány(ok) közös általános elveinek egyike. Sok kis narratívából, tudástöredékből folyamatosan újjáépíthetjük, újrakonstruálhatjuk a különböző terekről vallott nézeteinket.

A mindenkor megismert tér jellegét meghatározza a konkrétan vizsgált jelenség, minden specifikus téri tapasztalat a tér valamelyik arcának a megtapasztalását adja. *A tér mindennek a létezési módja, ebben az értelemben „tér van mindenhol”, ahol van valami, és amikor sok különböző teret említek, akkor ugyanannak a téri létmódnak a különböző megjelenési formáinak az ismeretére utalok*.

8. Tér-idő

Vajon mit értett Hegel azon, hogy a tér maga az idő; Manuel Castells azon, hogy a „tér a megszilárdult idő”? Hogy lehet az, hogy „a tér a hömpölygő idő egyik formája, epizódja” (Jorge Luis Borges)? Sokan a teret és az időt más lényegűnek tartották, és az időnek tulajdonítottak elsőbbséget. Ma már egyre többen a kettő összetartozását hangsúlyozzák: az idő a tér egymás utáni mozzanatainak, a mostoknak⁸¹ a láncolata (Henri Bergson, Edmund Husserl).⁸² A tér és idő ugyanannak a jelenségnek a két oldala. (BERGSON 1923) Az atemporalitás, az egy időpillanatba való zártság (szinkronitás) maga a tér. (JAMESON 1991) A teret folyamatában, dinamikájában szemlélve kapjuk az időt, és a párhuzamos egyidejűségek alkotják a teret. A párhuzamosan létezők találkozását, az összekapcsolódást az egyidejűség teszi lehetővé. Ha az időpillanatokat a tértől függetlenül képzeljük is el, akkor is a térben rögzült tartalmakhoz kötjük azokat. Einstein természettudományos evidenciává tette, hogy a tér és idő egymásba fonódik, és a mozgás négy dimenzióját adják.⁸³

A Németországban élő Palágyi Menyhért már Einsteint megelőzve 1901-ben publikálta (Palágyi munkájára⁸⁴ hivatkozik SIMONOVITS 1974:100.), hogy nem lehet a tér kielégítő meghatározását adni az idő nélkül, a tér és az idő elválasztása csak emberi absztrakció. A tér és az idő duális egységet alkot. A természetben *nincs olyan jelenség, amely csak az időben vagy csak a térben lenne*. A teret is „folyékonynak” (*fliesend*), állandóan megújulónak tartotta: a tér az idő folyása által megelevenedik. Koncepciójában *az időpont a világtér*, egy időpontban a térpontok sokasága totalitást alkot. Az idő egy pillanata a tér pontjaiban bontakozik ki, tárul fel. A különböző időpillanatok különböző tereket alkotnak. A *közös „most” teszi a teret egészzé, teremti meg a tér pontjainak az összekapcsolódási lehetőségét*. A tér ezért sincs idő(pillanat) nélkül. A „mostok” nincsenek nyugalomban, hanem a cselekvések, az események kapcsán a mostpontok sorozatokba rendeződnek.

⁸¹ Már Arisztotelésznel is találkozhattunk azzal a gondolattal, hogy az idő a „most”-ok mozgása.

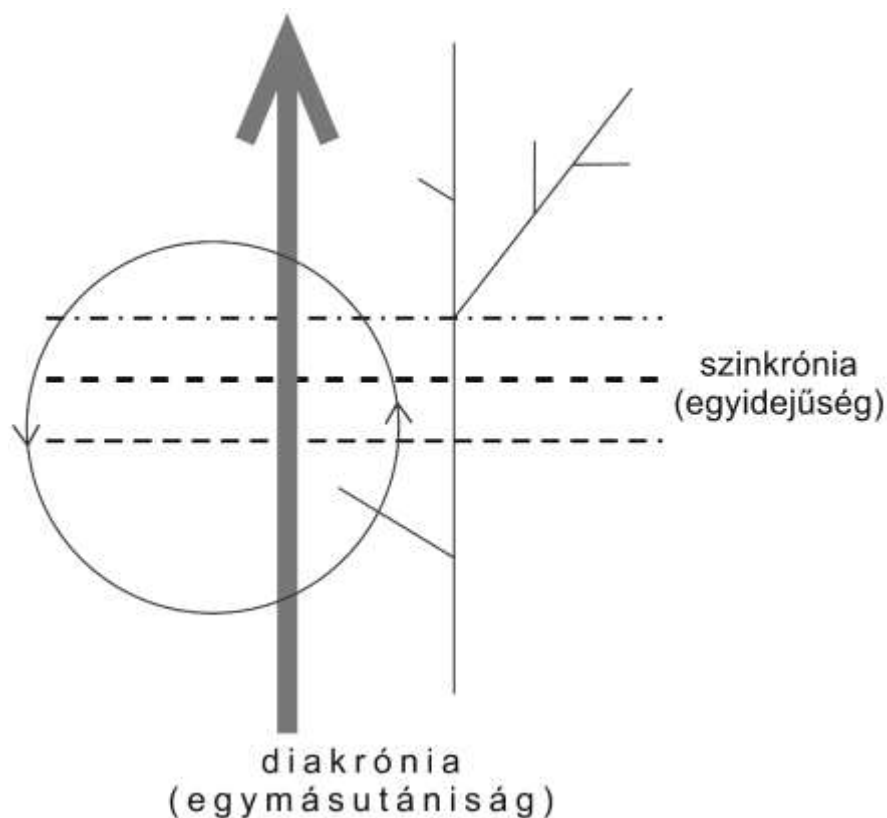
⁸² Heidegger (2001) megkérdőjelezi a „most” elsőbbségével és kizárólagosságával jellemezhető „vulgáris idő” koncepcióját. Nála az időnek a dolgok általi közvetített közvetett léte van. A dolgoktól különböző emberi lét (egzisztencia) a jövő felől bontakozik ki. Ezért a lehetőségeket kitaró és lezáró jövőnek van primátusa, bár ő is megemlíti, hogy a jelenre vagyunk utalva.

⁸³ A matematika nyelvén az idő is egy irány. A térbeli távolság növekedésével az időbeni távolság is nő.

⁸⁴ PALÁGYI, M. 1967: *Neue Theorie des Raumes und der Zeit*. Darmstadt.

Számomra megdöbbentő felismerés volt, amikor először átgondoltam, tudatosítottam, hogy mennyi hasonlóság van az általunk legtöbbször külön értelmezett és másként kezelt tér és idő fogalmában, és mennyire összetartozik e kettő. Az idő a tériesedésben ölt testet, kap formát. A szinkronia, az *egyidejűség*, az egymással *párhuzamos* történések, az egymás *melletti* időpillanatok alkotják a teret (9. ábra). A tér az adott pillanat mélysége, dimenziója, sokfélesége, és a diakronia, az egymást követő helyek, események alkotják, *jelenítik meg* az idő folyását (egymásutániség, egymásra következés), adják a történetiséget. A szinkronitás és a diakronitás összetartoznak, ugyanazoknak az elemeknek („valamiknek”, jelenségeknek) a *létezési módjai* és egyben két lehetséges vizsgálati aspektusa. A világban egymás mellett létező mozzanatsorozatok, a párhuzamos léte *saját idő- és térbeliséggel* (saját pozícióval, történettel) rendelkeznek (9. ábra), egymással párhuzamosan *más jelennek, realitások, nézőpontok vannak*, más történések futnak, és *a téri egyidejűség teszi lehetővé a kölcsönhatást*, a relációk létrejöttét. *A tér a különböző időpályák egyidejű elemeinek a dinamikus sorozata (téridő)*. „Ez a tér a dinamikus egyidejűség szférája, amely új érkezők miatt megszakad, folyamatosan vár arra, hogy új kapcsolatok által meghatározódjék (és emiatt állandóan meghatározatlan). Mindig készül, és ebben az értelemben soha sincs befejezve.” (MASSEY 2005:107.)

A rutinszerűen ismétlődő cselekvésekben az idő a jelenségekkel együtt ismétlődik. Vannak ciklikus folyamatok, és ezeknek megfelelő ciklikus időpályák (például buszjárat). A mindennapi rutin is állandó körforgás. Ezeket is jellemzi az egymásutániség, és ezeknek is megvannak a speciális metszetei, egyidejű pillanatai más téridőpályákkal. Mindennapi tapasztalataink is igazolják a ciklikusan vagy ritmikusan megélt időt és a hozzá tartozó visszatérő, ismétlődő tereket. Ehhez hasonló a spirálként szemléltethető periodikus idő, amelyet az önmagában való visszatérés nélkül jellemez a periodikus szabályszerűség (birodalmak felemelkedése és bukása, évszakok, egymást követő tervezési ciklusok).

9. ábra
Szinkrónia és diakrónia

Forrás: A szerző saját szerkesztése.

A modern (idő)szemléletben mindenki *egyazon lineáris időfolyam* (örökkévalóság, történelem) része, míg a posztmoderneknak (például JAMESON 1991) inkább azt hangsúlyozzák, hogy mindig a jelen pillanatában élünk, így a térbeliség fontosabb számunkra. Foucault is többnyire az egyidejű diskurzusok, mechanizmusok egymásra hatását vizsgálja, és így válik világossá, hogy *a térértelmezések is az adott korban és helyen működő társadalom gondolkodásának a termékei.* (Természetesen én sem értek egyet azzal, hogy a történetiség túlhangsúlyozását a történetiség tagadása váltsa fel, sokkal inkább a tér dinamizálása a helyes út.) Bachelard (2011:30.) azt hangsúlyozza, hogy a múltra vonatkozó *emlékezet is elsősorban térbeli*, mert az a folyamatok téri rögzítéseire irányul: „A tér ezernyi méhsejtjében sűrített időt tárol.” Ez összecseng a foucault-i teóriával (2000:147–157.), miszerint a világról alkotott képek nem időben eloszló, lineáris narratívákból állnak, hanem térbeli viszonylatokban

képződő gondolati szerkezetekből. A tér a dinamikus egyidejű sokféleség dimenziója, a sokféle pályák egyidejűsége. (MASSEY 2005:61.) Én azt emelem ki, hogy minden létezőnek, történésnek, cselekvésnek saját téridőpályája van, *minden tárgyhoz, cselekvéshez saját téridő-konstrukció tartozik* (erről lásd a részletesebb kifejtést a 10.1. fejezetben).

E felfogással szemben a tudományos diskurzusokban a tér és az idő gyakran mint egymás ellentéte jelenik meg, az idő esetében az egymásutániségot, a dinamikát, a mozgást, a nyitottságot és a kreativitást hangsúlyozzák, míg a tér esetében az egymásmellettséget, a fixet (rögzültséget), az állandóságot, a helyhez kötöttséget és az időtlenséget. A téridőkapcsolatban a teret gyakran az idő statikus szeleteként mutatják be.

„A teret halottnak, fixnek, nem-dialektikusnak, immobilként kezelték. Az idő ezzel ellentétben gazdag, termékeny, élő, dialektus. [...] Ha valaki elkezdett beszélni a térről, akkor őt olyannak tartották, aki ellenséges az idővel. Ez azt jelenti, ahogyan a bolondok mondják, hogy ő egy technokrata, aki megtagadja a történelmet.” (FOUCAULT 1980:70–71.)

Sokan a különbségeket látják és láttatják a térben és időben. „... jól ismert különbségek vannak a tér és az idő között: az időnek csak egy dimenziója van, amíg a térnek három; a mozgás visszafordítható a térben, de irreverzibilis az időben; és még sok különböző dolog létezhet ugyanabban az időben, két dolog nem lehet ugyanazon a helyen és időben...” (SAYER 2000:111.) Én ezt – másokkal együtt – másként látom. *A létező világ nem létezhet tér és idő nélkül és fordítva, és sok tekintetben a tér és idő egylényegűek. Az időbeli lét egyben téri lét is. Mindkettő lét dimenzió, vagy megfogalmazásomban lét módunk, ahogyan, ami által, amilyen módon létezőnk, és ebből eredően az emberi gondolkodás „rendjét”, keretét is adja és hatással van a praxisra is. Az idő és a tér együtt adják a változás, a kölcsönhatások, a kapcsolatok lehetőségét; mindkettő feltétele a mozgásnak. Mindkettő folytonos, de a megismerő szándékának függvényében szakaszolható/tagolható; mindkettőnél a kisebb egységek a nagyobbak részei (perc, óra, nap, hét; és telek, település, régió stb.). Se a térnek, se az időnek nincs önmagában irányultsága. Mindegyik a létezők egymásmellettséget vagy egymásutániséget fejezi ki. Az irány a megismerőtől függ. Egyik sem tárgyszerű létező, ontológiai értelemben nincs üres tér, és nincs üres idő sem. A régió (tér- vagy területegység) és az időtartam (időegység, korszak) hasonló típusú, a szubjektum által*

történi generalizálás, absztrahálás és konstruálás terméke (rövid táv, középtáv, hosszú táv, kistérség, megye régió). Az időtartamok (re)konstruálása nem az időre önmagában vonatkozik, hanem az eseményekhez, történésekhez kötődően történik. A különböző téregységek, régiók meghatározása, lehatárolása sem egy önmagában vett nagy térből történő kihatással történik, hanem eseményekhez, jellemzőkhöz köthetők. A területi megközelítések (például földrajztudomány) konkrét helyekben és téregységekben gondolkodnak, a történész elsősorban korszakokat különböztet meg. A periodizálás és a regionalizálás legtöbbször a kutató klasszifikációs magyarázó eszközeül szolgál. A tér homogén régiókra osztása feltételezi az egységek valamilyen szempontból való *belső tartalmi/működési azonosságának a felismerését* és a környezetüktől való megkülönböztetést. Az időperiódusok elválasztása hasonló logikán alapul, a vizsgálati szempontból hasonló tartalmakat, cselekvéssorozatokat hordozó időpontokat azonos korszakba soroljuk. Hasonló a tartalma a szomszédságnak és az egymást követő időintervallumoknak: a történések egymás közvetlen környezetében zajlanak. Giddens (1997:128.) a regionalizáció fogalmában összeköti a teret és az időt: a térhasználatok tér- és időzónái összetartoznak. E felfogást tükrözi Torsten Hägerstrand időgeográfiája is. Az emberek jövőbeli tartózkodási helyzetének az előrejelzései is a cselekvések tér-idő dimenzióinak összetartozására épülnek. (BARABÁSI 2010)

A konkrétan megtestesített tér-idő mindig hordoz számunkra valamilyen sajátos jelentést, értelmezési tartományt. A naptárban vannak munkanapok és pihenőnapok, vannak hétköznapiak és ünnepnapok. Vannak kitüntetett pillanatok, órák, napok (karácsony, március 15-e). De szimbolikus jelentése lehet a konkrét helyeknek is (Waterloo, Corvin köz, Bős–Nagymaros stb.).

A jelenhez mint kitüntetett ponthoz képest van múlt és jövő, létezik az időbeni távolság, és az „itt”-hez képest is van a három térbeli dimenzióban távolság. A múlt képzetrendszere más, mint a jövőé. Az itt és most mindig kitüntetett szerepű. Szent Ágoston szerint (1987) nincs is más, nincs is három különböző idő, csak három *időaspektus*, amelyet *a jelen foglal magába*. *A múlt az emlékezet, a jelen a szemlélet és a jövő az elvárás*. A most tényszerűen adott (Husserl). *A jelenvalólétnek a térbelisége hangsúlyos*. Az én jelenem átnyúlik az én múltamba (emlékezet) és jövőmbe (előrelátásom), ami a jelen struktúrájának a dinamikáját adja (Henry Bergson). „A várakozásnak és az emlékezetnek szóhoz kell jutni; anélkül, hogy szavakba foglalnánk,

nincs megragadható módon jelen mindaz, ami még előttünk áll, vagy elmúlt.” (FIGAL 2009:307.) „A jelenben és csak a jelenben létezik egyfelől annak összekapcsolódása, amit emlékezetnek szoktunk nevezni, másrészt pedig annak, amit rendszerint elvárásnak vagy projekciónak nevezünk – vagy pedig céloknak, ha a cselekvésekre gondolunk. Az emlékezet nem elraktározott múlt. A múlt elmúlt és soha nem lesz újra aktuális.” (LUHMANN 2006:97.) A jelen, a múlt és a jövő közötti kapcsolatot (az időbeni összefüggéseket) *az értelem tárja fel. Mindig az itt és most az értelmezési tartomány*, mindig az adja azt a szemléletet, ami meghatározza, hogy miként látjuk a múltat, és mit várunk a jövőtől, és miként értékeljük a máshol történeteket. A múltat nem tudjuk az akkori jelenként értelmezni. Számunkra mindig „most” van. Mindenkor a mostani létünknek van elsőbbsége. Jelen tudásunk/szemléletünk alapján írjuk le és értelmezzük a múltat, és sohasem tudjuk a jövő generációjának fejével értékelnit a jelenlegi szándékainkat, terveinket. A jelenlét, az ittlét, a világban-való-lét uralja a múltat, határozza meg az emlékezetet (hogyan jutottunk idáig, miért lettünk azzá, amivé váltunk) és a jövőképet, és ezeken keresztül a jövőbeli cselekedeteinket. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a jövő a jelen kiinduló feltételek által meghatározott, és e determináció lemodellezhető, hanem fennmarad a jövő (történelem) nyitottsága és a különböző jövők megalkotásának a lehetősége.⁸⁵ „A valóságos időt nem gondoljuk, de megéljük, mert az élet túlrad az értelen.” (BERGSON 1923:47.) A történelem előrehaladásával a múlt egyre inkább elmerül, elhomályosodik, és a jövő egyre gyorsabban rohog felénk. A „most” nem abszolút módon választja el a múltat és a jövőt, mert a múlt bizonyos realitásai hosszabb intervallumban léteznek, és a jövő is feltartóztatatlanul közeledik (*becoming*). (Arról, hogy a „most” az milyen hosszú időtartam, különbözőképpen vélekednek a tudósok.) A dinamikus most nemcsak elválasztja a múltat és a jövőt, hanem össze is köti. A múlt nemcsak az emlékezetünkben, a felhalmozott tudásban van jelen, hanem materializált formában *a reális valóságban mint a most mozzanatai, mint meglévő elrendeződések is léteznek*. Például a műemlék épületek a fizikai elrendeződések viszonylag stabil elemeiként hatnak az esztétikai érzékünkre, és befolyással vannak a térségük fejlesztési programjaira. Kant már nem él, de tanai hatnak a gondolkodásunkra. Mátyás király korai halála hatással van Magyarország mai határaitra és a geopolitikai befolyására.

⁸⁵ „Csak ami nincs, annak van bokra, / csak ami lesz, az a virág, / ami van, széthull darabokra.” (József Attila: *Eszmélet*)

Többen (Anthony Giddens, Manuel Castells stb.) felhívták a figyelmet a *tér-idő konvergenciára*. Meghatározott cselekvések (események) vonatkozásában igaz, hogy „az idő megsemmisíti a teret”, pontosabban az időbeni elérhetőség javulásával csökken a fizikai távolság jelentősége. A tőzsdeügynök számára, aki azonos időben (*real-time*) látja a távoli tőzsdén történeteket, és ugyanolyan feltételekkel (például költséggel) és ugyanabban az időben tud a számítógépen keresztül interveniálni, mint akik ott vannak a helyszínen, a fizikai távolság egy ponttá zsugorodik és jelentőségét veszti. A bróker tevékenysége szempontjából nincs kiterjedése a cselekvéspotenciáljának, vagy akár a konkrét cselekvésének, így e szempontból (e tartalmat illetően) a tér sem fragmentálódik számára, ő ugyanannak a lokális, vagy ha úgy tetszik az egységes globális⁸⁶ térnek a része, mint az összes többi bróker. A tőzsdei ügyletek megkötése szempontjából az itt és ott közötti távolság időben zéró, azaz egy a téridő. Az időbeni elérhetőség csökkenése a hagyományos (időben és költségek árán leküzdhető) térenkivüliséget, vagy még inkább egy térben (lokalitásban) való létet eredményez. A modern közlekedés és telekommunikáció fejlődésének következtében az idő és a tér „összemegy”, esetenként ponttá, pillanattá zsugorodhat. A kapcsolattartási lehetőségek bővülésével (például mobil telekommunikáció segítségével bárki bárhol elérhető) a szomszédsági hatások átértelmeződnek, emberek és a különböző közösségeik többé már nem diszkrét, elhatárolt pontjai, elemei a téridőnek, hanem „*össze vagyunk zárva*”, *sziükségszerűen kapcsolódunk egymáshoz, a világfalu részei (potenciális ágensei) vagyunk*. De a téridő-dimenziók változásával más hatóerők jelentősége nem feltétlen csökken (hatalom, verseny, munkamegosztás stb.), sőt erősödhet is.

9. Térkonceptiók

A különböző értelmezésekre, eltérő megközelítésekből eredő különféle tartalmi kifejtésekre azért van lehetőség, mert a tér *nem egy konkrét fizikai valóságelem*, nem önálló szubsztancia, amely természettudományos módszerekkel egyre jobban megismerhető, mérhető, leírható, hanem különböző létezők, komplex rendszerek különböző módon történő *relacionális összekapcsolódásáról, eltérő téri létmódjáról* van szó, amelyeknek nagyon *sok vizsgálati és értelmezési aspektusa van*. Éppen ez a tér

⁸⁶ Ebben az esetben a lokális és a globális egy és ugyanaz.

lényege, egy lehetséges metakritériuma, hogy *nem önmagában, hanem sokszínű megjelenési formájában, azokhoz igazodó aspektusokból tárható csak fel*. Ezért a különböző tudományterületek szóhasználatában a *tér* kifejezés gyakran nem egy általános – minden tudományban elfogadott – értelmezésre (axiómára) utal, hanem a tudományág sajátos tárgyához, annak értelmezéséhez és módszereihez kötődik. Tehát azt tartom a leginkább elfogadható térfelfogásnak, hogy a téri módon való létnek sok különböző megjelenési formája van, és ezek értelmezései is különbözőek lehetnek.

Nem tekintem át részleteiben a szakirodalomban megjelenő térfogalmakat, nem törekszem fogalomtörténeti rekonstrukcióra, a tér jelentéstörténetének elemzésére. Azokat a *legfőbb értelmezéseket, térképzeteket, térszemlélet- és megismerési módokat sorolom főbb típusokba*, amelyekkel ma is gyakran találkozhatunk a tudományos és szakmai érvelésekben, amelyek *eszmeként hatnak a napi gyakorlatra*, amelyek leginkább befolyásolják a térrel kapcsolatos diskurzust (a szakmai vitákat, politikát és közbeszédet is), és így hozzájárulnak a nekik leginkább megfelelő terek (relációk) létrehozásához és alakításához.⁸⁷ Ezek az értelmezések/koncepciók azért különösen fontosak számunkra, mert a térképzetek a fejlesztések kapcsán átalakulnak stratégiává, a cselekvések eredményeként testet öltenek, és hatnak a későbbi felfogásainkra és cselekvéseinkre. A különböző iskolákat, elméleteket a különböző (tudomány)filozófiai értékválasztásaik és ebből következően a gyakorlatra tett hatásaik alapján sorolom szellemi irányzatokba. A különféle térkonceptiókat a rájuk leginkább jellemző ideológiákkal, értékválasztásokkal, szemléletekkel kötöm össze. Más tárgyalási módokkal ellentétben (például HUBBARD–KITCHIN–VALENTINE 2004) e fejezetben a megközelítem (módszerem) nem a térelmélet kulcsszereplőinek kritikai értékelése, a jelenlegi kánont alkotó elméletek rekonstrukciója vagy a fogalmaik filológiai elemzése, hanem *az alapvető szellemi tradíciókhoz* (pozitivizmus, empirizmus, marxizmus, idealizmus, posztizmusok stb.) *való kapcsolódásuk* alapján történő irányzatokba rendezése. Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy ma a geográfiában és a térelméletben leggyakrabban a különböző elméletek keveredései jellemzőek. Például a tér pozitivistá értelmezései jellemezték sokáig a marxista politikai gazdaságtani elemzéseket, míg a szubjektív, ismeretelméleti megközelítésekkel inkább a

⁸⁷ Gondoljunk például a regionalizációra. Vannak, akik a földrajzi adottságokból, vannak, akik a gazdasági törvényszerűségekből kívánják meghatározni a régiókat, és vannak, akik politikai konstrukciónak tekintik azokat. (FARAGÓ 2010a)

fenomenológiában vagy a posztmodern teóriákban, a társadalomföldrajzban találkozhatunk.

9.1. Abszolút tér, „objektív” szemlélet

A pozitivisták természetelvű megközelítés a szubjektum-objektum, a társadalom-természet, az én-világ polarításokban gondolkodik, és *a teret eleve létező természetitárgy-szerűnek tekinti*. Gondolkodásuk arra a plauzibilis feltevésre épül, hogy minden test elfoglal/betölt egy helyet, és közöttük vannak a be nem töltött helyek. Ezek a betöltött és üres helyek eleve léteznek, így a benne lévőkől függetlenül is léteznie kell a helyeket tartalmazó üres térnek is. A modern tudományos világképbe jól illeszkedik a mindenhol és mindenkor adott jellemzőket mutató, univerzális törvényként, abszolút vonatkoztatási rendszerként működő abszolút tér ideája. Praktikusan az abszolút tér egymásba illeszkedő tartályokból, dobozokból áll, amelyekben a különféle elemek elhelyezkednek, az egymáshoz viszonyított helyzetük az euklideszi geometria segítségével leírható (térbeli megoszlás), és a mozgás ezekben történik. Több tudomány, kutatás számára ezeknek az emberektől, a társadalmi cselekvésektől függetlenül létező semleges tartályoknak, azaz az abszolút tereknek a vizsgálata nem is fontos.

Az abszolút tér (semmitől sem függő, önmagában tekintett) ideája mégis fontos számunkra, mert a „... tér anyagi és abszolút eszméje a földrajzi felfogás alappillérvé vált” (BENEDEK 2000:9.), és még ma is döntően befolyásolja a modern földrajzi térszemléletet.⁸⁸ (BENEDEK 2002) „Az abszolút, illetve (az azzal nem teljesen azonos) földrajzi tér nem csupán a természeti földrajz, hanem más geo-természettudományok [...] elméleteiben is a központi fogalom, gyakorlatukban pedig a közeg szerepét tölti be. [...] a természet és a műszaki tudományokra alapozott *reálszféra számára a »térfajták«* közül továbbra is *az abszolút tér a preferált*”. (ERDÖSI 2014:8.).

Az abszolút tér ideáját a görög filozófusok alapozták meg. Az ókori gondolkodók egy része (Arkhüasz, Démokritosz, Epikurosz, Lucretius, Platón) *a teret üres végtelen tartályként* tétélezte fel. Ha minden test elfoglal, kitölt egy helyet, minden létező valahol

⁸⁸ Benedek (2000:15.) a földrajztudomány szempontjából alapvetően az anyagi (abszolút) és a relacionális (kapcsolati) térfogalmakat különbözteti meg, az elsőhöz köti a „klasszikus és modern mennyiségi földrajzi” és a másodikhoz a kortárs földrajzi paradigmákat. Azonosulok Benedek álláspontjával, hogy a tér „mindig szubjektív fogalom marad”.

létezik, akkor a helyekből álló térnek is már léteznie kell (Arkhüasz, Leukipposz, Zénón). A tér dologszerű létező (Epikurosz). Már akkor megfogalmazták, hogy a térben létező dolgok a tér által kapnak kiterjedést. Platón (1943) koncepciója is az abszolút szemlélethez áll a legközelebb: a tér (*khóra*) szükségszerűen létezik, amely *helyet ad mindennek*, ami csak keletkezik (*hüpodokhé*); olyan eleve létező vászon, amelyre a létezők képmása rányomódik. Platón a teret a magasabb realitások közé, az ideák világába sorolta. Arisztotelésznél is találunk arra utalásokat, hogy a tér a világot mint egészet tartalmazza. A tér a testek által *elfoglalt helyek összessége*. Nála a hely (*toposz*) az abszolút térelem, ami olyan, mint a tartály, ami különbözik attól, ami benne van, amelyre értelmezhető a benne levés. A hely aktív hatást vált ki, összefogja a dolgokat, és a tartalmazott test határát adja. Simonovits (1974:14) idézi Arisztotelészt: „... a hely elsősorban az, ami a benne levő tárgyat tartalmazza; de nem momentuma magának a tárgynak [...] A hely önálló valami a tárgyhoz képest.” A hely valóságos, amely *megmarad akkor is, amikor a dolgok nem töltik ki, azaz elválasztható a dolgoktól*. Az üres hely a mozgó tárgyakhoz képest nyugalomban marad. A helyeken lévő tartalmak kicserélhetőek (más lesz az edény tartalma), és a dimenzionális entitás megmarad. Arisztotelésznél a térnek (az anyag akcideneciája) és a világnak is van abszolút határa.

A ma is használatos modern abszolút térértelmezés alapvetően Galilei (1564–1642), Descartes (1659–1650), Newton (1643–1727) és részben Kant (1724–1804) munkásságában gyökerezik; a newtoni fizika és az euklideszi geometria kölcsönhatásban fejlődött. Ez az eszmeáramlat nagy hatást gyakorolt a különféle tudományok térfelfogására, azok sokáig ennek megfelelően alakították és még ma is alakítják saját térkonstrukcióikat.

Descartes (1996) szerint *az anyag lényegéhez tartozik a kiterjedés* (méret, forma), és ez egyben a tér természetéhez is hozzátartozik, így *a tér és az anyag ugyanaz*.⁸⁹ „A tér vagy belső hely és a test szubsztancia, [...] nem különböznek egymástól ténylegesen, csak a róluk való elképzelés szerint.” (SIMONOVICS–BEKE 1966:55., Descartes: *Az anyagi dolgok elveiről*.) A test kiterjedése egyedi, a téré általános és folytonos. A dolgok a kiterjedésükkel foglalják el a helyeket, töltik ki a teret. A tér háromdimenziós, végtelen és állandó (változatlan), de nem üres. „Descartes az időt és a

⁸⁹ Az ókorban élő Melisszosz szerint a tér anyaggal kitöltött folytonos egész, amivel már akkor sokan vitatkoztak. Ugyanez kérdéseket vet fel a descartes-i térkoncepcióban is: hogyha a tér minden eleme anyaggal van kitöltve (nincs anyag nélküli tér), akkor nem lehet vákuum, azaz üres tér sem.

teret olyan kategóriáknak tekintette, amelyek lehetővé teszik a dolgok lényegének megnevezését és osztályozását.” (BENEDEK 2002:22.). Descartes francia kortársa, Pierre Gassendi (1976) összefoglalta az abszolúttér-elmélet kulcsjellemzőit: *a tér sajátos valóságos létező, független a benne lévő dolgoktól, és az emberi tapasztalatoktól, az anyagi világ létezésének a feltétele.*

A newtoni abszolút tér már a teremtés pillanata előtt mindentől, mindenkitől függetlenül létező, végtelen háromdimenziós uniform tartály, amelyben a dolgok elhelyezkednek. Newton úgy gondolta, hogy ha létezik egy test, amelyik úgy mozog, hogy nincs olyan másik test, amihez képest mozog (nem relatív), akkor az az abszolút térben⁹⁰ mozog. Ezt többek között a „vödörkísérlettel” kívánta igazolni. (ROBINSON 2002; SIMONOVITS–BEKE 1966:64.) Ha egy vízzel telt vödört egy kötélen megforgatunk, akkor egy idő után a súrlódás következtében a víz is elkezd forogni, és felveszi a vödör forgási sebességét, azaz a vödörhöz képest nyugalomba kerül. Ha a vödör lenne maga a fizikai univerzum, akkor ahhoz képest a víz nem forogna, de a víz állapota (a felszín a vödör szélén magasabban van, mint a közepén) mégis utalna a forgásra. Newton ebből arra következtetett, hogy a víz nem a vödörhöz képest, hanem az abszolút térben forog. Az „abszolút mozgás” – nem más tárgyakhoz képest, hanem – az abszolút térben történik.

De eltekinthetünk-e ebben az esetben az érzékeléstől és az elmétől? Többek között Berkeley nem fogadja el az elmefüggetlen tér létezését, és azt mondja, hogy a tárgy az elme nézőpontjából forog, nincs adekvát elmélet az elmétől függetlenül létező fizikai térről. (ROBINSON 2002) Hozzáteszem, hogy az abszolút térben (üres univerzumban) magányosan forgó tárgy is egy elméleti konstrukció, az abszolút tér tapasztalatilag ilyen módon nem tesztelhető. A forgás megítélése is viszonyítási pont kérdése. Így az abszolút tér létezése ebben a gondolati konstrukcióban is megkérdőjelezhető. A tér szubjektív voltát Berkeley az atkák és az emberek példájával szemlélteti. (ROBINSON 2002:399.) Az atkák a lábukhoz mérhető nagyságú tárgyakat is jelentős kiterjedésűnek látnak, míg az emberek ezeket alig veszik észre. Mivel ugyanaz a dolog nem lehet egyszerre nagy és kicsi, ezért a térbeli nagyság meghatározottsága, az érzékelt „minőség” az elménkben létezik, és relatív kategória. A tér eszméje kötődik a tapasztalatokhoz, de mivel a nagyság nem ténykérdés, nincs objektív méret, ezért nem

⁹⁰ A háromdimenziós, időben állandó és rigid (versus a descartes-i hidrodinamikai tér) euklideszi teret nevezte abszolút térnek.

független az elmétől, így nincs elmefüggetlen kiterjedés, és így tér sem. Nincs mindentől függetlenül létező objektív méret, csak egyetértés létezhet a valamihez való (például méterrúd) relatív méretről.

Newton⁹¹ szerint a tér nem anyagi természetű (így van lehetőség a vákuumra), és nem klasszikus szubsztancia, hanem pszeudoszubsztancia, *minden létező vonatkozási rendszere, ami éppen úgy reális, mint maguk az anyagi testek*. „Az abszolút tér saját természete következtében, bármely külső körülménytől függetlenül, állandóan ugyanaz és mozdulatlan. A relatív tér az abszolút tér mértéke, vagy mozgatható része; [...] A hely a térnek egy adott test által elfoglalt része, és – akárcsak a tér – abszolút és relatív is lehet.” (SIMONOVITS–BEKE 1966:60. Newton művének fordításából⁹²). Csak ebben az értelemben tartozik hozzá a tér a léthez, ez jelenti a tér ontológiai függőségét. Newton koncepciójában a tér és az anyag különböző, *a tér üres, nem anyagszerű, mozdulatlan örökké létező*, oldalak nélküli tartály, amelyben a materiális dolgok elhelyezkednek, és az idő pedig a tér bármely pontján mindig ugyanúgy telik. A newtoni koncepcióban – Arisztotelész gondolatához hasonlóan – az abszolút térben abszolút helyek vannak, amelyeknek az egymáshoz viszonyított helyzete állandó. (NEWTON 2003) Bevezeti a relatív tér fogalmát is, amely az abszolút tér valamely egysége, mérhető része. (NEWTON 2003) Ez csupán az egészhez való viszonylagosságot jelent, tehát teljesen más, mint a később tárgyalt relativitása a térnek.

Kant „egységes térfelfogás” megteremtésén fáradozott: a leibnizi relatív és a newtoni abszolút tér összekapcsolására törekedett. Nézeteinek megítélése eltérő, ami részben abból ered, hogy a különböző munkáiból eltérő következtetések vonhatók le.⁹³ Ő a térnek nem a tárgyyszerű fizikai voltát (jellemzőit) hangsúlyozta (a munkássága elején Leibniz hatására közelebb állt a relacionális térfelfogáshoz), mégis inkább az abszolút tér ideájához kötötte. Egyik korai munkájában még arról ír, hogy „az abszolút tér minden anyagtól függetlenül, önmagában mint az anyag összefogásának lehetősége, önálló realitás”. (SIMONOVITS 1973:43. idézi Kantot⁹⁴) A Leibnizzel (pontosabban Christian Wolff Leibniz interpretációjával) folytatott vitában (1715) kifejtette, hogy

⁹¹ Newton több művében is ír a térről. Elmélete elsősorban *A természetfilozófia matematikai alapjai* című munkájából ismerhető meg (1687, *Philosophiae naturalis principia mathematica*).

⁹² NEWTON, I. 1964: *The Mathematical Principle of Natural Philosophy*. New York: The Citadel Press.

⁹³ Életműve a térrel kapcsolatban több antinómiát tartalmaz. Például a „világ határok közé van szorítva” vs. „a tér végtelen és nincsenek határai”.

⁹⁴ KANT, I. 1766: *Von dem ersten Grunde des Unterschiedes der Gegenden im Raume*. (A térbeli környezetek különbözőségének okáról. II. kötet 394.)

attól, hogy két tárgy (például a jobb- és a balkezes kesztyű) között koncepcionális reláció van, még nem csökkenti a newtoni abszolút tér relevanciáját. (GUIER 1992). A „Disszertáció”-jában még szigorúbban fogalmaz: „Az univerzumban minden a természeti rendnek megfelelően történik.” (§30.2:419; idézi GUIER 1992) Hiába hangsúlyozza, hogy az abszolút tér nem formai kerete vagy valamilyen sémája a tárgyaknak, hanem az agyba ültetett speciális törvény, mégis úgy gondolta, hogy az meghatározza a tárgyak „kiterjedését”, illetve az „alakját”. (KANT 1981:17.) A tér mint tiszta szemléleti forma abszolút vonatkoztatási rendszerként képeződik le, ami szintén Kant abszolutisztikus felfogását támasztja alá. Kant *A tiszta ész kritikájában* így fogalmaz: „... ha valaki sok térről beszél, ezen csupán egyazon, egyedüli tér részeit érti.” De mindennek ellenére Kant elhíresült gondolata sokkal inkább az, hogy a tér nem egy a többi létező között, nem a külső tapasztalatoktól levont empirikus fogalom, hanem a tér képzelet már eleve adva van, ez az a priori képzet minden külső szemléletünk alapja, tudatunk képessége (KANT 1981): „a tér [...] tiszta intuíció, minden külső érzet alapformája. [...] a külső érzetek koordinációja.”⁹⁵ Tehát az ember/világ kettősségében újat hozott: *a tér nem a világban, hanem bennünk van.*⁹⁶ A tér és az idő nem tárgyai az érzéki megismerésnek, de mindaz, amit érzékileg megismerünk, ilyen módon jelenik meg. Ezek kellenek ahhoz is, hogy számunkra a világ hozzáférhető legyen.

Georg Wilhelm Friedrich Hegel nem alkotott átfogó térkonceptiót, inkább csak más filozófiai kérdések kapcsán érintette a tér fogalmát. (Például a matematika térfogalma, HEGEL 1979) Vélhetően Leibniz alapján azt állította, hogy a tér absztrakció, nem kötődik hozzá testiség, hanem a dolgok rendje. (HEGEL 1968) De nem szabadult meg az abszolút tér ideájától, visszaköszön nála az abszolút tér ókori felfogása: a tér „a természet első meghatározása”, „... ha elveszük a teret betöltő dolgokat, mégis a térbeli viszonyok a dolgoktól függetlenül is megmaradnak.” (HEGEL 1968:46–47.)

Még ma is legközkeletűbb felfogás: az abszolút „tartályszerű” térben (*receptaculum rerum*) mint az üres helyek koordináta-rendszerében, mint egy meglévő üres struktúrában helyezkednek el, illetve abban lokalizálhatóak a tárgyak, és ezt

⁹⁵ KANT, I. 1770: *De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis*. (Az érzéki és értelmi világ formái és elvei)

⁹⁶ De ez a tér nemcsak a mi képzetünk, hanem a rajtunk kívül álló „külsőlegesség”, „tágasság”, „messzeség” is, amelyben mi is léteünk (Martin Heidegger, Günter Figal).

kiterjesztve ebben jönnek létre a kapcsolatok, az események, ebben élünk.⁹⁷ A tér olyan, mint egy előzetesen adott változatlan doboz vagy nagy *tartály*, amelynek bármely pontját utólagosan elfoglalhatják (betölthetik) a tárgyak, az emberek, amelyben történnek az események. Ez az abszolút tér külső adottság számunkra, amiben értelmezhetőek (mérhetőek) a fizikai távolságok és történnek a mozgások. A tér a dolgoknak és az eseményeknek úgy ad helyet, mint az üres „galambdúc”, amelyben elfoglalhatóak a lyukak. A földrajz dolga, hogy a megfigyeléseivel be/kitöltse ezeket a már előzetesen meglévő helyeket. A topográfiához, a földrajzhoz közelebb álló metaforával megvilágítva a tér egy színpad, amin történnek az események, vagy másként fogalmazva a társadalmi élet színtere (*backdrop*). Ebben az értelmezésben *a tér az, amiben, vagy amin a „nem téri” dolgok léteznek, mozognak/alakulnak. Függetlenül létezik* azoktól az eseményektől, tárgyaktól, amelyeket magába foglal, amelyekkel „meg van töltve”, vagy ami rajta játszódik, és az emberi szubjektumtól is független, azaz ebben az értelemben *a magánvaló tárgyi természetű része*. Ha nem is anyagszerű, de abban az értelemben tárgyszerű, hogy más tárgyak (fizikai környezet) és a társadalom (emberek) is benne léteznek, és a mozgásuk is ebben válik lehetővé. A tér e *tudaton kívüli előfeltevése* szükséges volt Newton számára a mozgástörvények tanulmányozásához, és alkalmas volt a geometriai érvelésekhez is. Véleményem szerint feleslegesen, de szükségesnek tartották az abszolút tér feltételezését ahhoz, hogy egyértelműen meg tudjuk mondani a fizikai távolságokat, a nagyságrendeket, a skálákat, hogy mi van távol vagy közel. (Két pont közötti távolság mindenhol és mindenkor ugyanúgy meghatározható.)

De ha létezne is az abszolút tér, az hogyan működne? (Erre nem ad igazán választ ez a felfogás, és ezért keresek más választ a későbbi fejezetekben.) Mi a kölcsönhatás az abszolút tér és a benne helyet foglaló tárgyak és az emberek között? *Hatásában* hasonlít egy rugalmas *öntőformához*, a létező dolgok annak megfelelően veszik fel a háromdimenziós alakjukat? Vagy olyan, mint egy üres *sablon (template)*, egy szabadon kitölthető üres forma, ami mégis *meghatározza* a formai (térbeli) megjelenés lehetőségeit? Az abszolút térnek (mert független a szubjektumtól és a benne lévő dolgoktól és eseményektől) önmaga lényegéből, szubsztanciájából eredő *rendezőerővel*

⁹⁷ Ha minden térben van, akkor miben van a tér? A térnek e konténerszerű értelmezése és működési módja az én értelmezésemben sokkal inkább a 12. fejezetben kifejezett „terület” fogalmához áll közelebb.

kellene bírnia, hatással kellene lennie a benne létező dolgokra, azok formai megjelenésére, elrendeződésére. Okként, determinánsként, független változóként kellene *hatnia a benne létezőkre*. De azon túl, hogy a háromdimenziós tárgyi létezés általános előfeltétele (befogadás és formai megjelenés), általában nem derül fény arra, hogy mi a kapcsolat, mi a *hatásmechanizmus* a tér és a benne függetlenül létező dolgok és történések között. Az abszolút térnek olyan önmagában (*per se*) vizsgálható (mérhető) referenciakeretnek kellene lennie, amelyben az érzékelésünk tárgyai léteznek. Valójában az abszolúttér-koncepció alapján csak arról lehet szó, hogy az események és dolgok közötti kapcsolatok mint a térben (mintegy külső koordináta-rendszerben) meglévő fizikai távolságok és irányok értelmezhetőek (newtoni relatív tér), és azok matematikai és geometriai eszközökkel leírhatóak. Az önmagában vett nemlét-tér nem lehet más, mint *a formai megjelenés passzív lehetőségtartománya*. Vagy eleve rosszak ezek a kérdésfeltevések, és az izotrop abszolút végtelen tér nincs is hatással a létezésre, csak egy olyan gondolati keret, mint az euklideszi geometria (Kant kváziabszolutista a priorija)? De ebben az esetben nem is kellene foglalkoznunk vele. Mach (1906) és az ő nyomán sokan mások is megkérdőjelezték az abszolúttér-koncepciót, és megállapították, hogy *nincs is szükség rá a fizikai érvelésekben*. Megállapítható, hogy az abszolúttér-koncepció nem szolgálja a fizikai valóság vagy a társadalmi létünk téri viszonyainak a megértését, bár a területi (adminisztratív) egységek bizonyos vonatkozásokban működhetnek „tartályhoz” hasonló keretként, abban történnek a cselekvések, a fejlesztések (nem véletlen a területfejlesztés kifejezés). Tehát gyakorlati megfontolásokból abszolútizálhatunk, lehatárolhatunk, építhetünk konkrét tereket, amelyek a dolgok elhelyezésére s cselekvések teréül szolgálnak.

A *gyakorlatban* a tőlünk független tér fogalma általában keveredik a teret kitöltő tartalmakkal. Sokan azonosítják a teret az objektív törvények alapján működő *fizikai* (természeti és művi) vagy a földrajzi környezetünkkel (fizikailag kitöltött, megjelenített tér), ami meghatározó a benne élő társadalom számára. Hegel⁹⁸ óta a földrajzi determinizmus vagy mérsékeltebb formája, a francia posibilizmus,⁹⁹ vagy újabban számos *környezetközpontú elmélet* is e gondolati körben mozog. A természeti/földrajzi

⁹⁸ Már Hegel (1966) kifejti azt a ma is gyakran hangoztatott állítást, hogy az ember nem képes kiszakadni a természeti körülmények által meghatározott *valóságból*.

⁹⁹ A posibilizmus (Paul Vidal de la Blache, Lucien Febvre) hívei azt vallják, hogy az ember a természet által kínált lehetőségek közül az adott történeti szituációnak megfelelően választhat.

térben és annak objektív működési törvényei¹⁰⁰ által meghatározva élünk, szükségszerűen harmóniában kell vele lennünk. A földrajzi tényezőknek, a különböző népességcsoportok *területi* elhelyezkedésének, a távolságnak (elérhetőségnek), a területi koncentrációnak még ma is joggal tulajdonítanak nagy jelentőséget. (Lásd például a World Bank 2009) A környezeti tényezők felértékelődése (édesvíz, kedvező éghajlat stb.) is ráirányítja a figyelmet a természetföldrajzi elemekből felépített tér jelentőségére.

Az emberi cselekedeteket is meghatározó fizikai tér (környezet) értelmezése kapcsán felmerülhet a természeti és a szubjektumok által létrehozott művi környezet megkülönböztetésének a szükségessége. A realisták úgy gondolják, hogy a kitöltött tér, a maga törvényszerűségeinek megfelelő rendben – az észlelő tudatától lényegében függetlenül – létező, számunkra adott „külvilág”. Ebben a felfogásban nem okoznak zavart a természetben eredetileg nem létezett, az emberek által készített elemek sem, hiszen azokat ugyan a szubjektumok hozták létre, de a tárgyiasítást követően a bennünk lévő képzettől függetlenül is léteznek a maguk anyagi (téri) valójukban, és azokat tesztelve megállapíthatjuk az abszolút fizikai jellemzőiket, egymástól való távolságukat, a különféle struktúrákban elfoglalt helyüket.

A *pozitív tudományok szellemében* az abszolút (fizikailag kitöltött) tér megismeréséhez is *empirikus* úton közeledhetünk. Tárgyi közvetítéssel látjuk, tapasztaljuk a materiálisan megjelenő háromdimenziós teret, és annak analógiáiból állítjuk fel a térképzeteinket is. A térbeli hipotéziseinket is a tapasztalati úton nyert tényekkel kell összevetnünk (korrespondenciaszabály), amelyeket meg nem felelés esetén el kell vetnünk, vagy bizonyítás útján „objektív állítássá” válnak. E szemléletben a társadalomtudományi módszereknek is olyanoknak kell lenniük, amelyek alkalmasak a társadalom természeti világ részeként való objektív vizsgálatára.

A nemzetállamokra is gyakran úgy tekintünk, mint egy olyan konténerre (földrajzi-közigazgatási területre), amelyen vagy amelyben az adott nemzet/ország jellemzői, szabályai érvényesek, amelyben működik a gazdaság, a társadalom. Az abszolút tér egymást kizáró egységekre osztható, így alkalmas közigazgatási és statisztikai egységek létrehozására (például NUTS-struktúra). Helyi nézőpontból a külső tér, a befogadó régió is mint a lokalitás változatlan kontextusa jelenik meg. (GIDDENS 1984) (A tervezési gyakorlatban például külső lehetőségek és veszélyek.) A klasszikus

¹⁰⁰ Van más téri törvény azon kívül, hogy a fizikai létezés három- (vagy négy-) dimenziós?

regionális gazdaságtan, így például a telephelyelméletek is e szemléletet, ezt a törekvést tükrözik, hiszen például a vállalkozások telephelyválasztására ható tényezőknek az inputok (például nyersanyag térbeni elrendeződése) és az outputok földrajzi (fizikai) távolságát tartják döntő tényezőnek. A területi munkamegosztásban, a regionális fejlettségben a klasszikus gazdaság- és társadalomföldrajzi adottságok fontosságát hangsúlyozzák. Egzaktan mérhető fizikai távolságban, szomszédságban, irányokban gondolkodnak. A fizikai/földrajzi közelség lehetőséget teremt sokrétű kapcsolatokra, így az gyakran jól reprezentálja az egyéb közelségből eredő előnyöket. A lokális, az urbanizációs és az agglomerációs előnyök mind a jól mérhető fizikai közelségen alapulnak. Ez teremti meg a személyes kapcsolattartás, a tudástúlsordulás, a specializáció, a beszerzési költségek csökkentésének a lehetőségeit. De itt is fel kell hívni arra a figyelmet, hogy ez esetben sem a tőlünk független tér az oka ezeknek az előnyöknek, hanem az emberek, a cégek, az intézmények közötti kapcsolatok, együttműködések, amelyek jól behatárolható földrajzi téren belül hatékonyabbak.

A *köztudatot* is jelentős mértékben jellemzi az abszolút tér ideája, annak természetelvű értelmezése, hiszen ez kielégíti a mindennapi gyakorlat igényeit (lásd a 9.7. fejezetet). Hétköznapijainkban a teret a földrajzi/fizikai környezettel azonosítjuk, amelyiken az események megtörténnek, és a tárgyak elhelyezkednek, és az általuk fontosnak tartott „téri” tulajdonságokat (jellemzőket) abból eredeztetjük. A napi gyakorlatban a tér számunkra legtöbbször mint ki- vagy betöltendő fizikai tér, mint egy kitöltendő „doboz”, „héj” jelenik meg. A baba „belakja” a járókát, berendezzük a lakás falai által alkotott teret, és annak fizikai határain belül töltjük életünk jelentős részét. A település közigazgatási határain belül az önkormányzatok (rendezési tervezők) elhelyezik, elrendezik a különböző (lakó, termelő, szolgáltató stb.) funkciókat.

Az abszolút tér koncepciója feltételezi, hogy a dolgok létezhetnek önmagukban, a téren kívül, anélkül is, majd behelyeződnek a térbe, elfoglalják annak valamelyik helyét, és általa új térbeli tulajdonságot kapnak. A 10.1. fejezetben részletesen kifejtettem, hogy a dolgok lényegéhez tartozik a téri, a formai megjelenésük, ez az egyik lényegi mozzanatuk. Ez igaz a mozgásra/változásra is. Az entitások mozgása, cselekvése téralkotó folyamat, ez által jönnek létre a reális terek is. *Semmi sem kivehető a térből, vagy behelyezhető a térbe*, a dolgok és kapcsolataik, az emberi cselekvések maguk jelenítik meg a különféle tereket. A tér nem magába foglalja a dolgokat, nem

abban történnek a cselekvések, hanem azok által konstruálódnak. Minden egyediség egyben téri sajátosságot is jelent. Az egyidejűleg létezők elkülönülése és összekapcsolódása, téregységek elhatárolódása nem az abszolút térből, annak valamilyen hatásából, hanem az entitások (tulajdonságkomplexumok) sajátosságaiból ered. Mindebből következően *nem lehet egyetlen, minden felett álló, izomorf egységes egész tér*. Ha ez így van, akkor a tartályszerű abszolút tér – híveinek szándékával ellentétben – nem lehet más, csak egy emberek által konstruált idea, egy lehetséges szemléleti mód, amely gyakorlati célokat szolgál, de a fantázia terméke és nem „természeti” eredetű. Annyi köze van a realitáshoz, hogy használható a praxisban, és a valóság metszeteiről bennünk kialakult képek elhelyezhetőek a tudat e célra készített fiókjaiban.

Az abszolút változatlan (merev, statikus) térben való gondolkodás nem teszi lehetővé, hogy a cselekvők egyszerre több térben gondolkodjanak és interveniáljanak, és nehezen képes integrálni az emberi térkonstruálást. Az abszolút tér koncepciójával nem lehet összeegyeztetni a történetileg változó tér ideáját, vagy nem ad magyarázatot a kulturálisan eltérő fizikai terekre és térkonceptiókra.

A tartályszerű tér koncepciójától nem idegen az a gyakorlat, amikor például a központi ágazati intézmények „térfüggetlen szakmai szempontok alapján” megállapítják a fejlesztési szükségleteket (kórházi ágyak száma, általános iskolai tantermek száma stb.), majd azokat elosztják (allokálják, lokalizálják, telepítik) a befogadó földrajzi térben, azaz *utólag elhelyezik az abszolút térben*.

Az általam is elfogadott és képviselt felfogás egyik lényegi különbsége az itt leírt abszolút térfelfogástól az, hogy nem a tér egy létező (kész) darabját/részét foglalják el/töltik ki a dolgok és az események, hanem a hely megjelölésével, a dolog vagy esemény lokalizációjával *egyidejűleg jön létre az elkülönülő és azt követően vizsgálható térelem is*. A tér mint lehetőségfeltétel nem közvetít mást (hatásmechanizmus) a dolgok felé, csupán azt, hogy minden alkotóeleme egyedi, és az együttlétezők ilyen módon léphetnek kapcsolatba egymással.¹⁰¹ Nem a külső térnek van „hatóereje” a cselekvéseinkre, hanem az együttlétezők relációi működnek, azok felismerése gyakorol hatást. (E gondolatmenetet részletesebben kifejtem a 10. fejezetben.)

¹⁰¹ Az én koncepciómban a mozgásra, a kapcsolat kialakítására nem a már betöltött tér ad lehetőséget, hanem sokkal inkább a megjelenő terek közötti vákuumszerű köztes tér.

9.2. Objektív anyagi és társadalmi terek marxista dialektikája és a strukturalista térszemlélet

Mivel Marxnak és Engelsnek nem volt explicit térkonceptiója, elég nehéz rekonstruálni a marxista térfelfogást. Többnyire a marxisták által képviselt és széles körben alkalmazott különféle koncepcióból kísérlehetjük meg a lényegének a megragadását, amiből számos nehézség következik. Más koncepcióktól való megkülönböztetést, a marxista jegyek meghatározását nehezíti, hogy jelentős részben marxista gondolatokra épültek a későbbi posztista (és korábbi) teóriák, és másrészt képviselőik folyamatosan integrálták koncepcióikba az új eredményeket. A marxista geográfia fő sajátosságainak tartom a dialektikus materializmushoz való elköteleződést, a strukturalista gondolkodást és a baloldali politikai aktivizmust (a kapitalista társadalmi rend kritikáját és a megváltoztatására irányuló cselekvést).

A marxista (marxizáló) térértelmezések is alapvetően a szubjektum-objektum, a társadalom-természet modernista kettősségében gondolkodnak, de már *nemcsak természeti, hanem társadalmi terekkel is számolnak*.¹⁰² Feltételezésük szerint egymástól elkülönül és számunkra elkülöníthető a természeti és a társadalmi létszféra. *A természeti tér adja azt a fizikai keretet (hátteret), amelyben kibontakozik a társadalmiság.* A két létszféra közül az anyagi, a természeti oldal a meghatározó a szubjektum és a társadalom egésze számára, de közöttük dialektikus kapcsolat van. A termelési viszonyok összessége mint szuperstruktúra („alap”) determinálja a társadalmi „felépítményt”, amely visszahat az „alapra”. A mindenkor adott anyagi, a természeti terek (törvények) a meghatározóak (természeti hatóokok) a társadalmi terek számára. Az autonóm módon létező fizikai világ és a társadalmi szféra kapcsolatát úgy is meg szokták jeleníteni, hogy a társadalmi terek rávetülnek a természeti/fizikai tájakra/területekre (belső és külső terek). Tehát e nézetrendszer a tőlünk függetlenül létező (abszolút) fizikai tér és a benne/rajta élő és cselekvő társadalom kettősségére épít. A földrajz áldiszciplinái közül a természetföldrajz elsősorban a fizikai, a társadalomföldrajz pedig a társadalmi relációkat vizsgálja, és e kettősség (dualitás) mind a mai napig fennmaradt. (MASSEY 1999; MURDOCH 2006)

¹⁰² A marxizmus talán az első olyan filozófia, amelyik a tudást, a tudományt társadalmilag konstruálnak tekinti, így megágyazott számos későbbi felfogás, például a konstruktivizmus számára.

E duális térfelfogás (magyarázat) alapja, hogy léteznek objektív fizikai (ami eleve adva van, természeti, reális) és az emberek (szubjektumok) által létrehozott társadalmi terek („második természet”), amelyek egyaránt az objektív empirikus valóság részei. Az emberektől függetlenül létező és megismerhető objektív fizikai terek és a hasonló elvek és módszerek alapján megismerhető *objektív társadalmi-gazdasági struktúrák által alkotott társadalmi terek* kapcsolódása, egymásra gyakorolt hatása, dialektikája kiemelt vizsgálati szempont. E felfogás – véleményem szerint – az abszolút térfelfogás kiegészítése a *hasonló módon létező és ható dologszerűen kezelhető társadalmi terekkel*. A mindenkor létező társadalmi tér, a szuperstruktúra az egyéni emberi cselekvések abszolút kerete. Csak akkor van értelme a társadalom és a tőle független fizikai tér kapcsolatáról beszélni, ha a teret szubsztanciának tételezzük fel. (URRY 1990:128–129.) „A teret tehát társadalmi és természeti szférára bonthatjuk” (TÓTH 2003), és amilyen tisztán csak lehet, megkülönböztetendők az adott és a társadalmilag létrehozott („kreált”) terek. (SOJA 1989:79.). E felfogás a társadalmat is nyers tények (demográfiai, etnikai, gazdasági stb.) segítségével izolálja, strukturálja, adja meg csoportjaik területi mintázatait. A személyek és a társadalmi osztályok vagy csoportok úgy töltenek be pozíciókat a (kapitalista) társadalmi térben (struktúrákban), mint a tárgyak az abszolút térben. Képviselőik azt vizsgálják, hogy a különféle társadalmi jelenségek a sajátos jellemzőik alapján miként oszlanak meg/el a térben. A társadalmi tér, a struktúrában elfoglalt hely – a természeti környezethez hasonló módon – hatótényezőként, rendezőelvként való felfogása az abszolút tér ideájához áll közelebb.

Engels (1948:37.) a materiális világ elsődlegességét hangsúlyozza *Anti-Dühring* című művében, amikor kifejti, hogy a matematikai és az alak fogalma is a „külső világból eredeztethető”. Lenin (1954a:181., 177.) élesen elválasztja egymástól a materialista és az idealista gondolkodást: „A tér és az idő tana elválaszthatatlanul összefügg azzal, hogy miként oldjuk meg az ismeretelmélet fő kérdését: vajon a testek és dolgok képmásai-e érzeteink, vagy pedig a testek érzeteink komplexumai?” „... a dolgok vagy testek nem egyszerű jelenségek, nem érzetkomplexumok, hanem érzeteinkre ható objektív valóságok, éppúgy a tér és idő sem pusztán a jelenségek formája, hanem a lét valóságos, objektív formája.” Tehát a következőes marxisták az idealista tanokkal szemben hangsúlyozzák a tér tudatunktól függetlenül létező objektív

jellegét, ami nem a kanti *a priori*, hanem az *objektív anyagi valóság* megtapasztalásából eredeztethető (*a posteriori*).

A *klasszikus dialektikus materializmus* térfelfogása (általában materialista karteziánus felfogás) szerint *a tér és az idő az anyag objektív, reális (valóságos) létezési formája*, amelynek lényege a mozgás. (ENGELS 1952:245.) „Nincs semmi a világon csak a mozgásban lévő anyag, a mozgásban lévő anyag pedig nem mozoghat másképp, mint a térben és időben.” (LENIN 1964:160.; vesd össze HEGEL 1977: a tér és az idő lényege a mozgás.) Az anyag maga formálja saját terét, maga terjed ki és végez önmozgást. (LENIN 1954a; arról nem ír, hogy ez a mozgás egy tartályszerű térben történik-e.) „A tér fogalma kifejezi a dolgok egymás mellett létezését és egymástól való elkülönültségét, a dolgok kiterjedését és egymáshoz viszonyított elhelyezkedésük rendjét.” (KONSZTANTYINOV 1963:120., a szerző Leibniz koncepcióját egyeztette össze a történelmi materializmussal.) A „... tér és idő elmélete az anyag létezési formáinak az elmélete. [...] Az anyag kiterjedésének és mozgásának a tér és idő a formai hordozói.” (PÁL 1964:413–414., karteziánus koncepció.) A térbeli kiterjedés (*prosztnyirányije*) minden tárgy objektív tulajdonsága, az anyagi természetű tárgyak/dolgok kitöltenek egy térfogatot, a kitöltött térfogatok közötti űr/tér pedig az anyag, a tárgyak mozgásának feltétele. „A tér az anyag olyan létformája, amely döntő feltétele az anyagi jelenségek együttlétezésének, lényegében és tulajdonságaiban visszatükrözi a mozgó anyag jelenségei, állapotai együttlétezésének bizonyos általános törvényszerűségeit.” (SZVIGYERSZKIJ 1959:86.) A tér nem a newtoni értelemben abszolút, hanem „A tér és az idő abszolút azért, mert a mozgó anyag valamennyi formájának létezését illetően egyetemes elengedhetetlen jellegűek, és csak annyiban viszonylagos, hogy konkrét természetében és tulajdonságaiban függenek a mozgó anyag általános természetétől és tulajdonságaitól...” (SZVIGYERSZKIJ 1959:50.) A klasszikus marxista lenini teóriából (LENIN 1954b) egyet tudok érteni két kiragadott megállapítással: „minden térbeli” és „a tér és az idő előfeltételezi a dolgokat”.

Egyre több filozófus, szociológus, majd társadalom-földrajzos közelítette meg a teret társadalmi jelenségként is. E folyamatban különösen jelentős volt a marxizmus térelméleti vonatkozásainak kidolgozása (Manuel Castells, David Harvey, Henri Lefebvre, Doreen Massey, Edward Soja stb.). Lefebvre és az ő nyomán sokan elsősorban a társadalmi terekről állították azt, hogy „társadalmi termék”. (Vesd össze

azzal az állítással, hogy minden térről való tudásunk társadalmi termék. Lefebvre ezt a megközelítést nagyon helyesen idealistának tartotta.) Bemutatták, hogy például az ipari termelés sem egyszerűen materiális, hanem elsősorban társadalmi folyamat. Azért éppen olyanok a térbeli (társadalmi) folyamatok, mert *a mindenkori társadalmi berendezkedés éppen azt eredményezi* (társadalmi determinizmus). A város elsősorban „városi társadalom”, ami az industrializáció és nem a fizikai környezet terméke (LEFEBVRE 1970/2003). A „tér termelése” és kontrollálása is a kapitalista termelési mód *kisajátítási eszköze*. A mindennapi gyakorlatban a tér és annak percepciója is a társadalmi összefüggéseknek megfelelően alakul.

A fizikai tértől elkülönül a történelmileg meghatározott társadalmi (gazdasági) tér, de az is az objektív törvények szerint működő *valóság része*. *A társadalmi tér társadalmi produktum, amely dialektikus kapcsolatban van a konkrét, materiális/fizikai térrel.* (LEFEBVRE 1991) A társadalmilag létrehozott tér megjelenik a konkrét (fizikai) térben és az emberek és csoportjaik közötti viszonyokban. A társadalmi tények is dologszerűen kezelhetők. Lefebvre (1991) nézetrendszerében is az „elsődleges alap” a fizikai vagy természeti környezet, és erre az alapszatra *vetítődnek rá* a különböző rétegek és bonyolult hálózatok, amelyek materiális formában is megjelenhetnek (például utak). A társadalmi térstruktúrák magyarázatához hozzátartoznak a társadalmi interakciók, a hatalmi effektusok és a diskurzusok egyaránt. *A társadalmi tér absztrakt*, de mégis valóságos tér, amelyet *társadalmi, politikai erők formálnak*, alakítanak, és társadalmi kapcsolatokat, viszonyokat fejeznek ki. *A társadalmi tér társadalmi képződmény*, a téralkotás folyamata politikai folyamat, és az így létrehozott tér már eszköze a későbbi „tértermelésnek”. Minden társadalmi berendezkedés (termelési mód) saját képére formálja a teret, így a társadalmi berendezkedés megváltozása alapvető térbeli változásokat is eredményez.¹⁰³ Ez fordítva is igaz: „Az élet megváltoztatásához [...] először meg kell változtassuk a teret.” (LEFEBVRE 1991:190.) A marxizmushoz hűen Lefebvre a társadalmi tér alakításában döntő szerepet tulajdonít a termelési módnak, amely meghatározó a munkaerő és a termelési viszonyok újratermelésében. (Az európai új regionalizmus mint szakpolitika ugyanezek az elveken alapul, és vannak jeles magyar követői is.)

¹⁰³ Az 1945-ös és 1990-es rendszerváltás is átrajzolta a gazdasági teret, átértékelte a településeket, a régiókat.

A teret társadalmi jelentéssel, funkcióval a társadalmilag létező ember ruházza fel, de az *alap a fizikai/materiális tér*. Castells (1977) – egy korai munkájában még szigorúan ragaszkodva a marxi logikához – kifejezetten olyan *materiális terméknek* írja le a teret, amely a kultúra és a természet (fizikai valóság) interakciójából ered. Későbbi kötetében kifejti (CASTELLS 2005), hogy például a hálózati társadalom absztrakt áramlási terének *materiális alapja* az elektronikus impulzusok, a készülékek, a távközlési és műsorszórási rendszerek és az elit topológiai lakóhelyei. Harvey (1973) rámutat arra, hogy *a térstruktúra (például urbanizáció) mélyebb társadalmi és termelési struktúrák kifejeződései*. A marxista térszemléleten alapuló területi vizsgálatokban mindvégig megmarad a fizikai, a materiális valósághoz, a földrajzi környezethez való kötődés.

Az alapvetően duális marxista szemlélet Lefebvre (1991) hatására harmadik „dimenzióval” is kiegészült, a dialektikát felváltotta a trialektika:

- a *materiális fizikai tér*, amelyet érzékelünk, empirikusan megismerhetünk, feltérképezhetünk (*l'espace perçu*);
- a *mentális tér* (*l'espace conçu*, térreprezentáció, az észlelt tér ideái, konceptualizált tér);
- a *megélt (társadalmi) tér*, (*l'espace vécu*) a reprezentáció terei: komplex szimbólumok, amelyek befolyásolják a téralkotást. Ebben egyesül az előző kettő.

A lefebvre-i „társadalmilag termelt” tér trialektikus koncepciója vált általánossá a társadalomtudományokban, a későbbi elméleteket e gondolatok inspirálták, sokan ezek mentén haladtak tovább. (CASTELLS 2005; HARVEY 1990; MASSEY 2005; SOJA 1989 stb.). Soja (1996) ezt a következőképpen adaptálta: az *elsődleges* terek a materializált kapcsolatok, a *másodlagosak* a terekről kialakított képek és a *harmadlagosak* a mindezeket felölelő megélt terek. A „harmadik tér” koncepciójával meg szeretne volna haladni a korábbi bináris gondolkodást, és minden valóságos és szubjektív, materiális és szimbolikus teret ebbe egyesített. Valójában megtartotta a társadalmi-területi kettősséget, a *társadalmi-területi dialektikát* mint két külön létező egymásra hatását. Könyvében erre külön fejezetet szentelt. (SOJA 1989:3. fejezet) A társadalmi és a területi kapcsolatok kölcsönösen hatnak egymásra, függnék egymástól. A tér politikai szerveződése társadalmi kapcsolatokat tükröznek, és az visszahat a térre, annak

szerveződésére. De ez a dialektika már nem klasszikus marxi historicizmus vagy a hegeli tézis-antitézis-szintézis mechanizmusa, hanem központjában a társadalmi lét térbelisége áll.

A fizikai-társadalmi tér kettőssége mellett több marxista (Louis Pierre Althusser, Manuel Castells, David Harvey, Henry Lefebvre, Edward Soja stb.) és általában a pozitív tudományfelfogás képviselői (például Hagett 1965) az objektív (valóságos, materiális, kiterjedéssel bíró anyaggal kitöltött) és a szubjektív (mentális, az ember által interpretált szubjektív) terek megkülönböztetését és e különbségtételből eredő másként való kezelésüket kiemelten fontosnak tartják.¹⁰⁴

A *kritikai földrajz neomarxista térszemléletében* a kapitalista gazdasági-társadalmi tér uralja, sőt kolonizálja a „mindennapi élet tereit” (Lefebvre), azaz a helyeket. A kettő közötti aszimmetria a „dialektikus kapcsolatban” úgy változhat meg, ha helyben (*bottom-up*) ellene cselekednek a kapitalizmus nem kívánt folyamatainak. A kortárs feminista térértelmezések is e logikai mederben haladnak. Bemutatják, hogy a kapitalizmus maszkulin tereket hoz létre, és olyan kulturális, nyelvi, intézményi stb. változtatásokat javasolnak, amelyek megszüntetnék ezt a nemkívánatos aszimmetriát.

Az ELTE Regionális Földrajzi Tanszéke mint a hazai regionális tudományi iskolák egyik meghatározó kiváló műhelye, a belső és a külső tér dualitására, a kettő megkülönböztetésére és a köztük lévő kapcsolatok feltárására teszi a hangsúlyt. (NEMES NAGY 2009:88.; *Regionális tudományi kislexikon* 2005:4–5. és 12.) A külső háromdimenziós földrajzi térben van jelen a „... lokalizáció, a földi (földrajzi) térhez kötés momentuma. [...] Jellemzően e külső tereket elemzi a területi kutatás, amelyben a jellegadó vizsgálati alapot, a megfigyelési egységet a lehatárolt térrészek (területek, térségek, régiók, települések) képezik.” (NEMES NAGY 2009:88.) A „belső terek” a földrajzi lokalitástól függetlenül is létező társadalmi terek (például politikai, gazdasági) földrajzilag lokalizálódnak, rávetülnek a külső, az abszolutista térértelmezéshez közel álló földrajzi terekre. (Lásd *A belső és külső tér modelljét*: NEMES NAGY 2009:89 3.1.

¹⁰⁴ Ismeretelméleti megközelítésben e megkülönböztetés létjogosultságát vonhatjuk kétségbe. Mint korábban tárgyaltam, már a szofista filozófia kimondta, hogy minden dolognak mértéke az ember, azaz éppen az a tényszerű, hogy a különböző létünkől fakadóan másként tekintünk a világra. Természetesen ez nem mond ellent annak, hogy mindannyian ugyanazon világ részei vagyunk, annak hatása alatt élünk, történeti, társadalmi létezők vagyunk, így elkerülhető a végletes szubjektivitás.

ábra)¹⁰⁵ (E lehetőség elfogadása Szabónál [2008:67.] problémaként jelenik meg a térszerkezet értelmezésénél.)

Több európai intézmény is e duális marxista szemléletet képviseli. A CEMAT meghatározása szerint a *területi tervezés* a gazdaságpolitika, a szociálpolitika, a kulturális és ökológiai politika *földrajzi vetületével* foglalkozik. (CEMAT 1983) Az európai új regionalizmus is ezekre a marxista lefebvre-i elvekre épül. Az érvelése szerint megváltozott a gazdaság, a termelési mód (alap), így annak földrajzi vetülete, adekvát területi szintje is más, ezért a politikai stratégia része a regionalizmus (felépítmény), ami visszahat gazdaságfejlesztésére (dialektika).

A duális vagy trialektikus marxista térfelfogással szemben más térfelfogások a társadalmi tereket sem tekintik önmagukban létezőknek, amelyek objektív módon „külső” hatóokként működnek, hanem maguk az egzisztenciálisan létrehozott társadalmi kapcsolatok alkotják azokat. A különböző létezőket és cselekvőket a köztük lévő kapcsolatok integrálják egy térbe.

A marxista térelméletek strukturalista elméletek is. *A strukturalizmus* – leegyszerűsítve – *az átfogó rendszer és elemeinek kölcsönhatásában való gondolkodást jelenti*. Ez a paradigma jól rezonál a térelméleti alapproblematikákra is (például tér/hely és elemeinek a viszonya). A különböző tényezőcsoportok (elemek) közötti állandósult relációk (például távolságok, közelségek) adják azt a viszonylag stabil struktúrát, amelynek keretei között azok az események és cselekvések megtörténnek, amelyek újratermelik a struktúrát. A térelméletben bármilyen összekapcsolódó elemek lehetnek (emberek, embercsoportok, tárgyak, tudás, intézmények és ezek hibridjei) a struktúrák alapvető építőkövei. A strukturalista elméletek feltételezik *a struktúrák tartós létét (ontológiai előfeltevés) és hatását*, de kevesebb figyelmet fordítanak azok létrejöttére.

A strukturalizmus elindítójának sokan a svájci nyelvészt, Ferdinand de Saussure-t tartják. A strukturalista mozgalom atyja mégis a belga születésű francia szociológus, antropológus Claude Lévi-Strauss („meghatározóak a generatív mechanizmusok”). A földrajzba és a térelméletekbe a strukturalizmus elsősorban a marxista társadalomelméleteken keresztül került. Az 1950-es, az 1960-as és még az 1970-es

¹⁰⁵ „*Külső tér*: Az abszolutista térfelfogásból [...] levezethető, háromdimenziós tér, földrajzi, földi tér, vagy környezet, amely tartályszerűen körülvesz, s minden anyagi létezőt magában foglal. Az egyes entitások a lokalizálás útján kapcsolódnak a külső térhez, az egyes helyekhez. A külső tér analóg fogalmának tekinthető a fizikai tér.” *Regionális tudományi kislexikon* 2005:12.

években is legfőképpen a marxizmus (kritikai politikai gazdaságtan) jelentette a társadalomelmélet képviselőjét a földrajzban (lásd erről bővebben az 5. fejezetben), így a realizmus, az empirizmus, a strukturalizmus meghatározó ideológiává vált a társadalomföldrajzban.

A marxi ideák alkalmazása a földrajzba és általában a tértudományokba áttételeken keresztül, elsősorban a közgazdaság-tudomány (például Manuel Castells) és a szociológia (struktúra-, a strukturalizációs elméletek: Anthony Giddens, Louis Pierre Althusser, Pierre Bourdieu) közvetítésével került. Ezért a középpontba az embercsoportok (osztályok, genderek stb.) szerinti tagozódás és a közöttük lévő viszonyok kerültek. A meghatározó keret, a *szuperstruktúra* a tulajdonosi viszonyok által meghatározott *termelési mód*. A strukturális jellemzők a kapitalista termelési mód szükségszerű velejárói.

A marxizáló elméletek egyben *strukturalista nézetek* is. A meglévő meghatározó struktúrák (például a kapitalista termelési mód) hatnak a területileg szituált társadalmi aktorokra, és ezek a struktúrák megjelennek a megragadható fizikai térben is (például szegregátumok). A kapitalista termelési mód *térbeni projekciója a város*, amely a társadalmi harcok elsődleges színtere is. (CASTELLS 1977; HARVEY 1973) Manuel Castells osztja az althusseri koncepciót, hogy *a tér elemzése a társadalom, a gazdaság, a politikai rendszer vizsgálatát jelenti*. (CASTELLS 1977:126.) A kritikai földrajz alaptézise is az, hogy a kapitalizmusban *a termelési viszonyok alakítják a teret*, és e folyamat területi fókusza a város. A struktúra a belső kapcsolatok rendszere, amely a kapitalizmus belső működési szabályainak megfelelően alakul. (HARVEY 1973) Egyidejűleg számos struktúra létezik, de ezek között az anyagi újratermelés az alapvető. *A kapitalista ipari társadalom határozza meg az urbanizációt, hozza létre a társadalmi-gazdasági újratermelés rá jellemző tereit*. Az egyenlőtlen fejlődés és a centrum-periféria viszony (duális struktúra) is szükségszerű következménye a kapitalista termelés törvényszerűségeinek.

Már-már közhelyszerűen citált marxi tézis, hogy „az ember a társadalmi viszonyok összessége”. „A strukturalizmus és a funkcionalizmus is erősen hangsúlyozza a társadalom egészének az elsőbbségét az egyes részekkel szemben.” (GIDDENS 1984:1.) Azaz az ember számára meghatározó a társadalmi rendszerben (struktúrában) elfoglalt helye. Giddensnél *a struktúra a cselekvők interakcióiban*

használt szabályokat és forrásokat (rules and resources) jelenti. A szabályok azok a metodológiák és általánosítható szabályok, amelyek részét képezik a tudáskészletüknek, és amelyek hatással vannak a cselekedeteikre. A források azokat a materiális javakat és szervezeti kapacitásokat jelentik, amelyek szükségesek a cselekvésekhez. A duális marxista strukturalizációs elméletekben a struktúra (alapvetően a kapitalista termelési viszonyok) az elemek, a részrendszerek felett áll, *azoktól függetlenül objektíve létezik, és azokra hatást gyakorol* még akkor is, ha nem ismerjük fel ezeket a hatásokat. Azaz a társadalmi-gazdasági struktúrák (ha áttételeken keresztül is) determinisztikus hatóokok, az azokban elfoglalt hely („struktúra-ágens”) előnyöket és hátrányokat testesít meg. „A térstruktúra a tevékenységek, a cselekvés kontextusát alkotja, és mint bizonyos célok elérésére felhasznált eszköz vagy bizonyos célokat megghiúsító akadály kap jelentést.” (BENEDEK 2000:141.) A gyakorlatban a rendszer egészét, a struktúrákat viszonylag *tartós külső adottságként, valamilyen rendszertípusú elvárásként* (norma, törvényszerűség) kezelik, ami befolyással van az alkotóelemek lehetőségeire, orientálja vagy korlátozza azokat. Például többek között ezeket a praktikus külső meghatározó kereteket fogalmazhatjuk meg a SWOT-analízis – a lehetőségek (O – *opportunities*) és a veszélyek (T – *threats*) között – vagy a PEST- (PESTEL-) vizsgálatok során. Számba vesszük azokat a tényezőket, amelyekre nem vagyunk közvetlen hatással, de számolnunk kell velük.

A klasszikus marxizmus egyoldalú történetiségével szemben a 20. századi strukturalisták megkísérelték összeegyeztetni a teret az idővel, a földrajzot a történelemmel, a narratívák helyébe a struktúrát, a diakrónia helyébe a szinkróniát helyezték. Elsősorban az *egyidejűleg létező dolgok és történések egymásra hatását kutatták*, ezzel inkább a teret helyezték vizsgálódásaik középpontjába, mint az időt. A struktúra mint hatóok (*causa efficiens*) úgy fejt ki hatását, hogy „... az egész minden eleme [...] azonnali kapcsolatba áll egymással”. (ALTHUSSER–BALIBAR 1970:94.) Tehát nincs időbeni egymásutánosság, és ebben az értelemben *a struktúrákat (tereket) zárt rendszerekként gondolták el*.

Anthony Giddens strukturációs társadalomelméletében a tér és az idő kiemelt *szintagmatikus* szerepet kapott. A *struktúrák* a cselekvések *téridőszabályai*,¹⁰⁶ amelyek Giddensnél sem valóságosan léteznek. (GIDDENS 1984; BERGER 2013) A társadalmi

¹⁰⁶ Elméletben a lehetséges létezési módok.

rendszer a társadalmi viszonyok, kapcsolatok strukturációs szabályok szerinti konkrét (aktuális) térbeli elrendeződését jelenti. Giddens szerint (1984) a társadalmi struktúra az *ismétlődő cselekvések eredménye és egyben médiuma*, a tér a társadalmi interakciók kontextusa, hatását nem közvetlenül érzékeljük. A téridő nem valami megfogható dolog, hanem „strukturáló tényező”, amely hozzájárul a társadalmi gyakorlat megjelenéséhez és újratermeléséhez. A társadalmi gyakorlatot leképező struktúra „kényszerek forrása”, a társadalom és a társadalmi gyakorlat „szerveződési elve”, amely összhangban van a téridő-megkülönböztetésekkel. A strukturáció egy folyamat, amely során a különböző társadalmak szerkezeti tulajdonságai folyamatosan megjelennek és kifejezésre jutnak a mindennapi cselekvésekben, és megfordítva, ezek a mindennapi cselekvések hozzák létre a társadalmi struktúrákat.

Ha eltekintünk attól, hogy Giddensnél a struktúra megjelenik mint külsődleges hatóok, akkor már nincs olyan nagy különbség a posztstrukturalista, konstruktivista megközelítéstől. A struktúrákat a térben és időben ismétlődő és intézményesülő cselekvések hozzák létre, amelyek lehetővé teszik és korlátozzák az újabb cselekvéseket. Némi ellentmondást vélhetünk felfedezni abban, hogy Giddens ezeket a téridőszabályként megjelenő struktúrákat gyakran időtől és tértől függetlenül értelmezi és kezeli (GIDDENS 1984:25.; BERGER 2013), pedig ezek tér- és időbelisége a konstituáló cselekvésekkel együtt folyamatosan változik. A mindennapi élet cselekvéseiből épülnek fel az absztrakt struktúrák, de ezek a „szabályok” nem bírnak önálló léttel, „immanens[ek] a cselekvők és a cselekvés számára”. (BERGER 2013:29.) Az egyéni cselekvések és a struktúra kölcsönösen és folyamatosan konstituálják egymást. A „struktúra médiuma és eredménye a viselkedésnek” (GIDDENS 1984), az emberi cselekvések hozzák létre azt a struktúrát, amely egyben *a gyakorlati tudat része*. Ugyanakkor az egyéni cselekvések által kialakuló struktúra létrehozása nem célja a cselekvőknek, intencionalitásuk nem erre irányul. Legtöbb esetben nincs teleologikus kapcsolat a cselekvés és a struktúra között. Kivétel, amikor kimondottan valamilyen strukturális változást akarunk elérni (például településhálózat-fejlesztési terv megvalósítása során).

Mészáros (2000:25.) így ragadja meg a lényegét: „A térszerkezet valójában állapot, de egyben az a mód is, ahogyan a működő természeti és társadalmi folyamatok megszervezik, elfoglalják, kitöltik a teret.” Az elrendeződés, a térszerkezet utal a téri

létezés megjelenési formájára és létezési módjára, ami adott pillanatban a cselekvés alapja, kerete is. A struktúra hat az őt létrehozó gyakorlatra. „Miközben az emberek történelmet alkotnak és helyeket hoznak létre, a történelem és a helyek alakítják az embereteket.” (PRED 1985:8.)

Pierre Bourdieu más fogalmakkal dolgozik, mint Anthony Giddens, de az általa megfogalmazott „működési mechanizmus” nagyon hasonló. A kabil társadalomban elvégzett vizsgálataiban ugyanazt a jelenséget (hatásmechanizmust) mutatta be. Az emberek fizikai (geográfiai) és a társadalmi rendszerben elfoglalt helyzete meghatározó számukra, működik valamiféle társadalmi kényszer. Az emberek lehetőségei és tényleges cselekedetei nem (csak) az autonóm egyének racionalitásával, intencionalitásával magyarázhatóak, hanem *az objektív struktúrák és a szubjektív konstrukciók bonyolult kölcsönhatásával*. Bourdieu (1977; 2002) a társadalmi mezőket objektív létező struktúráknak tartja, amelyeket „... nem mi teremtünk, amelybe beleszülettünk”, amelyeknek vannak működő erői, „játékszabályai”. Az univerzálissá vált partikuláris értékek követése haszonnal is járhat. A struktúrában elfoglalt hely (társadalmi közelség, távolság, osztályhoz való tartozás) ismerete alkalmas az előrejelzésre, a „jóslásra” is. (Ezt más oldalról igazolták [BARABÁSI 2010] vizsgálataiban és előrejelzései.) A bourdieu-i mezők mint a társadalmi (pozíciók közötti) viszonyok összessége alkotják a társadalmi tereket.

A struktúrák és azoknak az elemekre gyakorolt hatásai különbözőek lehetnek az őket alkotó konkrét elemektől, azok működésétől és törekvéseitől függően. Például egy helyi piacra termelő, ott monopolhelyzetben lévő kisvállalkozás (például pékség) világpiaci (strukturális) függősége nyilván kisebb, mint egy autóipari beszállítóé, akinek globálisan kell versenyképesnek lennie. Egy kistelepülés, egy kis helyi társadalom számára keményebb strukturális meghatározó tényező a településhálózatban elfoglalt hely, mint egy metropolisz számára, amely maga is aktívan alakítja a relációkat, önmagában képes megváltoztatni a struktúrákat. Tehát a különféle létezők és azok relációinak rendezettsége, elrendeződése, térstruktúrája különböző hatással van a különböző elemekre. Amikor feltérképezünk, leírunk egy-egy struktúrát, akkor azt a kiválasztott szempontok, célok alapján tesszük, és a sokoldalú tér egyik szeletét mutatjuk be. A „beválasztott” szempontokat tudjuk értékelni, megváltoztatási igényeinket abban a struktúrában tudjuk jelezni.

Tehát strukturalista nézőpontból (Anthony Giddens, Claude Lévi-Strauss, Pierre Félix Bourdieu és mások munkássága alapján) állíthatjuk, hogy az egészben, a (tér)struktúrában elfoglalt pozíció befolyással van az egyének cselekvésére, a konkrét helyekre/eseményekre/értelmezésekre, a kialakult struktúrák (szabályok, feltételek) – ha különböző mértékben is – hatnak azok működésére és lehetőségeire. „A társadalmi élet téridőstruktúrája meghatározza, hogy a társadalmi cselekmények és viszonyok (beleértve az osztályviszonyokat) anyagi formában miként jöhetnek létre, miként válnak konkrétta.” (SOJA 1989:129.)

A földrajzi, a fizikai térstruktúra sem determinálja teljes mértékben az emberi cselekvéseket. Ezt jól világítja meg de Certeau (1984) példája: a városi tér is inkább csak lehetőséget teremt a sétára, mint egyértelműen meghatározná azt. A séta és a városi terek között olyan a kapcsolat, mint a beszéd és a nyelv között. Csak első látszatra tűnik úgy, hogy a nyelvtan teljes egészében determinálja a beszédet. A séta ugyanolyan kreatív játék, mint a szavak használata. Nem tudunk átmenni a falakon, de óriási az útvonalak variálhatósága. A szélsőséges strukturalista nézetekkel szemben hangsúlyozandó, hogy *a meghatározottság nem direkt és nem egyértelmű*. A hétköznapi ember mozgásterét ugyan behatárolja az adott természeti és társadalmi rendszer, amelyben él, mégis *képes a fennálló rendszert sajátos módon alkalmazni és alakítani a cselekvései során*. (DE CERTEAU 2010) Az egyén, a helyi közösségek, a nemzetek cselekvési szabadsága attól függ, hogy mennyiben képes legyőzni ezt a meghatározottságot. A társadalmi cselekvők mindennapi „harcában” alakul maga a struktúra is. Bourdieu is megfogalmazza, hogy a társadalmi mezőknek (téregységek) relatív önállóságuk van a társadalom egészével (makroterekkel) szemben. Az „objektív struktúrák” nem direkt módon hatnak, hanem a szokások, az elvárások megváltoztatásán keresztül. Az egyének ezeket követve megerősítik, újrakonstruálják a makrostruktúrákat. De mindjárt hozzátesszem, hogy meg is változtathatják azt.

Dodgshon (1998:11.) felhívta arra a figyelmet, hogy a társadalomföldrajznak nagyobb távolságtartással kellene lennie a strukturalizációs elméletekkel szemben. Különösen nem tartja helyesnek azt, ahogyan az a társadalomföldrajz általános metodológiájává vált. A strukturalizmus legfőbb hiányossága, hogy nem ad kielégítő választ arra sem, hogy a struktúra miként jön létre, és miként működik, miként jut érvényre a napi gyakorlatban. Megválaszolandó kérdés, hogy a struktúra, a hierarchia a

gyakorlatban hogyan működik, melyek a közvetítő eszközök. Az általános rendező elveket lebontva sohasem jutunk el az egyediig, a konkrét egyedi létező az csak a maga specifikus létében ragadható meg és ismerhető meg. A hatóokként is funkcionáló strukturális rend mindig „általános szabályokat” közvetít, a helyi, az egyedi pedig ehhez képest szabálytalanul működik. Az emberek, az autopoietikus, területileg elkülönülő rendszerek az általános szabályok tudatában egyedileg (szubjektíven) cselekednek. Például a tízparancsolatot vagy a törvényeket az emberek általában betartják, mégis vannak egyének, illetve esetek, amikor másként cselekednek, mindig vannak közösségek, amelyek másként értelmezik azokat. Minél nagyobb a rendszer, annál általánosabbak a „törvényei”, és annál áttételesebben hatnak.

9.3. Relacionális terek, interpretatív posztstrukturalista térszemlélet

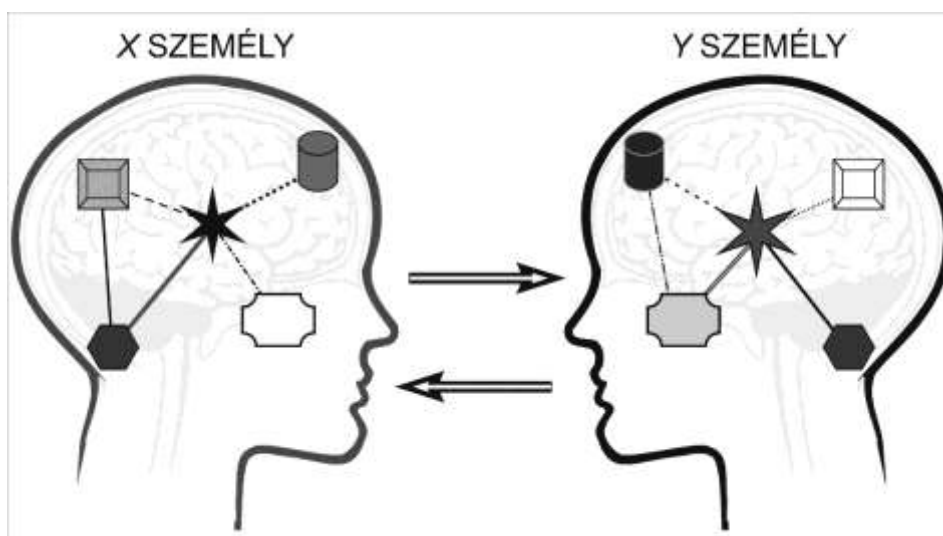
A relacionális térkonceptió nem köthető egy jól elkülöníthető iskolához, sokan (posztmodernek, marxisták, posztmarxisták, új materialisták stb.) beépítik saját elméleteikbe. Vannak, akik még azt sem tartják szükségesnek, hogy határozottan elkülönítsük a relatív tér fogalmától, akár szinonimaként is használják a két fogalmat. Még azzal is találkozhatunk, hogy megkísérlik beilleszteni az abszolút tér koncepciójába, azzal érvelve, hogy a helyeket betöltő entitások között is léteznek relációk, relatív viszonyok, amelyek a hagyományos tudományosság talaján akár kvantitatív eszközökkel fel is tárhatóak (az erről szóló vitát lásd később a fejezet végén). Véleményem szerint *a relacionális térkonceptió ontológiai, ismeretelméleti és módszertani szempontból is jelentősen különbözik* az előző két fejezetben tárgyalt abszolút és marxista térfelfogásoktól. Az alapvető különbség az, hogy maguk az entitások a relációikkal hozzák létre az állandóan változó tereket, amelyeket az adott kontextusoknak megfelelően különféleképpen interpretálunk.

Már a sztoikus filozófia felhívta arra a figyelmet, hogy a testek helyzetére nem valami külső úr vagy tér (amiben vannak a dolgok) tulajdonságai hatnak, hanem saját természetük. A világot nem valami külső erő tartja össze, hanem a belső kohézió (*hexisz*). Nincs mindentől függetlenül létező lent és fent vagy egyéb dimenzió. Mára egyre szélesebb konszenzus mutatkozik abban is, hogy nem az abszolút térben vannak a tárgyak, az emberek, történnek az események, hanem sokkal inkább fordítva van: a

dolgok, az események, az ideák és a közöttük lévő relációk (kapcsolatok, viszonyok, vonatkoztatások) alkotnak különféle tereket,¹⁰⁷ és az így létrejövő kontextusban értelmeződnek. *Nem egy abszolút térben élünk, hanem egy relacionális hálózat részeként, amely (szubjektív) értelmezés tárgya.* A tér az rend és viszony (Leibniz). *Nem a térben jön létre a világ, hanem a világ hozza létre a teret,* alkotja meg a konkrét helyeket. Foucault (2000:149.) ezt úgy fogalmazta meg, hogy nem üres térben élünk, hanem viszonyok által meghatározott, egymásra vissza nem vezethető, *egyedi és heterogén szerkezeti helyeken.* „... a teret gyakran hálózatok és relációk termékeként gondolják el, ellentétben a korábbi topográfiával, amelyben a területiség volt a domináns.” (AMIN et al. 2003:6.) A tér(bel)iség (*spatiality*) kifejezés az emberek és a nem emberi tényezők összekapcsolódására, kölcsönhatására, a relációk elrendeződésére utal. Nincs mindent magába foglaló megragadható (számunkra kezelhető) totális tér, de fel tudjuk tárni a világnak az egymással összefüggésbe hozható részeit. A terek tanulmányozása során a pontszerűen elhelyezkedő elemek, egyenesek, síkok, a különféle (geometriai) elrendeződések formális vizsgálata helyébe egyre inkább a különféle *összekapcsolódások és viszonyok* elemzése kerül. (A különféle elemek miért és miként állnak össze egységekké, hoznak létre közös hálózatokat, tereket?) A folytonosság és az elválasztottság, az irányultság, a távolság vagy közelség, a hozzátartozás már nem elsősorban, nemcsak fizikai természetűek, hanem mindenekelőtt társadalmi viszonylatok (társadalomtér). A cselekvőközpontú nyitott hálózati terekben való relacionális gondolkodás („relacionális fordulat”) új kihívások elé állította a földrajzot is.

A tér nemcsak a különféle entitások relacionális összekapcsolódását (rend, elrendeződés) jelenti, hanem az emberek szemléleti módja (észképesség) is. A szubjektív térszemlélet teszi lehetővé, hogy a különböző elemeket és összekapcsolódásukat a megismerők különféleképpen értelmezzék, és ezzel a különbözőséggel számolhassunk (11. ábra).

¹⁰⁷ Már Theophrasztosz (i. e. 370–286) szerint is a tér csak a testek egymáshoz viszonyított helyzetét jelenti, az elrendeződés elve a testek nélkül semmi. Arisztotelésznel is találunk arra utalásokat, hogy a helyeknek az egészhez való viszonya adja a tér fogalmát, a testekkel kitöltött helyek alkotják a teret és nem a meglévő térbe helyeződnek a dolgok. (Mint korábban tárgyaltam, más írásai pedig az abszolút tér ideáját támasztják alá.)

11. ábra
Szubjektíven szemlélt relacionális társadalmi terek

Forrás: A szerző szerkesztése.

„A külvilág dolgainak képe számunkra azzal a kétértelműséggel bír, hogy a külső természetben minden egymáshoz kapcsolódva, ám ugyanakkor különállóként is érvényesülhet. [...] Másrészt azonban a tárgyak a tér könyörtelen egymáson kívüliségébe vannak számúzve, az anyag egyetlen töredéke sem oszthatja meg tulajdon helyét egy másikkal, a különböző összetevők valódi egysége a térben nem létezik. [...] Csak az embernek adatott meg, a természettel szemben, hogy (össze)-kössön és (el)oldjon, elválasszon, mégpedig egy olyan sajátos módon, hogy ezek egyike mindig elengedhetetlen előfeltétele a másiknak. Amikor a természet dolgai közül kettőt kiemelünk zavartalan fekvéséből, hogy azokat »különféléknek« nevezhessük, tudatunkban máris összefüggésbe hoztuk őket egymással, ezt a kettőt együtt elkülönítettük a közbeesőktől. [...] A két folyópart csak számunkra valami »elválasztott«, és nem csupán különálló; az elválasztás fogalma jelentés nélkül állna, ha a kettőt előzőleg célirányos gondolatainkban, szükségleteinkben, valamint fantáziánkban nem kötnénk össze.” (SIMMEL 2007:30–31.)

A relacionális térfelfogást én összekötöm az emberi értelemadással, az interpretációval, a szubjektív térfelfogással és a posztista (posztmodern, posztstrukturalista stb.) nézetekkel:

- A tér csak a tárgyak, az események és az emberek relációjában értelmezhető fogalom.
- Nincs eleve létező fix pont, a pozíció relatív és időben változhat.

- A számunkra mindenkor megmutató tér kontextus- és társadalmiszubjektum-függő.
- Az elválasztás (a különbözőség felismerése) és az összekötés (a reláció felismerése vagy megteremtése) viszonylagos és szubjektív. (A fenti példában: a folyó elválasztja vagy összeköti a két partot?)

A relationalitás eredendően a viszonyok és kapcsolatrendszerek meghatározó voltát hangsúlyozó tudományfilozófiai megközelítés. A tér relacionális elgondolása (*thinking space relationally*) a 20. század végétől a társadalomföldrajz mantrájává vált. *A tér a relációkból konstruálódik*; tárgyak és cselekvések relatív egymásra hatását („hatásösszefüggés”), viszonyát, vonatkozását, „elhelyezkedését” jelenti, amelyeket a rendszer részeként létező „*társadalmi szubjektum*” a helyzetének, az orientációjának és az intencionalitásának a függvényében *ismer fel, gondol el* (vonatkoztat, viszonyít). Ez jelenthet fizikai (például mellett, fölött, keletre, közel, úthálózat) és társadalmi-gazdasági (elmaradott, fejlett, középosztály, beszállítás, ingázás) kapcsolatokat, viszonyokat, elhelyezkedéseket. Tehát a létező (akár reális) hálózati kapcsolatokat és viszonyokat a világ részeként létező szubjektum más létezők egymásra vonatkozásaként értelmezi. A megtapasztalt formák, elrendeződések egy előzetes értelmezési keretbe (rendszerbe, struktúrába) ágyazódnak, amelyet a viszonyfogalmak alkotnak, amelyek történeti és kulturális kontextusban formálódnak (Cassirer).

Az 1990-es évektől a relacionális szemlélet tértudományi elfogadását és alkalmazását elősegítette a praxis, a kontextualitás (*in situ, on the spot*) fontosságának az elismerése, és hogy *ez a szemlélet megfelelő alapot biztosít a földrajzi és társadalmi szempontok integrálására*. Mivel a társadalmi lét egyre komplexebb és egyre több réttű, az emberek térbeli mozgása és kapcsolataik nagyságrendileg nagyobbak, mint évszázadokkal korábban voltak, így sokkal „több”és „többszintűen” értelmezett tér alakul ki, jön létre, mint korábban. Nem a tér haláláról, zsugorodásáról kell beszélnünk, hanem sokkal inkább ki kell terjesztenünk a tér értelmezését az új relációkra is.

A relacionális tér ideájának gyökerei – Newton és Kant korába – Leibniz relatív tér ideájáig nyúlnak vissza. Leibniz (1986) kifejtette – ezzel megteremtve a ma általában modernnek tartott térfelfogás alapjait –, hogy a tárgyak helyzete a többi tárgyhoz való *relatív viszonyában* értelmezhető, *a tereket a tárgyak és az események egymáshoz fűződő kapcsolatai, relációi alkotják és alakítják, tehát a tér nem*

önmagában vett szubsztancia. A helyekből álló terek viszonyokból tevődnek össze, és semmiképpen sem valamiféle abszolút valóságból. Az abszolút tér csak mint egy absztrakt lehetőség merülhet fel, a valóságban csak a konkrét relatív viszonyokból álló tér létezhet. A tér az egyidejűleg megvalósulható lehetőségek, az idő az egymás utáni lehetőségek megvalósulásának a rendje. Amilyen a viszony a fizikai test és a tér között, ugyanolyan a viszony a dolgok állapota vagy ezek sorozata és az idő között. Kölcsönösen hatnak egymásra az egyes dolgok, és ennél fogva állandó változásnak vannak kitéve.

„... a teret valami tisztán relatív dolognak tartom, akárcsak az időt; az egymásmellettség rendjének, mint ahogyan az idő az egymásutániség rendje. Mert a tér lehetőség formájában jelöli egy rendjét a dolgoknak, amelyek egyszerre léteznek, amennyiben együtt léteznek anélkül, hogy saját különös létezési módjukba lépnének. És amikor az ember több dolgot együtt lát, észreveszi a dolgoknak ezt az egymás közötti rendjét. [...] a tér maga a rend, aminek köszönhető, hogy a testek elhelyezhetők, és amikor együtt léteznek, egymáshoz viszonyított helyzetük is van, mint ahogy az idő is egy ilyen rend a dolgok egymásutániségének a viszonyában. Ha azonban egyáltalán nem lennének teremtmények, akkor a tér és az idő csak Isten eszméiben léteznének.” (*Leibniz levele Clarke-hoz.* In SIMONOVITS–BEKE 1966:68–69 és 71.) „Az emberek a következőképpen alakítják ki elképzelésüket a térről. Tapasztalják, hogy több dolog egyszerre létezik, megállapítják az egymásmellettségnek egy olyan rendjét, amelynek alapján az egyes dolgoknak a másokhoz való viszonya többé-kevésbé egyszerűnek tűnik. Ez a viszony pedig nem más, mint a helyzetük vagy távolságuk. [...] mindig meg lehetne határozni azt a helyzeti viszonyt, amit bármelyikük felvesz bármelyik másikhoz képest [...] ami mindezeket a helyeket tartalmazza, térnek nevezzük. Ez pedig megmutatja, hogy ahhoz, hogy fogalmunk legyen a helyről, és ennek eredményeként a térről, elegendő lesz változásuk viszonyait és szabályait vizsgálni anélkül, hogy ehhez szükség lenne bármiféle, a vizsgált dolgokon kívül lévő abszolút realitás elképzelésére. [...] A konvenció, a megszokott elégedetlen szelleme azonban keres valami azonosságot, valami olyan dolgot, ami igazán önmaga legyen, és azt úgy fogalmazza meg, mint valami az anyagon kívülit. Pedig ezek csupán ideális dolgok lehetnek, amelyek egy bizonyos rendet tartalmaznak, egy rendet, amiben a szellem felfogja a viszonyok megvalósulását. [...] Én egyáltalán nem azt mondom, hogy a tér és az anyag ugyanazok a dolgok, csupán annyit állítok, hogy ahol nincs anyag, ott tér sincs, és hogy a tér magában nem lehet **valami** abszolút realitás. [...] ugyanakkor ezek a dolgok, bár különböznek, mégis elválaszthatatlanok egymástól. [...] a tér részeit csupán a bennük elhelyezkedő dolgok határozzák és különböztetik meg. [...] Dolgok nélkül a tér azonban semmit sem képes meghatározni, sőt nincs is benne semmi aktuális. [...] Nem mondom, hogy a tér valami rend vagy helyzet, hanem a helyzetek rendje, vagyis az, ami szerint a helyzetek elrendeződnek. Az elvont tér pedig a

helyzeteknek ez a rendje lehetőségként felfogva, tehát valami ideális dolog.”
(*Leibniz ötödik levele Clarke-hoz.* In SIMONOVITS–BEKE 1966:75–76 és 80–81.)

A kortárs elméleti irodalom már karakteresen megkülönbözteti a relatív és a relációs tér fogalmát. A relatív viszonyokat inkább csak a fizikai térben értelmezik, és azt fejezik ki, hogy az abszolút térben az egyes tárgyak és cselekvések miként helyezkednek el, miként történnek egymáshoz viszonyítva. (HARVEY 1969) A relatív tér az egyes térpontok (lokálisok) közötti relatív fizikai elhelyezkedések tere, a relációs tér a hálózatszerű kapcsolatok tere. (JONES 2017) A relationalitás mint viszonylagosságelvűség többlettartalommal is bír: minden téralkotó csak a viszonyrendszerük által válik azzá, ami, minden a viszonyainak megfelelően létezik.

A tér aktivitása, ereje (power of space) is a dolgokból, az eseményekből ered. Ezért találó az általam gyakran hivatkozott agnew-i (AGNEW 2005) metafora, miszerint „a tér parazita”. Mindebből következően a tér konkrét megjelenési formái és értelmezései történetileg változnak, követik a társadalmi változásokat. Tehát az abszolút tér ideájával szemben a relacionális tér nem szubsztancia, nem dologi természetű, lényegét nem valamilyen abszolút létező valóságban találjuk meg, hanem sokkal inkább a sokféle entitás közötti relációk, viszonyok adják, így ebben az értelemben relatív fogalom. A tér a dolgok és az események és az állandóan változó kapcsolataiknak, a viszonyoknak összessége, egy „kapcsolatszett” (John Urry). A fizikailag megjelenő teret a dolgok (emberi testtel együtt) és azok egymáshoz viszonyított pozíciói hozzák létre, *azok létrejöttével konstruálódik.*

A tér ugyan a fizikai dolgok és a társadalmi jelenségek *heterogén* relációiból jön létre, de sokkal inkább társadalmi, mint természeti jelenség. (Én az új materialista kritikák ellenére is kitartok emellett.) A tér a dinamikus egymásutániségben (mostok sorozatában) *egyszerre létezők közötti interakciók társadalmi megjelenése. Az „együttlét rendje”, ahogyan azt mi megismerjük.*

Ernst Mach Newtont kritizálva rávilágított arra, hogy nincs szükség az abszolút tér ideájára, hogy a fizikai jelenségeket megmagyarázzuk. Az einsteini téridő-konceptió is rávilágított arra, hogy a térre nem lehet úgy tekinteni, mint ami független a tárgyak és események elrendeződésétől, a tárgyak tömegétől és mozgási sebességétől. Az egymásba fonódó tér- és idődimenziók függenek a megfigyelő sebességétől és annak változásától: *a tárgyak és események elhelyezkedésére nem a független tér rendezőereje*

hat, hanem a benne foglaltak viszonya, egymásra gyakorolt hatása, a valamilyen relációban lévő más létezők. Nyilvánvalóan nem szabad direkt párhuzamot vonni a fizikában bekövetkező einsteini fordulat és a térelméletben bekövetkezett relacionális elmélet megerősödése között. Inkább fordítva igaz, utólag mondhatjuk azt, hogy a megfigyelő és vonatkoztatási rendszeréből felépülő tér alapvetően relationalista felfogást kölcsönöz a relativitáselméletnek is. Einstein a térgörbületmodelljében (általános relativitáselmélet) sem úgy tekintett a térre, mint anyagra, mint önmagában létező szubsztanciára, hanem mint egy olyan *vonatkozási rendszerre*, egy végtelen kiterjedésű *koordináta-rendszerre* (viszonyítási rendszer), amely segítségével meg tudja állapítani két esemény egyidejűségét, és szemléltetni tudja a gravitációs erő alakulását. Az időt hasonlóan nem anyagi természetűnek tételezte fel, hanem *ennek a negyedik dimenzióknak a segítségével tudta leírni* e koordináta-rendszerben történő mozgást. A téridő görbülete csak egy ideális (nem görbült) vonatkozási rendszerhez képest létezik. Ezért a téridő az einsteini koncepcióban a fizikai jelenségek magyarázatához szolgáló emberi konstrukció,¹⁰⁸ így legalább olyan mértékben a tudatunk, mint a fizikai valóság terméke. Az analógiára az ad alapot, hogy az einsteini térnek sincsenek önmagában vett fizikai tulajdonságai. Ha az „ürességet” betölti valamilyen anyag vagy energia, akkor lehetséges, hogy ebben a térként értelmezett, koordinátarendszerrel szemléltetett térben lemodellezzük a tömeg hatását más entitásokra. Tehát nem egy az égitestektől függetlenül létező tér görbül el, vagy valamilyen időrészecskék lassulnak le (az idő csak a mozgás, a változás feltétele), hanem csak az *általunk kreált elméleti keretekben* jelenik ez így meg. Ez egy valós fizikai jelenségnek a jelenlegi eszközeinkkel, magyarázóképeségünkkel való bemutatása, a ma legjobb, legplauzibilisebb koncepciója.

Bármely tér egy pontja, egy konkrét hely vagy esemény sohasem önmagában létezik, hanem valami nagyobb rendszer, háló elemeként, és az elemek között *szükségszerűen kapcsolatok, kölcsönhatások* vannak. Például egy bevásárlóközpont eladási lehetőségeire, kilométerben, időben, lakosságszámban mérhető vonzaskörzetére nem valamiféle objektív térbeli törvényszerűség hat, nem az alapján tudjuk lokalizálni, modellezni, hanem a saját és más kereskedelmi egységek árukínálatán, a telephelyek fizikai távolságán és a közlekedési helyzetén (költségén) kívül még számos más

¹⁰⁸ Hasonló, mint Newton esetében az abszolút tér ideája. Szükséges a fizikai jelenségek leírásához.

társadalmi-gazdasági adottság hat rá. Azaz a különböző (heterogén) létezők egymáshoz való viszonya a meghatározó.

A relacionális térszemléletet vallók az általuk felismert sajátos viszonyokat, kapcsolatokat és folyamatokat helyezik vizsgálataik középpontjába, azokból építik fel az általuk vizsgált tereket. Például e szemléletet valló tervezők a funkcionális kapcsolatokról indulnak ki, és kapcsolati modelleket, hálózatépítési eszközöket alkalmaznak. Például e nézetek alapján nem területileg lehatárolt NUTS-típusú, hanem a funkcionális kapcsolatokra épülő csomóponti régiók kialakítása szorgalmazható. A hangsúly a valóságos konstruálódás és a diszkurzív a konstruálás folyamatán van. Így például, ha az Ormánságnak nincs semmilyen élő kapcsolata a Dél-Balatonnal, akkor nem alkothatnak egy téregységet, egy régiót. Vagy például, mivel a vidéki régióközpontokba (Debrecen, Szeged, Pécs, Győr, Miskolc) települt funkciók vonzáskörzetei nem fedik le a régiók egészét, így vannak köztes, igazán egyik régióhoz sem tartozó területek, amelyek sajátos/speciális téregységet alkotnak, vagy vonzáskörzetileg Budapesthez kötődnek.

Dusek (2012) Harvey-hoz (1973) hasonlóan arra hívja fel a figyelmet, hogy az abszolút és a relacionális térfelfogás nem szükségszerűen ellentétes, nem egymást kizáró térkonceptiók. Hol karteziánus, hol newtoni érvelése szerint az *abszolút térben elhelyezkedő* pontok/tárgyak között is vannak viszonyok/relációk,¹⁰⁹ és a relatív értelmezésben is megvannak az „abszolút elemek”.¹¹⁰ Természetesen elfogadható, hogy az abszolút térben létező tárgyak és események közötti relatív viszonyok is értelmezhetőek, és a relacionális térben is lehetnek tárgyak és abszolút tér módjára viselkedő elemek. (Például a fizikai térben történő pozicionálás az abszolút tér szellemében történő konstruálást jelent, de nem abszolút teret hoz létre. A fizikai valóság objektumai közötti viszonyok is úgy léteznek számunkra, ahogyan azt felismerjük és használjuk.) A két koncepció közti lényegi különbség nem is ebben van, hanem magának a tér mibenlétének az eltérő meghatározásában. Mindkét értelmezés

¹⁰⁹ A hagyományos földrajzi megközelítés ezeket a relációkat leggyakrabban topológiai kérdésként (kapcsolatok geometriájaként) kezeli, amiben a mennyiségi jellemzők játsszák a fontosabb szerepet. Ez a „realista racionalizmus” a materiális testek fizikai viszonyaival foglalkozik, azokról gyűjt empirikus adatokat, és ezekből indukcióval jut absztrakt állításokhoz.

¹¹⁰ Nem összekeverendő a relatív és a relacionális térkonceptió sem. Az abszolút tér fogalom párja a relatív tér. A newtoni relatív tér az abszolút tér mértéke vagy mozgatható része, ahogyan az emberi elme felfogja az elfoglalt helyzeteket és a közöttük lévő távolságokat. Newtonnál a tér egyes részei között csak metrikus relációk vannak.

feltételezi a minden mástól függetlenül létező tárgyak, események létét, de az abszolút térértelmezés ezek közé sorolja magát a teret is (amire Dusek explicit módon utal is) mint önmagában létezőt. A relacionális értelmezés szerint viszont *a tér önmagában semmi, nem szubsztancia, nem önálló entitás*, hanem szükséges hozzá az elemek (tárgyak, események) létezése, és az azok közötti kapcsolatok/viszonyok hozzák létre, alkotják. A tér nem egyszerűen a különbözőségek által betöltött helyek összessége (elemek egymásmellettségei), hanem a különféle elemek relációival átszótt működő hálózat. Ez még akkor is lényegi különbség, ha a létező elemek az elsődlegesek, és a köztük lévő kapcsolatok azok belső tulajdonságaikból, relatív helyzetükből és mindezek megítéléséből következnek. De vannak olyan nézetrendszerek is (például a Bruno Latour-féle ANT), amelyek azt állítják, hogy a kapcsolati rendszerek, a hálózatok működési logikái határozzák meg, jelölik ki azok elemeit, csomópontjait.

A klasszifikációk – így az én osztályozásom is – szükségszerűen a különbségek feltárásán, a demarkáción alapulnak. Abban egyetértek Dusekkel (2012), hogy a különböző térkonceptiók nem mindenben zárják ki egymást, de én azt is hangsúlyozom, hogy az eltérő térfelfogások más és más tudományfilozófiára, eltérő feltételezésekre épülnek, és ezekből más téralkotási gyakorlat következik. (FARAGÓ 2012a) A relacionális térszemlélet egyaránt figyelembe veszi a fizikai (természeti) tárgyak, a biológiai események és az emberi cselekvések közötti relációkat, csak ehhez ismeretelméleti megfontolásokból más ontológiát társít. A relacionális szemlélet képes megbirkózni olyan problémákkal is, amelyekkel az abszolút értelmezés nem. Például nem különbözteti meg a teret a tárgyaktól, eseményektől: maguk a tárgyak és az események és a köztük lévő relációk alkotják a teret. A tárgyak sem a már meglévő helyeket foglalják el a térben, hanem létrehozzák a tér egy elemét, a konkrét helyet, amelyet *a létrehozó tulajdonságai jellemeznek*. A dialektikus kapcsolat, a relációk nem a tér és a dolgok/események között vannak – mint például Sojánál (1989) –, hanem maguk között. A tér, a struktúra nem a dolgokon és az eseményeken kívül, azok felett van, hanem azok alkotják. Ezt a térelméletben hívhatjuk „sík ontológiának”. Azzal, hogy én a gyakorlatban a térkonceptiók pluralitását, különböző nézetrendszerek együtthatását tételezem fel, kiküszöbölhetők a különböző térkonceptiók önmagukban vett hiányosságai.

Mint korábban utaltam rá, a relacionális térkoncepciónak leginkább a posztmodern, a posztstrukturalista szemlélet felel meg. A posztmodern és a vele rokon posztstrukturalizmus nem egy jól beazonosítható koherens eszmeáramlat, és nagyon nehéz maradéktalanul elhatárolni egyéb izmusoktól. Leginkább a kortárs (elsősorban kontinentális) filozófiákhoz köthető *elméletek sokaságára vonatkozik*. Mindazokat a törekvéseket idesorolják, amelyek a strukturalizmus kritikájára épülnek, amelyek *a strukturalizmus után* (az 1960-as évek második felétől) *születtek*. Míg a strukturalisták olyan létező „szerkezeteket” tárnak fel, hoznak létre, amelyekkel a különféle jelenségek, események megmagyarázhatóak, addig a posztstrukturalisták elvetik az ilyen általános rendezőelvek létét, azok determináló hatását. A posztista térelméletet a kortárs filozófiai koncepcióknak (elsősorban francia gondolkodók például Michel Foucault és Gilles Deleuze, Félix Guattari, tágabb értelemben Jacques Derrida, Jean-François Lyotard) társadalomföldrajzi adaptációi jelentik. A posztstrukturalista földrajz fő művei az 1990-es évektől kezdődően jelentek meg. (Például DOEL 1999; MURDOCH 2006)

A posztstrukturalista törekvések elismerik, hogy a teret alkotó események, kapcsolatok és jelentések függenek az őket létrehozó eseményektől, a rájuk ható szabályoktól, a bonyolult struktúrák működési rendjétől, de el kívánják kerülni a strukturális marxizmus determinizmusát, mert nem egyszerű és *nem egyirányú okozati összefüggésekről* és nem szekvenciális kapcsolatról van szó. Nincs egy előzetesen létező, stabil („leülepedett”) struktúra, hanem *folyamatos születés és kibontakozás dinamikus* folyamatáról van szó (*becoming*). A posztstrukturalista törekvések általában nem a struktúrák létét, a mibenlétük feltárásának fontosságát kérdőjelezzik meg, hanem arra hívják fel a figyelmet, hogy egyik konstrukció sem stabil, így a térstruktúra is állandóan változik (újrakonstruálódik, transzformálódik) és megváltoztatható, hogy *nem elkülöníthető a létrehozó elemektől és folyamatoktól*, a nyelvi kontextustól, és hogy a maga burjánzó komplexitásában sohasem tárható fel. A strukturális hatóokok nem a kapitalizmus működésének általános törvényszerűségeiből fakadnak, hanem mélyen a napi gyakorlatban rejlő cselekvésekből és stratégiákból.

Közös gondolat a posztista törekvésekben, hogy *a téri és a társadalmi jelenségek között szoros a kapcsolat*, akár össze is tartoznak. Jean Baudrillard, Gilles Deleuze, Jacques Derrida, Michel Foucault a nyelv szerepét is hangsúlyozzák a tudás(konstrukciók) létrehozásában. A nagy rendezőelvekkel (isten, objektivitás,

igazság stb.), az esszencializmussal, az érzékelések merevségével szembeállítják az *instabil fogalmakat*, a különféleképpen értelmezhető szövegeket és az ismeretelméletet az ontológia elé helyezik, vagy új téri ontológiát alkotnak. A társadalom nem valami külső abszolút tér hatására strukturálódik, hanem az „önreferenciájának” megfelelően (Niklas Luhmann). A társadalom működése (praxis), a relacionális alrendszerek hálózatosodása adja a térstruktúrát, amelyben a kommunikációnak, a nyelvi jelentéseknek fontos szerepük van. *A posztstrukturalista tér a történetileg (időben) alakuló területileg szituált praxis struktúrája, amelyet a materiális és az emberi tényezők együtt (heterogenitások) hoznak létre, együtt képeznek (make up).*

A társadalomföldrajz posztstrukturalista kortárs elméletei a totalizáló elméletek – elsősorban a strukturális marxizmus – tagadásából, annak a dekonstruálásából nőttek ki. De mégsem anti-, hanem posztstrukturalisták, mert alapvetően a strukturalista nézeteket „dinamizálják” (VARRÓ 2004:79.), és így kapcsolódnak a marxi hagyományokhoz, a kritikai földrajzhoz is. A posztstrukturalista társadalomelméletek nemcsak a földrajzi, a területi kutatások tárgyára, hanem a vizsgálati módszereire és a tárgyalás módjára is nagy hatással voltak. (MURDOCH 2006) Ezeket az új törekvéseket a térelmélet szempontjából hívhatnánk akár neostrukturálisnak is. E nézetek azt hangsúlyozzák, hogy nincs teljes mértékben zárt struktúra/tér, nincs eleve adott fix pont, nincs kizárólagos objektív viszonyítási alap; a nézőpont, a konkrét megközelítés/szándék a meghatározó a tér megismerésében és strukturálásában is. A konkrét elrendeződések és helyek meghatározása is inkább ismeretelméleti, mint ontológiai kérdés.

A strukturalisták által a tér előtérbe helyezése témám szempontjából kedvezőnek tekinthető, de a korábban írottakból kiderül, hogy én *nem értek egyet a statikus időtlen tér (struktúra) koncepciójával*. A posztstrukturalizmus a struktúrák dinamizálását, az időbeliségük visszaállítását javasolja, és „kinyitja” a zártnak feltüntetett területi rendszereket. Massey (2005:48.) is a *nyitott térértelmezés* mellett érvel: „... hogyha az idő nyitott, a térnek is valamilyen értelemben nyitottnak kell lennie”, nem lehet mozdíthatatlan „halott változatlan” (ahogyan Foucault mondja, nem *dead fix*), nem lehet statikus reprezentáció. A struktúrák nem változatlan képletek, modellszerű rendszerek, amelyek logikájuknak/működésüknek megfelelően mindenhol egyformán hatnak a különféle elemekre.

Konstruktivista megközelítésben az állandóan (újra)alakuló téridőbeni tartalmak relációi, hálózatai hozzák létre a tereket és azok határait, és ha ezek kvázi organikus működést mutatnak (például helyi társadalmak), akkor azok belső logikája, működése a meghatározó, azaz ebben az értelemben zárt autopoietikus rendszerek (lásd a 4. fejezetet). *A struktúrák mint genetikai adottságok a reprodukálás során öröklődnek át, adaptálják a hatásokat, újulnak meg.*

A posztstrukturalizmus (Jacques Derrida, Michel Foucault, Jean Baudrillard, Bruno Latour stb.) nem struktúraellenes, hanem a posztmodern eszmeáramlatnak megfelelően kezeli a struktúrákat. A posztstrukturalisták (például a realistákhoz képest) újradefiniálják a lételmélet és ismeretelmélet kapcsolatát: „megismerő nélkül nincs lét”. Heidegger, Wittgenstein és Merleau-Ponty hatására feltételezik a „preontológiai megértést”, amely nem csupán kognitív természetű, hanem „gyakorlati” és „megtestesülő” is. A terelemlethez kötődő legfőbb hozzájárulása a hatalom lokalizálásának és működésének a feltárása, a társadalomtudományi fogalmak újradefiniálása (struktúra, centrum, azonosság és identitás, hálózatok), a már szakrálissá váló bináris értelmezések (objektív-szubjektív, tér-hely stb.) megkérdőjelezése. Foucault (2000) a teret a „szerkezeti helyek struktúrájának” tekinti, és mint az egységek közötti viszonyok társadalmi problematikáját vizsgálja. A térnek nem a semmi vagy üres voltát hangsúlyozza, hanem a megvalósuló („kitöltött”) tér sokszínűségét, és hogy az a hatalom és a kontroll működési terepe.

A struktúrák jelentőségét hangsúlyozó teóriákkal szemben a posztstrukturalisták jelentős része azt hangsúlyozza, hogy a különféle rendszerekben, a (tér)struktúrákban *az elemek* (dolgok, emberek, komplex részrendszerek kifelé irányuló potenciáljai) *az elsődlegesek*, és a köztük lévő kapcsolatokból alakuló – önmagában nem létező – *struktúra a másodlagos*, következményszerű még akkor is, ha egyidejűleg jönnek létre. (A 9.5. fejezetben kifejtett latouri hálózati koncepció ezt „fordítva” tárgyalja.) Például a pontszerűen elhelyezkedő funkcióknak van vonzaskörzetük, hatóterületük. A létező dolgoknak, a megtörténő eseményeknek vannak kapcsolati hálói. A települések mint a településrendszer elemei, azok jellemzői (például területi töke) meghatározóak a lehetséges kapcsolatok (a létrejövő struktúra, a hálózat) tekintetében. A települések, az ott teljesített funkciók (műveletek) és a kapcsolati hálóinak a változása alakítja a hálózati kapcsolatokat, a településhálózatot. A folyamatosan alakuló települések és

kapcsolataik nélkül új rendszer/struktúra nem hozható létre (nincs tiszta lap, nincs üres tér). Új elem behelyezhető (új városok), vagy meglévő kivehető (kihaló települések) a struktúrából, de az *egyidejűleg* megváltoztatja magát a struktúrát, a települések egymáshoz való viszonyát is. Tehát *a szerkezeti elemek és azok relációi nem elválaszthatóak egymástól* (cirkuláris okság), és ezek együttese hozza létre a struktúrát.

Az egyes elemek elsődlegességének és viszonylagos autonómiájuknak a hangsúlyozása nem jelenti azt, hogy negligálná, hogy az elemek (ember, vállalat stb.) valamiféle nagyobb rendszerek, különféle struktúrák, hálózatok alkotó részeseként léteznek, működnek. A rendszerek, a hálózatok működése, az összetartozás jellege meghatározza, hogy az egyes elemek az adott rendszerben/hálózatban milyen funkciókat láthatnak el. A hangsúly *a kölcsönös meghatározottságon* (együtthatáson, összekapcsolódáson) van. A településhálózat példájánál maradva az egyes települések önmagukban nem megítélhetőek, csak a hálózat egészének működése szempontjából. Az egyes települések kölcsönösen függenek egymástól, funkcionálisan és strukturálisan kapcsolódnak, illeszkednek egymáshoz (a településrendszerbe). Például a közszolgáltatások területi funkciómegosztása csak nagyobb rendszerben képzelhető el és tervezhető. A településhálózat fejlesztését célzó beavatkozásoknak is a konkrét településeknek a hálózatban betöltött szerepéből kell kiindulnia, azaz a hálózat működésének az egésze jelöli ki azokat a csomópontokat, ahol bizonyos funkciókat kell teljesíteni. (Ez összeegyeztethető a latouri koncepcióval, miszerint a hálózat jelöli ki a csomópontjait.)

A posztstrukturalizmus bizonyos képviselői, különösen a cselekvőhálózat-elmélet¹¹¹ (URRY 2004; LAW–HASSARD 1999; LATOUR 2005) a teret olyan komplex rendszernek tételezik fel, amelyben *nincs meghatározó struktúra, nincsenek különböző szintek, nincs rendszerszerű világ vagy életvilág*, nincs mindaz, ami az esszenciális elemek elkülönülésére és egymásmellettségére épül. A heterogén elemek *együttlétezése* a relationalitás hálózatos vagy cirkuláris kapcsolatain keresztül jut érvényre. Például a

¹¹¹ Az ANT (Bruno Latour, Michael Callon, John Law) nem egy hagyományos elmélet, inkább egyfajta érzékenység és figyelem arra, hogy a nem emberi tényezők miként épülnek be a társadalmi szövetekbe. Szakít a hagyományos társadalomtudományi módszerekkel, és a szociológiai vizsgálatok során hagyja, hogy az aktorok önmaguk definiálják, hogy mi a fontos számukra, mi határozza meg a cselekvéseiket, mire építik a (technológiai és természeti) kapcsolataikat, az adott kontextusban éppen „mi számít”. A tevékenységek megoszlanak a hálózati szereplők között. A tételmelet szempontjából az általuk vizsgált legfontosabb kérdés, hogy miként lokalizálják a különféle szereplők a globális impulzusokat, és miként terjednek a lokális jelenségek.

világpénz, a digitális információ, a turisták mozgása nem a szokványos tereket alkotják, nem látható a kiindulópont, a domináns út, a szerkezet, hanem folyadékszerűen, diszperzen vannak jelen. (URRY 2004: *global fluids*) Ebben a felhőszerű térben lehetnek sűrűsödési pontok, szigetek, és a hagyományos struktúrák (például országok, társadalmak, régiók) „barázdálhatják” azt, de az arcukat, mint a sivatagi dűnék, folyamatosan változik. A városi lét számos jellemzője (akár a castells-i *space of flows*) sokkal jobban leírható ritmikus mozgásokkal (LEFEBVRE 1992), lüktető sokszínűséggel és más metaforákkal, mint szigorú lineáris idővel és merev struktúrákkal. (Megjegyzem, hogy az élet, vagy a napi rutin, vagy a város ritmusa, a felhők képződése és feloszlása betöltheti ugyanazt a funkciót, mint a kevésbé posztmodern, a kevésbé szofisztikált nyers struktúra.)

Ismeretelméleti megközelítésben arra kell felhívni a figyelmet, hogy a (tér)struktúra egy *kognitív eszköz*, és relatív fogalomként értelmezhető (Immanuel Kant, Claude Lévi-Strauss). Mindig van egy a priori térképzetünk, különféle struktúrákban gondolkodunk, és ezeknek megfelelően ismerjük meg, rendezzük el a világot.¹¹² Amikor területi struktúráról, hierarchikus szintekről stb. beszélünk, akkor a társadalmak által létrehozott és megfigyelt konstrukciókról van szó. A tér mint rend, mint struktúra az emberi cselekvések eredményeként alakul, és ezt értelmezve (rendezve) „használjuk”.

A térstrukturálás, a területfelosztás sohasem egy változatlan adottsághoz, hanem mindig valamilyen használathoz, célhoz, inspirációhoz igazodik, és posztstrukturalista megközelítésben politikai folyamat. „A területi skála sohasem rögzített, hanem folyamatosan újrafogalmazott, vitatott és átstrukturált [...] a skála (bármelyik szinten) sohasem lehet kiindulópontja a társadalmi térelméleteknek. A probléma lényege a »folyamat« teorizálása és megértése.” (SWYNGEDOUW 1997:141.) Bármilyen, akár a fizikai térszerkezet sem önmagában a fizikai valóságban, az emberi gondolkodástól, a konkrét vizsgálattól, a megfigyeléstől függetlenül létezik, hanem fogalmi rendszerünkhöz kötődik, így sohasem egyetlen, hanem mindig több térszerkezet létezik. A térhasználatok folyamatos változása állandóan újraosztja a teret, de hat arra a törvények megváltoztatása, az intézményi struktúra átalakítása is.

¹¹² A *Gestalt*-pszichológia (alaklélektan) szerint az egész a részekhez képest elsődleges abban az értelemben több, hogy az egész észlelete több a részek észleleténél, és az meghatározó a részek észlelése szempontjából. A tér- és időbeni összeszerveződés az emberi elmében megy végbe (Erst Mach).

9.4. A „térbeliség” mint létmód,¹¹³ a heideggeri térfelfogás

Heidegger megkérdőjelezi a korábbi térfelfogásokat. „... vajon a fizikailag-technikailag felvázolt tér tekinthető-e [...] az egyedüli valós térnek? Vele összehasonlítva, vajon minden másként összeillesztett tér, a művészeti tér, a mindennapi cselekvés és érintkezés tere csupán szubjektív módon feltételezett előformája és származéka lenne az egyetlen objektív kozmikus térnek?” (HEIDEGGER 1994:212.) Heidegger szerint az önmagában vett (világ nélküli) nemlét-térnek mint tárgyi természetű, homogén üres passzív „formának” a vizsgálata nem visz sehová. Nem vezet a tér megismeréséhez az objektív-szubjektív viszony előfeltételezése sem, mert *a tér független a tárgyi tapasztalattól és a szubjektív előfeltevésektől is*. A tér se nem objektív, se nem szubjektív. „... naiv vélekedés, miszerint az ember szellemi dolog, mely utólag térbe helyeztetett.” (HEIDEGGER 2001:75–76.)

Saját Heidegger-térértelmezésemet a következő parafrázisban összegzem: *minden téri módon létezik*. Nem az a helyzet, hogy az ember „van”, és ehhez még alkalmasszerűen szert tesz egy „világhoz” kapcsolódó létviszonyra. Nincs benne-létmentes létező, ami bizonyos esetekben kapcsolatba lép a világgal. A kapcsolat csak azért és oly módon lehetséges, ahogyan *a jelenvalólét a világban-való-lét*. Nem egy másik létezővel való találkozásról van szó. (HEIDEGGER 2001) Heidegger nem önmagáról a térről, hanem a „jelenvalólét térbeliségéről” beszél. A heideggeri térfogalom nem „... a többi létező között jelenlévő dolog” (HEIDEGGER 2000:70.), hanem az, amit a szubjektum (az Énből) kivetít a külvilágra, ami lehetővé teszi a megjelenítést. Az emberi végesség felől közelítve a tér is véges, de más összefüggésben, a térre mint végtelen lehetőségre tekinthetünk. Az ember térszerűen képes érzékelni és magában térszerűen elkülöníteni és megjeleníteni a dolgokat.

Heidegger különbséget tesz a létező és a lét között. A létezőt úgy határozta meg, mint ami különbözik a semmitől: „létező mindaz, amiről beszélünk, amit gondolunk, amihez valahogyan viszonyulunk, létező az is, ami és ahogyan mi vagyunk.” (HEIDEGGER 2001:5.) A fizikai létezés vonatkozásában értelmezhető a bennfoglaltság, az, hogy valami valami másban benne van. De ez nem a tér, ahogyan az abszolút térszemlélet hívei gondolják, hanem csupán az egyik fizikailag létező tárgy benne van,

¹¹³ Itt heideggeri és nem marxista értelemben használom a létmód kifejezést. Nem mint az anyag létezési módját, előfeltételét jelenti, hanem a jelenvalólétre utal.

benne létezik a másik tárgyban. Az asztal a tanteremben, a tanterem az egyetem épületében, az a városban és az egész a világmindenségben van. Mindezeknek az egymásban lévő dolgoknak *ugyanaz a létmódjuk*, ami nem emberi, nem jelenvalólét-szerű. Heidegger ezt a „kéznél lét” terminussal jelöli. Tehát Heidegger (2001: 12. §) elhatárolja a jelenvalólétet (létezés, egzisztenciát) a lét tárgyi természetű térbeli módjától. Ez a dualitás nem a materiális/fizikai-társadalmi kettősség, a jelenvalólét nem a tárgyi természetű létben van, nem arra vetítődik. A tárgyak elfoglalják a helyeket, de az emberi létezésnek esszenciális aspektusa a tériség, hozzátartozik a világban-való-léthez (világban-benne-lét, *in-der-Welt-sein*). De ha elfogadjuk, hogy a tér nem tárgyszerű, akkor a bennfoglaltság sem úgy értelmezhető, hogy a térben benne van a régió, abban a hely és abban az otthon, hanem a „világban lét” módján értelmezhető az egymáshoz való viszonyuk.

„*Sem a tér nincs a szubjektumunkban, sem a világ a térben.* Ellenkezőleg, a tér a »világban« van, amennyiben a jelenvalólétet konstituáló »világban való lét« teret tár fel. A tér nem a szubjektumban található, és a szubjektum sem szemléli a világot úgy, »mintha« az a térben lenne, minthogy az ontológiailag helyesen értelmezett »szubjektum«, a jelenvalólét eredendően térbeli.” (HEIDEGGER 2001:136–137.) Tehát a *térbeliség nem külsődleges*, ha nem is tematikusan, de a világban-való-létnek megfelelően a priori adva van. De természetesen a térbeliség kezelése lehet tematikus formális feladat, például a tértudományok, a területfejlesztés esetében, amikor a figyelem kifejezetten arra irányul. Ilyenkor *a megmutatkozó jelenségtereket vizsgáljuk*. Tekinthejük önmagukban is a dolgokat, de világon belüli összefüggések nélkül azok elvesztik rendeltetésjellegüket, specifikus környezetszerűségüket, és csak a térbeli kiterjedések, távolságok formai összefüggései jelennek meg. A „térbeliség” (az én koncepciómban a téri lét módja, formája) mindenkor a konkrét megközelítésnek megfelelően mutatkozik meg. „... a térbeliség egyáltalában csak a világ alapján fedhető fel, és pedig azért, mert a tér mégiscsak *egyik* konstituense a világnak a jelenvalólét lényegi térbeliségének megfelelően, mely a jelenvalólét alapszerkezetéből, a világban-benne-létből következik.” (HEIDEGGER 2001:138.)

Heidegger rávilágít arra, hogy nincs „világ” nélküli szubjektum, nincs mások nélküli Én. Az ember nem a lélek és a test szintézise, hanem az egzisztencia (jelenvalólét). (Ezzel kapcsolatos Merleau-Ponty Heidegger-kritikája.) A világban-való-

lét együttlét másokkal. A térbeliség egzisztenciálisan csak az időbeliség által lehetséges, de a tér nem az időből ered, és az időnek nincs elsőbbsége a térrel szemben, mint ahogyan azt Kant gondolta.

A létezés a világban-való-létet jelenti. (Már Hegel utalt arra, hogy a tudat és a világ elválaszthatatlan.) De ez a magyar kifejezés, terminus technicus szemantikailag félreérthető. *Nem arról van szó*, hogy a szubjektum fizikailag benne van a külső világban, hanem maga is alkotórésze annak oly módon, hogy a világtér szerkezetével rendelkezik, az az a priori. „Annak elutasítása, hogy jelenvalólét ily módon a térben mint tartályban lenne belül, nem zárja ki elvileg a jelenvalólét mindenfajta térbeliségét, hanem szabadon hagyja az utat a jelenvalólét szempontjából lényeges térbeliség megtalálásához.” (HEIDEGGER 2001:126.) E megközelítéssel Heidegger arra törekszik, hogy meghatározza, számunkra megmutassa, hogy a tér milyen értelemben alkotórésze a világnak, amit ő a világban-való-lét *struktúramozzanataként* jellemez.

Vannak kitüntetett állandó helyek és irányok (például égtájak), amelyeknek nem eleve van (földrajzi) értelmük, de számunkra előzetesen adottak és azoknak megfelelően használjuk a teret. Például a benapozás ismeretében tájolja a házat az építész, a bejövő fénynek megfelelően tesszük az íróasztalt a szobába. Az ilyen és hasonló részei a térnek nem az előzetesen adott térnek megfelelően rendeződnek be, és annak megfelelően használjuk azokat, hanem az emberi használatának, specifikusságának, számunkra való jelentésének megfelelően, ami az egész világ rendeltetésszerűségét artikulálja. *A mindenkori világ jeleníti meg a hozzá tartozó térbeliséget.* Nem azért strukturáljuk, rendezzük úgy be az egyetemi előadótermet, mert az valami eredendő térstruktúrából ered, hanem mert jelen tudásunk alapján úgy véljük, hogy ez felel meg legjobban annak a funkciónak, ahogyan használni akarjuk, és az adott helyen és időben, az adott intézményi keretek között ennyit fordíthatunk rá. Az ilyen elgondolások és azok alapján való cselekvések adják, hozzák létre a rendeltetésszerű térstruktúrát, elrendeződést.

Röviden összefoglalva a heideggeri térfelfogást azt mondhatjuk, hogy nincs létezés tér nélkül: a létezés feltétele, a tárgyak és a szubjektum létezési módja, a világ struktúramozzanata. A jelenvalólét alkotja és tárja fel a térbeliséget mint a világ struktúráját.

9.5. Hálózati tér, a kortárs szociológiai elméletek néhány térelméleti vonatkozása

A klasszikus szociológiában a makro-mikro problematika általában úgy jelentkezik, mint a társadalom egészének (társadalmi struktúra; társadalomelmélet) és az egyéni tapasztalatokon és akaraton nyugvó cselekvéseknek (mikroszociológia) az egymáshoz való viszonya. A legtöbb szociológiai elméletben a területek és a települések mint a társadalmi folyamatok meglévő materiális alapjai vagy a szinterei jelennek meg, és a tereket kevésbé tekintették kulturális produktumoknak, nem vonták be a társadalmi/személyes konstruálási folyamatba. Sok szociológus (lásd például Talcott Parsons cselekvéseméletét vagy BERGER–LUCKMANN 1998:46.) úgy gondolta, hogy a szociológia számára a tér, a térbeli struktúra kevésbé fontos, mert csupán a cselekvések külső feltétele, kerete. Ezek a megközelítések kevésbé voltak alkalmasak arra, hogy megmutassák, hogy az egyidejűleg létező dolgok, az emberek és az ideák miként kapcsolódnak össze, miként vannak egymásra hatással, és együttesen miként járulnak hozzá az új dolgok/jelenségek és a terek létrehozásának a folyamatához. Ezért a szociológiában a kezdetektől meglévő relacionális gondolkodás mára egyre inkább meghatározóvá vált, és a társadalmiviszony-szerű térfogalom elsősorban a hálózatosodás, az összerendeződések megragadásában ölt testet.

A cselekvések elemzése összekötő kapocs a különböző diszciplínák (közgazdaság-tudomány, szociológia, politológia, szociálpszichológia stb.) között. Amikor fejlesztéspolitikában, közösségi (*public*) tervezésben gondolkodunk, akkor különösen nem megkerülhető valamilyen racionalitás és a teleológia, az, hogy a társadalomban tudatosan és célkövetően cselekvő emberekben gondolkodjunk, akik állandó interakcióban vannak környezetükkel, és a céljaik eléréséhez használják a nem emberi tényezőket is. *A térszociológiai törekvések a strukturációs elméletek meghaladására törekedtek.*

Pierre Bourdieu még úgy gondolta feloldani a társadalmi és a fizikai tér közötti ellentmondást, hogy *a relativista nézőpontot kiterjesztette a dolgok közötti kapcsolatokra*, és beemelte azokat a társadalmi mezőbe. Változtatni kívánt azon, hogy a dolgokhoz, a természeti jelenségekhez természettudományos objektivitással, szubsztancialista, esszencialista módon közelítsünk, és csupán a társadalmi mezőben (emberek között) értelmezzük a relationalitást. Rendszerében különböző egymásra ható

mezők (gazdasági, kulturális stb.) léteznek, amelyekben különbözőek a hatalomközvetítés módjai és eszközei. Az egyén társadalmi státusát e *multidimenzionális társadalmi struktúra határozza meg*. A társadalmi tér felépítése (távolság, közelség, hierarchia) és az abban való mozgás Bourdieu-nél a geográfiai tér analógiájára történik, a fizikai tér pedig adaptálódik abba. *A társadalmi tér az egymástól elkülönült társadalmi pozíciók struktúrája*.

A bourdieu-i (társadalmi) tér „... olyan elkülönült, egyidejűleg létező, de egymáshoz képest kizáró pozíciók összessége, amelyeket *kölcsönös kizáróságuk*, egymásra vonatkozásuk és a köztük lévő távolság, valamint a hierarchia (alatt, fölött, *között*) viszonyok határoznak meg...”. (BOURDIEU 2002:16.) „A *tér* fogalma – mint olyan – magában foglalja a társadalmi világ mint viszonyfogalom megragadhatóságának elvét: mindama »valóság«, amelyet leír, alkotóelemeinek kölcsönös egymásra vonatkozásában gyökerezik. A kívülről közvetlenül látható létezők – legyen szó egyénekről vagy csoportokról – a *különbségben* és a *különbség* által léteznek és maradnak fenn, vagyis helyzetüket mindig a legvalódibb valóság (mint a skolasztikában az *ens realissimum*), a társadalmi tér viszonyai határozzák meg, amelyek bármennyire is láthatatlanok és empirikusan nehezen megjeleníthetők, mégis szabályozzák az egyének és a csoportok viselkedését.” (BOURDIEU 2002:44.)

A kortárs szociológiai elméletekből azokat emelem ki, amelyek szakítanak a fizikai/földrajzi és a társadalmi tér elválasztásának hagyományos felfogásával (lásd a hagyományos marxista gondolkodást), és a relacionális konstruktivista térfelfogáshoz állnak közelebb. Egyaránt hibásnak tartják a teret csak fizikai vagy csak társadalmi konstrukciónak tartani. *Nincsen a társadalmi tér fölött álló, azt reguláló fizikai tér, és fordítva. A tér formálódása a cselekvések és az egyidejűleg meglévő/keletkező struktúrák kölcsönhatásában történik*. Martina Löw térszociológiája (2001, 2008) és a cselekvőhálózat-elmélet (ANT, LATOUR 2005) is integrálja az emberi (test és szubjektum) és a nem emberi (tárgyak, természet, technikai innovációk) tényezőket, ezzel kívánnak *egyensúlyt teremteni* a természet és a társadalom, a dolgok és az emberek között. Nemcsak a természeti és művi (artefaktumok) tárgyak és nem is csak a társadalmi relációk, hanem mindezek *együtt* ugyanannak a világnak *aktív térkonstruáló elemei*, ágensei. Az elrendeződési, a strukturálódási folyamat az emberi (szimbolikus) és a nem emberi (anyagi javak) tényezők konkrét helyeken (*site*) történő kölcsönhatása. A hálózatosodott cselekvések *elrendeződései*, a heterogén aktorok *összekapcsolódásai*

hozzák létre, alkotják a teret. Ebben a dinamikus folyamatban a hálózatot létrehozó cselekvések és azok eredményei a fontosak. A különféle hálózatok, az autopoietikus rendszerekhez hasonlóan, önmagukat hozzák létre és tartják fent, és a belső jellemzőik alapján különülnek el a környezetüktől (például gazdasági klaszterek). Ha nem a külső világra, annak meghatározó struktúrájára fókuszálunk, hanem a hálózat belső működésére, akkor sokkal inkább meghatározhatóvá válnak annak határai, lehatárolhatóvá válik a hálózat (tér, terület).

„Tudományos evidenciává vált, hogy a társadalmi folyamatok számára nem lehet a teret materiális vagy földhözragadt alapon megfelelő módon konceptualizálni.” (LÖW 2008:25) A kortárs szociológiai cselekvéseméletben (például Martina Löw, Bruno Latour) a tér nem önmagában létezik, hanem cselekvések hozzák létre, amelyek testet ölthetnek és intézményesülhetnek, és ezek hatással lehetnek az új cselekvésekre (cirkuláris okság, a dialektikus helyett dinamizált térelmélet). A tér strukturálásában (a cselekvés során) az egyidejű hatások észlelése/felfogása (Löwnél szintetizálása) fontos szerepet játszik. *A tér egyszerre aktuálisan adott* (a már meglévő dolgok, kapcsolatok és elrendeződés) és *egy lehetőségtartomány* (mivé válhat, mi jöhet létre). Egyidejűleg jelenti a dolgok, eszközök, intézmények együttesét és azok használatát. A tér a *cselekvések feltétele és terepe*, egyszerre strukturáló és strukturált forma. (LEFEBVRE 1991:191; LÖW 2008:28.) A tér cselekvéseméleti szociológiája (LÖW 2001, 2008; LATOUR 2005) megteremti a kapcsolatot a materiálisan érzékelhető tér és a térstruktúra társadalmi konzekvenciái között. „A cselekvés fogalma lehetővé teszi a fizikai pozicionálás, az észlelés és a tárgyak konstrukcionális megvalósításának az összekapcsolását a materiális termékek és az intézmények keretei között.” (LÖW 2008:31.) A cselekvésemélet jelentős mértékben hozzájárul a téralkotás folyamatának a megértéséhez. A tér a szintetizáló és a pozicionáló gyakorlat végeredményeként a cselekvések során konstruálódik. Löw (2001. 5. fejezet, 2008) duális térkonceptiójában megkülönbözteti a társadalmi javak és az emberek térbeni *elrendezési cselekvéseit* (*spaceing*) annak érzékelésétől (*perception*), ideációjától (fogalom/gondolat kialakítása) és felidézésétől (*recall*), amit szintézisnek (*synthesis*, *Syntheseleitung*) nevez. (A löwi „szintézis” hasonló ahhoz, amiről e dolgozatban a megismerés folyamata kapcsán korábban írtam. De a konstruktivista megismerési folyamatban a tudat és a megismerés tárgya kölcsönösen összetartoznak, iteratív folyamat zajlik (5. ábra a 2. fejezetben). A

szintézis része és egyben kerete is a térkonstituálásnak. Nemcsak a dolgokat és a többi embert érzékeljük, hanem a köztük lévő kapcsolatokat is felfogjuk.

„A tér a performatív cselekvések során a tárgyak és az emberek szintetizálásával és relacionális elrendezésével jön létre. Ez egy előre elrendezett térben játszódik le, a mindennapi cselekvések során az intézményesített elrendezések és térstruktúrák igénybevételével történik.”
(Löw 2008:43.)

Tehát minden adott időpontban már van egy létező elrendeződés (anyagi, földrajzi, kulturális stb.), amely „szintézise” (térképzete) hat a cselekvésekre, így *a tér a mindenkori cselekvések és a meglévő struktúra kölcsönhatásában, az elrendeződés és a szintézis folyamatában alakul*. Az elrendeződés az emberekre, a társadalmi javakra és a kulturális jelekre egyaránt vonatkozik. Az állandóan ismétlődő mindennapi rutin hozza létre az intézményesített tereket.

Löw (2001. 7. fejezet) térszociológiájának alapelvei röviden összefoglalva a következők:

1. A tér létrehozásának a folyamata a társadalmi *javak és az emberek elhelyezkedésével (elrendeződésével)* magyarázható (nem önálló entitás).
2. Nem a térben élünk, nem belakjuk a teret, hanem a tér *egy hálózat*, amelyet a szocializáció során *megtapasztalunk és használunk*.
3. A tér az emberek és a társadalmi javak relacionális pozicionálása a *helyeken*. Két összetartozó mozzanata az elrendeződés és a szintézis. (Ami van, és annak bennünk kialakult képe, ami hat a cselekvésekre.)
4. Amikor az elrendeződések stabilizálódnak, akkor az egyes cselekvéseken túl is hatnak, normalizálják a szintézist és az elrendezést, és a tér intézményesül (normatív módon hat).
5. A térstruktúra akkor és úgy jelenik meg, amikor a téralkotások szabályokká szilárdulnak, és az időtől és a konkrét helyektől függetlenül hatnak.
6. A téralkotás a konkrét szituáció materiális és szimbolikus elemeitől függ.
7. A tér a hierarchikus társadalmakban egyenlőtlen eloszlásokat, megosztásokat hoz létre. Nincs hatalmi vákuumban való elhelyezkedés. Jelentős hatalmat jelent, ha valaki befolyással van a térbeli elrendeződésekre.

8. Az emberek és a társadalmi javak elrendeződésének, elhelyezkedésének az érzékelhető hatásai az „atmoszférák”. Ez jelenti (közvetíti) az otthonosság vagy az elidegenedés érzését.
9. A tér a mindennapi rutinban reprodukálódik. Strukturális vagy intézményi változásokat új kollektív cselekvések eredményezhetnek.
10. A téralkotás során jönnek létre a helyek, amelyek a tér létrehozásának az előfeltételei. Egyetlen hely számos tér létrejöttéhez járulhat hozzá.

„Ha a térre úgy tekintünk, mint társadalmi javaknak és az embereknek a relacionális elrendeződése, akkor szisztematikusan meg kell különböztetnünk, ami elrendeződik, attól, aki elrendez. Az emberek nem csak mint elemei részesei a tér létrehozásának. A mindennapi cselekvésekben, a tervezésben, a művészetben és a tudományban a társadalmi javak együtteseit általában úgy érzékeljük, vagy úgy határozzuk meg, mint elemeket vagy »építőköveket«, és más elemekkel kapcsoljuk azokat össze. A tér csak akkor válik létezővé, amikor aktívan összekapcsolódik az emberrel. Az emberek nemcsak a tárgyakhoz kapcsolódnak, hanem más emberekhez vagy embercsoportokhoz is (aki önmagát aktívan bevonja az eseményekbe). Másodsor, ez azt jelenti, hogy a tér megalkotása magába foglalja a pozicionálást. Ez előzetesen strukturált körülmények között történik.

A térkonstruálásnak két alapvető folyamatát kell megkülönböztetnünk. Először, a tér a társadalmi javak és az emberek elhelyezkedésével konstituálódik és/vagy az elsődleges szimbolikus megjelölés pozicionálásával azért, hogy a javak és emberek együttesét tegye felismerhetővé, mint olyant. [...] Az *elrendezés [spacing]* létesítést [*erection*], építést, elhelyezést jelent. [...] Pozicionálás más pozicionálás vonatkozásában [...] Másodsor, a térkonstruálás szintézist is igényel, vagyis a javak és az emberek összekapcsolását a térformálás, az érzékelés, a fogalomalkotás és a visszaidézés folyamatában.” (Löw 2008:35.)

A tárgyak és az emberek egyaránt elemei és egyszerre aktív létrehozói is a térnek. A megfigyelő, az elemző, a szintetizáló ember meghatározó a térstruktúra szempontjából. Az elrendeződési folyamat a szimbolikus és a materiális javak kölcsönhatásaként konkrét helyeken megy végbe, szituációhoz kötődik. A tériség nem különül el a társadalmiságtól, hanem annak része. Az elhelyezési, elrendezési folyamat célja a lokalizáció, az elrendeződés, amelyre hatással van a meglévő struktúra és mások elrendezési cselekvése.

Latour szerint a filozófiai konstruktivizmusban és a szociológiai erős programban – a kanti idealizmushoz hasonlóan – a dolgok szerepe alulértékelt a róluk alkotott vélekedésekben. (LATOUR 1999b) E kritikát a térelméleti diskurzusra vonatkoztatva azt mondhatjuk, hogy a dolgok fizikai elrendeződésének nagyobb szerepet kell adni a társadalmilag konstruált terek létrehozásában. El kell vetni a szubjektum-objektum megkülönböztetésén alapuló elméleteket, el kell törölni a szellemi szféra, a cselekvő ember és a passzív anyagi világ közötti éles határokat, pontosabban fel kell tárnai a köztük lévő, a vélt ontológiai szakadékot áthidaló közvetítők („aktánsok”) sokaságát. Minden entitás egy térbeli pozíció a történések bonyolult hálózatában. Az emberek és a nem emberi tényezők ugyanannak a téralkotó hálózatnak a részei. A dolgok pozíciói és azok hatásai (relációi) azonosak azok ismeretével. A dolgok a róluk való tudásnak megfelelően állandóak vagy változnak.

A cselekvőhálózat-elmélet (ANT) kialakítása az 1980-as években elsősorban a francia Bruno Latour,¹¹⁴ Michel Callon és a brit John Law nevéhez fűződött. Ez az irányzat különösen alkalmas a tértudományok gyakorlati alkalmazására, mert az ANT olyan interdiszciplináris megközelítés, amely *szociomateriális* szövedékekbe integrálta a működő humán és a nem humán cselekvőket, a társadalomtudományi és a technikai kutatásokat, és a kritikák ellenére is illeszkedik a századforduló relativista posztmodern, sőt a (társadalmi) konstruktivista irányzatába. Az elmélet lényege röviden az, hogy az emberi és a nem emberi cselekvők hálózatokban működnek együtt, cselekszenek együtt (*actors in networks*). A hálózat egésze a cselekvő. Az elmélet aligha vitatható, triviálisnak tűnő alapfelvetése, hogy a különféle történések nemcsak az önálló cselekvők döntéseinek, hanem a *heterogén hatótényezők együttesének*, pontosabban a közös cselekvések hálózatának az eredménye. A hálózati működés a társadalom működésének és a folyamatos újjászerveződésének a módja. (E tétel jó kapcsolódási pontot szolgáltat az autopoietikus rendszerekhez.) Latour (2005:2.) megkérdőjelezi a *társadalmi valóság* önmagában vett magyarázó erejét: a dolgok (például tárgyak, technika) és a szociális entitások nem választhatóak el élesen (mint ahogyan például Heidegger vagy Sartre teszi), hanem azok egymásra hatására, együttműködésére, együttműködésére kell fókuszálni, azok egy egységes hálózat részeként, egymásra

¹¹⁴ Bruno Latour az 1990-es évektől kritikával illette a közreműködésével is kialakított elméletet, de maga is hozzájárult az elmélet újraalkotásához. „Négy dolog nem jó a cselekvőhálózat-elméletben: a cselekvő szó, a hálózat szó, az elmélet szó és a kötőjel! (Latour, B. 1998: On Recalling ANT. <http://www.lancaster.ac.uk/sociology/research/publications/papers/latour-recalling-ant.pdf>, 2.)

kölcsönösen hatva formálódnak, fejlődnek. Nem az aktorok fontosak, hanem az egymásra ható cselekedetek eredményei. A cselekvőhálózat-elméletben – a Max Weberi felfogással ellentétben¹¹⁵ – a tárgyak is lehetnek cselekvők. Például a fekvőrendőr lefékezi az autót, normatív elvárást közvetítve hat a más szereplőkre, az autóvezetőkre.¹¹⁶ A „változatlan mozgók” (például a hajók) területeket, embereket kötnek össze. Az aktorok összefonódásaiban módosulnak a közöttük lévő viszonyok és azok értelmezései. (CALLON 1987) Nemcsak az aktorok heterogének, hanem a társadalmi, politikai, gazdasági és technikai dimenziókat is együtt kell kezelni, azaz a diszciplináris határokat is át kell szakítani. Az ANT a hangsúlyt, a vizsgálati fókuszot nem az egyes elemekre (aktorok, csomópontok) teszi, hanem a hálózati történések, az aktorok összefonódó cselekvésének a végeredményére. E hálózatok – véleményem szerint – annyiban hasonlatosak az autopoietikus rendszerekhez, hogy nem gépszerűen működnek, nem olyanok, mint a feketedobozok, hanem működésük előre kívülről stabilan nem kiszámítható. Különböző „intermediátorok” közvetítik, más elemek „mediátorként” leképezik és *transzformálják* a különféle hatásokat. (LATOUR 2005) A társadalmi, a természeti és a technikai jellegű elemek hálózatosodott összessége folyamatosan újradefiniálhatja magát, új elemek és összefüggések kerülhetnek be vagy ki, megváltozhatnak a célok, az elemek egymáshoz fűződő viszonyai. A különböző elemek nem önmagukban, hanem egymással való kölcsönhatásukban, kapcsolatrendszerükben, transzformációikban hálózatként határozódnak meg, ezért egy-egy elem változása maga után vonhatja több más elem változását is. Ez megfelel a világban való *relacionális lét* koncepciójának. A cselekvők (elemek) aktivitása (az autopoietikus rendszerek belső működéséhez hasonlóan) visz rendet a hálózatba, enélkül rendezetlen lenne. Ezt sokan vitatják, de könnyű belátni, hogy meghatározó mozzanat a különféle heterogén elemek hálózati összerendeződésének (kapcsolatok, kölcsönhatások) a folyamata, az így kialakuló háló dinamikája, struktúrája. Maguk a hálózatot építő személyek is a hálózat részeként, azzal kölcsönhatásban alakulnak (a világban-való-lét alkalmazása).

¹¹⁵ Max Weber elsősorban tipikus emberi cselekvésmodellekben gondolkodott.

¹¹⁶ Más álláspont szerint csak az emberek lehetnek cselekvők, mert csak nekik vannak szándékaik, nekik van öntudatuk, akarataik (például GREVEN 1995:9–10.). A dolgok és az intézmények is az emberi törekvéseket közvetítik. Az ANT képviselői szerint a konkrét cselekvést és annak végeredményét tekintve döntő lehet a nem emberi tényező. Sőt azok nélkül számtalan esetben létre sem jöhetne a cselekvés eredménye (következmény), így akár ontológiai elsőbbségük is lehet.

Mint ismert, a korai szociológia „közvetett tapasztalatokkal” dolgozott. Mások által történő leírások, gyűjtött adatok (statisztika) feldolgozásával foglalkozott. A későbbi „kérdőíves paradigma” is azon az elven alapult, hogy amire a kutató kíváncsi, azt „már valaki tudja” (Charles Booth). Az utóbbi évtizedekben került előtérbe a szociológiában az antropológusok által használt *részt vevő megfigyelés* módszerének az átvétele. Az antropológus, a szociológus és a tervező számára is elengedhetetlen, hogy a konkrét terepen figyelje meg a vizsgálatának tárgyát, közvetlen tapasztalatokat szerezzon, „kövesse a cselekvőket”, vagy „kövesse a dolgokat” (COOK 2004), és részese legyen a kísérleteknek. Az ANT azt várja el a részt vevő megfigyelőtől, hogy „tisztá ésszel” (a társadalom eddigi fogalmaitól, az ismert struktúráktól, preconcepcióktól/hipotézisektől mentesen) *figyelje meg* az aktorokat, a cselekvő láncolatok kialakulását, lépésről lépésre írja le a folyamatokat, és ne próbálja meg a meglévő ismeretei alapján megmagyarázni, strukturálni azokat. Semlegesen írja le a helyben konkrétan kialakuló kapcsolatokat, együttműködések. Elméletileg ezzel nem is lenne baj, de én a gyakorlatban kivitelezhetetlennek tartom. Törekednünk kell a semleges megfigyelésre, de nem tudjuk „kitisztítani” az agyunkat, *tudatunk a korábbi tapasztalatainkkal interszubjektíven strukturált*. Különböző tudással rendelkező részt vevő megfigyelők mást és mást vehetnek észre, írhatnak le. Latour (2005:173.) szerint is fontos a konkrét cselekvés kontextusa, szerkezete, kerete, amely befolyásolja a hálózati együttműködést, a megfigyelés körülményeit. Az ANT képviselőinek állításával szemben az antropológus módszereivel sem kerülhetjük el a valamilyen előzetes szempont szerinti csoportképzést, a meglévő struktúrák alkalmazását. Az empirikus vizsgálat során az antropológus is mindig kontextusba helyezi a vizsgálat tárgyát. Már a vizsgálati csoport, színhely kiválasztása is valamilyen szempont alapján történik (például lakóhely, nemzetség, nyelv, korábbi megfigyelések). A vizsgálati szempontok megválasztása is struktúraképző, csoportképző, és az erre épülő tudományos diskurzus is további strukturálást jelent, és a strukturált társadalmi körülmények között történik. A másik kritikus elem a megállapítások általánosíthatósága (átlagember; mi, magyarok; a lakótelepi polgárok; a bevándorolt családok stb.).

Latour (2005:3–4.) helytelennek tartja, hogy a társadalmat, mintegy a háttérben létező láthatatlan kezét, létező és megfogható hatóókot tételezzük fel, amely hat a

cselekvéseinkre. Szerinte a társadalmi kontextus nem egy független létező, hanem egy folyamatosan megszülető folyamat. Nem a különböző folyamatokat kell társadalmi jelzővel ellátni, hanem új társadalomfogalom kell: a nem társadalmi, a nem társas elemek, az „asszociációk” (társulások) hozzák létre a kapcsolati hálót. *A latouri „társulások szociológiája” alapján csak azok az állandóan változó dinamikus terek léteznek, amiket ezek a létezők önmaguk létrehoznak.* Latour elmélete alapján azt mondhatjuk, hogy nem szerencsés az az állítás, hogy a *társadalmi kapcsolatok* adják (hozzák létre) a teret, és kapcsolják össze a különböző (létező) elemeket. Nem értek egyet Latourral abban, hogy az általa bírált társadalmi megközelítés egy statikus társadalmi nézőpontot jelentene. Az állandóan változó különböző társadalmi kapcsolatok ugyancsak egy dinamikus és nem statikus rendszert/tereket hoznak létre. A társadalmi nézőpont nem egy előre létező abszolút szemlélet, hanem történetileg változó és kontextusfüggő a priori. Azzal, hogy az ANT-típusú megközelítések az emberi tényezők és a dolgok közötti éles határokat elmoszák, nem a társadalmi világunkból lépnek ki, hanem – Pierre Bourdieu-höz hasonlóan – a társadalmi világunkba jobban integrálják a materiális tényezőket. A tárgyak és a technológiák csupán a társadalom működését teszik hatékonyabbá, fenntarthatóbbá, és válnak a (társadalmi) terek alkotó részeseivé. Számomra ehhez nem kell új poszthumán ontológia vagy geográfia (nem több mint..., nem after-...). Inkább csak hangsúlyeltolódásokról van szó.

Latour megtagadja a korábbi paradigmákat, megfordítja a szokásos összefüggéseket. A cselekvő követésének, a cselekvések antropológiai módszerekkel történő megfigyelésének öt olyan tényezőjét tárgyalja (LATOUR 2005:21–140.), amelyek összefüggésben vannak a struktúrával, amelyek összekapcsolhatók a társadalomtér értelmezésével:

- Nem dolgozhatunk előre meghatározott csoportokkal. A cselekvések során szerveződnek a csoportok, és azok építik fel a társadalmat. (Nincs előre létező meghatározó társadalmi struktúra, mező.)
- A cselekvések hozzák létre a cselekvőket. El kell vetni az intencionalitást, nem az ágens, hanem a cselekvés az elsődleges, az határozza meg a cselekvőket. A cselekvő a többiek cselekvésének az átvételével válik a cselekvőhálózat részévé. Cselekvés nélkül nem képződnek összekötő szálak, nincs hálózat, nincsenek cselekvők. [Véleményem szerint – akár az ANT logikáját követve is – sokkal

inkább megfelelő feltételezés, hogy intencionális és nem intencionális (véletlenszerű) „cselekvések” agglomerátuma határozza meg az eseményeket.]

- Változtassuk meg a cselekvés fogalmát. A tárgyak is lehetnek cselekvők. A nem emberek is hozzájárulnak a változáshoz, meghatározzák a cselekvések eredményét. Az emberek külső kapcsolatainak a jelentős része tárgyakhoz és nem más emberekhez fűződik. Az eseményekhez, cselekvéshez nem feltétlenül járul hozzá az emberi szándékosság (például fejünkre esik egy tégl).)
- Értelmetlen a világot tárgyak és emberek, a természet és a társadalom dichotómiájára építeni, ezek kibogozhatatlanul összefonódnak. A tárgyi valóság és a megismerő társadalmi valósága összetartozik. Nem tehető zárójelbe a természet, a külső világ, hanem a problémákban (*matters of concern*) a tárgyi valóság és annak értelmezése együtt jelentkezik. (Latour nem a hagyományos értelemben társadalmi konstruktivista, nála a konstruálásban aktívan részt vesznek a tárgyak is, amivel azonosulni tudok.)
- Bizonytalanságokat rejt a megfigyelő (például egy szociológus) által készített leírás. A megfigyelő tudós a cselekvőhálózat részeként csak egy saját nézőpontjának megfelelő véleményét írhatja le, és abban tévedhet. [Véleményem szerint a tévedés lehetőségének a beépítése és az, hogy a tudós nem tulajdonít abszolút érvényességet az általa leírtaknak, még nem biztosítja az ANT egyedüli helyállóságát, azt, hogy a megkérdőjelezett elméletek helyébe minden esetben az ANT-t kellene ültetni. Azzal a megállapítással, „hogy senki sem tudja a választ” (LATOUR 2005:138.), még nem jutunk előrébb. Ez a bizonytalanság a megismerés szubjektivitása, lényegében nem más, mint a homo-mensura tétel átfogalmazása, a relativizmus pozitivisták módszereivel való társítása.]

A társadalomtudományok magától értetődőnek tartják, hogy a síkban történő interakciókhoz egy harmadik dimenziót tesznek hozzá. Általában egy háromdimenziós térben helyezik el az interakciókat. Ezzel szemben Latour (2005:171–172.) azt javasolja, hogy próbáljuk a társadalmi tartományt teljesen síkban tartani. A kétdimenziós latouri kép természetesen nem a fizikai megjelenésre utal, hiszen például a testi megjelenés háromdimenziós, nélküle életképtelenek lennénk, mint Stephen Hawking klasszikus példájában a kétdimenziós kutya. Latour magyarázatában a

különféle szintek, különféle megközelítések, például a makroszint vagy a globális lépték csak egyik a lehetséges nézetek közül, amely nem másik, nem egy mindent magába foglaló felső szint. A valóságosan létező kapcsolatok síkban vannak, nincs hierarchia, csak *oligopticon*¹¹⁷ van (a társadalmi struktúrák létrehozásának a helyszíne, amely a szemlélők állandóan változó nézőpontját is adja). A nézőpont az, ami hol átfogó, hol különféle részletekbe menő. Nincs globális vagy társadalmi külső erő (struktúra), hanem mindenkinek lehet saját kialakított „panorámaképe” a társadalomról vagy a globális erőkről, amely valahogyan beleilleszkedik a cselekvéseibe, a cselekvőhálózatba. Tehát a különböző területi léptékek és szintek (például mikro-, mezo-, makrorégiók és az ezeknek megfelelő szintek) is csak a cselekvő ember megkülönböztetései, választott nézőpontja, vizsgálati aspektusai. Önmagukban „síkban” történő összekapcsolódások csak az értelemadás által válnak strukturálttá, hierarchikussá. Az így látott struktúrák – az értelemadás okán – értelmes terek. A szintek meghatározása a cselekvések, funkciók valamilyen emberek által megválasztott szempontok szerinti megkülönböztetését jelentik. A helyi cselekvésekből, történésekből, jelenségekből kiemelünk, egymástól elválasztunk funkciókat, cselekvéseket és más összefüggésben (szinten) értelmezzük azokat. Latour „sík ontológiájába” nem fér bele a lokális szint kitüntetett szerepe. De akár fordítva is igaz, csak a helyi szint a valóságos, a fontos. Latour logikáját követve is megfogalmazható, hogy a cselekvők egymásra irányuló hatásaiból létrejövő hálózatok (területi) egységeket is alkotnak, és maguk ezek a hálózatok a megtettesült (tér)struktúrák.

Az ANT szerint a lokálistól a globálisig közvetítő eszközök útján jutunk el. A napi gyakorlatok során használt eszközök, intézmények, hálózatok azok, amelyek biztosítják a kapcsolatot:

„Ha lépésről lépésre követjük [az eseményeket], sohasem keresztezzük azt a rejtélyes határvonalat, amelyik elválasztja a lokálist a globálistól. [...] A két szélsőség, a lokális és a globális jóval kevésbé érdekes, mint azok a köztes elrendeződések, amelyeket hálózatoknak nevezünk. [...] a »lokális« és a »globális« olyan nézőpontokból mutatják a hálózatokat, amelyek természetüktől fogva se nem lokálisak, se nem globálisak, hanem többé-kevésbé hosszúak és összekapcsoltak.” (LATOUR 1999c:207–208.)

¹¹⁷ Latour az „*oligopticon*” fogalmát Foucault panopticon fogalmának ellentétéként alkotta meg.

Én némi ellentmondást vélek felfedezni abban, hogy hiába tételezzük fel a társadalmat egy strukturálatlan állandóan mozgásban lévő totalitásként, minden megfigyelés, vizsgálat során valamilyen szempont alapján rendezzük, strukturáljuk azt, és nem tudjuk elkerülni a redukcionizmus csapdáját. Ha Latour nyomán nem fogadjuk el a cselekvő intencionalitásának a fontosságát, akkor nem tudjuk megmagyarázni, hogy miként hat a struktúra/mező/tér az emberek tudatán keresztül a cselekvéseikre.

A latouri cselekvőhálózat-elmélet alapján a tér fogalmára vonatkozó állítások – Murdoch (2006:73.) segítségével – a következőképpen foglalhatóak össze:

- Nincs abszolút tér, nincs tér általában, hanem mindig csak specifikus téridő-konfigurációk vannak, amelyek határai gyakran likvidek.
- A teret (és az időt) a hálózatok konstruálják, a tér az emberi és a nem humán elemek különböző típusú relációk általi összeállása, a gyakorlatban történő együttműködése. A különböző tényezők és relációik nem rajtuk kívül álló struktúrákhoz igazodnak.
- A tér nem más, mint egy „hálózati hatás”, amely a hálózatokban megnyilvánuló racionalitás és kapcsolatok által meghatározott.
- A tér (és az idő) elemzése érdekében „követni” kell a hálózatok alakulását, azokat a *folymatokat*, amelyek a teret (és az időt) konstruálják.
- Soha sem kell elmozdulni a mikroszintről a makroszintre, a lokálisról a globálisra, minden egy szinten történik.
- A cselekvőhálózat-elmélet egységes keretet, terminológiát és metodológiát ad a tér és a tér(bel)i kapcsolatok tanulmányozásához.

Bruno Latour (2005) a „plazma” kifejezést használja a még meg nem formált, még nem mért, nem szocializált *háttérre*. A hálózati kapcsolatok közti „felfedezetlen területeket” (*terra incognita*) az ismeretlen plazma tölti ki. (LATOUR 2009) Példájában, ha London szociális hálózata olyan, mint a metróhálózat, akkor a plazma tölti ki a közbenső teret, az tartalmazza London többi terét. Ez a nem szocializált anyag, a nem ismert, nem feltárt háttér, kapcsolati lehetőség, egy „átjáró”. Ez teszi lehetővé a változást, és hogy valami keletkezzen, új létrejöjjön. Ennek azért óriási a jelentősége, mert a változás, az új kapcsolatok létrejötte csak úgy lehetséges, ha van tartalék („tartály”, „tartalék hadsereg”), ami minden változás forrása lehet. A plazmának nincs még formája, mert minden forma a hálózatokban alakul ki. A plazma sem egynemű, hanem sok mindent kell tartalmaznia. Latour úgy gondolta, hogy minden cselekvéshez,

amit eddig leírt, hozzá kell adni egy óriási repertoárt, a hiányzó tömeget, amelyben mindez megvalósult.

9.6. A valós és az észlelt tér lokális egybeesése

Sokakban felmerülhet a kérdés, hogy ha számunkra minden ismeret csak jelenség, csak szubjektív konstrukció lenne, akkor miként tudunk jól tájékozódni az általunk használt fizikai/természeti környezetünkben (megfogni egy tárgyat, felmászni a fára, elkerülni az összeütközést az úton stb.), miként alakulnak ki azok a praktikus cselekvéssorozatok és módok, amelyek nem ütköznek a természeti világ korlátaiba, mások térhasználatába (téralkotásába). Nicolai Hartmann (1950) a reális (csak egy van belőle és csak háromdimenziós) és ideális térrel kapcsolatban a következő kérdést tette fel:

„Feltéve, hogy idealista módon azt állítjuk, hogy nincs más tér, csak a szemlélet tere, hogyan történik mégis, hogy az észleletek összefüggéseiben a tapintási mező egybeolvad a látási mezővel? A tiszta »szemlélet« ezt nem hozhatja létre, mert hozzá képest a heterogén észleletek találkozása véletlenség. [...] Egészen más a helyzet, ha a tapintás és a látás a tárgyak egy és ugyanazon térbeli rendjére vonatkozik: a tapintási és a látási tér akkor ugyanarra a térbeliségre vonatkozik. [...] távolság, alak, hely, elsősorban a reális térbeli dolgok tulajdonságai kell legyenek. Vagy itt ez a másik kérdés: hogyan nyilvánulhat meg az Én a térrel egybekötve, ha önmaga nem térbeli és önmagának nem is térbeliként jelenik meg? Ez értelmetlenség volna, és az Én nem kapcsolódna egy reális testhez, és ez a test nem volna szorosban beleszöve a reális térbeli viszonyokba. Csak emellett a feltevés mellett érthető, hogy a térbeli látás egy térbeli helyhez kapcsolódik és erről a helyről kiindulva ad szemléleti képet. Csak ily módon képes a környező világban való, gyakorlatilag annyira jelentős orientációt megvalósítani. A háromdimenziós rend nem lehet egyedül a szemléleti sokféleség sajátossága, hanem egy reális tárgyi világ sajátossága is kell legyen. És a kiterjedés, nagyság, távolság, alak, hely elsősorban a reális térbeli dolgok tulajdonságai kell legyenek. Röviden, az észlelt tér, legalább bizonyos alapvonásaiban, a reális tér korrelátuma kell legyen. Emiatt még nem szükséges, hogy szerkezete is azonos legyen vele. De vonatkoznia kell egy reális térre. Különben elveszti értelmét egy térbeli észleléssel rendelkező lény számára.” (SIMONOVICS–BEKE 1966:198.)

A fizikai folyamatok a reális térben zajlanak. Igaz, hogy nem a reális térből ered annak bármiféle felosztása, kategorizálása, skálázása, de mivel a megismerő és a megismert egyazon világ részei, így a megismerés tárgya is képes hatni az alanyra. A ránk zúduló realitást képesek vagyunk megélni, elszenvedni, bizonyos fokig felfogni.

Abból, hogy a világ más is lehet, mint az számunkra megmutatkozik, még nem következik, hogy szükségszerűen minden esetben és mindenben eltér a tapasztalat és a valóság. Az egyik lehetséges – általam is elfogadott – válasz *a test és a szellem (tudat) elválaszthatatlan viszonyában* keresendő, és a perceptuális tanulással függ össze. Az ember nemcsak a tudatán keresztül a kommunikáció, a nyelv segítségével lép kapcsolatba környezetével, hanem testét is érik fizikai hatások (irritációk). Mindannyian megtapasztaljuk, hogy testünk a fizikai valóság része. A megismerés a valóságos testi létezőként élő ember megnyilvánulása. A mozgásban lévő emberi test a relacionális fizikai világ része. A testhez kötött szubjektum a fizikai terek, elrendeződések egyik eleme is. Testünk teszi lehetővé az érzékelést is, mint interfész működik. A test a nemiség, az életkor, a személyiség, a kultúra (például táplálkozás) fizikai megjelenítője, életszituációk meghatározója és tapasztalatok forrása. A napi praxis eredendően testi és testileg szituált. *A test mindig konkrét helyeken létezik.* A konkrét helyek eseményekkel telik, érzéki és mentális tapasztalatként épülnek fel bennünk. A közvetlenül megélt, megtapasztalt, használt környezetünk, az *általunk konstruált tereink* másként kerülnek be és vannak jelen a tudatunkban, fogalmi rendszerünkben (más idegsejtek felelnek érte, mondhatjuk, más modulban és fájlban vannak), mint más fogalmak. Giovanni Battista Vico állítását – miszerint azt ismerjük (tudjuk) igazán, amit mi konstruáltunk – ki kell egészítenünk azzal, *amit testileg megtapasztaltunk.* A napi gyakorlathoz/rutinhoz, a ténylegesen megélt térhez kapcsolódó tudásban nagyobb szerepet játszanak a közvetlen *fizikai oksági tapasztalatok* dinamikus láncolatai. A testtel bíró szubjektum valamilyen cselekvésen keresztül közvetlenül tapasztalja meg a napi gyakorlat tárgyait, a távolságokat, a fizikai elrendeződéseket, és nem csak önmagán belül gondolja el azokat. A szubjektumok mozgásai, a megvalósult események konstruálják, keltik életre, avatják valós helyé a teret. Az emberi megismerési folyamat, a tudáskonstrukciók létrehozása során egyre hasonlatosabbá válik a reprezentáció (jelenség) és a megismerés tárgya. A fogalmak, a szimbólumok a rutinszerűen ismétlődő *praxisban* valós jelentést nyernek, és felértékelődik a percepció és a tudáskonstruálás strukturálisan kapcsolódó *külső közege.* E térélmények reprezentációi, képzetei *a praxis szempontjából megfelelnek a külső valóságnak,* és másként vannak jelen az idegrendszer struktúrájában. A helyben található tárgyakra, a köztük lévő kapcsolatokra, a közvetlen környezetünkre gyakran fókuszálódik a figyelem, és a kialakult képünket megerősíti vagy korrigálja a

tapasztalat, így élesedik a kognitív kép, egyre jobban visszaadja és rögzíti a fizikai valóságot. Akikkel osztozunk a megélésben (közös tapasztalat), azok kognitív képei is hasonlóbakká válnak, amelyek további interszubjektív kommunikációval tovább tisztíthatók, élesíthetők. (Lásd a 4. ábrán az interszubjektív objektivitást.) Ezért is mondhatjuk, hogy a megélt világnak, a konkrét helyeknek (otthonnak) más a szerepük az életünkben, mint az ezekre is ható absztrakt térszemléletnek és térkategóriáknak.¹¹⁹ Bizonyos fogalmak és cselekvési módok a napi praxisban beágyazódnak és térileg és területileg is lehorgonyoznak, *helyekhez kötődnek*. A terek a konkrét szituációk által, az intencionális jelentéseken keresztül helyekké válnak. Ez ad egyfajta ontológiai biztonságot, *otthonosságot biztosít* a mindennapjaink rutinjában.

A napi gyakorlat a szubjektivitásunkat (a habitusunkat) is alakítja. A világban-való-lét (*Dasein*, „egzisztenciális fenomenológia”, HEIDEGGER 2001), a környezetünkkel – a dolgokkal és más emberekkel – való mindennapi együttlét, a „küzdelem” tesz bennünket képessé arra, hogy értelmezzük világunkat, hogy eligazodjunk a természeti és társadalmi világunkban. Ebben segítenek a mindennapi dialógusok, az interszubjektív „nyelvi játékok” is. (WITTGENSTEIN 1989, 1998)

Maurice Merleau-Ponty (1989) elfogadja a heideggeri világban-való-lét (*être-au-monde*) koncepcióját, és azt továbbgondolva nála a világban mozgó emberi test (testtel bíró szubjektivitás) áll az érzékelés és a világ megélésének a középpontjában („érzéki fenomenológia”). *Az érzékelés a környezet és a test dialektikus kapcsolata*, amelyet annak tárgya és alanya együtt hoz létre, mindkettő részt vesz benne. A „megélt tapasztalat” *a test és az elme közös produktuma*. Ez a biológiai és antropológiai folyamat együtt hozza létre a konkrét térről alkotott képet. A testiség, a mindennapi mozgás során szerzett gyakorlati tapasztalatok hozzásegítenek bennünket ahhoz, hogy a teoretikus/észlelt és a valóságos terek korreláljanak egymással, ezért Merleau-Ponty *a testi mozgás során történő térstrukturálást objektívnek tartja*. A világra érzékeivel nyitott test maga a *megélt tér*; a személyes létben testesül meg a tér. Az élet minden momentuma téri (módon való) létezés, a tér lehetőségeinek a kihasználásával kapcsolódnak egymáshoz a fizikai létezők. A test mozgása, minden interakciója (látás, szaglás stb.) térben történik, és ez azért lehetséges, mert téri létezők vagyunk, mert a test

¹¹⁹ Ha egy idegen várost a könyvekből vagy a médiából ismerünk meg, vagy csak átutazunk rajta, akkor egészen más típusúak lesznek az ismereteink róla, mintha gyalog járjuk be az utcáit, esetleg hosszabb ideig ott lakunk, megéljük az ott levést.

és a világ téri szempontból egyneműek. Merleau-Ponty hangsúlyozza, hogy a testünk („a húsunk”) is maga a tér, a tér „megtestesülése” (sic!), mert minden cselekvés, minden érzéskelés térileg (hagyományos szóhasználatban térben) kapcsolódik más létezőkhöz. Testünk nem úgy helyezkedik el a térben, mint a dolgok (pozíció); testünk belakja, bejárja a teret. Testünk hozzátartozik a térhez és az időhöz, magában foglalja azokat. Az aktív test a mozgása során tárja fel a teret, ami ilyen módon a megtestesült „világnézet”. Az emberi test és tér kapcsolatának megértésére gyakorlati példákat ad. A vak ember látás nélkül is téri módon (térben) tájékozódik, a bot „testesíti meg” a téri kapcsolatot. Az autóvezető a kerékpározó a készség elsajátításával mint a teste részét érzékeli és használja a járművet anélkül, hogy állandóan mérné, megfontolná a távolságokat. Ahogyan otthonként használjuk a lakásunkat, úgy tesszük az építményt, a berendezési tárgyakat *sajátos helyé, a terünk részévé*, de ha idegennek érezzük, akkor megszűnik otthonnak lenni.

A testi mozgás, a fizikai érzékelés szükséges feltétele az objektív fizikai környezet léte, és a tudat számol azzal a tér strukturálásánál. Ilyenkor a praktikus és teoretikus strukturálás közti különbség elvész. *A testileg feltárt tériségben megteremtődik az ontológiai és az ismeretelméleti egység.* Amikor a test lát, tapint, mozog, helyek sorozatát tölti be, akkor ugyanannak a világnak a fizikai részévé válik. A tér (a téri módon való létezés) teszi lehetővé a testi mozgást, hogy lehetővé váljon az emberi képesség, hogy „az ott itt legyen”. Az emberi test mozgása és a fizikai tárgyak mozgatása során *a kognitív térnek és a valóságnak – a működés erejéig – meg kell felelnie egymásnak*, mert különben bevernének a fejünket az ajtófélfába, nem találánánk be a kanállal a szánkba. Merleau-Ponty az intencionalitást is testileg tételezi, gondolati rendjében a térszemlélet is a test tudat előtti „teljesítménye”. (Kantnál a tiszta ész képessége, Husserlnél a tudat általi konstrukció.) Ha elfogadjuk, hogy elsősorban az érzékelő test lép dinamikus kapcsolatba a világgal, akkor az kiemeli a *helyek jelentőségét* a téri világból. Az, hogy miként érzékeljük és fogjuk fel a teret, az attól is függ, hogy milyen helyet hozunk létre a világban (*fixation*). Merleau-Ponty annyiban inkább a relacionális térfelfogáshoz áll közelebb, mint az abszolúthoz, hogy a teret a dolgok és élő szervezetek összekapcsolódása lehetőségfeltételének tartja. (1989:281–284.)

Az „aktuálisan hozzáférhető világot” (SCHÜTZ–LUCKMANN 2003) a napi praxisban a látás, a hallás, a tapintás és a szaglás közvetítésével ismerjük meg. Az „itt és most” megismerhető világ a testtel és tudattal rendelkező cselekvő valóságosan létező világa, ez áll az emberek által konstruált tér fókuszpontjában.

Lefebvre (1991:195.) marxista nézőpontból arra hívta fel a figyelmet, hogy a test egyszerre materiális és szimbolikus. Az ő teóriájában is a társadalmi tér és az élő test összekapcsolódik. A „társadalmi test” „térbeli test”. „A testet úgy kell felfognunk, mint ami termelője és terméke is a térnek. [...] a térbeli test materiális karaktere a térből ered, abból az energiából, amit felhasznál...”

A fiziológiai és orvostudományi Nobel-díjat 2014-ben az agy helymeghatározó rendszere sejtjeinek felfedezéséért adták.¹²⁰ Bizonyosságot nyert a filozófusok korábbi feltételezése, hogy létezik az agyunkban egy „belső térkép” és a helyek érzékelésének a képessége (belső GPS), amely biztosítja számunkra, hogy emlékezzünk helyzetünkre, és képesek legyünk a tájékozódásra. Ez az agy egyik legösszetettebb funkciója. O’Keefe (O’Keefe, Nadel 1978) fedezte fel a hippocampusban azokat helymeghatározó sejteket („térsejtek”, „helyidegsejtek”), amelyek jelzik a helyzetünket, és amelyek biztosítják a térmemóriát. A térsejteknek memóriefunkciója is van, és szerepet játszanak a távolságok mérésében is. Különböző térsejtek aktivizálódnak a különböző helyeken (*remapping*), és ezek együttes aktivitása adja a különböző *környezetünk belső térképét*. Az aktív térsejtek speciális kombinációi tartoznak a sajátos konkrét helyekhez. Ezek hálózatos együttműködése teszi lehetővé a tájékozódást. A Merleau-Ponty által leírt testi tapasztalás tölti fel ezeket a „tárhelyeket” konkrét hely- és térismerettel. 2014-ben a Nobel-díjat megosztva kapó Moser házaspár azt a sejthálót találta meg, amely a tájékozódáshoz szükséges „koordináta-rendszert” biztosítja. A hely érzékelése a test helyzetét jelenti a környezetében. A tájékozódás *a távolság és az irányok* érzékelését jelenti, ami a mozgás és a korábbi helyzet összevetésére épül. Tulajdonképpen ezt sejtette meg már a 18. században Immanuel Kant, amikor arra utalt, hogy léteznek mentális képességek, amelyek függetlenek a tapasztalatoktól. (Korábban már utaltam arra, hogy Kant szerint e belső képességünk segítségével érzékeljük és rendezzük el a külső világot. A 20. század közepén Edward Tolman [1948] azt is bebizonyította, hogy

¹²⁰ A tudományos összefoglaló további részleteket tartalmaz a felfedezésekről:
http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/medicine/laureates/2014/advanced-medicineprize2014.pdf
(Letöltés dátuma: 2016. 06. 26.)

az állatok is képesek kapcsolatot érzékelni a helyek és az események között.) Kognitív térkép reprezentálja a környezetet mint a részek összességét, amely lehetővé teszi a helyek érzékelését és a tájékozódást. Moserék felfedezték, hogy a „koordináta-rendszerbe” szerveződött „hálózati sejtek” működése (amelyek az entorhinális agykéregben vannak) biztosítja, hogy mozgás közben felmérjük a távolságot, és ez ad egy metrikus rendszert a térsejtek által alkotott belső térképhez. Egy nagyvárosi taxisofőrnek a mindennapi tanulás során kialakuló helymeghatározó hippocampusi kapacitása nagyobb, mint egy átlagembernek, és egy Alzheimer-kórban szenvedő beteg e térsejtek elsorvadása miatt veszíti el tájékozódási képességét. A Nobel-díj indoklásában szereplő tételket (a pécsi származású) Buzsáki György és Edward I. Moser (2013) kiegészítették azzal, hogy a memória és a tervezés a fizikai környezetben való navigációs mechanizmusból fejlődött ki, és a valóságos és mentális térben való tájékozódásért ugyanazok a neuronális algoritmusok felelősek. A tanulmány központi állítása, miszerint ugyanazok a neuronális mechanizmusok felelősek a földrajzi tájékozódásért, mint a különböző események, tárgyak és egyéb információk közötti kapcsolatok felismeréséért, alátámasztja az általam képviselt térfilozófiát is, miszerint a tér az események és a tárgyak asszociációi. *Azaz a térszemlélet a tudatban megjelenő képzetek egymáshoz kapcsolása.* (A földrajzi pontok, távolságok, utak ugyanúgy, ugyanott jelennek meg, mint a tárgyak, emberek, események összekapcsolása.)

Jean Piaget (1993) genetikus episztemológia elmélete szerint az élet első egymásfél évében levő gyermek az *érzékszervi intelligencia* világában él. Ebben az időszakban a megismerés is a biológiai önszabályozás része. E korai fejlődése során alakul ki a tárgyak és azok fizikai elhelyezkedésének az ismerete, *stabilizálódik téri világa*. Kezdetben csak a tárgyak és a fizikai távolság leképeződéséről van szó, majd később a nyelviséggel egy időben születnek meg az igazi reprezentációk, amelyek elválnak a konkrét környezettől, a múltra és a jövőre is vonatkoztatható, manipulálható, újraírható ideákká válnak. Tehát az érzékszervileg megtapasztalható tér már a születést követően, míg a tér képzeletszerű ideája a gondolkodás, a beszéd kezdetekor alakul ki. Tehát előbb érzékeljük a dolgok különállását és összekapcsolódását, a közvetlen fizikai távolságokat, és csak később vagyunk képesek absztrakt térkategóriákban, összefüggésekben gondolkodni.

A tér biológiai érzékelése, a testi használat általi létrehozása biológiai azonosságunkból eredően azonos,¹²¹ a különbségek elsősorban kulturálisak. Az empirizmus fontos felfedezése, hogy a fiziológiánkból adódóan az anyagi világra adott válaszaink egy része közös és állandó. Ezeket a válaszokat percepciónak nevezzük. A kulturális különbözőségekből eredő változatosságot úgy kell tekinteni, mint ami ráépül az érzékelőképességeink biológiailag stabil rétegeire. (BLOOR 1992)

Donald Davidson (2001; BOROS 2004; lásd még erről korábban a 3. fejezetben a 4. ábrát) „háromszögelés elmélete” is segít megérteni az én és a világ kapcsolatát, hogy mitől válik a környezetünk, a megélt tereink a jól ismert közös világunkká. Az érzékelő, a megismerő személy, a társadalom más tagjai és a közös környezet állandóan interakcióban vannak egymással. (DAVIDSON 2001) Az érzékelés során a környezeti ingerekre hasonlóan reagálunk, és a kommunikáció segítségével, egyeztetéssel a cselekvő viszonylag jól meg tudja állapítani, hogy mi van, és mi történik a környezetében. A társadalmakban koherens hit alakul ki a világról. A sok különböző szubjektív tapasztalat egyeztetése (kommunikáció), *a társadalmi megerősítés során kialakult kép viszonylag objektívnek tekinthető, hasonlatos a valósággal.* Az emberek cselekvéseik során állandóan interakcióban vannak a dolgokkal, és tapasztalják a többi személy vélekedését, ami tovább növeli az embereket körülvevő világra vonatkozó hithalmazuknak a konzisztenciáját. Ha mások reakciói következetesen hasonlóságot mutatnak a saját tapasztalatainkkal, akkor feltételezhetjük, hogy a hasonló hatások mögött ugyanazok az „okok”, stimulációk, például ugyanolyan formájú, kiterjedésű, állagú objektumok vannak. E teória is kiemeli a testtel, az érzékeléssel belakható, a rendszeres kommunikációval megosztható helyek jelentőségét, bár a mobilitás, az IKT-szektor fejlődése területileg kiterjeszti ennek határait.

A valóságosan megtapasztalt és a tudatunkban létező más terek ideái különbözőek, vagy másként fogalmazva azok „képi élessége” eltérő. A mindennapokban megélt, megtapasztalt terek a használatuknak megfelelően nagyban megfelelnek a magánvalónak, míg más esetekben ismereteinknek, intencióinknak megfelelően bizonyos karaktereik határozottabban, míg más jellemzőik perifériusabban jelennek meg tudatunkban. Hasonló a helyzet, mint amikor például belépünk egy bankfiókba. Először a sorszámot kiadó automatát keresve arra

¹²¹ A feministák és a gendertanok képviselői nem az azonosságokra, hanem a nemi és a társadalmi különbségekre teszik a hangsúlyt.

fókuszálunk, azt látjuk meg, és csak periférikusan érzékeljük, rögzítjük az egyéb elemeket. Vagy például utazásaink során egy új városba érkezve a célunkat keresve fokozatosan feltárul nekünk egy – elsőre nem biztos, hogy a legrövidebb – odavezető út, míg más elemekről csak a korábbi ideák, az útleírások képei élnek bennünk. Egy város gazdaságát jól ismerő közgazdász tényszerű gazdasági adatok tudatában csatlakozhat egy várostervező teamhez, míg másról csak a hétköznapi tapasztalatok szintjén rendelkezik ismeretekkel. Azért kell, hogy a szakemberek multidiszciplináris és a laikusok hétköznapi tudásából rakjuk össze a komplex képet, mert ezek így több elemükben közelítenek a való világhoz.

9.7. Hétköznapi téridea, gyakorlati térhasználat

A tértudományok művelői és professzionális alkalmazói néhány elfogadott, „jól bevált” térfelfogás közül választhatnak. De a hétköznapi cselekvői általában nem olvasnak Husserlt, Heideggert vagy Lefebvre-t, ők a napi gyakorlatuk során szerzett tapasztalatokból merítenek, és bármilyen filozófiát követhetnek. A napi gyakorlatukban a saját tapasztalataik és ideáik alapján megszámlálhatatlan számú világot, teret hoznak létre és képzelnek el. Ezért általában csak a konkrét feladat, használat, napi tapasztalat alapján, ahhoz kötődően közelítenek a fogalomhoz. Az emberek többségének a tér a napi rutin különböző fizikai tereit jelenti.¹²²

A tér, mint a korábbiakban kifejtettekből is látszik, még tudományos közegekben is nehezen meghatározható, *különbőféleképpen megközelíthető és értelmezhető*, így nem meglepő, hogy az átlagember számára misztikus, nehezen kifejthető fogalom. Az emberek többségének valami olyan *a priori trivialitás*, amit nem is tudnak a hétköznapi nyelven megfogalmazni, ami csak célirányos rákérdezés, sajátos vizsgálódás során tárul fel számukra. A mindennapi gyakorlat nem a tér megismerésére irányul, hanem sokkal inkább rutinszerű, gyakran *ismétlődő térhasználatot jelent*, amelyre hatással vannak a mentális és testi kondíciók, várakozások és a diszkurzív ismeretek is. Még a rutinszerű hétköznapi téralkotás során (például a munkahelyre menet fizikailag mérhető, leírható utat járunk be) is bennünk van a tér szintetizált

¹²² A tér ilyen tapasztalati, megéléshez kötött értelmezése hasonló ahhoz, amire sokan az idő kapcsán felhívják a figyelmet (például Henri Bergson). A hétköznapi személyes tapasztalatok során nem szerzünk teljes áttekintést a rendszer (például egy város) egészéről. (DE CERTEAU 2010)

szubjektív – akár szavakban is kifejezhető és megvitatható – képe, amely közrejátszik a konkrét térelem (például útvonal) létrehozásában. Például a lakóhelyükről azért mennek gyalog és busszal éppen azon az útvonalon, mert úgy gondolják, hogy így jutnak el elfogadhatóan gyorsan és megfizethető költséggel a munkahelyre. És azért van buszjárat a lakóövezet és a munkahelyek között, mert sokan ismétlődően bejárják ezt az utat, és ezért manifesztálódott; útban, tömegközlekedésben objektiválódott, „intézményesült” ez az útvonal. Más megfontolások alapján tovább szabályozzák, rendezik ezt a térhasználatot (például buszsáv, megálló), amelyek visszahatnak az eredeti használatra, gyorsítják vagy lassítják a téralkotó cselekvéseket. Ugyanakkor a hétköznapi rutin során a cselekvők képesek saját szubjektív belátásuk alapján szabadon használni a tereket (DE CERTEAU 2010).

Jómagam másokra hivatkozva is gyakran hangsúlyozom, hogy mindenki saját tereket hoz létre, de ezekre a téralkotásokra hatással vannak a már meglévő elrendeződések és a *kollektív térképzetek*. Például a lakását mindenki a saját igényeinek és kondícióinak megfelelően nagyon különbözően rendezheti be és használhatja. Mégis a lakások többsége a *stabilizálódott térképzetek* alapján rutinszerűen, „magától értetődően” nagyon hasonlóan van berendezve, és ennek megfelelően hasonló a térhasználata. (Nappali: kanapé/fotel, előtte dohányzóasztal, vele szemben televízió, a mennyezeten az asztal fölött lámpa, az ablak előtt cserepes virág stb. Erre találunk hivatkozást Löwnél is [2001:169; 2008:39].¹²³) A házak, lakások belső elrendezésére hatással vannak az építési szabályok, a társadalmi szokások, máshol látott (média, szomszédok, áruházi katalógus stb.), tapasztalt dolgok és a kapható és a használatot meghatározó bútorok. Sokszor az anyagi előmenetel, a társadalmi mobilitás sem hoz jelentős változást a terek használatában, csak drágább bútort, televíziót és egzotikusabb virágot vásárolnak. Tulajdonképpen a személyes terekbe behatolnak a társadalmi szokások. A házak, lakások térfelosztása és térhasználata a különböző kultúrákban és társadalmi csoportokban mutat némi különbséget. Ez is azt támasztja alá, hogy *a térkonstruálás, a térkialakítás folyamata társadalmi tevékenység, amire hatnak a kulturális sémák*.

A hétköznapi viszonyulás a térhez nagyon gyakorlatias. A gyakorlatban a teret az együttlétezés világa jeleníti meg, leginkább a számunkra létező különféle

¹²³ A hivatkozott mű: FÄCHERGRUPPE DESIGNWISSENSCHAFTEN Hrsg. [é. n.]: *Objektalltag – Alltagsobjekte*. Berlin: Hochschule der Künste.

viszonyrendszerekben, hálókbán, struktúrákban, áramlásokban ragadható meg. De *a praxisban* az igazi kérdés nem is az, hogy mi a tér, hanem, hogy *miként hozza létre és alakítja a társadalmi gyakorlat, és miként használja azt az ember.* (HARVEY 1973:14.)

Az *átlagember számára* a tér a saját és a kommunikáció során tanulóssal szerzett tapasztalatainak valamilyen *szubjektív összessége*, olyan *saját konstrukció*, ami elsősorban az általa használt *földrajzi és kapcsolati tereihez*, azaz a *mindennapi életvilágához* kötődik. A megtapasztalt tér nem direkt módon képeződik le a gondolati struktúrájában, hanem a nyelvi és vizuális kommunikáció során megszerzett térszemlélet is hat rá. Az *átlagember számára* a tömegkultúra, a média fontos alakító tényező. A televízió, az internet a mobiltelefon használata keveri a realitást és virtualitást, átértelmezi a távolságot és a szomszédságot. Nap mint nap kapcsolatot tarthatunk, „érintkezhetünk” egymással anélkül, hogy valaha is találkoznánk. Például televíziós élő adással (például sportesemény közvetítése) az „ottlét” élményével gazdagodhatunk, és a Skype vagy a FaceTime segítségével a szemünkkel és a fülünkkel érezhetjük távoli dolgokat. Az interneten hol valóságos, hol nem létező terek részesei lehetünk. *Sokszor nincs is gyakorlati jelentősége a valóságos és a virtuális hagyományos megkülönböztetésének.* (Online bankolás végeredménye számunkra ugyanaz, mintha elmennénk a földrajzi térben a fizikailag létező bankba és a fizikailag létező pénzt befizetnénk.)

Az *egyének számára* meghatározóak a mindennapi cselekvéseiknek és a kapcsolataiknak a terei, azok megélése. Alapvető struktúrája (szintek, hálók) a használat gyakoriságához kapcsolható: *rendszeresen, többször, néha használt és az azon kívüli terek.* (Az ezzel kapcsolatos információkat többek között felhasználhatjuk a közszolgáltatások területi megszervezéséhez.) Ugyanannak a városnak a lakói különbözően használják a városi tereket, a saját mozgás által megismert, belakott terek mellett vannak kevésbé ismert városrészek. A hétköznapi használatban az ember számára a tér egyfajta rendet, elrendezettséget jelent. Külsődleges adottság, ami lehetőségeket kínál (például amiben közlekedik, kommunikál), és korlátokat jelent (távolság, költség stb., ami miatt nem hozzáférhető számára). A napi praxisban a relationalista és az abszolút térfelfogás kiegészítik egymást, használatuk igazodik az adott problémához, a szükséges cselekvéshez.

A hierarchikus létraszerű és a matrjoskababa-féle tér tudat (lásd erről BERKI 2017) mélyen rögzült a hétköznapi térhasználatban. De ezt erősíti például a szakemberek által használt szubszidiaritás elve és annak érvényesítése, vagy az Európai Unió térfelosztása (LAU1, LAU2, NUTS3, NUTS 2, NUTS1, tagállam, EU) és intézményi működése. Ontológiai nézőpontból ezeket hiába vonnánk kétségbe (sík ontológia), hozzátartoznak a hétköznapi működéshez és jó analitikus eszközök is.

Az emberek saját tapasztalataik alapján helyezik el magukat a külső tárgyakhoz, más szubjektumokhoz (értékekhez) és eseményekhez képest – az ezek által alkotott térbeli struktúrákban –, vagy azok analógiájára képzelik el magukat a virtuális térben. Más (ember, vállalat stb.) lokalizálását is hasonlóan végzik: belehelyezik egy maguk – mint a társadalom része – által konstruált struktúrába. Tehát az átlagember sem úgy tekint a térre, mint egy független struktúraalkotó potenciálra, hanem sokkal inkább, mint *a betöltött helyek (site) által alkotott struktúrára, rendezettségre, elrendeződésre*, amelyet kulturális és pszichológiai szűrőkön keresztül értelmez, kommunikációk során egyeztet, így inkább „minőségi” tartalmúak, interpretáltak, mint fizikaiak (mennyiségiak).

Az egyén azt a *helyet*, aminek maga is része, sokkal inkább aktívan alakíthatónak éli meg, mint a használatán kívüli, vele közvetlen kapcsolatban nem lévő *tereket*. A saját maga által felépített térképzetek (tudás) segítik a közvetlenül nem tapasztalt (távoli) helyek és terek elképzelését, az onnan (arról) kapott információk elrendezését. Számára nem fontos az abszolút és a relatív, az objektív és a szubjektív tér szétválasztása, mindegyik beépül térszemléletébe, és *együtt használja* azokat. Sok tekintetben elégséges és működőképes számára az abszolút térfelfogás, benne él egy számára adott térben, leképezi és használja a földrajzi teret, de például saját értékelése alapján relatív módon helyezi el magát a társadalomban.

A kanti térértelmezés nem annyira a tér leírását, hanem inkább *az emberi tér tudatot és annak használatát magyarázza*. Kant a teret nem objektívnek, valóságosnak, de nem is véletlenszerűnek, hanem olyan szubjektív *a priori szemléleti formának tartotta*, ami egyáltalán lehetővé teszi a tapasztalást, a megismerést, aminek alapján értjük meg és rendezzük el dolgainkat. (KANT 2001) A világ területi karakterét a mindennapokban is az a priori kognitív képességünknek, mindenkori tudásunknak megfelelően látjuk, képzeljük el. Ez nem egy eleve létező, változatlan velünk született

adottság (bár lehetnek ilyen elemei is), hanem a tapasztalatok során alakuló szemlélet. A személyes térképzet sem teljesen szubjektív, mert az tükrözi a történeti társadalmi és a helyi tudást, aminek maga is része. Már kis korban mindenkiben rögzül a családi térhasználat, amit folyamatosan alakítanak a további személyes tapasztalatok és a nyelvi kommunikáció során szerzett ismeretek.

A konkrét helyekről (*place*) és területekről (*territory*) szerzett tapasztalataink sem egy rajtunk kívül álló neutrális fizikai térként rögzülnek bennünk, hanem alkotó részeseiként a mi szempontunkból éljük meg azt. Úgy szerezzük a benyomásunkat, úgy alakul a kanti értelemben vett kognitív képességünk, ahogyan azt megéljük. Ha a napi csúcsgalamban órákat töltünk el bosszankodva a munkába járással, akkor az ingázási tér ekként rögzül bennünk, és fogékonyabbak leszünk minden ezzel kapcsolatos dologra. Azaz a személyes fizikai és társadalmi helyzetünk (például busszal utazunk a lakótelepről a gyártelepre, vagy a városkörnyékről az irodába, vagy repülővel az ügyfélhez) meghatározza nyitottságunkat, és befolyásolja interpretációnkat. Van, akinek a budapesti Széll Kálmán tér mint fizikai környezet az otthona (ott él, végzi biológiai szükségleteit), van, akinek a munkahelye (például kiskereskedelem dolgozója), és van, akinek egy autóval leküzdendő közlekedési csomópont. Ugyanannak a fizikai helynek a használata és érzékelése a különböző emberekben eltérő. E konkrét fizikai környezet alakításánál mindezek mérlegelendők, és minden törekvést is ez alapján fognak értékelni az érintettek, és ennek megfelelően állnak mellé vagy ellenzik azt.

Az eltérő helyzetű és szerepű, a különböző társadalmi terekben kommunikáló személyeknek másként alakul a területekről, a helyekről a tudásuk, és más hatással vannak annak alakítására is. Az életét egy településen leélő munkásember elsősorban a saját életvilágának fizikai és egyéb viszonyait értelmezi és alakítja (például megválasztja a munkába járás módját, és ezzel hozzájárul egy konkrét közlekedési tér létrejöttéhez), de például egy területi szakember (oktató, kutató, tervező), egy politikus, egy újságíró értékválasztásaival, döntéseivel és azok kommunikációjával már mások térfelfogását és térhasználatát is alakítja. Például szakmai prioritások mentén egy közlekedési hálózat kialakítására tesznek javaslatot, amit a politikusok támogatnak, és a „társadalmi” vitában értelmezik annak megfelelőségét.

A különböző tudásközösségeknek is más a térről való ismeretük, és az alakíthatóságáról való elképzelésük. Ha ez nagyon különböző, akkor az kommunikációs

szakadékot jelent. Még különböző szakmai csoportok is nehezen értik meg egymást. Például a műszaki, fizikai tartalmakban gondolkodó városrendezők és a városfejlesztő közgazdászok térfelfogása is nagyon különböző.

Fontos, hogy milyen térképzeteink vannak, azok miként alakulnak, hiszen azokon keresztül értelmezzük és alakítjuk a világot. A téralkotást és -használatot általában a materiális/fizikai terekre vonatkoztatjuk, de a fizikai terek használata és alakítása is valamilyen szimbolikus térképzet megvalósítása. A mindenkori társadalomban uralkodó, leginkább elfogadott ideologikus/szimbolikus térfogalom, térértelmezés hatással van a társadalom által létrehozott térstruktúrára. A térbeli létünkről vallott felfogásunknak megfelelően *rendezzük el* dolgainkat a világban, „lakjuk be” azt, és ilyen módon járulunk hozzá a tér megkonstruálásához, hozzuk létre az „általunk elrendezett valóságot”. Például egy adott kormányzat a térképzeteit operacionalizálja a regionális vagy a policentrikus térstruktúrák kialakítása során, vagy éppen az így működő rendszer megszüntetésével. Alapvetően a kormányzási ideából és gyakorlatból, a funkciók ellátásának lehetséges módjából (térhasználat) ered, hogy éppen a régiók vagy a járások intézményeit erősítik meg. Térbeli létünkről, szándékolt térhasználatunkról kialakult képünk és intencióink alapján választunk lakóhelyet. Ez határozza meg például, hogy új lakás vásárlása esetében a zsúfolt belvárosban vagy a kertés családi házas övezetben keressük a lehetőségeket.

A (területi) koncepciók, tervek, a közszolgáltatások (térbeli) rendjének kialakítása és legitimálása politikai keretek között történik, amihez intézményesített eszközrendszert rendelnek. Ez mindig az aktuális legitim többség pillanatnyi tudásán, információin alapuló térképzetét tükrözi. E térképzet összefügg olyan más értékválasztásokkal, szimbolikákkal, mint például a csoport-hovatartozás (például nemzeti összetartozás), vagy azzal, hogy milyen prioritások alapján rendezzük dolgainkat.

A mindennapi pragmatista gondolkodás szükségszerűen leegyszerűsíti a valóságot. Az egymással kapcsolatban lévő eseményeket és azok objektivációit a köznapi gondolkodásban a rendszeresen megtapasztalt, mindenki számára belátható háromdimenziós (fizikai/természeti/földrajzi) térbe helyezi. A legrelevánsabb jellemzőket kivetíthetjük általunk konstruált mesterséges „síkokra”, amelyeket valamilyen mértékegységekkel, indikátorokkal jellemezhetünk, és amin elhelyezzük a

megtörtént vagy tervezett eseményeket. Ez a leggyakrabban földrajzi térrepresentációk segítségével történik. E metszetek különböző léptékűek lehetnek, és a tartalomtól függően különbözőképpen függenek össze, épülnek egymásra. (Például NUTS 1, 2, 3, LAU 1, 2; vagy a költségtér és a megtett távolság.) E síkok egymáshoz való viszonya éppen úgy lehet vizsgálatok és mérlegelés tárgya, mint az adott metszeten belüli relációké.

10. Társadalomkonstruktivista térfelfogásom

A korábban tárgyalt térkonceptiók nemcsak különféle válaszokat adnak a „Mi a tér?” kérdésekre, hanem választásra¹²⁴ és továbbgondolkodásra is sarkallnak. A témakör eddigi tárgyalása, a „talált szövegek” interpretációi már nyilvánvalóan tükrözték az én sajátos térfelfogásomat is, de az nem helyettesítheti az explicit állásfoglalásomat. (Ezt várnám el másoktól is.) Ebben a fejezetben összegzem, koncentráltabban megjelenítem a tudományfilozófiai értékválasztásomnak megfelelő térkonceptióm lényegét.

Kiinduló dilemmám az volt, hogy miként lehet feloldani azt a látszólagos ellentmondást, hogy nincs önmagában vett tér, a térnek nincs fizikai léte, de valahogyan mégis létezik, valamilyen formában megjelenik a valóságban és a tudatunkban is. Klasszikus lételméleti értelemben a tér semmi, nem létezik, nem áll fenn. Nincs olyan entitás, amiben minden más „benne van”, és értelmezhető lenne rá akár az „üresség” vagy akár a „telítettség” fogalma.¹²⁵ A tér nem valami olyan egységes egész, amely a benne foglaltakra hatást gyakorol, vagy akár passzívan befogad. A háromdimenziós¹²⁶ fizikai léten kívül nincs olyan állandó és általános téri szabály, ami mindenre egyformán érvényes lenne. A háromdimenziós kiterjedés önmagában nem magyarázata semmilyen szubsztanciának. Jelenleg nem ismerünk olyan általános téri okot, amely hatást gyakorolna a létezők formai megjelenésére, a kapcsolataikra vagy az

¹²⁴ Mindenkinek a saját tapasztalatai, hite, tudományfilozófiai értékválasztása alapján valamelyik térkonceptió-nyalábon belül kell felépítenie, megkonstruálnia saját térkonceptióját és az annak megfelelő fogalomhasználatát.

¹²⁵ Az, hogy egy tárgyban benne van/lehet valami más, az a dolgok közötti *fizikai viszonyra* utal. A tér – Newton koncepciójával szemben – nem üres, mert alkotóelemekből (jelenségekből és közöttük lévő kapcsolatokból) áll. Ha a tér és az anyag ugyanaz lenne – ahogyan Descartes és a dialektikus materializmus képviselői gondolták –, akkor mindig tele lenne.

¹²⁶ Arisztotelész szerint bármely test alapvetően a három dimenziójának (hosszúság, szélesség, magasság) megadásával határozható meg. Galilei a tér háromdimenziós jellegét azzal a tapasztalati ténnyel „igazolta”, hogy minden ponton keresztül csak három egymásra merőleges egyenes húzható.

összerendeződéseikre, amivel meg lehetne magyarázni, hogy miért éppen ebben a formában és nem másképpen jelennek meg a dolgok és történnek a cselekvések. Nincs olyan mindenre egyformán ható erő/energia, amely hatóokként vagy például a különböző rendszerekben, hálózatokban összetartó erőként vagy szükségszerű kölcsönhatásként, önmagában metatérként értelmezhető lehetne. Egy konkrét jelenség, egy vizsgált folyamat magyarázó ereje lehet valamilyen természeti/fizikai erő (például gravitáció) vagy emberi cselekvés, de a tér csak absztrakt előfeltétele ezeknek, és nem oka. Az egyidejűleg létezők összekapcsolódása, az együttlétezés struktúrája nem valami abszolút rendből, nem egy univerzális tér erejéből ered.

A különféle létezőkben *nincs olyan önálló léttel rendelkező elkülöníthető elem*, derivátum, amely fizikai-ontológiai értelemben megragadhatóvá tenné a teret. Nincs olyan fizikai elem, amely mint mindenbe „beépülő összetevő”, mint különleges „adalék” önmagában megmagyarázná a téri módon való létet. Ebben az értelemben nem inputja más létezőknek. Nem tartozik azon összetevők sorába, amelyből a különféle szubsztanciák és folyamatok létrejönnek, amely mint valami kívülről kapott tulajdonság hozzájuk adódik. Ahol nincs semmi, ott relatív viszonyok sincsenek, ott tér sem lehet. A dolgok és események léte előtt nincs hozzájuk kapcsolható tér, betöltetlen hely. A dolgok és emberek nélkül nincs megkülönböztethető, vizsgálható tér.

Tehát álláspontom szerint a tér nem egy a valóságos dolgok között, klasszikus fizikai-ontológiai értelemben nem létezik. A tér önmagában véve empirikusan nem megragadható, csak konkrét, specifikus létezők formai megjelenését, azok kapcsolatait vizsgálhatjuk. Ha a „Mi a tér?” kérdésre szeretnénk választ kapni, akkor azt kell feltárni, hogy a természet (dolgok) és a társadalom (emberek) milyen különféle tereket hoznak létre és építenek le, a térről való ismeretek miként tartoznak hozzá az együttlétükhöz és működésükhöz (a világban-való-lét struktúrája, a történések szerkezete). Izgalmas, nehezen megválaszolható kérdés, hogy miként lehetnek a terek konstituáló elemei a dolgoknak és cselekvéseknek, ha önmagukban nem is léteznek.

Felfogásomban *a tér a lét modusa, hozzátartozik az életvilág működési módjához*, megnyilvánul az együttlétezés struktúrájában, és az a szemléleti mód is, amelyben a megismerés is történik. Ezért a térkoncepciómban elválaszthatatlan a lételméleti és az ismeretelméleti megközelítés valamilyen szintézise. A külső elrendeződésekről, terekről

bennünk kialakult tudásunk ismeretelméletileg a belső világunk függvénye, de belső világunk ontológiailag a külső világunktól függ (hatások, interszubjektívizmus).

10.1. A tér, az idő és a „megjelenítő tartalom” értelmes együttlétezése¹²⁷

A tér nem az anyag tulajdonsága és nem anyagi formában létezik, de *hozzátartozik minden létezőhöz*. A tértudományi közhellyel szemben, miszerint minden időben és térben van/létezik, én úgy gondolom, hogy *minden konkrét létezés egyben téri (módon való) létet jelent*. A térnek és az időnek nincs önálló léte, de a téridő minden létezés *modusa, megjelenési módja*. Nincs önmagában vett tér, amit megpillanthatnánk, amit megvizsgálhatnánk, amit megmérhetnénk, de minden, ami megfigyelhető, az rendelkezik téridő-„dimenzióval”. Ebben az értelemben a tér a létezők egyik tulajdonsága, megjelenési formája. A konkrét létezés nem meglévő helyet tölt be, hanem teret/helyet hoz létre. A szellemi dolgoknak, a gondolati tartalmaknak nincsenek fizikai tulajdonságaik, de azokat is magától értetődően *téri tulajdonságaikkal* (megjelenési formájukkal) *együtt gondoljuk el*. Valaminek a megjelölése, szavakban történő kifejezése is térben és időben való megjelenítést is jelent.

Az idő és a tér *sorsszerűen létünkhöz tartozik*. A földi valóságban, a napi praxisban nem tudunk ettől a meghatározottságtól megszabadulni, ebből a rendből kitörni. Számunkra *eleve adott* (szükségszerű és általános történeti a priori) *létezési és szemléleti mód*. Nem tudjuk a világot a tériség nélkül megtapasztalni. A tértől és időtől való elvonatkoztatás csak a konkrét léten kívül, a *nemléiben* lehetséges (a nem tériség nem megélhető, nem megtapasztalható, nem a mi világunk része).¹²⁸

A tér és idő nemcsak a létezés modális lehetőségfeltétele, hanem ez fordítva is igaz, mindig csak valaminek (dolog, cselekvés, folyamat, viszony) van térisége, térszerkezete, vagy lehet területe. Tehát a tér nem *ab ovo* és nem *per se* létezik. A tér ebben az értelemben *parazita* (AGNEW 2005), önmagában nem, csak a létezőkben képes megmutatkozni, csak így figyelhető meg. Walter Isard (1975) régiómeghatározása

¹²⁷ A filozófia és a fizika által leggyakrabban tárgyalt „klasszikus hármas” a tér, az idő és a mozgás (változás).

¹²⁸ Platónnál a téren és időn kívüli világ az ideák világa. A kereszténységben az időnkívüliséget, a változás nélküli létmódot az örökkévalóság jeleníti meg. A buddhizmus szerint a nirvána, a nemlét szimbolizálja a téridőnkívüliséget. Az abszolút egység tudatállapota komplementere a térben és időben való létezésnek.

kapcsán Lengyel Imre – többször idézett – kérdésfelvetése is ezzel az összefüggéssel kapcsolatos: „A régióknak van problémájuk, vagy a társadalmi problémáknak van régiójuk?” (2003:75.) Az eddigiekből következően az én válaszom az, hogy a problémáknak van téri megjelenése, a problémák köthetőek konkrét területekhez. (Általában nem mondjuk ki, hogy a társadalmi probléma nélkül az ahhoz tartozó régió sem létezne, hanem a „tyúk-tojás” problémához hasonlóan válaszoljuk meg a kérdést.)

Ahol van megtapasztalható, érzékelhető, mérhető tér, ott van manifeszt materiális szubsztancia is. Az idő és tér anyag nélkül is elképzelhető, de csak mint a *megfigyelő ember formai szemlélete és szemléleti formája*. A tér nem csupán egy empirikus fogalom, hanem el tudjuk képzelni dolgok nélkül is (ilyesmi a geometria, amely inkább a matematikához hasonló absztrakció, mint valós fizikai tér). Ahogyan a megismerés tárgyai megjelennek számunkra, az visszatükrözi a térszemléletet, a transzcendentális struktúrát (Kant) is. A konkrétan megjelenő tér megismerése valamilyen lokális manifesztáció megtapasztalásához köthető, amelyre hatással van a térszemléleti a priori *mint konstituens, mint nem anyagi alkotó*. (Ez is alátámasztja azt a felismerést, hogy a tapasztalattal szerzett tudás is sokkal inkább egy jelenségről, mint a magában való dologról alkotott kép.)

Egy konkrét dolog vagy cselekvés nem képzelhető el tér és idő nélkül, mert hozzátartoznak a létezéshez. A tér a létezés „formai előfeltétele”. A mozgás és a változás is csak tér és idő segítségével történhet, azokkal együtt jöhet létre. A tér és az idő az anyag, a tárgyak lényegéhez oly módon tartoznak hozzá, hogy csak az idővel és a térrel együtt teremődik meg a „létegyidejűség”. Az idő, a tér és ami – a hagyományos kifejezéssel szólva – „bennük van”, ami megjeleníti azokat, csak viszonylagos létezését mondhat magáénak. (SCHOPENHAUER 2001:4. §) Az én logikám szerint „ami bennük van”, az jeleníti meg a téridőt, tehát a hagyományos kifejezéssel szólva inkább a tér és idő „van bennük”, bár nem anyagi természetűek, de mint a formai megjelenésük és/vagy elrendeződésük mégis a lényegükhöz tartozik.

Minden konkrét dolog/esemény, lokális manifesztáció megjelenít, vizsgálhatóvá tesz egy konkrétan megjelenített téridőt, és minden ilyen elemet/egységet/helyet egy sajátos kapcsolatrendszer, viszonyrendszer, relációhalmaz (struktúra, atmoszféra) „vesz körül”. A tér egyik általános jellemzője a téregységek *különbözősége*, és *a tér megismerése többek között az egységek közötti különbségtétel és az ezek közötti*

kapcsolatok (relációk) felismerése. A tér és idő mint lehetőségfeltétel segítségével létrejövő külső kapcsolatok, hatások, viszonyok alkotják a komplex környezetet, teremtik meg a működési kereteket, az emberi értelmezési tartományt, és ezek együtt eredményezik a *rendeltetésszerűséget*. A tárgyak létezése nem csupán egy diszkrét pont a térben, hanem egy folyamat, amely során betöltik funkciójukat. A téri módon való megjelenés hozzátartozik a szubsztancia önazonosságához.

Adott időben csak egy dolog foglalhat el egy konkrét helyet, de egy konkrét hely tartalma időben változhat. Urry (1990:132.) másokra is hivatkozva felhívja a figyelmet arra, hogy „az időbeli változás nem jelent szükségszerűen térbeli és tartalmi változást”, számolhatunk időbeni állandósággal is (például fizikai tárgyak léte). A tér és az idő az az a priori lehetőségfeltétel („médiüm”), amely révén a kapcsolatok, a szükségszerű kölcsönhatások létrejönnek, és amely segítségével a tartós struktúrák (tárgyak, események, gondolatok, általában a vizsgálódásaink tárgyai) fennmaradnak.¹²⁹

Kerülendő a téridő, az anyag vagy a megismerő egyoldalú fetiszizálása: a tér, az idő, a tartalom és a róluk kialakult tudás *kölcsönösen meghatározottak*. De mindig az értelmezett (rendeltetésszerű) *tartalom* az, ami hatással van a térbeli megjelenés konkrét formájára, az határozza meg azokat a lehetséges relációkat, amelyekből a tér konstruálódik. (Nem az abszolút tér van hatással a formai megjelenésre.) A tér és idő modulusával létrejövő kapcsolati rendszer (konkrét tér) az entitás (dolog, kollektivitás) jellegétől és hatóerejétől függ.

A teret és az időt nem ruházhatjuk fel önálló léttel, de minden (dolog, cselekvés) csak a téridőbeliségével együtt képes *betölteni funkcióját*, csak azzal együtt *kap jelentést, értelmet*, csak azáltal válhat egy absztrakt idea tárgyi létezővé (materiális objektummá, lokális manifesztációvá), egy esemény konkrétá. Egy tárgy, egy fogalom „rendeltetésszerű működéséhez” nem elégségesek annak tértől és időtől független belső tulajdonságai vagy tartalma. A cselekvőképesség konkrét erővé (hatás) csak konkrét téridőben válhat. Egy szöveg mondandója és megértése sem önmagában az egyes szavak jelentésén múlik. Egy település, egy intézmény, egy megállapítás nem értelmezhető önmagában a tértől és az időtől függetlenül. Például egy iskola működésének a megértéséhez az épületen, a tanárokon, a diákokon kívül ismerni kell az oktatási rendszerben, a helyi társadalomban betöltött szerepét, a települési

¹²⁹ Az egyének és az események „ösvényeket” határoznak meg az időtérben (URRY 1990 hivatkozik Pred találó gondolatára).

beágyazottságát stb. is. Azaz fontos minden dolog, esemény, szöveg, kép, intézmény *relációhalmaza*, azaz a téridőbelisége. *Javaslom, hogy a tértudományokban és a fejlesztéspolitikában a dolgokat* (például egy rögzített terv), *az eseményeket olyan tulajdonságkomplexumként értelmezzük, amely a külső relációnyalábjával együtt válík értelmezhetővé, amely hozzátartozik a funkcionálásukhoz, a működésükhöz.* Mivel a *téridőlétmód az emberek, a tárgyak és az események sajátja*, két létező nem lehet azonos, mert nem azonos a téridő-pozíciójuk, és ezáltal *a külső relációik is mások.* A külső kapcsolódásokban megjelenő „erő” (a tér működésén keresztül) hozzájárul ahhoz, hogy a dolgok és események azok legyenek, amik. E relációk nélkül is léteznek dolgok, csak ezek a kapcsolatok, a különféle kötődések is hozzátartoznak cselekvőképességükhöz, illetve azok megváltozásában sok lehetőség rejlik. Például fizikailag két egyforma árucikknek különböző helyeken más lehet a helyettesítő termékek elérhetősége, más a helyi kultúrába való illeszkedése, mások a jövedelmi viszonyok, így más a piacképessége. Tehát a piacképesség nemcsak önmagukból a termék mennyiségi és minőségi adottságaiból/tulajdonságaiból ered, hanem azok relacionális kapcsolódásából, kulturális beágyazottságából is. A működési potenciált a külső kapcsolódási lehetőségek és a struktúrában elfoglalt hely is meghatározza. Ahhoz, hogy egy autó betöltse rendeltetését, kell, hogy hozzáférhető legyen az üzemanyag, legyenek utak, és valaki meg tudja venni, fenn tudja tartani, akarja és képes legyen használni.

Minden csak a konkrét téridő dimenziójával együtt az, ami, csak ilyen módon lehet rendeltetésszerű. Tehát a tér, az idő és az ezeket megjelenítő tartalom (szubsztancia) *együttesen szükségesek* ahhoz, hogy valami a maga *konkrétságában létezen* (lokális manifesztáció), valami megtörténhessen, valami rendeltetésszerűen funkcionálhasson. A szubsztancia¹³⁰ a téridőbeni létezési módjával, formájával együtt alkotja az entitást (empirikus eseményt). Ezen összetartozás kapcsán is fontos hangsúlyozni, hogy *a tér és az idő más természetű/típusú, mint a (létező) szubsztancia*, a létezés és a megismerés relációs rendjének lehetőségfeltételei, a létezési módjuk.

A múltbeli jelen más volt, mint a jelenbeli múlt, és a jövőbeni jelen mindig más lesz, mint a jelenbeli jövő. Az időbeliség hozzátartozik a tériséghez, és a helyhez

¹³⁰ Itt a szubsztancia fogalmát abban az értelemben használom, hogy a nem szubsztanciális, önmagában nem létező teret és időt megjelenítő, minden mástól függetlenül létező dolog vagy esemény, ami a közvetlen tapasztalás tárgya lehet.

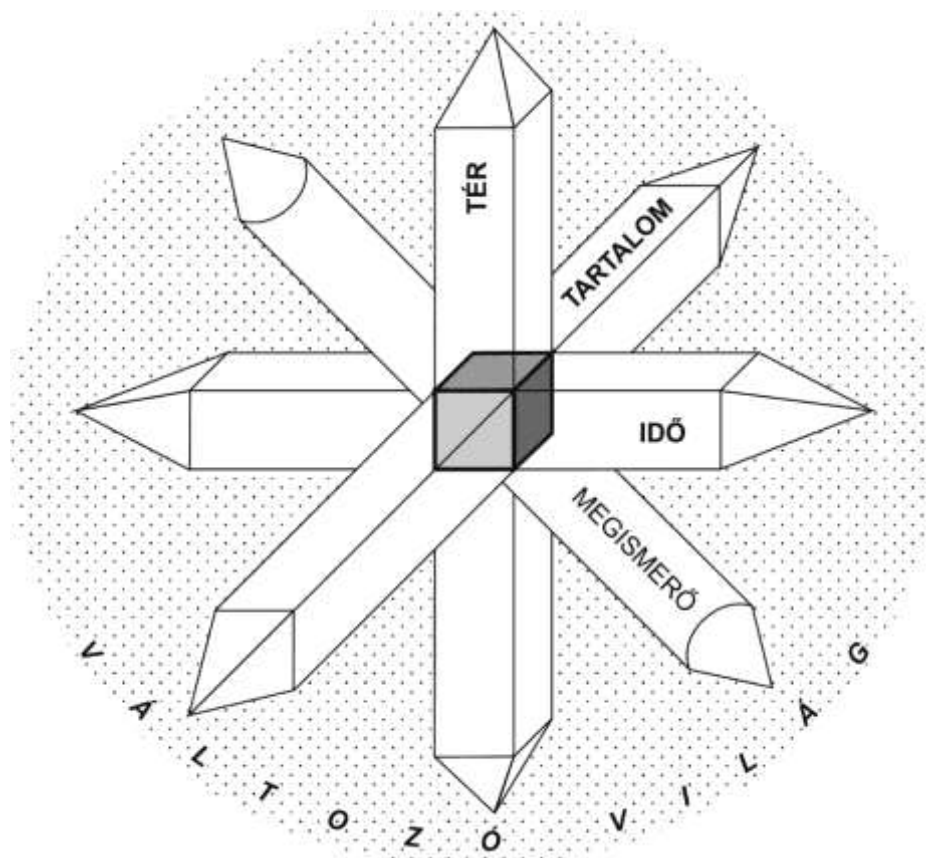
kötöttség nélkülözhetetlen az időbeliséghez, és mindezeknek van egy tartalmi szubsztanciális hordozójuk, megjelenítőjük. Minden térbeli mozgás időt igényel, és a változatlan szubsztancia, egy változatlan fizikai tárgy sem lehet azonos időbeni kezdőpontjával. Ha ugyanazt a dolgot vagy eseményt más időbe helyezzük, vagy más helyhez rendeljük, akkor annak más lesz a lényege/értelme, más jelentést, funkciót fog hordozni, és szükségképpen megváltozik az azonossága. Más rendbe, struktúrába, *relációba* helyeződik, más az *értelmezési tartománya*, mások a külső kapcsolódási pontok, más a viszonyrendszer. A tér és idő ebben az értelemben is hozzátartozik a dolgok lényegéhez, ezen „alkotóelemek” nélkül más funkciókat tölthet be, másként érzékelhető és magyarázható (vesd össze esszencializmus). Egy konkrét materiális magában való dolog (abszolút entitás, önmagában vett egység), például egy villanykörte funkciója ma nyilvánvaló, de kétszáz évvel ezelőtt az csak valami hasznavehetetlen furcsaság, vagy jó esetben érdekes műtárgy lehetett volna, és a nem is olyan távoli jövőben újra csak múzeumi és nem használati tárgy lesz. Ha egy időben vizsgálunk meg két látszólag azonos tárgyat, akkor is lehet jelentősége a tárgy létezési idejének. Ugyanaz a tyúk által tojt, látszólag egyforma két tojás különböző, ha az egyik friss, mai, a másik pedig közel van a biológiai, kémiai változáshoz. Egy kétezer éve készült tárgy más értéket, jelentést képvisel, mint annak minden fizikai tulajdonságában megegyező múzeumi másolata (kópia). Egy McDonald's ma Manhattanben egy „junk food”-ot árusító átlagos gyorsbüfé, míg ugyanaz ugyanakkor Delhiben egy olyan higiéniaát biztosító étterem, amelyet többnyire csak külföldiek vesznek igénybe, és a helyiek többsége számára az idegen nyugati kultúrát testesíti meg. Egy piszoár a férfitoalettben egy funkcionális szaniter, de 1917-ben Marcel Duchamp kiállított egy ugyanolyan tárgyat *Szökőkút* címmel: ott és azzal más tartalmat, jelentést kapott, műtárggyá vált. Ma ez a porcelántárgy az avantgárd, a dadaizmus és anti-art művészet jelképe, replikája számos közgyűjteményben szerepel. (Duchamp a teret a „pillanat esztétikájának” tartotta.) Vagy például egy kiragadott mondat egy tudományos elemzésből más szövegösszefüggésbe helyezve mást jelent.¹³¹

¹³¹ Ma minden tudományos mű hitelessége fokmérőjeként tartjuk számon a szó szerinti idézeteket és általában a hivatkozásokat. Vannak olyan esetek, amikor az idézetek az adott szövegösszefüggésben nem felelnek meg az idézett szerző eredeti szándékának, értelmezésének, így akár nem is lennének hivatkozhatóak. Ezek olyanok, mint az előbb említett Duchamp-féle piszoár, egy már elkészült mondatot, nyelvi kifejezést használok saját mondandóm kifejezésére. Más összefüggésbe építem be a „bontott téglát”. Ilyenkor a leghelyesebb „hivatkozás”, hogy felhívjuk a figyelmet arra, hogy az eredeti műben ez más értelemben szerepelt.

Tehát minden fizikailag létezőnek, eseménynek és nyelvi kijelentésnek is sajátja/jellemzője a téridőbelisége. Ha valamit kiveszünk a saját (hozzá tartozó) téridőbeli létéből, akkor azt az új kontextusban újra kell értelmeznünk, újrakonstruálnunk, *reaktiválnunk* kell ahhoz, hogy az új térben és időben valamilyen funkciót betöltsön, működjön, új jelentést kapjon. Ez felhívja a figyelmet arra, hogy ha a valahol jól bevált/működött *best practice-t* (*know how*, fejlesztési program, mintaprojekt stb.) máshol alkalmazzuk (intézményi beágyazása, kapcsolatainak a megteremtése stb.), az más eredményre vezet. Vagy például egyértelmű, hogy ugyanaz az uniós szabályozás és gyakorlat bevezetése minden tagállamban másként valósul meg és más következményekkel jár.

„Tartalom nélkül üres a gondolat, fogalom nélkül vak a szemlélet.” (Kant: *A tiszta ész kritikája*) A tér, az idő, a tartalom és a szemlélet összetartozása azt is jelenti, hogy egymás nélkül számunkra nem léteznek, nem megélhetőek, azaz ha nincs megjelenítő tartalom, akkor nincs a hozzá tartozó tér és idő sem, nincs mire irányulnia a megfigyelésnek. Mintegy negyedik¹³² dinamikus (megragadó, megismerő, interpretáló, jelentést adó, fókuszáló) dimenzió jelenik meg a térszemléletben (érzékiesség) történő megismerési folyamat. Bármely dimenzióban való elmozdulás megváltoztatja a megismerés tárgyát és annak „reprezentációját”. Tulajdonképpen a változó világ konstituáló részeként e négy dimenzió metszéspontjában „jön létre”, manifesztálódik, lokalizálódik a funkcionáló entitás, létezik számunkra mint jelenség (10. ábra).

¹³² Ha a téridő négy dimenzió, akkor az emberi szemlélet lehet az ötödik.

10. ábra
Komplex jelenség

Forrás: FARAGÓ 2007:23. ábra kibővített változata.

A világ számunkra különféle jelenségekből és jelentésekből áll. A téri, időbeli, tárgyi és emberi tényezők együtt tartoznak hozzá nemcsak a tárgyak funkciójához, hanem azok *jelentéséhez* is. A dolgok jelentése túlmutat magukon a dolgokon (BAUDRILLARD 1987), csak az emberekkel együtt értelmezhető. A tárgyak „kifelé adott jelzései” (például létükből fakadó cselekvőképességük) olyan relacionális kapcsolatokat teremtenek, amelyekben az emberek és a tárgyak összetartoznak. Például a fogyasztói társadalomban betöltött vagy a betölteni kívánt státushoz hozzátartozik a viselt óra, öltöny vagy gépkocsi márkája, és fordítva. A tárgyak adott időben és helyen – nem csak materiális – értéket és funkciót képviselnek, ott és akkor az emberek számára komplex jelentést hordoznak. A tárgyak nem (csak) materiális használati értékük miatt töltik be funkciójukat a társadalomban, hanem potenciáljuknak, jelzésértéküknek, presztízsüknek

megfelelően is. De ha dekonstrukció során megváltoztatjuk a kontextust, széttördeljük az ismérveket (megváltozik a hely vagy az idő, a társadalmi közeg, az anyagi konstrukció) új jelentésekre, új relációkra, kapcsolatokra derülhet fény.

A sokféle létező síkok sokaságát alkotja (a 10. ábrán a nyilak mentén létező sokaság), és azok együtt alkotják a világot. Minden aspektus a többi függvényében kap jelentést (relativizmus).

A megfigyelt tárgyakról, eseményekről kialakított képben, tudásban eggyé válik a tér, az idő és a megismerő ember. A tér és az idő a megismerésben is fontos szerepet játszik: szemléletet ad, rendszert, struktúrát biztosít, és *hozzátartozik a megismerő és a megismerés tárgyának közös lényegéhez (azonos létmód)*. A megismerés tárgya hordozója, médiuma, feltétele az adott tér és idő megjelenítésének, és ezáltal a megismerhetőségének. És fordítva: valaminek a megismerése, feltárása, leírása egyben a tér és idő (struktúrájának) megértéséhez, megjelenési formájának leírásához is hozzájárul. A 10. ábrán a negyedik, a megismerési dimenzió is minden irányba „elmozdulhat”. Az adott szubjektum megértési képessége is változhat az idő függvényében, és az egyidejű szubjektumok egymásmellettsége jelenik meg a térben.

A tér és idő rendje a létezés, a közös megértés (a priori szemléletmód) a világbanvaló-lét és eligazodás *előfeltétele*. A téri rend (rendszer, struktúra) nem úgy létezik, mint a tárgyi létezők, hanem mint a létezés előfeltétele és módja, és amiként a konkrét tartalom megjelenik. A tér és idő nem dologi természetű szubsztanciák, hanem sokkal inkább relációk előfeltételei, amire először legpregnánsabban Leibniz utalt. Nincs „egy igaz” térszemlélet, hanem *a relációk felismerései értelemadások*, amelyek történetileg és kulturálisan alakulnak, a megismerők mindig hozzátesznek valamit. A gondolatban létező struktúrák segítségével ragadjuk meg, fogjuk fel a világ rendjét, a különféle összetartozásokat és elkülönüléseket.

A tér-idő-tartalom *egymásra vonatkoztatása* azt is jelenti, hogy konkrét dolgokhoz és eseményekhez rájuk jellemző tér- és időbeliség tartozik. A különböző eseményeknek a megfigyelő szempontjai alapján vizsgálható a saját maguk által létrehozott, megjelenített idő- és térszerkezete. Más az időbelisége (időbeli viszonyrendszere) a bolygók keletkezésének, az éghajlatváltozásnak, a gazdasági ciklusoknak és a tiszavirág életének. Más a térbeli eloszlása a népességnek és a szabadalmak bejegyzésének. Mindegyiket a saját tér- és időbeni rendjének, a saját dimenzióinak megfelelően

érdeemes vizsgálni és értelmezni, és ha van kapcsolat más létezőkkel, akkor annak is saját dimenziói vannak.

A entitás-tér-idő-szubjektum egységében a társadalmilag létező szubjektumnak kitüntetett szerepe van. Ez nem egyszerűen a struktúra egy pontja, hanem ez az a hely, ahol mi megfigyelünk, ahol mi cselekszünk, ahol alkotó részévé válunk a világnak. A „most, itt és mi” eggyé válik és elkülönül a rajtunk kívül állóktól, másoktól, a rajtunk kívüli világtól. Ez a pont az én, a mi nézőpontunk, és az én, a mi világfelfogásunk, ami más, mint a többieké. Az LGT magyar beatzenekar 1973-as slágerének címe e gondolkörben más jelentést, más érvényességet kap: *Miénk itt a tér*. Ugyanakkor a globalizáció, a kozmopolitává válásunk kapcsán egyre többen (Ulrich Beck, Jörg Dürschmidt, John Eade) teszik fel a kérdést, hogy mennyire a miénk a hely ahol élünk, és az „én helyem” mennyire az én életem.

10.2. Konstruált értelmes terek

„Annyi a világ, amennyit beletöltesz”, annyi a tér, amennyivel kitöltjük a lehetőségeket. Mindenki saját maga rendezi be saját világát, hozza létre valós és virtuális tereit, és ezzel hozzájárul a terek létrehozásához, alakításához (FARAGÓ 2013a). A fizikailag megjelenő tereket is a dolgok és azok egymáshoz viszonyított pozíciói (elrendeződései) hozzák létre, azok létrejöttével konstruálódnak. *Amikor cselekszünk, amikor létrehozunk valami konkrétat, akkor helyeket és relációkat, azaz konkrét tereket alkotunk.* Az elemi helyek, események között – az egyidejűség okán – kapcsolatok, kölcsönhatások, viszonyok jöhetnek létre. Ezek állandóan változnak, keletkeznek és megszűnnek, ezekkel folyamatosan alakulnak az értelmezhető terek is. Az emberek a mindennapi cselekedeteik során állandóan új tereket hoznak létre, és transzformálják, átstrukturálják a meglévőt. Vannak olyan tartós vagy gyakran ismétlődő cselekvések, amelyek tárgyi formát öltenek vagy intézményesülnek. Az így keletkező realitásokat is mindenki másként éli meg, fogja fel és értékeli, és ez az értelmezés hatással van a jövőbeni cselekedeteinkre, új terek konstruálására.

Mint az előzőekben már részletesen kifejtettem, a tér léte nem dologi természetű, hanem önmagában véve nem létezik, mindig *másvalamik létezésében és a megfigyelés során konstruálódik.* Mindig a megfigyelés tárgyának és az alkalmazott

módszereknek/eszközöknek megfelelően mutatja meg nekünk a konkrét megjelenési formáját. *A vizsgálat pillanatában már nem mint absztrakt lehetőségfeltételről, hanem egy konkrét dolog, esemény téri megjelenéséről kapunk képet.* A konkrét tér meghatározása, leírása egy állandóan alakuló folyamatnak egy adott momentumba való befagyasztását jelenti. Nem egy külső, hatóokként is funkcionáló tér (szuperstruktúra) van hatással az általunk megélt, a megismerhető térre, hanem a természettel, a dolgokkal együtt az életvilágtérnek *aktív részesei, alkotói vagyunk.* Cselekedeteinkkel (például amikor valaki megy a munkahelyére, amikor egy cég előállít valamit, amikor az állam megszervezi a közigazgatást stb.) a későbbi megismerés tárgyát képezhető tereket (helyeket és kapcsolatokat) konstruálunk, és a megismerés során, a téri módon való gondolkodásunkkal (térdeáinkkal, térértelmezéseinkkel) – a már meglévő tereket is valamilyen formában magukba foglaló – új konstrukciókat hozunk létre. A kettő – a már megkonstruált, a létrejött és annak megismerése – között *cirkuláris okság, dialektikus kölcsönhatás* van.

Cselekedeteink téri meghatározottságának a forrása gyakran nem az objektívnek és változtathatatlanak feltételezett fizikai (például földrajzi) vagy társadalmi tér, hanem az eszközök hiánya vagy szűkössége, és a szabadságában korlátozott, a személyi felelősséget elvető térfelfogás (például földrajzi determináció, vagy a sorsszerű téri létezés tudata; „lemegyünk vidékre” implicit hierarchiája). A mindenkor meglévő fizikai tér (természeti törvények) a testi mozgás és az új objektívációk számára állíthat korlátokat, de cselekedeteink legtöbbször nagyon sok formában, térstruktúrában is megvalósulhatnak.

Az ismeretelméleti, az interpretatív, a hermeneutikára épülő megközelítések más úton járnak, mint a természetelvű empirikus tradíció. Számunkra a kérdés úgy merül fel, hogy az ember miként konceptualizálja (milyenek a térképzetei) és hozza létre (konstruálja, alkotja újra) a teret a mindennapi praxisában. A teret nem az önmagában vett természet, hanem sokkal inkább a társadalom felől ragadja meg, tárja fel, nem csupán ontológiai, hanem sokkal inkább ismeretelméleti kérdésként kezeli. Az objektívként elfogadott terek (például euklideszi és nem euklideszi tér, fraktálgeometriák) is szubjektív (önkényesen választott) feltételezéseken alapulnak, azokat is az emberek alkották. Ezek is a jelenségek megismerését, leírását szolgáló, emberek által létrehozott eszközök. A különféle relacionális terek strukturálása, a részek

elválasztása vagy éppen összekapcsolása is attól függ, ahogyan értelmezzük, ahogyan kezelni, uralni kívánjuk a formai, a téri rendet. *Értelmet viszünk a meglévő elrendeződésekbe, (tér)struktúrába, értelmezésünkkel teremtjük meg a helyzetet a potenciális beavatkozásaink számára is. A mentálisan észlelt, társadalmilag megértett léttér emberi (társadalmi-gyakorlati) konstrukció, emberi kapcsolatokat leképező, egymástól elkülönülő, részben egymást átfedő térelemek hálója.*

„A világ nem a tiszta kiterjedés sivataga, hanem Husserl szerint a Lebenswelt. [...] A megtestesült jelentés világa. Husserl szerint meg kell értenünk, hogy a világ, amely folyamatosan létezik számunkra, egy univerzális mentális akvizíció, ami időben fejlődő mentális konfiguráció, jelentés-konstrukció (*Sinngebilde*), az univerzálisan funkcionáló szubjektivitás konstrukciója. [...] A megalkotott tér nem objektív, de jelentése van. Így nem mérhető pontosan kvantitatív eszközökkel, mivel a megalkotás dimenziói az emberi tapasztalatból erednek. A megalkotott tér egzisztenciálisan létrehozott, és alapvetően társadalmi konstrukcióként definiáljuk. Mint társadalmi termék ezért csak akkor érthető meg, ha az emberi szándékok felől faggatjuk, amelyek jelentőséget adnak neki. Mindez nem azt jelenti, hogy az ember nem születik bele olyan realitásokba, amely létezése előtti. Így is értelmezték, bár ez a felfogás mára már elavult. Ebben az értelemben minden térbeli valóság testi, mégis egy sajátos fordítás elsőbbséget adhat neki másokhoz képest. William James et al. (1989) és Alfred Schutz (1964) szerint az életet sajátosan értelmezhetjük a legfőbb valóságként; mások ezt csak kiegészítőnek vélik. És azok, akik ragaszkodnak ehhez az uralkodó nézethez, meggyőzhetnek másokat a hatalom gyakorlásán, vagy a szocializáción keresztül ennek igazságáról. Mindazonáltal, az ún. objektív realitás társadalmi meghatározás és nem szükségszerűen tolakodóan objektív. Ez azt jelenti, hogy többféle társadalmi realitás is lehetséges, de azt mondani, hogy ezek közül csak az egyik lehet objektív, eléggé sok problémát vetne fel.” (FARKASb 2003:172–173.)

Sok vitát kiváltó állításom szerint ismeretelméleti megközelítésben, a megismerés természete okán *minden teret társadalminak vagy értelmesnek* tekinthetünk. (CROWELL 2001 a *space of meaning* kifejezést használja.) A cselekvési szituáció, a cselekvő (megismerő) státusa és irányultsága meghatározza a számára megmutatkozó teret. A különböző téri struktúrák, területi rendszerek is az emberi értelmet, a kollektív praxist megtestesítő társadalmi dimenziók/rendek. Nem egy objektív tér létezik, nem „egy igaz” térismeret (térelmélet) van, hanem *a feltárt relációk értelemadások*, amelyek történetileg és kulturálisan alakulnak. A konkrét kontextusban és irányultsággal a

megismerő mindig „hozzátesz” valamit (interpretál) a magában való elrendeződésekhez. A gondolatainkban meglévő struktúrák segítségével ragadjuk meg a világ rendjét. *Az így megalkotott tereknek jelentésük, értelmük van, amelyek a létrehozók szándékának megfelelően érthetőek meg.* A személyes térértelmezéseink a szocializáció és a kommunikáció során válnak kollektív értelmezéssé. Amikor a térről gondolkodunk, beszélünk, akkor a mi társadalmunk térkonstrukcióiról, a mi valóságunk térbeni rendjéről van szó. A térértelmezéseim – jelentős mértékben – a helyi léteből, a társadalmi-kulturális kontextusomtól függenek.

A tér egyrészt a mi létmódunk, ahogyan létezőnk és a dolgok léteznek, másrészt az a történetileg alakuló rend, az a struktúra, ahogyan mi *megismerjük* a világot, ahogyan elrendezzük ismereteinket, szervezzük életünket. A téri világ úgy jelenik meg számunkra, amilyen rendben megéljük és annak megfelelően megértjük az általunk is konstruált valóságot. Mivel mi konstruáljuk saját életvilágunkat, mi döntünk arról is, hogy *számunkra mi a valóságos*, és az elfogadott „tényekhez” (*artefactum*) mi rendelünk értéktartalmakat. Mint a hétköznapi térdeáról szóló fejezetben (9.7.) írtam, a valóságos/reális (geotér) és a szubjektív terek elkülönítése nagyon instabil, ezek gyakran összefolynak a tudatunkban és a térhasználatunkban is. Mindig interpretáljuk, transzformáljuk, lefordítjuk, értelmezzük a valóságot. A kognitív feltérképezés „a hely szellemének a praktikus visszahódítása” (JAMESON 1991:51.) önmagunk elhelyezését jelenti a teljes egészében megismerhetetlen, reprezentálhatatlan világban.

A relációk (elemeket összekötő kapcsolatok, viszonyok, összefüggések, kölcsönhatások) által megjelenített teret – a kapcsolatok térbeli létrehozásának lehetőségével – maguk a kapcsolatok hozzák létre oly módon, ahogyan azt megéljük és értelmezzük. Az egymástól független elemek (létezők) saját lényegükből, működésükből eredő kapcsolataikkal (tényleges interakciók, viszonyok, funkciók) különféle (sajátos) tereket hoznak létre, amelyek különböző módon strukturálódnak, és azokat mi saját megfigyelési szempontjaink alapján tudjuk megismerni (a megismerés során újrastrukturáljuk). Vizsgálati szempontjainknak megfelelően elkülöníthetjük a magában való dolgok (*Ding an sich*) által létrehozott fizikai tereket, az emberek közötti kapcsolatok (kommunikáció, kollektív racionalitás) és viszonyrendszer különböző (szintű) társadalmi tereit, a gazdasági racionalitáson alapuló műveletek által létrehozott gazdasági rendszereket/tereket és így tovább.

A társadalmi gyakorlat eredményeként alakuló relacionális teret általában nyitottnak, flexibiliseknek gondolták el a zárt határokkal rendelkező terekkel, területekkel szemben (Doreen Massey, Anssi Paasi stb.). A nyitott relacionális térszemlélet rokon a holisztikus megközelítéssel, mert segíti, hogy a világot, a társadalom egészét koherens egységként és ne a részek agglomerációjaként vizsgáljuk. Ugyanakkor én úgy gondolom, hogy az egy időben létezők kölcsönös összefüggése korlátozott, a holizmus csak az egymással kapcsolatban lévő, egymásra ható tényezőkre, azaz téregységeken belül érvényes. A nyitottság arra is utalhat, hogy az egymástól függetlenül létező és változatlan dolgok és események önmagukban való megismerése nem elegendő a lényegük megértéséhez, hanem hozzátartozik azok (külső) kapcsolat- és viszonyrendszerük, egymásra vonatkozásuk. Nem különíthetők el a relációk/viszonyok és az összekötött entitások egymástól, különösen nem úgy, hogy az egyik társadalmi konstrukció, a másik pedig valóságalelem. De a külső összekapcsolódás is a belső lényegből következik.

A különböző komponensek lokációja nem állandó, hanem társadalmi gyakorlatok hatására, a relációik, kapcsolataik, viszonyaik alakulása folytán változnak. (MASSEY 1991) Azaz a lokációk – különböző hálózatokban, struktúrákban elfoglalt pozíciók – nyitottak és ideiglenesek. A tér idő nyitottsága lehetőséget teremt a tériség módjának/formáinak (akár a zárt téregységek működésének) a megváltoztatására, amit magunkban, a társadalom tudati szférájában kell elkezdeni. A tér nyitottsága egyfajta szabadságot jelent, például azt, hogy ugyanazt a tevékenységet nagyon sok helyen és formában végezhetjük. *A nyitott tér csupán a lehetőségek terének a koncepciója.* A tér nyitottsága azt is jelenti, hogy sokféle interpretációra, a legkülönbözőbb értelemadásokra is lehetőség van. A tér lehet más, mint amit itt és most számomra jelent. A tér nyitottságánál kevésbé kutatott, számomra izgalmasabb kérdés a zárt terek koncepciója, az, hogy egy téregység mitől határozódik meg, hogyan határolódik le, különül el a világ strukturálatlan komplexitásában. A belső összetartozásból eredő differenciálódás (például autopoiesis) vezet a viszonylag autonóm téregységek létrejöttéhez (lásd a 4. fejezetben). A bourdieu-i társadalmi tagozódás, differenciálódás is belső önépítés: minden társadalmi mező a cselekvésekben folyamatosan újrakonstruálódik, ezzel reprodukálja önmagát, megteremti sajátos játékszabályait, normáit, azaz működési

rendjét. Az így kialakuló és gyakran változó határok a belső összetartó erő következményei, tükrözik a konkrét terek lényegét.

A korábbiakban tárgyaltak alapján azt állítom, hogy ontológiailag egy konkrét téregység (adott megközelítésben lehet egy település vagy régió, vagy akár egy civil közösség) a belső működés konstrukciója (komponensek relacionális összekapcsolódása). Ha valamilyen módon összetartoznak egyes elemek (van tényleges kapcsolat, közös érdek, funkció vagy működési elv), akkor közös teret hoznak létre, ha nem, akkor nem alkotnak önálló téregységet. Az összetartozás belülről, a funkció, a közös cselekvés/működés lényegéből ered. Minden egység/rendszer (térben) elkülönülten (zártan), sajátosan „működik”, és addig marad önálló egység, ameddig ez a fajta együttlétezés (például együttműködés) fennmarad, vagy nem ütközik oly mértékben a környezetével (természet, konkurencia, társadalmi norma, törvényi szabályozás stb.), hogy az együttlétezésüket (összetartozásukat) biztosító kapcsolatok, funkciók megszűnjenek. A természeti/fizikai, a gazdasági, a különböző társadalmi és egyéb terek, téregységek megkülönböztető elkülönítése éppen az eltérő műveletek, a más típusú kapcsolatok és funkciók alapján lehetséges, ami ebből a szempontból a zártságot és a strukturális kapcsolódás lehetőségét eredményezi. A külvilágból, a rendszer környezetéből érkező hatások (irritációk) a rendszerre jellemző belső tulajdonságok alapján lehetnek közömbösek vagy elutasítottak és adaptálandók. Az autopoietikus zárt rendszerek (lásd a 4. fejezetet) is lehetnek bizonyos (nem a zártságot biztosító) szempontokból (például energetikailag, finanszírozást tekintve) nyitottak.

Az a térkonstrukció, téregység (ország, gazdasági klaszter, növekedési centrum, ökoszisztéma) működik autopoietikus rendszerként, amelyik képes az önépítésre, az önfenntartásra, és képes a külső hatásokat a saját maga újratermelése (reprodukálása) és fejlődése érdekében adaptálni. Például a kultúra, az identitás, a közös probléma vagy célok kapcsán összetartozó/önszerveződő társadalmi csoportok, vagy akár a gazdasági egységek saját (emergens) szükségleteiknek és lehetőségeiknek megfelelően szelektálják a külső hatásokat. A belső logikájuk, működésük alapján téregységet alkotó társadalmi rendszerek nem direkt oksági, nem determinisztikus viszonyban vannak környezetükkel, de működésüknek kompatibilisnek kell lennie azzal. Azok a terek, területi rendszerek (például klaszterek) képesek önmaguk fejlesztésére, amelyek képesek saját struktúrájukat, funkcióikat, működésüket érdekeiknek megfelelően

folyamatosan újjászervezni. Például az EU és a tagállamok kapcsolatát is értelmezhetjük ezen a módon. A tagállamok történetileg alakuló önazonosságuknak, saját érdekeiknek megfelelően szűrik és saját intézményeiken keresztül adaptálják az uniós hatásokat. Az uniós tagállamok történeti-kulturális, nyelvi stb. különbözőségei a jövőben is fennmaradnak (folyamatosan újratermelődnek), így az uniós „térintegráló” törekvései ellenére is autopoietikusan működnek, saját érdekeik és céljaik alapján adaptálják az uniós hatásokat. A konkrét vállalatok és a makrogazdaság viszonya is hasonló.¹³³ A vállalat mint önálló zárt működési rendszer strukturálisan kapcsolódik a makrogazdasági környezethez. A makrogazdaság pillanatnyi állapotát többek között jellemzi a GDP növekedési rátája, az infláció, a valuta értéke és így tovább. De egy konkrét vállalat a saját tevékenységét a mindenkori makrogazdasági környezetben úgy szervezi, hogy a külső hatások adaptációja az öfenntartását és céljainak elérését szolgálja. Ezért a makrogazdasági környezet változására mindegyik sajátosságainak és szándékainak megfelelően reagál. Ugyanakkor létével és cselekedeteivel hozzájárul a makrogazdasági környezet alakulásához.

A valami által meg nem jelenített, a jelöletlen tér (terminológiában „köztes tér”; kifejtését lásd később) csak egy *lehetőségtartomány*. Az elemi egységek közötti kapcsolatok felismerése, az általuk alkotott tér felosztása a megismerő, a megfigyelő ember (akár egy tervező csapat) művelete. Ha valamit megjelölünk, akkor azt térileg és/vagy területileg is megkülönböztetjük. A belső azonosság alapján történő elkülönítés, a különbségtétel (differencia) az első, a megjelöléssel megkülönböztetünk valamit minden mástól, ami kimarad, ami az adott megközelítésben elkerüli a figyelmünket. A tér értelmezése is mindig valamilyen konkrét halmazra, aktuálisan átélre/elképzelre, megkülönböztetetre vonatkozik. A tér lényege a különbözőség, a „kizáró pozíciók összessége” (BOURDIEU 2002), az „egyidejű sokféleség”. (MASSEY 2005) A tér megismerése a különbségtételt, az eltérések, a diszpozíciók felismerését és az egymásra vonatkoztatást jelenti. A téri, területi különbségek mindig léteznek és mindig létezni fognak.

A világ (élet, itt-lét, együttlét, világban-való-lét) túl komplex ahhoz, hogy teljes egészében megértsük, feltárjuk, és az összefüggéseket kezeljük. A tereket alkotó kapcsolatok, viszonyok sokasága sem teszi lehetővé, hogy egyidejűleg mindegyiket

¹³³ A makro- és a mikroökonómia összekapcsolása kevésbé feltárt területe a közgazdaság-tudománynak.

átlássuk, ezért a társadalmi praxisban a céljaink, a funkcióik, a belső kapcsolatok alapján részrendszereket hozunk létre, megszakítjuk az interdependenciát. A különféle terek elkülönítéséhez szükséges megkülönböztető ismérveket és viszonyítási alapokat is az ember (helyi társadalom, tervező csoport stb.) választja (alkotja), és az az időben is változik. Kritikus kérdés a különböző típusú és „szintű” terek (mezők, halmazok, rendszerek) egymástól való elhatárolása és azok kapcsolatainak, viszonyainak az értelmezése. Az elkülönített egységek határai *téri értelemlátárok*, amelyek a környezetüktől való elhatárolódással (belső koherenciával) és annak a felismerésével jönnek létre. A téri, területi alapegységeket az őket alkotó kapcsolatok (összetartozás), funkciók (működés, megközelítés) hozzák létre. Ugyanezen ismérvek alapján tovább már nem bonthatók, és ezek a határképző belső jellemzők a határon megszakadnak, és a rendszeren kívüli kapcsolódás már más típusú, jellegű vagy gyengébb intenzitású. A luhmanni „műveleti (operacionális) zártság tézise” (LUHMANN 2006, lásd még erről a 4. fejezetet) szerint a rendszerek a saját műveleteik segítségével saját maguk húzzák meg határaikat, és csak így figyelhetők meg önálló rendszerként. A modern társadalmak durkheimi funkcionális differenciálódása és specializációja funkcionális és lokalizálható (létezésében földrajzi specifikumok vannak) tereket hoznak létre. Kifelé strukturálisan kapcsolódnak környezetükhöz, abban más – közöttük autopoietikus – rendszerekhez. Az egyes elemek az adott társadalmi feltételek mellett, a betöltött funkciók alapján sajátos, csak rájuk jellemző zárt kapcsolati rendszert alkotnak. Ezeket tekinthetjük funkcionálisan autopoietikus alrendszereknek, azaz környezetüktől a belső összetartó erő, logika, a saját működésük alapján elkülönülnek, illetve ezek figyelembevételével meg tudjuk különböztetni őket. A belső kapcsolatok mindig szorosabbak és gyakoribbak, mint a külsők (lásd például az agglomerációkat vagy a termelési klasztereket). A belső kapcsolatok, viszonyok konkrétabbak, a külsők inkább keretszerűek és a belső működés függvényében adaptálódnak. A különböző terek érintkezési síkjai vagy mezői kiemelkedően fontosak a különbségtétel, a külső determináltság elhárítása szempontjából. Ha a megismerés tárgyát képező rendszernek sok a külső meghatározó tényezője, akkor az az adott szempontból nem alkot önálló, elkülönült téregységet. A komplex terek maguk is differenciálódnak. Például egy helyi társadalmi tér politikai, gazdasági és egyéb terekből áll attól függően, hogy a részrendszerek miként vonják meg saját határaikat, vagy egy külső (másodlagos)

megfigyelő miként tekint azokra. Egy térelem (például konkrét hely vagy ipari klaszter) önálló megjelenése, megjelenítése belső zártságától függ. Ha a belső kapcsolatok, műveletek nem erősek, nincsenek önálló prioritásaik, céljaik, akkor feloldódnak a nagyobb téregységben, rendszerben.

A mainstream rendszerelmélet azt hangsúlyozza, hogy a nagyobb, a magasabb szintű, a nagyobb léptékű terek (térhalmazok, téregységek, mezők) nem az alacsonyabb szintű kapcsolatok összessége, nem azok mennyiségileg kumulált egysége, hanem *az összetartozás új minősége*. Az elkülönült elemek akkor alkotnak magasabb szintű, nagyobb (tér)egységet, önálló entitást, ha az új nagyobb/komplexebb egység más működést/funkciót képvisel. Ezt elfogadva, a konstruktivizmus alapján arra is felhívhatjuk a figyelmet, hogy az önálló egység/szint/halmaz gyakran másként szabályozza önmagát (önreflexió), és más a környezetéhez fűződő viszonya is, azaz autopoietikus rendszernek tekinthető. Fordítva, e magasabb szintű összetartozás felől vizsgálva a dolgot, az elemek már nem autopoietikusak.

Minden folyik (*panta rhei*), az egyetlen állandó a változás maga (Hérakleitosz). A térelemelméletben ez azt jelenti, hogy *kétszer nem élhetünk ugyanabban a térben*. Fukuyama (1994) állításával szemben a történelemnek soha sincs vége, a világ mindig befejezetlen, mindig változik, a tér számtalan formában felépíthető és megélhető. Nem egy kész, változatlan világba születünk bele, amit csak meg kell ismernünk. Már megszületésünkkel és a cselekedeteinkkel magunk is hozzájárulunk a világ alakításához, nem egy külső térben, hanem *annak részeként*, ahhoz *hasonlatos alkotójaként* élünk és cselekszünk. A világ olyan, amilyenné tesszük, a tér akként mutatkozik meg számunkra, ahogyan mi megéljük azt, ahogyan sajátunkká válik. A következő generációk az általunk is kreált világban fognak élni, és mások lesznek az ismereteik, a preferenciáik. A kapcsolatrendszerek történeti változásával a terek is állandóan változnak. De a folyamatosan változó világunkban vannak elemek, amelyek viszonylag lassan változnak, illetve vannak olyanok is, amelyek belátható időhorizontban állandónak tekinthetők. Minél rövidebb az előretekintés, annál több a változó térben a stabil elem. Minden predikció a máról szól, de vannak benne a jövőre vonatkozó stabil trendek, állapotok is.

A konstruktivista téralkotás részben hasonlít a marxista társadalmi „tértermeléshez” (LEFEBVRE 1991), de nemcsak a társadalmi tér „komplex társadalmi

termék”, társadalmilag konstituálódó történelmi viszonyrendszer, hanem minden tér az. Ez a különbség elsősorban abból ered, hogy konstruktivista megközelítésben más a valósághoz, annak megismerhetőségéhez való viszony. Minden térérzékelés, minden térrel kapcsolatos információbefogadás egyben interpretáció is. Minden (területi) közösség a saját nézőpontjából (létéből, perspektívájából) rendezi el az információkat, alkotja meg a térről alkotott képeit, írja le (a világban, az országban, a régiójában stb.) elfoglalt helyzetét és állítja fel jövőképét. A fizikai, a földrajzi tér nem a társadalom külső tere, hanem a mindenkori komplex környezet része, és önmagában, „irányultság” (intenció) nélkül nem kapunk ismerteket róla. Amire nem irányul az észlelés, a megismerés, az az adott megközelítésben nem mutatkozik meg, így mindig lesz fel nem tárt terület (nem tudás). A természeti világ történései szükségszerűen mennek végbe. Amennyiben ezeket a *számunkra való lehetőségként aktualizáljuk*, akkor ezt már társadalmi szempontból tesszük, és ez így már nem a tőlünk független természeti világhoz tartozik. A fizikai valóság nyilvánvalóan a saját törvényei alapján strukturálódik, de mi a saját értelmezésünknek és használatunknak megfelelően értékeljük, újrastrukturáljuk és használjuk azt.

A saját magunk által konstruált tereink ismerősek, otthonosak számunkra (közeliak, megtapasztaltak, megélték), mások tereit csak elképzelni tudjuk, csak „homályos” képeink alakulnak ki róluk. Ők, a máshol másként élők a mi tereinket másként látják/tudják, mint mi. A nézőpont, a meglévő ismeretek, a célok, az orientáció meghatározza a térről vallott tudásunkat.¹³⁴

Edmund Husserlnél¹³⁵ az *életvilág* a gyakorlati tapasztalásokon és az észlelésen keresztül hozzáférhető valóság, a bennünket körbevevő világ, *ahogyan érzékeljük és felfogjuk*. A fenomenológiában ez a *társadalmilag konstruált világ számunkra az elsődleges objektív valóság*, ez hat a cselekvéseinkre. A bennünket körülvevő világ közös értelmezésére a társadalmilag konstruált, interszjektív tudás nyújt lehetőséget. Ez nem más, mint a *valóság értelemmel megtöltött társadalmi konstrukciója*. Az életvilág feltárt struktúrái, megismert terei értelemadások. A személyes „kis

¹³⁴ Ebben a megközelítésben fontosabb lehet megvizsgálni, hogy miként kerül egy afgán vagy nigériai kis faluban élő, azt soha el nem hagyó ember fejébe Európa, mitől és hogyan megy végbe a kognitív földrajzi és kulturális léptékváltás, majd miért alakul éppen úgy a tényleges migrációs útvonala.

¹³⁵ Husserl és Heidegger inkább az idő, mint a tér fogalmának megragadására törekedtek. Elsősorban az Én és az idő kapcsolatát keresték. Térkoncepciójuk elsősorban a térnek az idővel való kapcsolatából tárható fel.

életvilágunk”, a mindannyiunk megélt terei (életvilágterünk) adják a hétköznapi cselekvéseink kontextusát annak tárgyi, kulturális és társas összetevőivel együtt. Ezért az életvilág nem állandó és változatlan tudáskészlet, értelmezési minta, hanem időben változó entitás.

Husserl (1972; 2001) nyomán a teret is „élményobjektum”-ként értelmezhetjük. A tér mint számunkra megmutatkozó *jelenség*, az eredeti *átélés* (belső észlelés), a megélés alapján képződő *érzet*. A külső világból kapott különféle impulzusok belső egységgé szerveződve adják a térképzeteket. A tér úgy jelenti mindennek a formáját, hogy önmagából eredően nem határoz meg semmit, de neki tulajdonítjuk az összekapcsolódás és elválasztódás lehetőségét.¹³⁶ Az „élő jelenhez” hozzátartozik annak térisége is. *Az aktuális valósághoz hozzátartozik a téri-módon-levés, a téri-módon-valóság is.* A „múlt lerakódásai” – a mindenkor már meglévő (nem a létrejövő) elrendeződések – és az „áramló élő jelen” is téri módon létezik, és az egymásra következő élmények is *téri világgént konstruálódnak meg* bennünk.

Az *életvilág* az én felfogásomban olyan *társadalmi világ*, amelyet mindenki, minden csoport és társadalom *téri módon, de az adott helyen sajátosan él meg.* Az *életvilágterünk* nem a valóságos terek reprezentációi, nem is a lehetséges terek, hanem *az aktuálisan számunkra való terek összessége.* A számunkra gyakorlati relevanciával bíró tér, az életvilágterünk nem folytonos homogén egész, hanem különböző jelentőséggel bíró elkülönült részekből és azok kapcsolataiból, egymásra vonatkoztatásaiból áll. *Az életvilágtér mindannak a formai megjelenését, a struktúráját tartalmazza, amiről tudásunk van, ami számunkra létezik.* A közös (társadalmi) és az egyéni ismereteinkben is egyszerre vannak jelen az euklideszi geometriának megfelelő terek, a fizikai-földrajzi térben való tájékozódáshoz szükséges térképek és az átélt egyéb téri tapasztalatok. Ezek nem alkotnak konzisztens egészet, nincs szükségszerű közös nevezőjük. Más és más típusú térfelfogásokat, térismereteket tartalmaznak, amelyeket különféleképpen alkalmazunk a praxisban. Az életvilágtér nyitott, történetileg bővülő, változó, sokdimenziós rugalmas rendszer. Nem minden részére egyformán kiterjedő szigorú törvények által szabályozott rend. Nincs minden mindennel összefüggésben, nem alkotnak a dolgok/jelenségek összefüggő hálózatot, mindent magába foglaló komplex teret. Sokrétű, egymáshoz esetenként nem is kapcsolódó terek összessége,

¹³⁶ Valójában ez a szubsztanciákból ered.

amely nemcsak heterogén, hanem sokszor ellentmondásos is. *Az életvilágterünkről bennünk élő kép olyan, mint egy különféle élességű, mélységű, technikájú képekből összeállított kollázs.* A szigetszerű mozaikok elsősorban számunkra hordoznak jelentést, az egészet mi állítjuk össze értelmes rendbe, saját kompozícióvá. A konkrét cselekvéseink során konstruálódó (használt vagy vizsgált) terek „szigetszerűen”, folyamatosan mozgó, alakuló „amőbaként” helyezkednek el a közvetlenül nem megtapasztalt vagy a látóterünkbe nem bevont köztes térben. Más elemek, terek csak a háttérben, csak „homályosan”, csak potencialitásként léteznek.

Ha azt állítjuk, hogy a különféle terek dolgokból, emberekből, ezek kollektivitásaiból és hálózatos együttműködésükből (kapcsolatokból, viszonyokból, cselekvésekből) állnak, az életvilágtér pedig ezeknek a megismert, a megélt szigetszerű tereknek az összessége, akkor felmerül a kérdés, hogy mi van az egymástól elkülönülő, elkülönített terek között, azok meg nem jelenített „háttérében”. Mindig van valami a konkrét megélt, létrehozott, megfigyelt téren kívül is. Ezt nevezhetnénk „vákuumszerű sötét anyagnak”, „plazmának”, „jelöletlen térnek”, közvetítő közegnek vagy egyszerűen nem látott, nem feltárt környezetnek, de talán jobban tükrözi a lényegét a *köztes tér* kifejezés. A nem ismert, nem vizsgált, nem megnevezett, az *adott szempontból relációmentes* potenciális köztes közegben is vannak tárgyak, kollektivitások, más típusú kapcsolatok. Ez egyrészt a más típusú terek tartománya, másrészt az a lehetőségpotenciál, amelyből felbukkanhatnak új aktorok, megkonstruálódhatnak új terek, létrejöhetnek új kapcsolatok (potenciálisan létezők rendje). Ahol éppen ott és akkor nincsenek megfigyelt entitások és azok kapcsolatai, ott nem semmi van, hanem az a sok mindent tartalmazó lehetőségtartomány, amely segítségével manifesztálódhatnak újabb tárgyak és kapcsolatok, így újabb terek is. A köztes tér nem üres, csak az adott megközelítésben, látásmódban, vizsgálati eszközzel *nem mutatkozik meg* (nem releváns az adott szempontból, vagy nem vagyunk képesek feltárni).

A köztes tér (a releváns terek közötti tartomány) a megélt, a megismert, a tudott terek *komplementere*. Az, ami az adott megközelítésben nem jelenik meg. Ahol nincs az, amit létrehozunk, vizsgálunk, keresünk. Ahol az *adott megközelítésben* nincsenek dolgok, nem történnek események (például mozgás), nincsenek fizikai kapcsolatok és egyéb relációk. A *megjelenő téren kívül létező nyitott lehetőségtartomány*, amely nem tartalmazza az ismert tárgyakat, élőlényeket, kapcsolatokat, viszonyokat. Ebben a

köztes világban lehetnek az adott szempontból nem vizsgált, nem látott más terek, és az adott szempontból is létrejöhetnek benne új elemek, kapcsolatok. Ez biztosít egyfajta *nyitottságot*, végtelen *lehetőséget*. A mindenkor már meglévő ismert tér adottságokat és korlátokat is jelent, új lehetőségeket leginkább a köztes tér kínál, és új terek is abból konstruálhatóak. (Természetesen a meglévő adottságokból is lehet korlátok között új konstellációkat létrehozni.) Konceptiómban *nem az abszolút vagy relacionális tér, hanem ez a köztes tartomány a mozgás, a cselekvés, az átalakulás, az újat alkotás előfeltétele*. Ez biztosítja a téri nyitottságot. Ez a köztes tér csak annyiban társadalmilag formált, hogy mindaz idetartozik, ami az adott megközelítésben nem megjelölt, sem elemekkel, sem relációkkal nem feltöltött, nem birtokba vett.

10.3. A társadalomtér működési módja (hatásösszefüggés)

Minden tárgy, jelenség, kijelentés *az elemek összekapcsolódó rendjében* (szintagmatikus összefüggés) működik. Egy festmény, egy zenei vagy irodalmi mű is a színek, a hangok, a szavak *strukturált rendjéből* áll. Egy festmény esetében a festék pigmentjeiből összeálló formák a többi színnel és más formákkal való kapcsolatukban, azokkal együtt hordoznak az ember számára jelentést. A zene időben strukturált rendet teremt a hangok között, a kép adott pillanatba sűrítve strukturálja az egyidejűleg létező vizuális elemeket. A költeményekben sem véletlenszerűen vannak egymás mellett a betűk, a szavak, hanem a nyelv rendje (szabályai) és a költő intenciója és zsenije közösen határozzák meg azt. A zenei improvizációkban is van valamilyen rend, struktúra. Az tud improvizálni, aki a hangokat és az összekapcsolódási, a strukturális lehetőségeket kreatív módon tudja alkalmazni, új kapcsolatokat, új rendet tud létrehozni. Vannak jelentést hordozó strukturális elemek és „alapképletek” (átló, felező, arany metszés, összhangzás, szimmetria, ellentét, harmónia, pentaton stb.), és a műveknek egyediséget adó számtalan variációs lehetőség. Mi adja a működés logikáját, mi közvetíti a hatást, mi hordozza a jelentést, mitől jön létre a számunkra jelentéseket közvetítő belső összefüggés? A színek, a hangok, a szavak *összekapcsolódási logikája nem valami eleve adott abszolút rendből ered, hanem társadalmi jelentést hordoz*. A felfogóképességünknek és a mindenkori ismereteinknek megfelelően látjuk, ismerjük fel, értjük meg az összefüggéseket. Az általános interdiszciplináris szerkezeti elvek

rendszerében látjuk meg a sajátosságokat. A mélyben meghúzódó *kapcsolati rend, a struktúra felismerése, megértése a történetileg felhalmozódó (változó) tudásunkban (szemléletünkben) van*. Ez nem determinisztikusan hat cselekvéseinkre, hanem a ráción keresztül, és teret enged az ember kreatív „komponálási”, konstruálási, alkotói képességének. Ez a valóság → interpretáció → alkotás/konstruálás → valóság körkörös (rekurzív) folyamata.¹³⁷ A pozitív visszacsatolóással rendelkező rendszerek esetében a térszerveződés szempontjából nyitott állapotokból a meglévő elrendeződések, azok értékelése és a társadalmi változásokra való rezonálás következtében szabályos térbeli alakzatoknak megfelelő elrendeződések, azaz mintázatok alakulhatnak ki. A különféle téregységek (például települések, tájak) különféle térszerveződési formák.

Gyakran elhangzik, hogy a tér az egyidejű különbözőségek rendje. De általában nem teszik fel a kérdést, hogy mi kapcsolja össze, mi tartja/szervezi valamilyen rendbe, az egyidejű különbözőségeket (tárgyakat, jelenségeket, cselekvéseket). Nem tekinthetünk úgy a világra, mint aminek alkotóelemeit valamilyen fizikai erőhöz (például gravitáció) hasonló tér tartja össze, rendezi el. A tér nem úgy működik, mint egy univerzális ragasztó (például házban a cement), amely „anyagában” különbözik az általa összekapcsolt más elemektől; ami reziduumként elkülöníthető más szubsztanciáktól, ami *önmagában megragadhatóan hozzáadódik* a rendszerhez. Mint a 10. fejezet bevezetőjében leírtam, nincs a valóságnak olyan elkülöníthető része, amely *önmagában* megmagyarázná a legkülönfélébb tényezők összetartozását, amelyet a tértudomány tiszta tárgyává tehetnénk. Nincs *önmagában* létező térdimenzió vagy térbeli kontextus, nincs a valóságnak olyan elkülönült tartománya, amely mindentől függetlenül térként jelenik meg, és amely *önmagában* megmagyarázná a különféle elemek összetartozását. Nagyon leegyszerűsítve például két települést, helyi társadalmat nem a tér, hanem az út és annak használata köti össze, nem a tér, hanem a közigazgatási beosztás és a funkcionális kapcsolatok (például ingázás) fogják egységbe. Illetve a relacionális térkonceptió épít az elemek közötti kapcsolatokra, viszonyokra, képes magyarázatot adni az összetartozásra. A jobb és bal, az oda-vissza, a nyugat stb. fogalmak sem fizikailag meghatározottak, hanem a tudatunkban léteznek. Mint már többször utaltam rá, a tér fogalma a fizikai összekapcsolódáshoz (például útépítés), a relációk (például közigazgatási összetartozás) létrejöttéhez csak az absztrakt lehetőséget

¹³⁷ „A valóság elemeiből új valóságégszet alkotok Neked és Öneki életem gazdagságával telítten.” (Kassák Lajos: *Ünnep reggel*).

biztosítja. A tér nem alkotóelemként épül be a dolgokba és jelenségekbe, hanem az *együttlétezők relacionális folyamataként ragadható meg*. Minden olyan artikulációt térkonstrukciónak tekinthetünk, amely az elkülönüléssel (például határmeghúzás), az összetartozással (például hálózatosodás, helyek, régiók meghatározása), léptékek, szintek kialakításával stb. kapcsolatos.

Ebben a fejezetben arra keresem a választ, hogy az általam értelmezett társadalomtér *miként jelenik meg*, a mindenkor meglévő elrendeződés/struktúra *hogyan működik*, és annak értelmezése *miként hat az emberi cselekvésekre, a térkonstruálásra*. A mindenkori térfelfogás és az annak megfelelő térhasználat miként alkotja meg és rendezi el az észlelt valóságot vertikális és horizontális kapcsolati hálókba? Ha nincs a dolgoktól és a társadalmi szubjektumoktól független tér/struktúra,¹³⁸ nincs mindentől függetlenül létező rend, akkor a társadalomtér mint heterogén elemek relacionális összekapcsolódása, mint a mindenkori rend/struktúra hogyan járul hozzá életvilágunk működéséhez? A mindenkori elrendeződés a szubjektumok cselekedetein keresztül termelődik újjá, az által formálódik. A fizikai valóság objektívnek tartott struktúrája is a szubjektum konstrukciójaként, társadalomtérként mérlegelődik. (Bourdieu az emberek által formált térre, a társadalmi cselekvések objektivációira az „elsajátított fizikai tér” fogalmát használja.) Anthony Giddens több művében (1984; 2013) megfogalmazza, hogy nem létezik egymástól függetlenül létező struktúra és cselekvés, mert ezek kölcsönösen építik fel egymást. A praxis ismétlődő cselekvései hozzák létre a tereket, ami intézményesülhet, objektiválódhat is, és mindez visszahat a téralkotó cselekvésekre. Akarva és akaratlanul is folyamatosan újratermeljük azokat a körülményeket, amelyek a cselekvéseink kereteiül szolgálnak. A cselekvéseinket vezérlő „gyakorlati tudatunkban” (Anthony Giddens, Martina Löw) léteznek azok az ismeretek, strukturáló erők, amelyek cselekvéseinkben aktualizálódva létrehozzák a konkrét tereket. *A struktúrák mint az emlékképekben jelen lévő keretek, mint cselekvési elvek a tudatunkon keresztül hatnak*. Megélt tereink otthonosságot is biztosíthatnak számunkra (például tájékozódáskor), de feszélyezhetik is a cselekvőket. Harvey szerint (1985:145) „térbeli szerveződés szükséges a tér legyőzéséhez”, azaz tudatosan olyan térkonstrukciókat kell létrehoznunk, amelyek leginkább segítik a társadalmi működésünket.

¹³⁸ A működés megértéséhez nem a tér, hanem a tárgyak, emberek és események közötti kapcsolatok, a hatásmechanizmus feltárásáról van szó.

A (társadalom)tér a világ és az elkülönülő részeinek lét- és működési módja. A tér (és az idő) fejezi ki azt a módot, ahogyan a dolgok és az események közötti viszonyok megjelennek. (GIDDENS 1981:30–31.) Térként éljük meg, fogjuk fel, értelmezzük az elrendeződéseket, a különbözőségek összekapcsolódását. A dolgok és emberek közötti változó kapcsolat- és viszonyrendszer hozza létre és tartja összekapcsolva a struktúrákat, szervezi (tér)egységekbe az együttlétezőket. Az időben változó struktúrák lényegét, egységét az összetartozás jellege (relációk halmaza, működési módja) határozza meg. Az egyes elemek nagyobb rendszerek relációiban, külső kapcsolataikkal együtt értelmezhetőek. A különböző elemek egymáshoz fűződő kapcsolatai hozzák létre, alkotják a különféle struktúrákat, amit mi mint viszonyrendszert térként értelmezzünk.

Mint az eddigiekből is kiderült, én azokkal értek egyet, akik a teret társadalmi konstrukcióként értelmezik, így a térstruktúra és a rokon fogalmai a társadalom működésével hozhatók kapcsolatba. A társadalmiság téri módon, téri struktúrákban létezik. A területi elrendeződés értelmezése, a léptékek meghatározása, a szintekbe való besorolás, a lokalizáció is társadalmi különbségtételt, az összetartozás (bennfoglaltság) megállapítását és a határok meghúzását jelenti. A területi szintek (*scale*) meghatározása is társadalmi relációk vertikális strukturálása. (SWYNGEDOUW 1997) A hálózatosodás a társadalomtér elemei (lokalitások, intézmények, dolgok stb.) közötti kapcsolatépítés, együttműködés folyamata.

Sohasem valami önmagában létező abszolút tér, hanem mindig valamilyen komponensek *relációhalmaza* (például molekula, természeti tényezők, településhálózat, külföldi működő tőke, felsőfokú oktatás stb.) alkotja a jelenségkomplexum szerkezetét és a struktúráját. A *strukturálás* (például települések vagy vállalatok kategóriába sorolása) *maga is értelemadás, amely tágabb társadalmi összefüggésrendszer relációit jeleníti meg.* A konkrét létezők által megjelenítettekén kívül a struktúra lehet (akár a priori) kognitív szemlélet, koncepcionális séma is. A fizikai tér(szerkezet) emberekre gyakorolt hatóereje sem csak, illetve nem elsősorban önmagából ered. Az ember teleologikus intencionalitása tárja fel a kapcsolatokat, az egymásra vonatkozásokat; ezért a fizikai térszerkezet is – ahogyan mi ismerjük vagy leírjuk – értelmezett tér. A megfigyelés, a figyelem gyakran csak bizonyos elemekre (tárgyak, emberek, események), esetleg csak azok materiális megjelenésére irányul, és nem érzékeljük az

összefüggésrendszer (a komplex tér) egészét, nem ismerjük fel annak minden strukturális hatását.

A tér a dolgok és az emberek összekapcsolódási módjában, annak formájában fejt ki hatását. Mivel a tér elemi egységekből (létrehozott és nem betöltött helyekből) és azok közötti kapcsolatokból/viszonyokból *épül fel*, ezért amikor strukturáról, szerkezetről beszélünk, akkor valamilyen jelenség (objektum, folyamat) térként, téri módon való megjelenéséről, az egységek elkülönítéséről és a közöttük való relációknak a felismeréséről van szó. Azaz a szerkezet, a struktúra fogalma térszerkezetet, térstruktúrát jelent. *Maga a világ a folyamatosan létrejövő helyek és kapcsolatok struktúrája (világtér), időben dinamizálva annak működése, változása.* A különböző – létező vagy virtuális – rendszerek *téri létmódjának az értelmezése tárja fel a konkrét jelenségnek a szerkezetét, a struktúráját.* És fordítva: ha valamilyen jelenségnek a szerkezetét, struktúráját vizsgáljuk, akkor ezzel annak a tériségét (tériségét, működését) tárjuk fel. A teret az elemekből (emberek, dolgok, ideák stb.) és a köztük lévő kapcsolatokból állandóan újratermelő rendszerként kezeljük. A téri rend állandóan újratermelő folyamatként való értelmezése dinamizálja a statikus térfelfogást, és ellene mond a struktúrák önálló létének.

Az egyes elemek – a különböző összefüggéseknek (relációknak) megfelelő – elrendeződései (mintázata, textúrája, az elemek sűrűsége, különféle szempontok szerinti tagolódása, topográfiája stb.), azok kapcsolatai hozzák létre a *térszerkezetet*, a különféle rendszerek, területi egységek szerkezeti felépítését. „... a térszerkezet a működő rendszerek konfigurációja.” (NEMES NAGY 2009:249.) A hagyományos földrajzi gondolkodásban a *térszerkezet* elsősorban területi megoszlást, a vizsgált elemek elrendeződését jelenti. Az elemek egymáshoz kapcsolódása, a relációiknak a jellege, módja, irányultsága, hierarchiája adja a *térstruktúrát*. Elméletemben *a tér, a területi rendszer, a térszerkezet és a térstruktúra rokon fogalmak.*¹³⁹ Gyakran használják ezeket a fogalmakat egymás szinonimájaként és egymás magyarázatára is. Ha különbséget kellene tennem a szerkezet és a struktúra fogalma között, akkor véleményem szerint a *szerkezet inkább a (fizikai) formára, az elemek fizikai elrendeződésére, architektúrájára utal*, ami a hagyományos szemléletben a matematikai, geometriai, térképészeti

¹³⁹ Ezt alátámasztja Szabó a cikkében (2008), amelyben a különböző tudományterületek térszerkezet-felfogásáról, a térszerkezet típusokról ír. A tér struktúráként való felfogására való utalásokat találhatunk Spinozánál, Humboldt-nál és másoknál is.

eszközökkel megragadható, míg a *struktúra az elemek közötti kapcsolatokra, a komponensek egymáshoz való tágabb társadalmi viszonyára utal*, ami inkább minősítést, értelmezést (vertikális, horizontális, hierarchikus, aszimmetrikus stb.) jelent. Ez utóbbi inkább igényli a relationalista-posztista szemléletet, és lehetőséget biztosít a dinamizálásra. De véleményem szerint e témakör legfontosabb kérdése nem ezeknek a fogalmaknak a pontos elhatárolása, hanem annak feltárása, hogy a dolgok és emberek *miként kapcsolódnak össze együttműködő rendszerekké, hálózatokká, és ezek az összekapcsolódások, elrendeződések miként hatnak a konkrét helyeken a cselekvésekre (power of space, struktúrák újratermelése).*

Mint korábban többször kifejtettem, a térnek nincs önálló léte, önmagából eredő hatóereje, és mivel a struktúra a tér megjelenési formája, így annak sincs önálló léte, hanem a dolgok és események állandóan újraalakuló relációiban, kapcsolataiban létezik, és cselekedeteinkre az arról kialakított kép hat. Nem önmagában megragadhatóan valóságos, csak az újrakonstruáló, transzformáló ágensekkel együtt vizsgálható, ahogyan az ágens és a struktúra kölcsönhatásban van. Ebben nincs időbeni eltérés, egymásutánosság, hanem ugyanannak a jelenségnek, cselekvésnek a különböző reflexiói vannak.

A tér mint struktúra, mint „működési szabály”, mint Zeitgeist, mint kontextus (Anthony Giddens), mint atmoszféra (Martina Löw), mint vélt vagy valós illeszkedési kényszer mindig a köztudaton keresztül (virtuális térként) hat, és az adott helyen a lokalizált cselekvésekben ölt formát. Nem valami magában létező (tér)struktúra a cselekvő (önmagában nem létezik), hanem a különféle elemek összetartozásáról kialakított kép az emberi cselekvéseken keresztül működik, az emberekre van hatással, az emberek aktualizálják/konkretizálják, azok örökítik át, termelik újjá. Olyan, mint a mobil telefonhálózatok esetében a térerő. Amikor telefonál valaki (cselekszik), akkor lokalizálódik és válik konkrétá a lehetőség, a hívás során jön létre a kapcsolat, akkor működik, és a tényleges hívások hálózata alkotja, konstruálja a leképezhető térbeli hálót. Empirikusan a tényleges hívások vizsgálhatóak, ki kit és honnan hívott. Ezek nélkül a hívási lehetőség csak megfoghatatlan, strukturálatlan „felhő”.

A társadalomteret mint struktúrát, mint területi rendszert maguk a relacionális hálókba szerveződő elemek alkotják. A különféle rendszerek nem struktúrákból,

eseményekből és folyamatokból „vannak összerakva”, hanem maguk az események alkotják azokat. (LUHMANN 2006)

„... a struktúrák is csak akkor valóságosak, ha használjuk őket [...] azt mondhatjuk, hogy a struktúrák a rendszerben használt leképezései a műveletek rekurzív hálósodásának. Adott művelet visszanyúl az elmúlthoz, és előrenyúl a jövőbelihez. Meghatározott szituációban megfontoljuk, hogy mi történt, mi illik most ehhez. Szelektív emlékezetünk van, és megfelelő elképzelésünk arról, hogy mit akarunk tulajdonképpen elérni, vagy mit kell véghezvinni.” (LUHMANN 2006:312.) „... a struktúrák mindig az általánosítás és a specifikáció, vagyis egyfelől a kontextustól való függetlenség, az identitásból való kivétel, másrészt pedig a kontextushoz illőség, a kontextusfüggőség, és az újbóli alkalmazásban való kontextualitás-igazolódás keverék követelményeiből vannak összerakva.” (LUHMANN 2006:315.)

A tér megismerése, kifejtése során valamilyen rendfogalom válik elsődlegessé. A leibnizi relációtanban *az összekapcsolódás és a rend tárja fel a tér természetét.* (CASSIRER 2009) A tér nem szubsztancia, hanem „valós relációk” halmaza, az események rendszere. A tér lényegét a megkülönböztetés, az elválasztódás és az összekapcsolódás adja.

„... nincs általános, teljességében rögzült térszemlélet, hanem a tér abban az értelmi rendben nyeri el meghatározott tartalmát és sajátos illeszkedését, amelyben éppen formálódik. [...] A térnek nincs egy teljességgel adott, egyszer és mindenkorra rögzített struktúrája; e struktúrát csak azon általános értelmi összefüggés által nyeri el, amelyben felépítése végbemegy. Az értelmi funkció az elsődleges és meghatározó, a térstruktúra a másodlagos és függő mozzanat. A különböző értelmű és karakterű tereket, a mitikus, esztétikai, és teoretikus teret egy tisztán formális meghatározás köti össze egymással, amelyet legélesebben és legpregnansabban Leibniz térről alkotott definíciója fejez ki, mely szerint a tér a »koegzisztencia lehetősége« és e lehetőség rendje.” (CASSIRER 2009:96–97.)

A különféle terek a „világ” különféle elemeinek különböző összefüggésrendszereit jelentik, és mint hatásösszefüggés működnek. A tér működése az összekapcsolódás, a kölcsönhatás lehetőségét és megvalósulását jelenti, és lokalizációs és orientációs rendszerként működik.

„A tér nem egyfajta éter, amelyben a dolgok fürdenek, hanem az az eszköz, amely által a dolgok helyzete egyáltalán lehetségessé válik; a tér a dolgok

kapcsolódásának univerzális ereje. A tér itt a térbeli relációk felől kerül elgondolásra, amelyek egy azokat reprezentáló és hordozó »szubjektum« [*sujet*] nélkül nem elevenek. Egy lokalizációs és orientációs rendszerről van szó, amelyet olyan kifejezések jeleznek, mint a »mellett«, »előtt«, »mögött«, »alatt«, »fölött«. Egyrészt a dolgok egymásra vonatkoztatottságát érinti; valamint másvalami »mellett« áll, valami másvalami »fölött« található. Ez viszont másfelől mindig csak egy meghatározott nézőpontból tapasztalható meg és artikulálható. Ennek megfelelően az ilyenfajta lokalizációk egy olyan »szubjektum« lehetőségéhez kötődnek, amely képes magát térben elhelyezni. [...] Ha nem tudnánk, hogy a »mellett« a perspektíva megváltoztatásával »előtté« vagy »mögötté« válhat, nem lennének képesek tájékozódni. Mi magunk is beletartozunk ebbe a rendszerbe...» (FIGAL 2009:140. a szöveg közben több helyen Merleau-Pontyra hivatkozik.)

Jelenleg a többség által preferált nézet, hogy minden komplex rendszer *egymást nem helyettesítő* strukturális szintekből, vertikumokból áll, amelyeket a belső logika, a saját működési rend tart egységben. Valójában ez annyiban igaz, hogy a (hierarchikus) hálózatok egyes szintjei más típusú összekapcsolódást és más nézőpontból történő vizsgálatot jelentenek, azt különítjük el, hogy a vizsgált tényezőcsoport (szint) milyen funkciót lát el a teljes rendszerben, miként járul hozzá a teljes hierarchikus működési rend céljainak teljesítéséhez. Az egységek közötti kapcsolatok elemzése segít abban, hogy az egyes elemeket/részrendszereket különféle szinthez, léptékekhez, kategóriákba soroljuk. Adott pillanatban lehetnek nem hierarchikus *egyszintű* hálózatok, rendszerek is. Ezek jelentős része időben hierarchikussá válik. Ha sok elemből áll egy rendszer (például civil szervezetek), és egyenlő eséllyel horizontális kapcsolódási lehetőségeket teremtünk, akkor sem valószínű, hogy effektíve mindegyik mindegyikkel kapcsolatba lép. A kapcsolatok mindig valamilyen elvnek (például közelség, azonos funkció, technológiai kapcsolat) megfelelően alakulnak. A relációk szelektíven jönnek létre (szomszédság, testvérvárosi kapcsolat, technológiai közelség stb.), amelyeket csoportosíthatunk, és a csoportokat különböző szintenként is felfoghatjuk.

A térstruktúrával, annak működésével kapcsolatban az alábbi fő nézetcsoportok különíthetők el:

1. Az *objektíve létező* fizikai valóság és a történetileg kialakult társadalmi struktúra (szociológiai tények) *determináló tényező* az egyének és társadalmi csoportjaik számára (például Karl Marx, Émile Durkheim). A

mindennapi praxisban valamilyen létező külső tér, társadalmi struktúra hat a cselekedeteinkre.

2. Az egyének (ágensek) viszonylag szabadon hozzák létre a világukat, ezzel a legkülönbözőbb struktúrákat (metodológiai individualizmus, fenomenológia, konstruktivizmus stb.). Alkotó részesei vagyunk a folyamatosan létrejövő térnek. A társadalomtér mint az érzékelt és az érzékelő közös világa csak áttételesen hat a napi cselekvéseinkre.
3. Az előző kettő kiegyensúlyozását célzó elméletek. A meglévő struktúrák hatással vannak az egyéni cselekvésekre, de az egyének és társadalmi csoportjaik képesek megváltoztatni a meglévő struktúrákat, elrendeződéseket (például Georg Simmel, Pierre Bourdieu, Martina Löw).

E nézets csoportok mindegyikében találkozhatunk a társadalom által létrehozott struktúrákkal. A *strukturizmust* a 9.2. fejezetben a marxista térkonceptió kapcsán részletesen tárgyaltam. Saját koncepciómhoz közelebb állnak a strukturizmust követő (az utáni, azt meghaladni szándékozó) *posztstrukturista elméletek*, amelyeket a 9.3 fejezetben a relacionális térkonceptióhoz kapcsolva mutattam be. Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy a térértelmezés kapcsán nem tudunk teljes mértékben eltekinteni a strukturális gondolkodástól, a társadalomtér-struktúrától, csupán részben más típusú struktúrák, más rendek lépnek a hagyományosak helyébe. Gyakorlatilag minden társadalomelmélet és *minden térelmélet valamilyen formában strukturista*, az általam képviselt térszemlélet sem lehet teljes mértékben nem strukturista. A posztmodern, a posztstrukturista megközelítésben például a nyelvi diskurzusok (amelyek magukban foglalják a gyakorlatot) és bizonyos morális megfontolások (például a hatalom megítélésének a rendje) töltenek be hasonló szerepet. Ebben az esetben a tér funkcionálását a diszkurzív, a meggyőződésbeli különbözőségek és azok egymásra hatása jelenti. A cselekvőhálózat-elméletben és az *assemblage*-konceptióban a struktúra és az ágens kettősségét úgy próbálják megkerülni, hogy a tárgyak és emberek (létezők) közötti relációknak tulajdonítják a rendező elvet, ami – valljuk be – funkcióját, hatásmechanizmusát tekintve hasonló a struktúrához: a hálózatosodó cselekvések jelölik ki, rendezik el az elemeket, ezzel létrehoznak és működtetnek egy struktúrát.

A posztmodernnek, a posztstrukturalisták sem tagadják a térkonstruálás természeti és intézményi korlátait, de azokra nem mint „kőbe vésett” adottságokra tekintenek, hanem azt hangsúlyozzák, hogy ezek a korlátok történetileg meghatározott, *létezésükben kontingens* jelenségek, és figyelmüket ezen korlátok lehetőségfeltételeire irányítják. Ha az életvilágra, a napi cselekvésekre és tapasztalatokra gondolunk, akkor a mindennapok realitásában megtörténő cselekvések, a napi működés meghatároz tereket és helyeket, meghúz határokat (ontológiai aspektus), és a szándékainknak megfelelően meghatározhatóvá válnak területek (ismeretelméleti vonatkozások). E lehatárolódásban és lehatárolásban egyaránt benne vannak az emberek és a nem emberi tényezők. Sőt a gyakorlat, a napi rutin során a ténylegesen megtapasztalt és létrehozott terek esetében a térkonstrukciók és a valóságos terek közel kerülnek egymáshoz (lásd részletesebben a 9.6. fejezetben). A dolgok és az emberek különböző formákban összekapcsolódva képeznek tereket (lásd például a latouri „kollektivitásokat” vagy társulásokat), másokkal („távoli” dolgokkal és emberekkel) pedig csak nagyon áttételes (strukturális) kapcsolataik vannak. Az összekapcsolódás megjelenhet intézményekben (önkormányzat, Magyar Regionális Tudományos Társaság stb.), különféle hatásokban (a Duna által gyakran elárasztott terület), valamilyen viszonyokban (elmaradott periféria), funkcionális együttműködésben (üdülőkörzet), valamilyen közös jellemzőben (magas munkanélküliséggel sújtott terület). Ezek a kapcsolatok belülről, valamilyen jelegű összetartozásból, együtt cselekvésből, közös működésből erednek. Az összetartó jellemzők kifelé nem, vagy csak kisebb intenzitással érvényesek. Van belső hasonlóság, azonosság és elkülönülés, megkülönböztetés a külsőtől. (Általában valamilyen kritikus tömeg vagy cselekvési gyakoriság tárgyiasuláshoz vagy intézményesüléshez vezet.) Egy nemzet, egy helyi társadalom „belülről” egy társadalmi csoport életvilágaként gondolható el. Ez a külső megfigyelő szemszögéből az adott társadalom (csoport) cselekvési rendszerét jelenti. (HABERMAS 1985:151.) A közös cselekvések ezen rendszerei, a cselekvők kapcsolati hálói pedig tereket alkotnak.

A téri, a területi viszonyok és különbségek is állandóan alakulnak, a térstruktúra is folyamatosan változó séma, így a hatások is különbözőek. A társadalomtér-struktúra működése is szükségszerűen a praxisában, a konkrét helyeken jut érvényre, konkrét társadalmi csoportok különbözőképpen valósítják, élik meg. (Derrida: „a játékot nem

kitervelője, hanem a játékos játssza”). A praxisban állandóan újraalakulnak a terek, a struktúrák.

Amikor értelmezzük a bennünket körülvevő világot, elválasztjuk egymástól, vagy éppen összetartozó rendszerként, kiválasztott struktúrában, hálózatban kezeljük az egyes elemeket és folyamatokat, akkor a bonyolult dolgokat valamilyen kapcsolati, azaz térbeni rendbe, struktúrába helyezzük, abban értelmezzük. Ebben a térképző és téregységeket alkotó folyamatban a szándék, az intencionalitás a lényegi mozzanat. *Értelmet viszünk a már meglévő elrendeződésbe, értelmes rendet/teret teremtünk.* Az ideákat és a gondolati rendszert visszük át a dolgok, események kapcsolatrendszerébe. *Az így „látott”, felfogott struktúra a meglévő elrendeződések és a megismerő kölcsönhatásának az eredménye.* Elveszünk a valóságból (nem ismerjük fel, vagy nem relevánsnak értékelünk valamit, nem arra irányul a figyelmünk/vizsgálatunk), *és hozzá is tesszük a mi szempontjainkat.* Nagyon különbözőek lehetnek a megközelítések. Ahogyan például a képzőművészetben tapasztalhatjuk, ugyanúgy minden más esetben (például a különböző tudományokban) különbözőképpen jelenítjük meg a valóságot. A képzőművészetben a geometristák valamilyen letisztult szerkezet megmutatásával világítják meg a mélyben húzódó struktúrát, az impresszionisták az érzéki benyomásokra, a fényekre helyezik a hangsúlyt. Ahogyan a különböző érzékszerveinkkel mi is másként érzékeljük, és a tudatunkban másként jelenik meg a tér, ugyanúgy a különböző tudományok, tudományágak is a saját megközelítésüknek megfelelő struktúrákat tárnak fel. A tértudományokkal foglalkozó közgazdászok a gazdasági tényezők térbeli megjelenését teszik érthetőbbé, a politológusok a hatalmi és egyéb viszonyokat és így tovább. De ez mindig a tudományág önreflexiója is, amelyben feltárul a világnak az adott tudományág szemszögének megfelelő sajátos aspektusa.

Martina Löw (2008) – Gernot Böhme nyomán – *a tér hatásmechanizmusát „atmoszféraként” konceptualizálja*, amely akár az emberek akarata ellenére is hat rájuk. A tárgyak, a meglévő elrendeződések hatással vannak az emberek észlelésére, érzelmeire, cselekvéseire. Az atmoszférák (lágy struktúrák) a tárgyak és elrendeződésük *külső hatásait* és ezek érzékelését, interpretációját együtt jelentik. Ebből az is következik, hogy az atmoszféra személyenként/társadalmanként eltérő lehet, hiszen másként érzékelhető és interpretálható mindenki számára. „A terek kifejlesztik saját potencialitásukat, amely képes hatni az érzelmekre. A tereknek ezt a potencialitását

hívom »atmoszférának«.” (LÖW 2008:44.) Az „atmoszféra” az *érezelt és az érzékelő közös valósága*. A konkrét helyek „atmoszféráját” a tárgyakból és emberekből álló komplexitás *külső együttes hatásai alkotják*, amely hat az ott élők érzelmeire és az érzékelésükre, és ilyen módon befolyásolja a cselekvésüket (LÖW 2008), amely során reprodukálják, átörökítik azt. Az atmoszférák tudatosan is (ki)alakíthatóak és manipulálhatóak. Működésük hasonló a tuani *topofiliához* (TUAN 1974), amely a hely szelleme, aurája, a helyi identitás, amely *érzéki kötődést* jelent az ember és a hely között. Nemcsak a helyre adott „válasz”, hanem szimbolikus/kulturális tőkét (*positional good*) (Bourdieu) ad, és aktívan hat az emberek helyet alakító cselekvéseire. Minden példa sántít, de a következő talán segítheti a téri működés, a hatásmechanizmus megértését. Sokan sokféle előadást tartunk különböző dolgokról. De a tartalmukban nagyon különböző előadások, prezentációk hasonló módon, hasonló struktúrában hangoznak el. E cselekvések *gyakran ismétlődő* általános elemeit érzékeljük, elméletileg különböző panelekbe, sablonokba rendezzük. Vélt vagy valós elvárásként hatnak cselekedeteinkre (előadásainkra), és még inkább megszilárdulnak a struktúrák, rutinszerűvé válnak az egyes elemek (panelek). Ez alapján készülnek prezentációk készítő segédeszközök is (például PowerPoint, Prezi), amelyek használata tovább rendezi, formálja az előadásokat, mert különböző módon, de élünk a felkínált lehetőségekkel. Amikor ezek valamelyikével (korlátozó hatás: amelyik elérhető, amelyikről már van ismeretünk, amelyiket jobbnak tartjuk stb.) készítjük a konkrét előadásunkat, nem éppen úgy és azt mondjuk, amit ezek nélkül tennénk, hanem hat ránk a megadott struktúra, a felkínált eszköz és a különböző előadásaink megjelenése/formája még inkább hasonló lesz. Nem objektív szükségszerűség a bevált struktúrák követése, mégis ezt tesszük, és ezáltal állandóan újratermeljük azokat.

A mindenkor adott struktúra, a rögzült, a rögzített rend az elrendeződés folyamatában a cselekvés strukturális dimenziójaként jön létre. „A térbeliség nem tud önmagában a társadalomtól függetlenül differenciálódni, mert az a társadalom speciális formája. A térbeli struktúrák, mint az időbeli struktúrák, a társadalmi struktúrák formái” (LÖW 2008:38.). A különböző jogi, gazdasági, politikai stb. struktúrák, amelyek egyben tér- és időbeliek is, együtt alkotják a társadalmi struktúrát. „A különböző társadalmi struktúrák közötti interakciók formálják a társadalmi struktúrát.” (LÖW 2008:38.)

A (társadalom)tér a cselekvések kontextusa, amely a társadalmi struktúra manifesztálódása során konstruálódik. (LÖW 2008) Az egyének mint társadalmi cselevők létrehozzák a teret, de cselekedeteik függenek a már meglévő gazdasági, társadalmi, kulturális és más térbeli struktúráktól. Az absztrakt tér lehetővé teszi a cselekvést, de a konkrétan megjelenő struktúrák által befolyásolja, korlátozza is.

Latour (2005) szerint nincs a világnak alapstruktúrája, nincs egységes, önmagában konzisztens világ. Elképzelhetetlen, hogy a struktúra független legyen azoktól az egyénektől, akik létrehozták azt. (LATOUR 2009; vedd össze a giddensi strukturációs elmélettel.) A szociológia nagy tévedése, hogy a társadalmat, mint láthatatlan kezdet, mint magyarázó erőt, mint olyan kontextust tételezi fel, amelyben történnek az események. (LATOUR 2005:3–4.) Nincs ilyen, ezért a félreértések elkerülése érdekében újra kell definiálni a társadalmat mint *a társulások által létrehozott állandóan mozgásban lévő kapcsolathálót*. Ez nálam maga a társadalomtér, amely nem úgy működik, mint mögöttes társadalmi struktúra/erő, hanem ez az, amit a társulások örökösen mozgó rendszerei, a dolgok közötti kapcsolatok létrehoznak. Tehát a társadalomtér nem egy a sok létezők között, hanem ez maga *a létezők sokaságának a működési módja*. Tehát a latouri koncepciót parafrázálva nincs független struktúra, nincs mindentől függetlenül létező rend, hanem az állandóan formálódó *társadalomtér dinamikus működéséről* van szó.

III. A TÁRSADALOMKONSTRUKTIVISTA TÉRÉRTELMEZÉS ALKALMAZÁSA MÁS FOGALMAKRA

11. Egzisztenciális helyidea (jelenvalóság)

A „*hely*” – a „*tér*” és a „*terület*” mellett – a tértudományok egyik legfontosabb alapfogalma, értelmezése mégis gyakran leegyszerűsítő vagy homályos. A meghatározásban jelentős diszciplináris és kulturális eltérések is kimutathatóak. Leggyakrabban a „*hol*” kérdésre adott válaszként *a földfelszínnek a környező helyektől különböző, elkülönült részét jelölik e fogalommal (lokáció, ami különböző területnagyság lehet)*. A hagyományos – egyre inkább visszaszorulóban lévő – földrajzi szemléletben a *tér*, a *terület*, a *régió* és a *hely* a *lényegüket tekintve* rokon fogalmak, általában a földfelszín különböző egységei, amelyek elsősorban a *nagyságrendjükben* térnek el egymástól.¹⁴⁰ E hagyományos szemléletben a *hely* olyan abszolút indikátorokkal mérhető, mint a közigazgatási terület nagysága, az ott élő népesség száma és összetétele, a GPS-koordináták vagy más helyektől való távolság stb. Település-földrajzi, urbanista, településszociológiai, politológiai megközelítésben *a hely a település fogalmához közel álló entitás*: fizikai (természeti és művi) dolgok és társadalmi, intézményi tényezők földrajzi lokációját jelöli. De a „*hely*” nem egyszerűen egy embercsoport lakóhelyének és munkahelyének térbeli együttese (mendöli településfogalom), nem csupán „... a természeti tájban létrehozott műszaki létesítményrendszer, amelyben az ember társadalmi és gazdasági tevékenysége folyik” (ENYEDI 2000:1.), bár a település kétségtelenül „... felfogható mint a társadalmi-gazdasági tér sűrűsödési góca”. (KŐSZEGFALVI–TÓTH 1998)

¹⁴⁰ A *tér* „... utalhat egy nagy kiterjedésű, határok nélküli területre, vagy egy olyan térségre, amely mérete a lokális területektől kezdve a globális földfelszínig terjedhet”. (HAGGETT 2006:803.) „A „*terület*” szót általában a földi tér geometriai részének jelölésére használják. (HAGGETT 2006:367.) A *régió* a „*földfelszín meghatározott határokkal és jellegzetességekkel bíró részlete*”. (HAGGETT 2006:799.) „A *hely* (*place*) szintén a földfelszín egy bizonyos darabjára vonatkozik [...] nem használjuk absztrakt értelemben, csak egy azonosítható elhelyezkedéshez kapcsolódik.” (HAGGETT 2006:5.) A *hely* „a földrajzi tér egy darabja”. (JOHNSTON–GREGORY–PRATT–WATTS 2000:582.)

Az 1970-es évekig a település, a város-falu, majd egyre inkább a régió állt a tértudományok gondolkodásának a középpontjában, és alig vizsgálták részleteiben a hely alternatív jelentését. Kezdetben a társadalomföldrajz is a kulturális különbségek földrajzi mintázatát vagy a kulturális jellemzők területi terjedését vizsgálta. Az 1970-es évekig a pozitivista térértelmezés uralta a földrajztudományt, majd ennek kritikájaként megjelent a *specifikus helyek társadalomkonceptiója*. A későbbiekben a hely egyre inkább a térrel való kapcsolatában került az elemzések fókuszába, a tér viszonylatában értelmezték („konceptuális ikrek”, AGNEW 2005). Giddens (1984) a hely (*locale*) fogalmával kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy az nem egy passzív fizikai befogadó (abszolút) téregység, hanem *aktív interakciós kontextus, aktív elrendeződés*. A társadalomföldrajzban sokáig az „objektív terek” szubjektív ellenpárjaként értelmezték, és egyre inkább *alternatív térkonceptiót* képviselt. Elsősorban Heidegger világban-való-lét konceptiójának és a fenomenológia hatására az elsők között Anna Buttimer (1976), Edward Relph (1976), Yi-Fu Tuan (1977) közeledett kritikailag a korábbi helyértelmezésekhez. A humanisztikus földrajz a világban *a konkrét helyeken élő (lakó) embert* helyezte vizsgálatainak a középpontjába. Az 1980-as években leginkább azt hangsúlyozták, hogy a hely konkrét *térhez kötött* (fix, diszkrét téregység) *egyedi* (sajátos) fizikai-társadalmi entitás, komplex egyedi adottságok összessége.¹⁴¹ John Agnew (1987) és Ron Johnston (1991) a hely fogalmát visszahelyezték a földrajz középpontjába. A hely azon túl, hogy a tér konkrét specifikus egysége, *a társadalmi relációk és szubjektív érzések összessége* is. (AGNEW 1987) Az 1990-es évektől egyre többen (CRESSWELL 2004; HUDSON 2002; MASSEY 1994, 1995) azt emelték ki, hogy a hely sokkal inkább *a közvetlen viszonyok és relációk által konstituált folyamat*, amely valamilyen szinten megjeleníti a tágabb társadalmi összefüggésrendszert is. A „... hely, bármilyen köntösben, mint a tér és az idő, társadalmi konstrukció”. (HARVEY 1996:293.) Szociológiai értelemben *átélt, mentális konstrukció és az emberi ágens* (emberi döntés- és cselekvőképesség) *kettőssége*. *A világ cselekvő megélése hozza létre és alakítja a helyeket, amelyek integrálják az emberi tapasztalatokat*. Tehát a fizikai befogadó közegről a hangsúly egyre inkább a társadalmi tényezőkre helyeződött át. A hely az a megélt, a mindennapokban használt tér, amely a szemlélő helyzete és kontextusa is. Entrikin (1991) a hely *empirikus, normatív és ismeretelméleti jelentőségét*

¹⁴¹ Ez hasonlatos a területi (helyi) tőke számos mai értelmezéséhez.

hangsúlyozza. Ahol él, az jelentős kihatással van az életre, részeddé válik, meghatározó az identitásod, a szemléleted, a fogalmaid számára (*situatedness*). A helyet jelölő fogalmak az esetek túlnyomó részében pozitív jelentést hordoznak, és kiállást eredményeznek a helyi értékek és törekvések mellett. Az emberek számára a mindennapi praxis tölti meg tartalommal a hely fogalmát.

Az időben és térben lokalizált kultúra adja a helyek lényegét (szociológiai helyfogalom). Antropológiai megközelítésben a valódi hely a reprezentációk olyan rendszere, amelyben az identitás és a másság kategóriái megjelennek. Az antropológiai helyek közös vonása az *identitás, a viszonyok és a történetiség*. (AUGÉ 2012) *A hely szimbolikus jelentésegyüttes*. A különféle kultúrák jellemzőit azonosítani szokták a konkrét földrajzi, igazgatási területekkel. De amit azonosítunk, az elsősorban az emberekhez, a helyi társadalomhoz kötődik, mert ha elköltöznének az emberek, ha kihal a népesség, akkor ott ezek a kulturális jelenségek is megszűnnek, és más formában felbukkanhatnak máshol, ott, ahová költöznek.¹⁴² (Sokak által idézett Hannah Arendt-mondás: „Wherever you go, you will be a *polis*.”) Merleau-Ponty „... Az érzékelés fenomenológiája című művében »mértani tértől« megkülönbözteti az »antropológiai teret« mint »egzisztenciális teret«, amely nem más, mint egy olyan hely, amelyben az ember a világhoz való viszonyának a tapasztalatát alapvetően »egy milióval való kapcsolata« határozza meg”. (AUGÉ 2012:48.)

Számos mai felfogás a társadalmi szempontok hangsúlyozása mellett keresi az egyensúlyt a természeti (fizikai) környezettel: a hely a dolgok és az emberek (helyi társadalom) sajátos relációhalmaza, a test-lélek, a természet-társadalom konkrét generikus (rá jellemző) együttlétezése. Helyben biztosítható a *face to face* kapcsolatok lehetősége, a fizikai „jelenléti elérhetőség”. Helyben kapcsolódik az emberi test az anyagi világhoz; az emberi intenció és cselekvés és a fizikai tőke együtt konstruálják a helyeket. A tér a helyeken válik konkréttá, a fizikai környezetből és az érzéki és mentális tapasztalatokból, eseményekből (történekből) konstruálódik. „A hely tehát a pozíciók pillanatnyi konfigurációja” (DE CERTEAU 2010:140.), megragadható stabilitás, a hol-létünk összefüggérendszer, amelyet különféleképpen élünk meg és akár eltérően értelmezünk. Itt szembesülünk a valósággal, érzékeléseink során itt épülnek belénk a

¹⁴² A 2015-től kezdődő migrációs folyamat kapcsán e megállapításoknak fontos konzekvenciái lehetnek.

tapasztalatok, itt vagyunk részesei az eseményeknek, itt alapozódik meg a másokhoz való viszony, itt alakul ki *a szituáció, a helyzet reprezentációja*.

A hagyományos materialista földrajzi állásponttól eltérően a fenomenológiai, a posztmodern értelmezések a tér és a helyek között *minőségi különbséget* tesznek. A teret (*space*) általános, inkább absztrakt fogalomnak tartják, amely nem egy nagyobb befogadó fizikai téregység, hanem sokkal inkább *a helyek társadalmilag strukturált rendszere*. A tér az inkább egy szemlélet, míg a hely sokkal inkább a megélt tapasztalat, helyzeti reprezentációk összessége. Tehát a két fogalom nem nagyságrendi különbséget takar, kapcsolatuk nem is az abszolút térfelfogás bennfoglaltságát jelenti, hanem sokkal inkább más koncepciót képvisel. Az absztrakt tér mint az elfoglalt pozíciók sokaságának viszonyrendszere (struktúra) hat a helyekre, a hely a tér specifikus megélését (szubjektív megtapasztalását) jelenti.

A hely mint megélt tér, mint konkrét napi gyakorlat, különböző nagyságú *területi* egység is lehet. Személyek, társadalmi csoportok napi rutinjától függően ez megfeleltethető egy településrésznel, faluval, várossal, várostérrel vagy bizonyos esetekben akár egy régióval vagy országgal is. A helyek mint lokalizált terek, nagyobb egységek, térrendszerek (például ország, Európai Monetáris Unió) részei, amelyek többnyire földrajzilag is beazonosíthatóak, de lényegüket a konkrét társadalom, a lokalizált események és a tárgyak alkotják. A hely ebben az értelemben az, ahol az emberek a konkrét társadalmi-gazdasági folyamatok, a térkonstruálás alkotó részesei.

Látszólag a fogalmi skála egyik végpontjában található az általánosított strukturálisan ható absztrakt tér, és a másikban a partikuláris idiomatikus hely, ahol a konkrét dolgok lokalizálódnak és az események megtörténnek. *A tér és a hely a mindennapi gyakorlatban összekapcsolódik*, és ezáltal megszűnik e kettősség. *A tér és a hely egzisztenciálisan és konceptuálisan is eggyé válik*, mert a hely az, ahol megértjük és megéljük a világot, a teret, interpretáljuk és transzformáljuk a külső hatásokat, amelyeket a lokalizált jelenségek közötti kapcsolatok által létrehozott tér, a külső környezet indukál. Tuan (1977) nyomán állíthatjuk, hogy a tér közvetlenül nem, csak a hely megtapasztalható. A helynek van csak praktikus használati értéke. (TAYLOR 1999) A tér ontológiai értelemben is csak helyben lehet valóságos létező.

Amikor a helyeket összevetjük egymással, vagy ténylegesen közöttük mozgunk, akkor már térben gondolkodunk vagy cselekszünk, ami hathat a helyi jelenségek

értelmezésére. Relph (1976) jól megragadja a lényegét: *a tér és a hely dialektikusan strukturálják egymást*. A tér és a hely – a leibnizi monászokhoz hasonlóan – *egymás visszatükröződései*. „Körbefog a világ és elnyel, mint egy pontot, ám én e világot felfogom.” (Pascal) Úgy vagyunk részesei a világnak, ahogyan azt felfogjuk. A hely olyan jelentéseggyüttes, amelynek értelmezési, észlelési struktúráját a téri összefüggésekről való ismeretek adják. Ugyanakkor a tér megértése is a helyi tapasztalatokon alapul. A téri kontextus alkotójaként létező hely unikális minősége rendezi a téri tapasztalatokat és a cselekvéseket. A tér helyként való megtapasztalása és megértése (specifikum, értelemadás) járul hozzá a meglévő helyek fenntartásához, alakításához, esetenként új helyek létrehozásához.

Konkrét helyen *történik a „világban-való-lét”, mindenki számára a hely a jelenvalóság*. A helyek a „világ közvetlen megtapasztalásának a központjai”. (RELPH 1976:45.) Ez a tér praktikus *place-based* szintje. A hely nem egy statikus, merev (például közigazgatási) határokkal rendelkező helyszín, nem egy kész „termék”, nem egy változatlan terület, hanem egy dinamikus strukturális külső kapcsolatokkal rendelkező folyamat. (CRESSWELL 2004; MASSEY 1997; PEET 1998) Legtöbb eleme a napi gyakorlat során konstruálódik. A helyek határai közöttünk és közöttük húzódnak, amelyek különböző szempontokból megjelenhetnek, akár valós (reális) határookban (falak, ellátási határok stb.) is, és mindig lesznek olyan áramlások, amelyek áthatolnak ezeken.

Latour társadalomstruktúra-elméletét (*keep the social flat* – Latour 2005:165.) a tér-hely dimenzióra adaptálva azt fogalmazhatjuk meg, hogy a tér(struktúra) nem egy a helyi cselekvésen kívüli, azon felül álló más dimenzió. Csak egyszerre, együtt létezik minden, így a tér és a hely is. Mivel Latournál nincs a lokális-globális kettős dimenzió, úgy az általam tárgyalt tér-hely kettősség is csak mint más megközelítés létezik. A kérdésre, miszerint „... az aktor van a rendszerben, vagy a rendszer épül fel az együtt cselekvő aktorokból” (LATOUR 2005:169.), Latour válasza az, hogy az aktor és a hálózat csak együtt létezik (ez a magyarázata a cselekvő és a hálózat közötti kötőjelnek). Ez igaz a helyekre és a térre is, csak együtt léteznek. Nem igaz, hogy a kontextus (struktúra) megsokszorozódva jelenik meg a napi praxisban. (LATOUR 2005:170.) A konkrét helyekből épül fel a tér(struktúra), azokban válik konkrét létezővé az absztrakt tér. Ahogyan a latouri aktor is az általa létrehozott kontextus aktív részeseiként cselekszik,

ahogyan „a kontextus megegyezik a cselekvők viselkedésével”, úgy a hely és a tér is egy, a hely és a tér kölcsönösen egymás konstituáló elemei.

A terekhez hasonlóan gyakran a helyek esetében is általában azok nyitottságát hangsúlyozzák.

„A *helyek* nem zárt és elszigetelt dolgok egyértelmű határokkal és külső hatásoktól mentes történelmekkel. A helyek másik helyekkel való kapcsolataiknak a termékei, amelyek a különböző formában történő áramlások, beleértve az emberek, dolgok és ideák mobilitását, a közlekedési hálózatok és más kommunikációs formák segítségével valósulnak meg. Ez alatt érthetjük a »global sense of place« – Dorreen Massey által kifejlesztett ideát. A helyek sokkal inkább unikális metszéspontjaik a mindenfajta mozgásoknak, mint a világ többi részétől független, helyben gyökerező történelmek. Ezek a mozgások változtatják meg annak a módját, ahogyan a bennlévők helyben kapcsolódnak a kinnlevőkhöz.” (CRESSWELL 2006:357.)

Ezzel részben egyetértve megjegyzem, hogy a helyek nyitottságát hangsúlyozó nézetek a külső hatások, a globalizáció felől közelítik a helyeket, amelyek ellentmondanak a helyek belső logikájának. Például Doreen Massey a helyek globális jellegét éppen a helyi folyamatok külső meghatározottságával, valamint a külső interakciókkal magyarázza. Ezzel szemben az autopoietikus helyek (helyi társadalmak) koncepciója is lehet egyfajta magyarázata annak, hogy a mindennapi sajátos helyi létünk hogyan kapcsolódik „belülről” mások, máshol történő helyi létehez, és mindezek miként alkotnak egy világot (életvilágteret). Az autopoietikus helyek határai sem merevek, és vannak külső kapcsolataik, azaz a mindenkori belső összetartozás határai adják az autopoietikus helyek határait. Minél nagyobb egy település, annál multikulturálisabb, annál inkább különböző életvitelű, politikai meggyőződésű stb. társadalmi csoportokból áll, de igaz lehet ez sajátos helyekre is (például Jeruzsálem). Ezek a települések különböző helyekből épülnek fel.

Kétségtelen, hogy egyre inkább csökken azoknak a helyeknek az aránya, amelyekben nincsenek, vagy alig vannak globális hatások. Az autopoietikus koncepciója alapján azt állíthatjuk, hogy a globális térben feloldódó lokalitások nem rendelkeznek a klasszikus hely kritériumaival, specifikus zártságával, így ezek legfeljebb a globális hely, a világfalu részei. A helyek többsége a saját belső működésének megfelelően adaptálja a külső globális hatásokat. A globalizációs trend ellenére a fent leírt helyek

jelentősége a továbbiakban is megmarad, és az egyre növekvő számuk ellenére is csak kevesek számára lesznek identitásképzők a *nem-helyek* és a globális tér.

A korai értelmezések szerint a globalizáció homogenizálja, leértékeli, egyes esetekben megszünteti a helyeket. Az „áramlások tere” globális hálózatokat hoz létre és megváltoztatja a hagyományos *place-based* identitást és kapcsolatokat (CASTELLS 2005), és az emberi lét elveszti a területi kötődését (*deterritorialization*). Megjelent a nem-hely (*non-lieu, non-place*, AUGÉ 1995) és a „sehol földrajzának” (*geography of nowhere*, KUNSTLER 1993) koncepciója. Azok a terek, amelyek nem felelnek meg a fent leírt helyek jellemzőinek (például történetiség, identitás), azok a nem-helyek. (AUGÉ 1995:77.) Relph (1976) a nem autentikus, a nem helyazonos attitűdöt és tömegkultúrát, a standardizált és a giccses környezetet nevezi *helynélküliségnek* (*placelessness*), amely hasonló mások nem-hely fogalmához.

Az utóbbi évtizedekben a globalizáció eredményeként kialakult speciális tereknek nincsenek sajátos „személyiségjegyeik”. A szupermodernitás vagy szürmodernitás (AUGÉ 2012) olyan ideiglenes tereket hoz létre, amelyek elsősorban a fogyasztáshoz (bevásárlóközpontok), az utazáshoz (repülőtér, autópálya) és a kommunikációhoz kötődnek. Bizonyos tevékenységek (például a tömegtermelés) és személyek (például kozmopolita pénztőkés) nem igénylik a helyek különbözőségét, sőt a különbözőségek felszámolásában érdekeltek. Ők bárhol élhetnek, dolgozhatnak, és szeretik, ha jól kiismerik magukat a hasonlóan kialakított szállodákban, a repülőtereken, az éttermekben stb. Ők a hely nélküli, helyi identitás nélküli nomádok vagy más összefüggésben kozmopolita mobil emberek. Az ő terük (életvilágterük fókusza) földrajzilag nem a hagyományos módon lokalizálható. Ők nem kötődnek egy konkrét helyhez, életterük diszperzebb, identitásuk multikulturálisabb és nem a hagyományokban gyökerezik, referenciakeretük az aktuális globalizált elvárásokhoz igazodik. Az emigránsok vagy a menekültek is gyakran érzik úgy, hogy már sehol sincsenek otthon. A nem-helyek egyre erőteljesebb, agresszívabb tényerése a „másik oldalon” erősíti a hagyományos helyek, a lokális társadalmak jelentőségét, felerősítheti azok ellenreakcióit.

Marc Augé (2012) szürmodernitásnak nevezi a nem-helyekkel teli világunkat, amelyben mértéktelenné válik az idő, a tér és az ego. Az idő túlsúfolt eseményekkel; a tér mértéktelensége a bolygó összezsugorodásával és egyben a tér kinyílásával, a

léptékek megváltozásával és az elképzelt terek túlbujánzásával kapcsolatos. (AUGÉ 2012:24.) A hagyományos identitásunk az antropológiai helyekhez (gazdasági, vallási, társadalmi, politikai) kapcsolódik. A nem-helyek (például a fogyasztás, az utazás terei) nem építik magukba a múlt helyeit, átírják a térbeli elrendeződéseket és ezek válnak a korunk új „mértékegységeivé”. A nem-helyek olyan terek, amelyek nem implikálnak helyi identitást, viszonyokat és történetiséget. A nem-helyek szövegek által is létrejöhetnek (például reklámok, közhelyek, utópiák). Augé szerint a nem-helyek paradoxona, hogy úgy érzik az emberek, hogy akkor lehetnek valakik, akkor lehetnek önmaguk, ha olyanok, mint a többiek. A francia antropológus szerint a nem-helyek beépülnek világunkba, a társadalmi létünkbe. Hozzáteszem, ezáltal az identitásunk és viszonyrendszerünk részévé is válnak, sőt számos világpolgárnál már ezek a terek lehetnek a fő identitásképzők. A nem-helyek magányos használói alapvetően mindenütt egyformán – számukra otthonosan – használják e tereket (a repülőtéri, a szállodai, a gyorséttermi stb. terek használata ugyanaz), és ezeknek az anonim, szenttelen tereknek jó ismerőivé válnak, jól érzik azokban magukat (mindig ugyanazt a szállodaláncot választják, az autópályán ugyanannál a benzinkútmárkánál kávéznak stb.), a nem-helyek pedig beépülnek az életükbe, élettörténetük részévé válhatnak. A hagyományos helyek és a szürmodernitás nem-helyei keverednek életünkben. A templomok, a klasszikus közösségi helyek mellett a fogyasztás katedrálisai (bevásárlóközpontok) is a mindennapi élet részeivé válnak, és fordítva a templomokban is megjelenik a *souvenir shop* és a luxustengerjárón is megtalálható a kápolna.

Tehát a globalizáció hatására bekövetkezik egy újfajta differenciálódás: a helyek és a nem-helyek hibrideket alkotnak életünkben. A nem-helyek egy része is adaptálódik a helyekhez (például történeti városközpontokban a gyorséttermek építészeti megjelenése, a repülőtéri éttermi kínálat), és a kozmopoliták vagy nomádok is kialakítják a maguk „mixét”. A tradicionális kötődésű emberek is valamennyire bekapcsolódnak a globális *flow-ba*, amikor használják a globális fogyasztás tereit, amikor hat rájuk a nemzetközi média, amikor multinacionális cég alkalmazásába állnak stb. Tulajdonképpen ők hozzák létre, helyben ők jelenítik meg a globális funkciókat. Nem passzív elszenvedői, hanem aktív megvalósítói a globális folyamatoknak.

Faragó Kornélia (2014) a tér és a helyek „egymásba fordulását” hangsúlyozza a nem-helyek kapcsán is. A teret a benne rejlő mozgások keltik életre. Amikor például a

városi terek kiüresednek, elhalnak, már elvárások sincsenek velük szemben, akkor megszűnik a helyszerűség, a helyek „visszasüllyednek” szenttelen térré. „A nemhelyek létrehozzák a hely- és a térgondolat kereszteződésének új modalitásait, amelyet a kulturális üresség, a kihelyezettség, a szervesetlen illeszkedés, a szétszóródottság, a távoli máshol képzetei, az eljutni odáig jelentései és a távolságérzékelés poétikai töltenei ki.” (FARAGÓ K. 2010: 20.)

A hely kiemelt rangját a tértudományok fogalomrendszerében annak is köszönheti, hogy mindenki él/lakik valahol, az „otthon” mindenki tapasztalatainak az elsődleges forrása (szocializáció), és ez a meghatározó minden más értelmezése, konstruálása szempontjából. A hely a mindennapi életvilág, a cselekvések, a társadalmi élet kerete, ez a kontextusa a globális, a strukturális hatások adaptálásának is. Az egyének és csoportjaik *itt élik meg, és itt interpretálják a helyi, a regionális, a nemzeti és globális kapcsolataikat, értelmezik identitásukat.* A hely integrálja a különböző együttlétezőket, emberek és dolgok itt kerülnek konkrét (fizikai) kapcsolatba egymással.

A kortárs földrajzkutatásokban (*geographical studies*) a „... tér valaminek az elhelyezésére utal, a hely annak a lokalitásnak az elfoglalása. A tér azt jelenti, hogy létezik egy cím, a hely pedig az azon a címen való életet. Néha ezt a distinkciót továbbviszik, és megkülönböztetik a fizikai helyet a jelenségek terétől, amelyben a hely lokalizálódik. Ezáltal a hely egyedi vagy megélt térré válik. A tér arra a tényre utal, hogy a hely nem képes, de el van valahová helyezve. A hely az specifikus, és a tér általános”. (AGNEW 2005:82.)

Yi-Fu Tuan (1977) a tér és a hely kapcsolatát úgy fogalmazta meg, hogy *a hely az a humanizált tér.* A hely az a pragmatikus tér, ami elsősorban a napi praxisban, a tapasztalatok útján érthető meg. A tér és a hely az emberek tapasztalataiban dialektikusan hatnak egymásra, mert a tér megértése összefügg a hely megélésével, ami viszont függ a téri kontextustól. (RELPH 1976)

A tér elvont fogalmával szemben a helyhez hozzátartozik az identitás is. A hely elsősorban az „itt”-et jelöli, bennünket („mi”), azt, ami elkülönül az „ott”-tól, másoktól. Számos, az egyéni életutakhoz kapcsolódó szubjektív, emocionális és hangulati tényező kapcsolódik hozzá. Helyben osztoznak az emberek a közös élményekben, ez a napi rutin terepe. A konkrét helyek megjelölése jelentést, *image-et* hordoz. „A hatalom és a gazdaság tere kivétel az egész világra, míg az emberek élete és élményvilága bizonyos helyeken, kultúrájukban és történelmükben gyökerezik.” (CASTELLS 2005:537.)

Mindenki egy konkrét földrajzi területen él, de a hely az nem fizikai paraméterekkel megragadható területegység, hanem az emberek (helyi társadalom) a dolgaikkal együtt alkotják a jelentéssel bíró egyedi helyeket.

„... az elhelyezés a dolgoknak a valahová tartozás lehetőségét kínálja fel, és innen kiindulva az egymáshoz tartozását. [...] A hely mindenkor egy tájékat nyit meg, miközben a dolgokat mint összetartozókat benne gyűjti egybe. A helyen a dolgok tájékukra való egybegyűjtése játszódik le szabaddá tévő oltalmazásuk értelmében. [...] Meg kellene tanulnunk felismerni, hogy maguk a dolgok a helyek, és nem csak odatartoznak egy helyhez. [...] A hely nem a fizikai-technikai felfogás szerinti, előzetesen adott térben van. Éppen egy tájék helyeinek működéséből bontakozik ki a tér.” (HEIDEGGER 1994:214–216.)

A tér szintetizálja a helyeket, strukturális szintet jelent a lokalitásokhoz képest. A tér hatásmechanizmusa a helyekre a korábban leírt strukturális hatásokhoz hasonlóan működik. Strukturalista (9.2. fejezet) és posztstrukturalista (9.3. fejezet) szempontból is a hely a tér alkotóeleme, a kettő szorosan összetartozik, egymás konstituálói. A téralkotó konkrét helyek létrejöttük pillanatától kapcsolatba, viszonyba kerülnek más elemi helyekkel, egy „nagyobb” rendszer, tágabb struktúra, összetettebb hálózat, azaz a tér egyidejű alkotórészévé válnak. Tehát a sajátos/egyedi, csak arra a helyre jellemző tulajdonságokkal rendelkező betöltött fizikai vagy virtuális helyek (*site*) egyben a saját maguk által is létrehozott rend törvényszerűségei alapján működő térstruktúra részei is. A hely oldaláról a tér(struktúra) is többértelmű lehet. A konkrét helyeken termelődnek újjá azok a kapcsolatok, azok az összefüggések, alakulnak ki azok a mélystruktúrák, amelyek alkotják az átfogóbb közeget, amelyben az egyes pontok, helyek értelmeződnek és értelmezhetőek, ily módon aktív komponensei a kialakuló struktúráknak (például a hatalmi rendszereknek). *E hálózatszerű rendszer működése kölcsönhatásban van minden elemével.* A hálózati hatás különböző mértékben, módon és időben, de terjed a permanens és összetartozó téregységben.

Minden, ami „társadalmi”, ami „hatalmi”, az hely(zet)hez kötődik. Fontos a kapcsolati háló jellege és sűrűsége, az intézményesültség intenzitása. Foucault-i értelmezésben a hely a társadalom/hatalom működése során konstituálódik, különböző

jelentések manifesztációja. Foucault bevezette a heterotópia fogalmát,¹⁴⁴ amely azokra a sajátos/különös, dinamikusan változó valós helyekre utal, amelyek társadalmilag különböznek a megszokott társadalomtéri normáktól. Ezzel a mindennapi életben létező terekről új módon való gondolkodásra és a különböző módon való megélésre utal.

A *hétköznapokban* is használatos értelemben „a hely az, ahol élek, ahol lakom, ahol otthon vagyok” olyan különböző nagyságú és konfigurációjú, földrajzilag is körülhatároló cselekvési, értelmezési téregység, amelyet a nagyobb területi egységtől és a személyes terektől való (szintbeli) megkülönböztetésre használunk. A konkrét helyek társadalmi-gazdasági értelemben olyan egyedi kulturális, demográfiai, gazdasági egységek, sajátos jelenségek, amelyekkel az emberek azonosulnak, és önmagukban képesek saját maguk (fizikai környezet, tudás, gazdasági teljesítmény stb.) újraértelmezésére, alakítására. Értelmezési egység, ahol nemcsak sajátosan látják/értelmezik az emberek saját helyzetüket és a rajtuk kívül álló világot, hanem az egyének itt szerzik elsődleges tapasztalataikat, itt alakul szemléletük, és itt alkotói, konstruálói a térnek. Fontos a helyhez tartozás (helyi identitás) és az azon kívüli világ megkülönböztetése. Meghatározóak a helyi jellemzők, adottságok és a külső kapcsolódások, viszonyok.

Relph (1976), a fenomenológiai helyfogalom korai úttörője a hely mélyebb értelmezési keretében megalkotta a „bentlétlenség” és a „kívülállóság” (*insideness, outsideness*) fogalom párt. Ha valaki inkább otthon érzi magát valahol, mint másutt, ez adja a biztonság-, a komfort-, az azonosságérzetet, a jólinformáltságot stb., akkor ez jelenti az *egzisztenciális azonosulást* a hellyel, a helyi tudatot, a bentlétlenséget; míg más helyet inkább idegennek tart, ahol kiszolgáltatottnak érzi magát, ahol a környezet ismeretlen és fenyegető. Ha valaki elidegenedik az adott helytől, nem érzi sajátjának a közösséget, akkor az jelenti a kívülállóságot.¹⁴⁵ Ilyenek lehetnek például a bevándorlók vagy az egzisztenciájukat elvesztő kirekesztett emberek. A mai Magyarországon többen úgy érzik, hogy nem élhetik meg saját identitásukat, ezért azt hangoztatják, hogy „ez egy

¹⁴⁴ Foucault 1967-ben írt erről, ami 1984-ben jelent meg először. Az eredeti feljegyzés Erhardt Miklós fordításában elérhető: <http://exindex.hu/index.php?page=3&id=253> (Letöltés dátuma: 2016. 06. 27.) Nyomtatott kiadását lásd: FOUCAULT, M. (1999): *Eltérő terek*. In Uő: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Ford. SUTYÁK Tibor, Debrecen, Latin Betűk. 147–157.

¹⁴⁵ Például Pécs-Somogyban (korábban önálló település) a tősgyökeres idősebb somogyiak (korábbi gazdálkodók) még mindig „gyűtmentnek” tartják az ötven-hetven éve betelepült bányászcsaládokat. A betelepültek sem vesznek részt a hagyományos ünnepeken, nem integrálódtak a helyi közösségbe, ők nem somogyiak, hanem pécsi bányászcsaládoknak tartják magukat. A két csoport egészen másként gondolkodik a településről, annak jövőjéről, más típusú helyen kívánnak élni.

élhetetlen ország, lakóhelyük egy élhetetlen hely”. Ők vélhetően máshol találhatják meg az azonosulásukat egy hellyel, egy közösséggel, vagy tevőlegesen megteremtik maguknak az „otthon komfortját”. Ez jelenthet számukra újrainTEGRÁCIÓT és saját elhatározásból választott szegregációt is.

A helyeken otthonosan mozgunk, az utcákhoz, terekhez, épületekhez élmények, személyek, cselekvések kötődnek. Egy idegen helyen „... minden olyan félelmetesen díszletszerű”. (MÁRAI 2002:131.) „Minden új környezet megköveteli az újratájékozódást, a megítélés új módját. Ami orientál, az előttünk áll, a vizuális megértés tárgya. A szem tapasztalata. Az idegen helyek érzékelése a testi látás konstrukcióját hangsúlyozza. Amint hazaérünk, olyan helyszínek alapján is tájékozódni tudunk, amelyek valamikor megvoltak, de már nem léteznek. [...] Otthon minden, amit látunk, és aminek csak a hiányát, csak az üres helyét látjuk, túlmutat önmagán, olyasmira felé, amit testi szemünkkel nem láthatunk...” (FARAGÓ K. 2014:22.)

A jelenvalólét a hely megélése és megértése, ami létrehozza magát a helyet is. Ha az emberek nem érzik magukénak a helyet, ha úgy érzik, hogy bárhol máshol is tudnának élni – akár jobban is –, akkor nem jön létre a hely, nincs szelleme, ereje, nem konstruktív. (Például ha egy társadalmi kisebbség tagjai – például a melegek vagy a romák – fenyegetve érzik magukat egy helyen, nem érzik vele önzonosnak magukat, akkor ők nem, vagy kevésbé lesznek aktivizálhatóak a helyi ügyek, a helyi közösség érdekében, outsiders maradnak.) Az emberek több szálon és formában kötődnek a helyhez, ahol élnek: a fizikai környezethez, az eseményekhez, cselekvésekhez és az atmoszférához, az érzéseikhez.

Tradicionalis aspektusból a helyeket leggyakrabban a pozitív lakóhely, az „édes otthon” képpel azonosítják (lásd Yi-Fu Tuan műveit). Ezekben az esetekben a *hely metaforája az „otthon”* a gyökerekkel, az önként vállalt kötődésekkel, a biztonsággal, *az önzonossággal*, amely forrása az emberi cselekvőképességnek. Az emberek identitásának meghatározó mozzanata a pozitív helykép, és ez a meghatározó eleme a hely jelentésének is. A marxista társadalomföldrajz (kritikai társadalomelmélet, kulturális elméletek, feminizmus stb.) számos elemzésében a hely az, ahol a kapitalista társadalmi-gazdasági viszonyok negatívumait megélik az emberek, ahol a kapitalizmus kolonizálja a mindennapi életet, ahol kialakul a nacionalizmus. Például a feminista kritikai földrajz esettanulmányainak jelentős része megrázó (traumatikus) képet fest a

helyekről: az otthontalanok, a másságot felvállalók kirekesztését, a nők hátrányos megkülönböztetését, az erőszak megjelenését, az idegengyűlöletet mutatják be (ROSE 1993:53–55.). De fontos szempont, hogy ez az elsődleges terepe a konfliktusok megoldásának, az alávetettség megszüntetésének is.

Agnew (2005:83.) a tér (*space*) és hely (*place*) megkülönböztetésének az ideológiai, politikai aspektusára is rámutat. A teret gyakran a globálissal, a modernnel, a haladóval azonosítják, míg a hely a tradicionálist, a helyhez kötöttséget, a kulturális és nemzeti meghatározottságot, az élhető „teret” stb. képviseli. Mindegyik nézetrendszer törekszik arra, hogy a másik megközelítés fölé emelkedjen, hogy a hely uralja a teret, vagy éppen fordítva. Neoliberális megközelítésben a demokratikus nyitott terek közvetítik (például a külföldi működőtöke-beruházásokon keresztül) a haladó értékeket a gyakran provinciális, konzervatív elmaradottabb helyek felé. A „globális birodalommal” szemben a lokalitások szükségszerűen elbuknak. A lefebvre-i területi politikai gazdaságtanban a kapitalista absztrakt tér „kolonizálja” a konkrét mindennapi tereket, aktívan hat a társadalmi kapcsolatok újratermelésére, a társadalmi munkamegosztásra, a munkaerő, általában a társadalmi pozíció újratermelésére. Taylornél (1999) a modern tér kolonizálja a helyeket, azok megszüntetésére törekszik. A téri megközelítésben az általánostól haladunk a konkrét felé, fentről lefelé bontjuk a rendszert, míg a „helyi” szemszögből az egyediből általánosítunk, alulról építkezünk. Kétségtelenül van létjogosultsága a két megközelítésnek, a különbségek feltárásának, de a demarkáció mellett a két fogalom kapcsolatának a megvilágítása legalább ilyen fontos.

„Annak érdekében, hogy valaki elhelyezze [situate] magát, vagy elhelyeződjön, helyeknek kell lenniük, ahol ez megtörténhet. A helyek megjelölődnek azáltal, hogy a társadalmi javak és az emberek elfoglalják, de nem tűnnek el a tárgyakkal. Megmarad elérhetőségük, hogy mások elfoglalhassák. A hely ennél fogva célja és eredménye az elhelyezkedésnek és nem – mint az emberek és társadalmi javak – önmagukban elhelyezkedő eleme a téri folyamatoknak. A hely létezővé az elhelyezéssel keresztül válik, de nem azonos az elhelyezéssel, mert a helyek bizonyos ideig tovább élnek elhelyezés nélkül, vagy csupán az elhelyezés szimbolikus hatásaként.” (LÖW 2008:42.)¹⁴⁶

¹⁴⁶ A Martina Löwtől idézettek nem ellentétesek azzal a felfogással, hogy a térelem is csak valami létezésével, egy esemény megtörténtével egyidejűleg jön létre, mert a hely megjelölésével, a beazonosításával megtörténik egy ilyen esemény. Ez hasonlatos Arisztotelész térfelfogásához,

A térkonstruálással, a téregységek elfoglalásával, az elhelyezéssel folyamatosan speciális helyek keletkeznek, aminek lehetősége a tér e lehetőséget biztosító tulajdonságában rejlik. A helyek és a megjelenítők között nincs távolság, önazonosak. A komplex formai megjelenés szimbolikus aktus, az elnevezés, a megjelölés szimbolikus hatású. Az emberek (ott élők) a tárgyakat és embereket a hely jelentésének, az ott lévő dolgoknak megfelelően, az ottani események szintézisében észlelik és értelmezik.

Joggal kérdezhető meg, hogy a helynek ez az elvont koncepciója miként jelenhet meg a tértudományi kutatásokban. Ez alapján például vizsgálható, hogy az így értelmezett hely (jelenség) miként jön létre és miként működik, hogyan hat a társadalmi gazdasági folyamatokra. Miként alakul ki a helyi vagy többszörös identitás, és az milyen szerepet játszik az értékválasztásokban, a jövőkép megalkotásában. Különösen aktuálisak azok a vizsgálatok, amelyek azt mutatják ki, hogy a globális hatások kivédésére miként szerveződnek újjá a helyi társadalmak, miért és milyen különböző válaszokat adnak a kihívásokra. Fenomenológiai megközelítésben fontos vizsgálati szempont lehet, hogy ugyanazt a valóságot, ugyanazokat a jelenségeket miért élik meg különböző személyek és társadalmi csoportok nagyon különbözően.

12. Terület (konkrét földrajzi-politikai térség)

A „terület” (*territory*) kifejezést gyakran helytelenül a „tér” vagy a „hely” szinonimájaként is használják. A terület fogalmát az újraértelmezett térrel és a hellyel szemben sokan kevésbé tartják korszerűnek, mert a klasszikus *területi* gondolkodás és vizsgálatok az abszolút konténerszerű térszemlélethez állnak közelebb. A terület tradicionálisan *a tér konkrét geometriai vagy földrajzi egységére vonatkozik*. E megközelítésben a terület (térség) olyan dologszerű (fizikailag létező) téregységre utal, amely esetében értelmezhető a bennfoglaltság, a kisebb egységek a nagyobbak részei. (Lásd a Heideggernél írottakat a 9.4. fejezetben.) „A »terület« szót általában a földi tér geometriai részének jelölésére használják” (HAGGETT 2006:367.), a földrajzi tér meghatározott, valamilyen szempont alapján összetartozó, így az alapján lehatárolható része. Az angol *territory/territorial* kifejezés szigorúbb jogi/közigazgatási/politikai

amelyben a hely, amelyet a dolgok elfoglalnak, az elsődleges, de mégsem önállóan valami, és a test nélküli, a be nem töltött hely az az üresség, az a semmi.

tartalmat is hordoz. Szakterületünkön leggyakrabban társadalmi csoportok és intézmények által használt, kontrollált politikai/közigazgatási (például állam) vagy *funkcionális egységek földrajzilag lehatárolt területét értjük alatta („felségterület”)*. Azaz több mint a fizikai/természeti környezet egy darabja, valamilyen céllal kiragadott, használt, ellenőrzött, tartalommal megtöltött egység.

Max Weber (1967) az állam megszervezését kizárólagosan területi alapon képzelte el, a joghatály területéhez köthető (területi hatalom). Ez a nemzetközi jog alapja is. Foucault is *a hatalom működését látja* a területi gondolkodásban és szabályozásban: „A terület minden kétséget kizáróan földrajzi fogalom, de mindenekelőtt egy jogi-politikai kategória: egy téregység, amelyet egyfajta hatalom kontrollál.” (FOUCAULT 1980:66.) A területi az sajátos hatalmi forma, amely a földi terek történéseit mint egy határos konténeren belüli folyamatot fogja egységbe. (JONES–JESSOP 2010:1120) Az állam is „területi csapdában” van. (AGNEW 1994)

Megközelítésemben a terület a tér specifikus esete és a hely egy dimenziója (tágabb közege), amely nem zárja ki sem a relacionális értelmezést, sem a hálózati megközelítést, csak speciális attribútumokat köt a terület ideájához. A klasszikus latin értelmezéshez (a város territórium a körülötte lévő földterület, amit megvéd az ellenségeitől, és amelyen érvényesíti akaratát) közelálló, az abból eredeztethető adaptációkat tartom megfelelőnek: *a terület meghatározott (lehatárolt) földterületet jelent, a területi politika, fejlesztés, tervezés stb. arra vonatkozik vagy annak keretein belül történik.*

A tértudományokban és a területfejlesztésben leggyakrabban földrajzi és jogi-politikai értelemben használjuk a terület kifejezést *a földfelszín különböző nagyságú és különböző intézmények által kontrollált (szabályozott) vagy használt egységeire (bounded, regulated geographical space)*. Az ilyen típusú konkrét terület egyik legfontosabb jellemzője a *határa*¹⁴⁷ (*border, frontier*) – még akkor is, ha az bizonyos szempontokból átjárható, vagy folyadékszerűen követi a változásokat –, a csak ott *együttlétező (bennfoglalt) dolgok és cselekvések*, és a mindezek relációiból (együtthatásából, működéséből) következő *zártága*. A terület meghatározása, konkrét megjelölése valamilyen határ meghúzását, a téregység megkülönböztetését is jelenti,

¹⁴⁷ A határ elválaszt, elkülönít, megkülönböztet területeket. Ami összeköt, ami átjárható – és folytathatnám a ma oly divatos jelzőket –, az nem a határ. Határ nélkül összefüggő, folyamatos, egységes a tér, a terület.

ami a kint- és bentlévőséget is megteremti. Például az államterület egy állam által *uralt, kontrollált* területegységet jelent, amelyet államhatárok vesznek körül. Államhatár nélkül nem lenne kompetenciaterülete sem a kormányoknak. Az önkormányzatok közigazgatási területe azt jelenti, hogy a határokkal elkülönített területen belül gyakorolhatja jogosítványait. A hagyományos területi megközelítéshez (*territorialism*) közel áll a tér konténerszerű felfogása, a térképszerű ábrázolás és a makroterek felülről történő régiókba, tartományokba, megyékbe stb. történő felosztása, szervezése. (SCHOLTE 2000) Az elkülönült, lehatárolt működés (politikai, közigazgatási egység) feltételez valamiféle szuverenitást, autonómiát. Ez az utóbbi időben abban változhat, hogy részben a globalizáció, részben a szupranacionális intézmények bővülése miatt az államterület és a szuverenitás elválik egymástól. (CAMILLERI–FALK 1992; AGNEW–CORBRIDGE 1994)

Peter J. Taylor (1994) szerint a tradicionális konténerszerű állami működés a 20. század második felében „szivárogni” kezdett, és a történetileg konstruált államok fokozatosan veszítenek jelentőségükből. Ennek pregnáns példája a nemzeti gazdaságok feloldódása a globális gazdaságban vagy az ökológiai problémák megoldásának a határokhöz köthetlensége. Az uniós integráció, a szupranacionális kormányzás fokozatos kiépülése egyben a nemzetállami keretek átstrukturálási folyamata is, amely felőrli az államhatárok által meghatározott területhez kötött konténerszerű tagállami működést. A tagállamok intézményei már nem egyedüli urai az államterületnek. A folyamatosan erősödő uniós integrációnak transzformatív hatása van az uniót alkotó államokra. (CHRISTIANSEN et al. 2000) Én mégsem állítanám, hogy a konténerszerű kormányzási működés ideje lejárt, hiszen az Európai Unió hasonló, területi alapon működő, csak nagyobb konténert kíván létrehozni. Az unió mint a világpiac egy jól elhatárolható régiója is a határaihoz köti, a kibővített új konténeren belül kívánja megteremteni az egységes katonai és pénzügyi politikát, a határain védi a gazdaságát a kívülről érkező áruktól és a gazdasági bevándorlóktól, a demokratikus értékek, a jóléti funkciók teljesítéséért a határain (konténeren) belül vállal felelősséget.¹⁴⁸ Tehát valójában nem az államszervezetek, az intézmények *területi alapú* konténerszerű működése kérdőjeleződik meg, mert bizonyos funkciók csak így működtethetőek,

¹⁴⁸ A „nyílt társadalom” képviselői ezt kívánják megszüntetni, ami az EU államszerű működését is ellehetetlenítené, az európai értékek és érdekek védelmének lehetősége megszűnne.

hanem a feladatok megosztása, a többszintű jó kormányzás lehet a vita tárgya, az, hogy melyik kompetenciák melyik konténerhez, területhez tartoznak.

A konténerszerű gondolkodást sokan kritizálják még a terület fent leírt szűk értelmezésében is, mégis bizonyos esetekben elkerülhetetlen. A különböző folyamatok a konkrét területekhez kötve sajátosan mennek végbe. Ontológiai értelemben itt történnek a cselekvések, működnek a relációk, termelődnek újjá a struktúrák. A határokkal rendelkező átfedésmentes területek fontos *metodológiai, technikai eszközök* is. Például ezekre az egységekre tudjuk gyűjteni a statisztikai adatokat, ezeket töltjük meg tartalommal, és mint vizsgálati egységekre, ezekre végezzük az összehasonlító vizsgálatokat. A terület lehet egy lehatárolás eredménye, lehet egy strukturális (hierarchikus) szint is.

A társadalom élete kulturális, uralmi, politikai határok között, ezek által kijelölt területen zajlik. *A társadalmi egységek és a területegységek több vonatkozásban összetartoznak*, így a társadalom, a gazdaság és a terület szervezése, irányítása, fejlesztése is összetartozik. A nemzeti, a közigazgatási területtel, területi határokkal kialakított téregységek mint konténernek jelennek meg a lakosaik számára. Ezt a felfogást/gondolkodást kérdőjelezi meg az Európai Unió további integrációja. Az uniós kormányzás egyre több transznacionális teret nyit meg és tölt ki, a tagállamok belső kormányzási lehetőségei (tere) szűkülnek. Így az európai kormányzás kiépülése a tagállamokra nézve egy *denacionalizációs államhatár-felszámolási folyamat*, amely során a nemzeti struktúrák és intézmények szerepét részben nemzetek feletti veszik át. (KOHLEK-KOCH 2005) Kohler-Koch (2005) szerint a politikai átstrukturálás csökkenti a határokhoz kötött lojalitást és szolidaritást, denacionalizálja a politikai tereket. Megszűnik a nemzeti közösségek és a nemzetállami területek összekapcsolódása. A gazdasági társaságok, az állampolgárok és különösen a politikusok egyre növekvő része már *nem a területi határokhoz köthetően* politizál, hanem európai szinten. Brüsszel egyre több kaput nyit a nemzeti kormányok, szabályok elleni lobbizáshoz, a vitákat és a politikai beavatkozásokat europánizálja.

A terület nem egyszerűen magát a materiális földfelszínt jelöli, hanem a *lokalizált tér területéhez kötött*, területileg elkülönülten létező aspektusainak az összességét, mindazt, ami az adott téregységhez földrajzilag hozzátartozik, ami ott történik (*spatial fix*, lásd később a 14. fejezetben). Sokan, ha térről beszélnek, ha térre gondolnak,

konkrét, földrajzi határokkal is rendelkező területet értenek alatta. Ebben az értelemben például a vonzáskörzet egy funkcióteljesítés földrajzi hatóterületét, a kistérség a települések közigazgatási területének az összességét jelenti, a régió a „földfelszín meghatározott határokkal és jellegzetességekkel bíró részlete” (HAGGETT 2006:799.) és nem több, nem más.

A külső-belső tér fogalom pár használata esetén (például NEMES NAGY 2009; SZABÓ 2008) a terület inkább a külső tér fogalmához áll közel. Nemes Nagy (2009:88.) kiválóan összegzi a lényegét: „*Külső* térnek [...] azt a viszonyrendszert nevezzük, amikor valamely társadalmi szféra vizsgálatában a lényeghez tartozóan jelen van a lokalizáció, a földi (földrajzi) térhez kötés momentuma. (Ebben meghatározott földrajzi helyekhez, térségekhez, megfigyelési egységekhez rendeljük és így vizsgáljuk a gazdasági, társadalmi stb. jellemzőket.)”

A térhez hasonlóan valaminek mindig van területe, térsége, és e kifejezés használata is összefügg az emberi cselekvésekkel és a megnevező megközelítésével. Megjelölés (megnevezés) nélkül a földfelszín egy összefüggő – a legkülönfélébb egyenlenségeket, egyenlőtlenségeket tartalmazó – felület. Még a földrajzi tájak megnevezése, elkülönítése sem csak önmagából a természetből ered, hanem ezek jelölésénél is mi, emberek választjuk szelekciós szempontnak a természetföldrajzi különbségeket, és valamilyen szempont szerint mi húzzuk meg a demarkációs vonalat.

A „terület” szerepel számos szóösszetételben, illetve jelzős szerkezetben: területfejlesztés, területpolitika, területi tervezés, területrendezés stb. Ezekben az esetekben mindig konkrét, földrajzilag is meghatározott, közigazgatási és egyéb határokkal azonosított téregység fejlesztéséről, az arra vonatkozó politikáról, az adott területre készülő tervekről van szó. A konkrét területekhez mindig köthető az ott élő, dolgozó helyi társadalom. Ők az adott területen (téregységen) a más téregységektől területileg is elkülönülten élnek, konkrét ország, régió, megye, település vagy egyéb téregységek polgárai. A határok a mindennapi gyakorlatban is számos jelentést hordoznak, több tekintetben elválasztanak.

A területfejlesztés szóösszetételben szereplő „terület” kifejezést is ebben az értelemben használjuk: általában földrajzi határokkal rendelkező, az esetek többségében közigazgatási egység (állam, megye, önkormányzat területe) területén megvalósuló beavatkozás értendő alatta. Azaz mindazokat a fejlesztéseket jelenti, amelyek az adott

területen történnek, vagy arra vonatkoznak. A fejlesztések egy része nyilván lehet a konkrét fizikai területen: abba történő beruházás (például útépités, épületek létesítése, melioráció) és az ott élő emberekbe, a (helyi) társadalomba való beruházás (például képzés). Ezek a fejlesztések már más tér- és helyfogalmakat is érintenek.

A területrendezés is konkrét (földrajzi, közigazgatási) területen, téregységen történő műszaki-fizikai fejlesztések keretfeltételeinek, területfelhasználási szabályainak a meghatározása. A területrendezés alapvetően fizikai téregységekben és beavatkozásokban, azok szabályozásában gondolkodik, területeket, övezeteket határol le (például iparterület), az ezeket összekötő fizikai hálózatokban (úthálózat) gondolkodik. A területi szerkezetet is ebben a fizikai-földrajzi megközelítésben értelmezik, fizikai objektumok, elfoglalt földrajzi helyek által alkotott hálózatokra, struktúrára vonatkoztatják.

Joe Painter (2010) a „terület” visszatéréséről és e gyakran magától értetődőnek tekintett fogalom újraértelmezésének a szükségességéről értekezik. „A terület [territory] az állami tér kvintesszenciája, és növekvő politikai jelentősége van. [...] a területet interpretálhatjuk mint egy hatást. Ez a »területi hatás« legjobban úgy értelmezhető, mint a társadalmi-technikai gyakorlat hálózatosodott eredménye. Ez messze áll attól, hogy cáfolja vagy meghamisítsa a térbeliség hálózati elméletét, a terület újjáéledésére úgy tekinthetünk, mint ami a relacionális hálózatok terméke.” (PAINTER 2010:1090.) Painter a terület fogalmát (Bruno Latour nyomán) a hálózatosodott társadalmi-technikai folyamatok (például kormányzási eszközök) és relációk hatásában keresi, így a társadalomtér fogalmához hozza közel.

Számos más – a fent említettől eltérő – törekvés is van arra, hogy a társadalmi élet különböző elemeit a terület égisze alatt egyesítse. Ezek a valorizációs törekvések (például terület \approx hálózat \approx humanizált tér) elhalványítják a tér és a terület értelmezésében meglévő különbségeket. Én nem értek egyet azzal, hogy a magyar szakmai nyelvben a területet a tér, a régió vagy a hely szinonimájaként használjuk, így inkább e fogalmaktól való különbözőségeket keresem.

13. Regionalizálódás, regionalizmus, regionalizáció, régiók

A második világháború után „a regionalizmus és a régió tanulmányozása ébresztette fel a földrajzot abból a mély álomból, amibe zuhant.” (GILBERT 1951:346) Preston E. James az Amerikai Geográfusok Társasága 1951-es konferenciájának nyitóbeszédében a következőt mondta: „A regionális koncepció áll a földrajztudomány középpontjában.” A regionális paradigmát mint „kvantitatív és elméleti forradalmat” először Schaefer (1953) fejtette ki részletesebben. James 1954-ben még ma is érvényes módon, szikár tömörséggel úgy határozta meg a régiót, hogy „... az egy területhez társított jelenség földrajzi generalizálása”. (JAMES 1954:9.)

Az 1950-es évektől kezdődően sokan úgy gondolták, hogy *a regionális szintézisnek kell a földrajz fókuszába kerülnie*. A korábbi regionális földrajz kritikájára építve megkezdődött az elméletépítés és a matematikai modellek és más diszciplínák által kidolgozott módszerek alkalmazása. Mintegy ötven éven keresztül sokan a regionális vizsgálatokat tartották a földrajz legkorszerűbb területének. Kezdetben a régió a „terület” fogalmához hasonlóan elsősorban földrajzi és adminisztratív jelentéssel bírt, majd egyre *nagyobb figyelmet kapott a gazdaság téralkotó, téralakító, teret létrehozó szerepe*. E folyamattal párhuzamosan létrejött és intézményesült a regionális tudomány mint *társadalomtudományi multidiszciplína* vagy keresztiszciplína. Az Európai Unióban az 1990-es években újabb lendületet kapott a regionalizmus, megszületett a „Régiók Európája” szlogen. A regionalizmust mint politikai ideát és gyakorlatot erősítette az európai elit nemzetellenes hangulata is. Még ma is erős törekvés a nemzeti-kulturális identitás európaival való helyettesítése, Európa denacionalizálása. A regionalizmus diadalmenete egészen az ezredfordulóig tartott. E hosszú karrier ellenére még mind a mai napig nem zárult le a vita, hogy a régió valamilyen meglévő reáliához (táj, ipari klaszter, közigazgatási egység) köthető, vagy térkonceptiómhoz közelebb álló *rugalmas hálózati működési mód*. Ontológiai értelemben egy eleve létező, „dologi természetű” területegység, vagy szabadon létrehozható társadalmi-politikai konstrukció?

Nézetrendszeremben a *regionalizálódás* olyan ontológiai értelemben vett társadalmi és gazdasági folyamat, amely során lokalitásokat átívelő cselekvések, kapcsolatok (relációk) alakulnak ki, azok gyakran ismétlődnek vagy állandósulnak (objektíválódnak, intézményesülnek). Azaz a *lokális szinten túlmutató hálózatosodás*

(klaszteresedés), *együtműködés révén alakulnak ki* és termelődnek újjá a regionálisan működő egységek, azaz a különféle tartalmú régiók. Az így létrejövő régiók működhetnek autopoietikusan (önszabályozva, önépítésre törekedve), de kialakíthatóak allopoietikus, felülről létrehozott, kívülről működtetett régiók is. A régiók általában olyan társadalomtéri egységek is, amelyek konkrét területekhez is köthetőek.

A *regionalizmus* a különféle régiók kialakítását célzó elmélet és performatív törekvés, amely adott időben és térben kormányzási, területfejlesztési, fejlesztéspolitikai doktrínává válhat (politikai identitás és gyakorlat). A regionalizmus történetében mindig értékválasztás kérdése volt, hogy mi legyen a lehatárolás, az intézményesítés alapja (például földrajzi, gazdasági vagy kulturális különbségek) és formája (például rugalmas fejlesztési vagy adminisztratív egység). A *regionalizáció* az éppen uralkodó (ott és akkor elfogadott) regionalizmusnak megfelelő regionális téregységek kialakítása, határok megvonása, térfelosztás és intézményesítés.

Szociológiai és antropológiai értelemben – ami megfelel térkonceptiómnak – a régiók kialakulása elsősorban valós regionalizálódáson, azaz kulturális (történetileg alakuló etnikai, nyelvi, vallási stb.) *összetartozáson és különbségeken* (differencia, elkülönülés) alapulhat, amikor a régió elsődlegesen a kollektív tudatban etnológiailag rögzült mentális tér, amelynek többek között reprezentációi a nyelv, a szokások, az attitűd, amelyek megjelenhetnek a tárgyi világban is. Ebben az esetben a regionalizmus mint politikai harc nem a megkülönböztetésért, nem a régió mibenlétének (tartalmának) a meghatározásáért, hanem a meglévő különbségek elismeréséért, a konkrét terek és területek uralásáért/irányításáért folyik. A valós mindennapi kapcsolatokra (összetartozásra) épülő régiók működhetnek autopoietikus rendszerként. Ennek fontos kelléke a közös regionális jellemzők koncentrált megléte és karakteres elkülönülése a környezetétől. A szociológiai rendszerelméletben (Luhmann 2006, Bangó 2006) a régió a társadalmi alrendszerek *tágabb territorialitással kombinált interakciós környezete*. A territorialitás nem szükségszerűen jár állandó/fix határokkal. Hogy milyen hasonlóságokat és különbözőségeket (mutatókat) veszünk figyelembe a régiók határainak a meghúzásánál, az is társadalmi értékválasztás függvénye. A kiválasztott tényezőket, még ha a fizikai/földrajzi valóság részei is, a megismerés és differenciálás során a társadalmi valóság részévé tesszük. A regionalizációval egyben csoportokat is létrehozunk.

Bangó Jenő (2008) is utal arra, hogy bizonyos régiók működhetnek az autopoiesis alapján. Bevezeti a *szociorégió* fogalmát, amelynek közvetítő szerepe van a helyi és a globális szint között. A szociorégió:

„Egyesíti magában az emberi együttélés regionálisan kondicionált életvilági (cselekvési) és rendszeri (kommunikációs) tulajdonságát. Analitikusan és empirikusan tekintve a szociorégió a) nemcsak egy topográfiai, teret határozó hely, hanem b) a kommunikáció új formája, amely csatlakozik a »klasszikus« szociális alaprendszerekhez, az interakciókhoz, az organizációhoz és a társadalomhoz, ugyanakkor c) egy új differenciált funkciórendszer is, egyenrangú a gazdasággal, politikával, vallással, joggal stb. [...] A világtársadalom jelenlegi fejlődési állapotában bizonyos szempontból (történelmi, gazdasági, vallási) még funkcionálisan ekvivalens is lehet egy allopoietikusan konstruált provinciával, várossal vagy országgal, és csak a jövőben – a nemzetállam felbomlása után – fogja a teljes autopoiesist elnyerni.” (BANGÓ 2008:216.)

A regionalizmus és az arra épülő regionalizáció specifikus hatalmi harc, amelynek eredménye az irányítási-politikai (tervezési) eszközként létrejövő intézményesített régió. Különböző érdekcsoportok és politikai szereplők meggyőződésüknek és szándékaiknak megfelelően különböző módon igyekeznek azonosítani a régió (materiális és/vagy társadalmi) lényegét, amely meghatározó a regionális fejlesztés, a közigazgatás szervezése tekintetében is. A regionalizmus mint területpolitika és mint esetenként normatív elvárás, előírás elsősorban a kormányzási, igazgatási kérdésként kerül elő, és új politikai, új közigazgatási egységek létrehozására irányul. A gyakorlatban legtöbbször valamelyik meglévő igazgatási egység újraértelmezéséről vagy területegységek integrálásáról van szó. Az elmúlt évtizedekben az Európai Unióban a szubszidiaritás érvényesítése, a „többszintű kormányzás”(MLG) bevezetése különösen aktuálissá tette a kérdést. Új határok meghúzása, új regionális szint beiktatása a kormányzásba a hatalom, a gazdaság, a civil társadalom *területi újraosztását* jelenti. A regionális közigazgatás kialakítása kiemelt jelentőségű, mert visszahat a társadalmi (pártok, egyház, civil szerveződések stb.) és gazdasági szervezetek (termelés, elosztás stb.) működésére, területi feladatmegosztására.

A ma Magyarországon meghatározó megközelítés szerint a regionális vizsgálatoknak a természeti környezetre és/vagy a gazdasági egységek és a társadalmi szereplők kapcsolatrendszerének a feltérképezésére kell irányulniuk. A földrajztudósok és ökológusok jelentős része a természetjog alapján a fizikai (elsősorban természeti) környezet pozitivistá megismerésére és leírására törekszik, és ezekhez igazodó

„természetes régiók” kialakítására tesznek javaslatot (kistáj, középtáj, nagytáj). A klasszikus „regionális tudomány” képviselői is kvázi objektív társadalmi-gazdasági független változóként kezelik a teret, és annak vizsgálatára támaszkodva, törvényszerűségeire hivatkozva alakítanának ki régiókat. Ma a legáltalánosabban elfogadott az a marxista-neoliberális megközelítés, amely *gazdasági terekben vagy azok kialakításában* látja a regionalizáció legfontosabb tartalmi elemét, a versenyképesség javításának területi keretét. Ahogy évszázadokon keresztül a klasszikus ipari fejlődés területi megjelenési formájának az urbanizációs folyamatot tartották, úgy a neoliberális, posztfordista gazdaságfejlődés területi velejáróját az „új regionalizmusban” látták. A neoliberális orientációjú régiókra fókuszáló területpolitika az 1990-es években néhány országban néhány régió esetében sikeres volt (például Emilia-Romagna, Baden-Württemberg), de az új évezred első évtizedének közepére a politika támogatottsága jórészt megszűnt. (FARAGÓ 2003) A politológiai és az „új”, a „jó” vagy a „többszintű” kormányzási megközelítések a regionalizációt legtöbbször a decentralizáció, a szubszidiaritás érvényesítési eszközének is tartják. De a regionalizáció és a decentralizáció nem szükségszerűen tartozik össze. Régiók kialakítása jelenthet dekoncentrációt, vagy akár koncentrációt és centralizációt is. Például ha regionális kompetenciába adunk korábban megyei vagy kistérségi funkciókat, akkor az koncentrációt vagy/és centralizációt jelent.

Az elmúlt évtizedek régióról folyó nemzetközi diskurzusaiból az alábbi trendek kiemelését tartom szükségesnek:

- A régiót egyre inkább valamiféle *relacionális társadalmi hálózatként*, mint összefüggő, fix határokkal rendelkező földrajzi/közigazgatási területként értelmezik. A közigazgatási, a statisztikai régiók kivételével nem folyamatosan és nem átfedésmentesen fedik le a földrajzi területet. Nem merev vonalakkal határolt téregység, hanem folyamatok által *állandóan alakuló, pulzáló kapcsolati háló*. Nem egy foltszerű terület, hanem vonalakból álló háló. Én a meghatározó nemzetközi kutatókkal ellentétben nem ezeknek a hálózatoknak a nyitottságát, a határtalanságát hangsúlyozom, hanem az *összekapcsoltságot, az összetartozást*, ezáltal a más hálózatoktól való *megkülönböztetettséget*, amely időben és bizonyos aspektusokból nyitott is lehet. A globális tér és a területeken átívelő áramlások dominánssá válásakor különösen fontos, hogy a tértudományok feltárják a különbségeken

alapuló, területileg rögzült sajátos téregységeket, hogy a határtalan, nyitott kapcsolati lehetőségek ellenére miért éppen ott és azok jöttek létre.

- A régió elsősorban *társadalomtéri egység*, társadalmi-gazdasági kapcsolatok hozzák létre, amelyek különféle formában materializálódhatnak, és társadalmi diskurzusban, különféle narratívákban (diszciplináris, politikai stb.) értelmeződnek. A társadalmi-gazdasági és politikai cselekvések által meghatározottak, és azok változásaira folyamatosan reflektálnak. A régiók nemcsak mint társadalmi-gazdasági egységek, hanem mint földrajzi-materiális egységek is társadalmilag konstruáltak.
- A régiók egyre kevésbé esszenciális tulajdonságaik alapján azonosíthatók, sokkal inkább a mindenkori megközelítés függvényében diskurzusokban konstruálódnak.
- A regionális kapcsolatok intézményesítése, a politikai/közigazgatási régiók létrehozása az irányítás, a hatalomgyakorlás szempontjából fontos.

„... a régióra nem tekinthetünk csupán úgy, mint egy passzív médiumra, amelyben a társadalmi cselekvések megtörténnek. Ugyancsak nem gondolhatjuk, hogy olyan entitás, amely az emberek felett autonóm módon működik. A régiók részei a cselekvéseknek, ezért társadalmi konstrukciók, amelyeket politikai, gazdasági, kulturális és adminisztratív gyakorlatok és diskurzusok hoznak létre. Továbbá, ezekben a gyakorlatokban és diskurzusokban a régiók fontos eszközei lehetnek a hatalomnak, amely a kormányzás, a gazdaság és a kultúra térformálásában manifesztálja magát.” (PAASI 2001:16.)

Véleményem szerint (FARAGÓ 2004, 2010/a) a regionalizációnak lehet, de csak az esetek egy részében van materiális (például földrajzi), tényszerű kulturális vagy stabil gazdasági alapja, és nem szükségszerűen vezet közigazgatási régiók kialakításához. Az új regionalizmus magyarországi megjelenését én nem a reálfolyamatokkal magyarázom, és nem belső szerves (gazdasági, kulturális stb.) regionalizálódási folyamat eredményének tartom, hanem elsősorban az *uniós integráció hatására alakuló politikai folyamatnak*, amely hasonló térstruktúra kialakítását és azonos fejlesztési célok megfogalmazását szorgalmazza a „keleti blokk” összes országában. A régió *társadalmi* – Magyarországon jelentős mértékben tudományos és politikai – *produktum*, a nyelv segítségével létrejött *diskurzív termék* (VARRÓ 2004), amelynek a praxisban kellett volna elnyernie a végső értelmét/tartalmát.

13.1. A régió létező entitás vagy társadalmi konstrukció

A régió ontológiai státusát tekintve – kissé leegyszerűsítve – három szemléletet és annak megfelelő regionalizmust különböztet meg:

- *Pozitivista, realista álláspont:* A régió valami esszenciális létező, ami „odakint van” a világban. A regionalizáció során ezt kell minél objektívebben megismerni és leképezni. A területi szintek is valóságosan létező és objektíven megismerhető kategóriák.
- Több szemléletet ötvöző *posztstrukturalista, konstruktivista álláspont:* A régió társadalmi konstrukció, alapvetően az együttlétezők közötti kapcsolatok hozzák létre és tartják fenn. A dolgok és az emberek társadalmi-gazdasági összekapcsolódása, együttműködése, együttthatása adja a különbségtétel (lehatárolás) alapját (bent/kint, mi/ők). A régióról való tudás ismeretelméleti és kognitív kérdés is. A kapott kép, a régió ideája intencionalitás kérdése. A régiót önteremtő módon létrehozza a társadalmi „térhasználat” mint egy autopoietikus rendszert, és ezt valamilyen céllal megismerjük, interpretáljuk és leképezzük (értelmes tér). A regionális szintek nem más szintű létezők, hanem a különféle cselekvések által létrejövő hálózatokat így értelmezzük, működtetjük, éljük meg. A régió nem egy abszolút entitás, hanem sokkal inkább hálózatosodási, regionalizálódási folyamat. A lokális-regionális-globális megkülönböztetés nem elsősorban különböző fizikai/földrajzi léptéket, hanem más kapcsolati, hatalmi háló, ami a működési módjában hierarchikus.
- Az előző kettőt összeegyeztetni igyekvő koncepció, amelyik a fizikai tér (terület) és a társadalmi tér közötti interakcióra épít. Például Keating (1998:13.) egyszerűen úgy fogalmaz, hogy „a régió területi határokkal rendelkező társadalmi konstrukció”. A területi elem meghatározó, és a regionalizmus társadalmi gazdasági tartalma politikai folyamat eredménye.

Magyarországon a régióról folyó elméleti viták egyik alapkérdése az elmúlt két-három évtizedben az volt, hogy a régió létező entitás, az abszolút tér fizikailag megragadható egysége, a társadalom számára külsődleges strukturális elem, amelyet csak meg kell ismernünk, és ennek megfelelően leképezhető az intézményrendszerben, vagy az emberi cselekvések és tudás változásával folyamatosan alakuló *társadalmi konstrukció*. Azaz az emberektől függetlenül létező „dolog odakint”, vagy az emberi

cselekvések során létrejövő *relacionális háló és annak az értelmezése?* Van-e *per se* sajátos esszenciális tartalma, szubsztanciája a (különböző szintű) regionális egységeknek, vagy az intencionalitásunknak megfelelően mi alkotjuk meg, hozzuk létre azokat? A politikai-szakmai diskurzusokban praktikusán úgy szokott felmerülni ez a kérdés, hogy a regionális intézményeket a meglévő (például földrajzi) adottságokhoz, a létező regionális (például gazdasági) folyamatokhoz kell-e igazítanunk, vagy azok olyan hardverek, amelyek megfelelő normatív kereteket biztosítanak az általunk eltervezett funkciók, feladatok jobb, hatékonyabb ellátásához. A régióknak ontológiai státust ad a földrajzi iskola (természeti/földrajzi adottságok, amelyeket meg kell ismerni; képviselője például Tóth József), de társadalomkonstruktivista értelmezésben minden régió társadalmi-gazdasági, ha úgy tetszik, politikai konstrukció, mert alapvetően nem a magánvaló világ „terméke” (például a határok), hanem mi, emberek hozzuk létre, gondoljuk el azokat.¹⁴⁹

Én azokkal értek egyet, akik úgy gondolják, hogy a régiók ontológiai (tényleges cselekvések által létrehozott) és ismeretelméleti értelemben is társadalmi konstrukciók. A választásainknak megfelelően igazodhatnak társadalmon kívüli tényezőkhöz, de elsősorban társadalmi relációk/kapcsolatok alkotják, így a regionalizációval kapcsolatos kérdések a célokra, a lehetséges funkciókra kell, hogy irányuljanak. Az, hogy melyik régiólehatárolás adekvát („igaz”), nem a valóságban, hanem politikai-szakmai diskurzusban dől el.

Ismeretelméleti megközelítésben a régiók csak sajátos, általunk megszabott kritériumoknak, a megismerő szándékának megfelelően léteznek. A tértudományokban általában a helyi és a nemzeti szint közötti mikro-, mezo- és makro-területegységeket szoktuk régióknak nevezni, de általában a helyi és a globális szint közötti bármely egységet (relációhalmazt) nevezhetjük így. A közgazdaság-tudományban valamilyen gazdasági ismérvtől (például EMU) alapján a több pontszerű nemzetgazdaságot magába foglaló egységeket tekintik régióknak. Minden esetben egy nagyobb téri/területi rendszer része/egysége, amely valamilyen szempontok alapján elkülönül és elhatárolható a környezetétől. Határai lehetnek vonalszerűek és sávok, egyértelműek

¹⁴⁹ E gondolat nem új keletű. Már a második világháború előtt az amerikai geográfus, Richard Hartshorne – az abszolút térszemléletével ellentétben – úgy gondolkodott, hogy a régió a maga valóságában megragadhatatlan, inkább egy rendszerező elméleti kategória. „A regionális entitások [...] mentális konstrukciók; csak a gondolatainkban létező entitások [...] olyan konstrukciók, amelyek valamiféle értelmes alapot nyújthatnak a valóságról való tudásunk rendszerezéséhez.” (HARTSHORNE 1939:275.)

(*clear*) vagy elmosódottak (*fuzzy*) és állandóak vagy hullámzóak, pulzálóak. A régiók más szempontok szerinti alrégiókat is magukba foglalhatnak. Még ma is szakmai vita tárgya (HERRSCHEL 2009), hogy szükséges-e, hogy a régió területileg kötött határokkal rendelkezzen, hogy konkrét (közigazgatási, hatásköri) területhez kössük, vagy sokkal inkább megfelel a lényegének a nyitottság, az állandóan alakuló, formálódó, adaptálódó képessége. A liberális gazdaság termelési klasztereinek a rugalmasság, a folyamatos változás felel meg jobban, míg a kormányzási stabilitás igényli a közigazgatásba vagy a fejlesztéspolitikába való viszonylag állandó integrálást.

„... a régiók nem valamik »odakint«, amelyek dokumentálásra várnak. Inkább tér-idő konstrukciók: a társadalmi kapcsolatok artikulációinak sajátos kombinációi. [...] a régiókat nyitott relacionális konstrukcióknak kell értelmezni, amelyek nem folytonosak a térben és az időben.” (ALLEN–MASSEY–COCHRANE 1998:i.)

A régió meghatározása elsősorban a *belső azonosságok* keresését jelenti a különbözőségekből (*unity in diversity*, Carl Ritter). A régiókat a belső kapcsolataik, relációik alapján jellemzi valamiféle homogenitás, és jön létre a belső kohézió. (TURNOCK 2004) A régiókat elsősorban nem állandó fizikai jellemzők tartják össze, határolják le a külső környezetüktől, más régióktól, hanem időben változó hálózati áramlások. (ALLEN–COCHRANE 2007:1162.)

A térhez hasonlóan a „társadalmi produktum” mellett sokan a régió nyitottságát és a folyamatos alakulását hangsúlyozzák. (Például MASSEY 2005; PAASI 1991, 2001.) A régiók inkább nyitott politikai rendszerek, mint önmaguk által meghatározott egységek. (KEATING 1998) A régió „... nyitott, nem folytonos terek sorozata, amelyet különböző módon behálózó társadalmi kapcsolatok alkotnak...”. (ALLEN et al. 1998) A „... régiók hálózati folyamatok termékei, és a kapcsolatok többé-kevésbé ideiglenesen rögzítettek”. (ALLEN–COCHRANE 2007) Én a valóságosan működő régiókat autopoietikus rendszerként fogom fel, és ebben az értelemben zárt egységek, amelyek strukturálisan kapcsolódnak a környezetükhöz, más régiókhoz. A régió aktív alanya és nem csak passzív tárgya csak ilyen módon lehet a területpolitikának. Ha nincs a lokalitásnál nagyobb téregységre kiterjedő aktivitás, kapcsolatépítés, hálózatosodás, akkor nincs valós (autopoietikus) régió sem, legfeljebb kívülről (felülről) létrehozott, nevesített területi egység (például több országban ilyenek a NUTS-típusú régiók).

13.2. A regionalizmus ideológiafüggő

Mint már a korábbiakból is kiderült, világnézeti és tudományfilozófiai alapállások különbözőségéből eredően különböző típusú regionalizmusok és régióideák lehetnek. A tudatos világkép és narratívaválasztás meggyőződés (tapasztalatok és hit) kérdése. Posztista társadalomkonstruktivista alapállásomból a *regionalizmus egyfajta közpolitika, diszkurzív hatalmi harc* a térfelosztás jogáért és a terek feletti hatalom birtoklásáért. Értékválasztásunknak megfelelő térreprezentációt próbálunk elfogadtatni másokkal, majd legitimáltatjuk azt, ami utólagos igazolást biztosíthat, és hozzájárul a hatalom fenntartásához. *A regionalizmus először a mentális reprezentáció kialakítására/formálására irányul*, és csak később jelenik meg a politikában, és intézményesül és jelenik meg a valóságban. Mint már korábban kifejtettem, a különböző tudományok érvelései sem objektívek, a különböző érveléseknek – a paradigmaticus eltérések mellett – egzisztenciális, ideológiai alapjuk is van. Azért is lényeges az érvek explicit nyilvános megvitatása, mert *a regionalizáció céljának megfelelően különböző típusú régiók kialakítása lehetséges* (számomra ez jelenti a „nyitottságot”, és nem maga a téregység, a régió a nyitott). A gyakorlati regionalizáció szempontjából a kérdés úgy is feltehető, hogy egy objektív, tárgyi módon létező régiót (abszolút térelemet) emelek a közpolitikai közegbe, vagy egy társadalmi idea alapján húzok területi (politikai, közigazgatási) határokat.

A marxizáló elméletek *a termelési mód, a kapitalista gazdaság változásával magyarázzák a térstruktúra változását, az új típusú regionalizáció szükségességét*. Az erősebben pozitivistá-materialista meggyőződésűek a reálfolyamatok konkrét leképezéséből kívánják meghatározni az adekvát térstruktúrát, és azokhoz kívánják igazítani a felépítményt, kialakítani az intézményrendszert. A klasszikus marxista földrajzi iskola a természeti és gazdasági feltételek által meghatározott társadalmi-politikai folyamatok működési tereit látják a régiókban. A neoliberais gazdaságpolitikát szolgáló európai új regionalizmus is ezekkel a nézetekkel rokon.

Lefebvre (1991) társadalmi térelméletének logikáját követve *a régióalkotás politikai folyamat*, amelyre hatással van a már meglévő térstruktúra. Minden társadalmi berendezkedés (termelési mód) saját képére formálja a teret, és annak változása térbeli változásokat is eredményez, és ez fordítva is igaz: „Az élet megváltoztatásához [...] először meg kell változtassuk a teret.” (LEFEBVRE 1991:190.) Nézetrendszerében az

„elsődleges alap” a természeti környezet (a földrajzi tér), de nem ez az ok, hanem erre az alapzatra vetítődnek rá a különböző rétegek és bonyolult hálózatok, amelyek materiális formában jelennek meg (például utak). A társadalmi térkonceptiója túlmutat az ortodox materialista állásponton. A régió nem definiálható csupán materiális okokkal, hanem az a társadalmi cselekvéseknek, interakcióknak, a hatalmi effektusoknak és a diskurzusoknak az eredménye. Az absztrakt társadalmi kapcsolatoknak nincs minden esetben szükségszerű materiális vetületük, de minden létrehozott térstruktúra (hálózat, kapcsolatrendszer) szolgál valamilyen célt, amely a transzcendentális tudattal kapcsolatos.

A marxista gyökerű posztmodern teoretikusok (például Fredric Jameson, Edward W. Soja) és kritikai földrajzosok kiinduló feltételezései is hasonlóak: a kapitalizmus megváltozott gyakorlata új térbeli folyamatokat, térbeli rendet szül. Jameson szerint (1991:43.) a lényeges folyamatok ma már nem a valóságos fizikai terekben zajlanak, „nincs többé egybeesés azokkal a helyekkel, amit igénybe vesznek”. A multinacionális cégek által uralt *késő kapitalista globális „hipertérben”* az amerikai kultúra esztétikai populizmusa, térbeli expanziója dominál. Soja (1989) felhívja a figyelmet arra, hogy az egész világon még mindig az ipar a fejlődés elsődleges hajtóereje, amely egyenlőtlen regionális fejlődést eredményez. „A termelési rendszerek területi vetülete sokkal globálisabbá válik, mint valaha is volt, de nagyon erős urbanizációs hatásuk is van a területi ipari komplexumok helyi agglomerálódásán keresztül.” (SOJA 1989:185.) (Ez a klasszikus megközelítés: az urbanizáció az ipari fejlődés eredménye.)

A *szocialista országokban* is gazdasági alapú regionalizmus működött. Lenin és Sztálin is a központi politika gyakorlati érvényesítésének eszközét látták a „*területi-termelési komplexumokban*”. A szovjet rajonírozási elméletek az 1920-as évektől folyamatosan hangsúlyozták a termelési komplexumok tervszerű létrehozásának a szükségességét, ami során figyelembe kell venni a meglévő természeti és közgazdasági adottságokat. A különböző ágazatokhoz tartozó vállalatok lehatárolható területi egységen belüli koncentrációja, együttműködése alkotja a gazdasági komplexumot. (KOLOSZOVSZKIJ 1969) Ezek hasonlatosak a mai ipari körzetekhez vagy a területi klaszterekhez. A Szovjetunióban is többszintű regionális tervezési-gazdasági rendszert alakítottak ki. Regionális tervek készültek a nagyrégiókra (például Szibéria), a területi termelési komplexumokra, az *oblasztyokra* és a szövetségi köztársaságokra is. Krajkó

(1987) szerint ez a *regionalizált gazdaságfejlesztés* a területi kiegyenlítés irányába hatott (ipari fejlődés indult be elmaradott területeken).

A szocialista regionalizáció folyamatosan napirenden volt Magyarországon is. Lényegét Fürst (1954) az alábbiakban foglalta össze:

A „... tudományos megismerés arra vezet, hogy a regionális egységeket mint objektív és a valóságban létező jelenségeket ismerjük el. Láttuk azt is, hogy a különböző kritériumok szerint más és másfajta regionális egységeket állapíthatunk meg, melyek általában nem fedik egymást. Minden államnak azonban szüksége van olyan területi beosztásra, mely a közigazgatás hatékony és előnyös megszervezését biztosítja. [...] Láthatjuk, hogy a magyar területi beosztás a régi megyerendszer alapján ma már nem felel meg a szocializmus építésének, és meglehetősen sok súrlódást is okoz, annak ellenére, hogy egyes kirívó hibákat a régi megyehatárok megváltoztatásával már megpróbáltak orvosolni. [...] Az első ötéves terv [...] többek között célul tűzte ki a magyar ipar decentralizációját. Ennek az elmaradott területek fejlesztését, a város falu közötti ellentét felszámolását, de egyszersmind a termelés fokozását és gazdaságosságának emelését is kellett volna eredményeznie. [...] Mindez azért van így, mert hiányzott és még ma is hiányzik a regionális tervezés. Az a feladat, hogy a népgazdasági tervünket – és a terv törvény – meg is valósítsuk, azaz területileg is felbontsuk.” (FÜRST 1954:10–12.) A „... különböző történelmi korokban, különböző természeti erők által jellemzett területeken az emberek teljesen eltérő kultúrákat építettek fel, és viszonylag egyedülálló szervezeteket és berendezéseket a célból, hogy régiójuk forrásait legcélszerűbben felhasználhassák. [...] A régió olyan összefüggő földrajzi és gazdasági területegység legyen, amely közös, jellegzetes természeti adottságokkal, ezekhez mért népsűrűséggel, kellő szervezettséggel olyan általános és politikai kultúrával bír, ami a népgazdasági terv révén a reá kiosztott szerepnek a lehető legjobb betöltésére képesíti. Evvel nemcsak a saját, hanem az egész ország lakosságának életszínvonalát a leghatékonyabban emeli.” (FÜRST 1954:60. és 63.)¹⁵⁰

A régiók a 1960-as, 1970-es évek Európájában sem kaptak nagyobb figyelmet a területi és politológiai kutatásokban, mint nálunk, viszont az 1980-as évektől az új regionalizmus, a „régiók Európája” gondolat megszületésétől a gazdaságfejlesztés és a területi tervezés középpontjába kerültek. Ezzel az országok belső térfelosztásának kérdése részben átkerült a nemzetközi diskurzustérbe.

¹⁵⁰ Negyven-ötven évvel később is találkozhattunk ugyanezekkel a gondolatokkal.

Az európai új regionalizmus hívei a globalizmus területi partnerét a központi államokkal szemben a régiókban látták. A globalizáció erősödése, a neoliberais gazdaságpolitika térnyerése és az európai integráció következtében a nemzeti szintű fejlesztéspolitika befolyása mérséklődött, az állami beruházások csökkentek. Sokan úgy gondolták, hogy az erősödő provincionalizmussal ellentétben az új neoliberais gazdaságpolitika „új teret” igényel. Ezért az európai új regionalizmus a *tér új paradigmára épülő átstrukturálását tűzte ki célul*. A tradicionalizmus elkerülésével kívánták kihasználni az újabb térszervezésekben rejlő előnyöket. Sokan úgy vélték, hogy az újonnan kialakított regionális terekben, az új intézményekben a központi állam közvetlen befolyása nélkül dönthetnek, és ez javítja a regionális gazdaságok versenyképességét, amely hozzájárul az európai gazdaság erősítéséhez. A globalista (internacionalista) neoliberais gazdasági-politikai erők a regionalizmust a nemzetállamok meggyengítésére is felhasználták. A régiókat a világtársadalom funkcionális részének tekintették, amely jól helyettesíti az etnikai territorialitáson alapuló differenciálódást.

Az európai új regionalizmus megvalósítása összeforrt a *fejlesztéspolitikai döntéshozatal átalakításával*. Ez nem okozott gondot azokban a decentralizált országokban, ahol a régiók már integrálódtak a közigazgatásba, és a regionális intézmények megfelelő hatáskörökkel rendelkeznek. De a hatalmi rendszer átstrukturálása nemcsak nálunk, Magyarországon ütközik nehézségekbe (és általában az újonnan csatlakozó országokban), hanem mindazokban a nyugat-európai országokban is, ahol új NUTS-típusú regionális szintet kellett volna létrehozni. Több nemzet gyakorlatában az európai új regionalizmus nem vezetett új regionális szint kialakításához, hanem az új funkciókat a már működő intézményi struktúrába integrálták, illetve a kormányok jelentős szerepet vállaltak a regionális intézmények létrehozásában, a partnerség kiépítésében, a finanszírozásban stb., ami az irányítási, a hatalmi pozíciók megtartásával járt. Az európai új regionalizmus ideológiája (denacionalizáció) inkább a nemzeti és a helyi kompetenciák megtörését célozta, mint azt, hogy a regionális intézmények valós hatást gyakorolhassanak a gazdaságra. Már eleve erős régiók (például Skócia) profitáltak a regionalizmus megerősödéséből. A kevésbé fejlett régiók felzárkóztatása, a globális európai gazdaságba való bekapcsolása is inkább a fejlett régiók előnyének a megtartását szolgálja. Ennek ellenére az

ezredfordulót követően a centrumtérseégeket képviselő politikusok folyamatosan csökkenteni kívánják a kevésbé fejlett régiók támogatását, ami nemcsak az EU tagállamai közötti politikai megosztottságot növeli, hanem visszavetheti az egész EU növekedését is. Krugman (1980, 1981, 2000, 2003) modellszerűen is bebizonyította, hogy a fejlett és fejletlen gazdaságok összekapcsolása (adminisztratív korlátok felszámolása, infrastrukturális kapcsolatok kiépítése stb.) elsősorban nem a fejletlen régiók felzárkózását szolgálja, hanem a már meglévő centrumokat erősíti, amit az uniós statisztikák is alátámasztanak. A területi önrendelkezés, az önkormányzás erősítése szolgálná a valós decentralizációt, az tenné lehetővé a területi érdekek érvényesítését, a területi értékek védelmét, a másság fenntartását. Az uniformizált uniós célok és intézményi feltételek kialakítása nem segíti a területi sajátosságokra épülő regionalizációt. Adott pillanatban az uniformizált regionális intézményrendszerbe merevített térstruktúra „külső erőszakot” jelent az állandóan változó, kaleidoszkópszerű térformációkat alakító társadalmi-gazdasági folyamatok számára. De ha a különböző szereplők a működésüket az így kialakított „tényhez” igazítják, akkor utólag felfedezhetőek az ezekhez köthető szabályszerűségek.

Amin szerint (2004:36.) nem tételezhetjük fel, hogy „... létezik fölöttünk egy adott terület odakint, amely felett a helyi szereplők kontrollt gyakorolhatnak, és mint társadalmi és politikai teret kezelhetnek. A relacionálisan konstruált modern világban [...] sokkal inkább hatalomgyakorlásról és valakik érdekeinek megfelelő hálózatok kialakításáról van szó, mint területi hatalomgyakorlásról. [...] Nincs meghatározható regionális terület, ami felett uralkodni lehet.” Az uniós NUTS-típusú régiók kialakítása sem a konkrét földrajzi vagy kulturális régióról szól, hanem az ott folyó társadalmi-gazdasági cselekvések, folyamatok uniós döntési folyamatokba való becsatornázásáról, az uniós hálózatba való integrálásáról. Azaz az uniós intézményrendszer kiépítése a brüsszeli hatalomérvényesítés lehetőségének a megteremtését is jelenti.

Olyan országokban, mint Magyarország, ahol az emberek regionális identitása viszonylag gyenge (nincsenek például jelentős etnikai és kulturális különbségek), a tudományos érvelés és a politikai akarat (intencionalitás) által vezérelt kommunikáció alakítja ki bennük a „régió” jelentését/tartalmát. A régió nem megtapasztalható valóság, és nem az életvilágunk része, hanem társadalmi diskurzusban formálódik. Nem mindenki vesz részt egyformán a nyelvi kommunikáció segítségével a

térialakításban, a régióképzésben. Vannak aktívabb személyek, csoportok, de a nagy többség csak fogyasztója, alkalmazója az új ideáknak.¹⁵¹ Az EU-tagságunk gyakorlati következményei is inkább a nemzeti identitásunkat erősítik, mint a regionálist.

A területi határok a társadalmi gyakorlatban és a politikai diskurzusban gyökereznek, szimbólumokat és intézményeket jelentenek. (PAASI 2001) *Az emberek a térhasználatuknak megfelelően megkülönböztetés, elkülönítés, a különböző viszonyok kezelése, irányítása érdekében, értékek és érdekek védelmére (mesterségesen) területeket határolnak le, falakat, kerítéseket emelnek, politikai, igazgatási határokat húznak, felosztják a teret.* A térfelosztással saját cselekedeteiknek kívánnak jobb kereteket adni, téri létük hatékonyságát kívánják növelni, vagy csak átláthatóbbá, kezelhetőbbé, regisztrálhatóvá akarják tenni a társadalmi fizikai jelenségeket. Ezzel megteremtik a belső-külső, a befogadás és kirekesztés kettősségét, a határsértés és a kritika lehetőségét. *A meghúzott regionális határok az azonosulás és elutasítás mezsgyéi, amelyek két perspektívát és új legitimációs tereket is létrehoznak.* Ilyen demarkációra csak akkor van szükség, ha hatalmi struktúrák között húz vonalat, vagy valamilyen *célt szolgál*, haszonnal kecsegtet a megkülönböztetés, az elkülönülés vagy elkülönítés, ha valamit másoktól meg kell védeni, vagy valamit a kívülrekedtekkel szemben érvényesíteni akarnak. A regionális határok meghúzásakor számolni kell azzal is, hogy ezzel újabb korlátot, újabb hierarchikus elemet hozunk létre, új konfliktusokat teremtünk, ami számos természetes folyamatot korlátoz. Egyre többen adnak hangot véleményüknek (például Doreen Massay, Anssi Paasi), miszerint a régiók sem szigorúan körülhatárolt területek (*territory*), sokkal inkább nyitott társadalmi-politikai terek.¹⁵²

A szándékunknak megfelelően a régiót kialakíthatjuk az új interakciós folyamatok (tőke, információ stb.) állandóan változó kozmopolita terében, és a történetileg alakuló hagyományos, partikuláris helyek struktúrájában is (*space of flows, space of places*, CASTELLS 1999). Önkormányzati hatalommal nem rendelkező, *gazdaságfejlesztési, promóciós* feladatokkal felruházott regionális intézmény működése nem szükségszerűen szorítandó fix határok közé. A folyamatok csomópontjában, a székhelyén dolgozó,

¹⁵¹ Például az 1980-as, az 1990-es években az MTA Regionális Kutatások Központja jelentős szerepet vállalt a régiókról alkotott kép kialakításában.

¹⁵² Természetesen vannak esetek, amikor valamilyen cél érdekében szigorú területi határookra van szükség (például az EU külső határai), de egy gazdaságfejlesztést segítő intézmény esetében ezek kevésbé fontosak.

megfelelő jogosítványokkal felruházott intézmény mindenkori működési területe rugalmasan igazodhat az aktuális folyamatokhoz, így elkerülhető a kötött határok korlátozó hatása. Ha nem a határokra, hanem a feladatokra koncentrálunk, akkor rugalmasabb, hálózatszerű működés alakítható ki. Az ország teljes területét átfedésmentesen lefedő regionális struktúrára akkor van szükség, ha a régiók integrálódnak a közigazgatásba, vagy ha statisztikai egységek.

Tehát a mikro-, mezo- és makrorégiók nem objektív fizikai térkategóriák, a regionális jelenségek nem egy általánosabb szubsztancia, a térbeliség eredői, még csak nem is az állandóan változó és eltérő területiséggel bíró reálfolyamatok egyszerű leképezése, hanem *politikai intézmények, így nem szükségszerűen, mindenkor és mindenhol léteznek, és nem uniformizálhatóak.* (Ugyanolyan uniós elvek alapján a különböző országokban nem alakíthatók ki, vagy ugyanazok az intézmények a különböző országokban másként működnek.)

A régiók a legtöbb vizsgálatban módszertanieszköz-szerepet töltenek be. A különböző regionális térfelosztások, klasszifikációk jól demonstrálják a különféle célokhoz igazodó eszközjellegét. A régiók lehetnek a tudományos megismerés vagy az akarat véghezvitelének (hatalomgyakorlás, irányítás, piacszervezés stb.) eszközei is. Hatalmi-társadalmi diskurzusok révén határozhatók meg, és egyeznek meg jelentésükben (tartalmukban). A kollektív elfogadás és használat legitimálhatja, és az észlelt valóság, az élettér részévé teheti azokat, vagy módosíthatja a régió fogalmának a jelentését.

A régióknak csak akkor van *per se tartalmi vonatkozásuk, akkor önálló entitások,* ha a zárt földrajzi egységben élő népességüknek olyan, a környezetétől különböző, *sajátos kapcsolati/viszonyrendszerük van* (például nyelv, kultúra, történelmi tradíció, sajátos gazdaság), amelyet szeretnének megőrizni és fejleszteni, azaz *sajátos társadalmi-gazdasági folyamatok, kapcsolatok termelődnek újra ezekben az egységekben,* és a közös értékek és érdekek a közös akarat és cselekvés alapját képezik. Ez a kulturális-területi identitás által meghatározott tér Magyarországon a nemzetállam. Ha az országot több ilyen jelentősen eltérő kulturális egység alkotná, akkor felvethető lenne, hogy a regionalizáció a területi öngazgatást célozza meg, és hogy választott önkormányzatot alakítsunk ki. Ezek hiányában csak *akkor célszerű/ésszerű kialakítani nagyrégiókat, létrehozni regionális intézményeket,* ha léteznek olyan problémák,

feladatok, amelyek az alacsonyabb szinteken hatékonyan nem oldhatók meg, azon túlónak, és ezt az alsóbb szint szereplői be is látják, és összefognak. Az így létrejövő mikro-, mezo- és makrorégiók (például kistérségek, megyék, nagyrégiók) a közös belső értékek, érdekek védelmét szolgálják, és saját politika kialakítását, hatékony megvalósítását segíthetik.

A formális régiók felülről való létrehozására és intézményesítésére (dekoncentráció) elsősorban a központi feladatok hatékonyabb teljesítése érdekében lenne szükség. Ez esetben elég lenne dekoncentrált állami hivatalokat létrehozni. De a szubszidiaritás elvén alapuló regionalizáció a decentralizációt tűzi ki célul, ami a hatalom újraosztását jelenti. De a hatalom természetéből következően a központi szervezetek nem adják le önként döntési-hatalmi kompetenciájukat, így a tényleges decentralizáció csak az országban belüli hatalmi harc eredménye lehet.

A regionalizációra a meglévő elrendeződések és besorolások, a meglévő ideák, vélekedések és tapasztalatok (például a fizikai és a gazdaság elrendeződése, a máshol megvalósított minták) együttesen hatnak. A „szociológiai finitizmus” öt tétele (BARNES–BLOOR–HENRY 2002:83–88.) alapján a következőket fogalmazhatjuk meg:

1. A régióról meglévő vélekedések, elméletek jövőbeli alkalmazása nyitott. Semmilyen részletes leírás, sablon vagy algoritmus sem lehet annyira készen a jelenben, hogy képes lehessen rögzíteni a régiófogalom jövőbeli helyes használatát.
2. Egyetlen regionális besorolás sem lehet örök érvényű. (A regionális besorolás nem állandó ismérv alapján történik, hanem a mindenkor választott hasonlóságok és különbségek alapján, a mindenkori kontextusban meghozott konkrét döntés eredménye.)
3. Minden regionális besorolás, osztályozás bármikor felülvizsgálható.
4. Az elméletek, az egyes regionális besorolások egymást követő alkalmazásai nem függetlenek egymástól. A későbbi alkalmazások, besorolások a már létező relációhoz igazodnak, vagy arra rezonálnak, és ezáltal meg is változtatják a meglévő összefüggéseket.
5. A különböző régióterminusok alkalmazásai nem függetlenek egymástól. A fogalomhasználat megváltoztatja a kapcsolódó hasonlósági relációkat, s ezzel a hasonlósági fokozatokon alapuló többi terminushasználatot is befolyásolja.

14. A területi tőke mint relacionális háló

A területi tőke fogalma az elmúlt évtizedben óriási „karriert” futott be, és a regionális gazdaságtan és a területi politika egyik kulcsfogalmává vált. Ennek oka, hogy mint *a lokalizált adottságok (potenciál) és relációk komplex halmaza*, jól használható a területi/helyi fejlesztési és versenyképességi elméletekben és elemzésekben. (Például PUTNAM 1993, 2000; BARCA 2009; CAMAGNI 2009; Capello 2007; LENGYEL 2003; TÓTH 2010; JÓNA 2013.) A fizikai, az emberi és a vállalkozói tőke mellett, mintegy *ezek összességére*, az Európai Unióban is elkezdtek használni a területi tőke kifejezést, ami újabb lendületet adott a fogalom elterjedésének. Az a vélemény erősödött meg, hogy a területi tőke (*territorial capital*) jobb kihasználása hozzájárul Európa versenyképességének javításához, a területi kohézió erősítéséhez. (BARCA 2009) A fogalom használatát tovább erősítette a *place-based* szemlélet, a *területi alapú fejlesztések* koncepciójának az előtérbe kerülése is. Ebben az értelemben kezdték használni a magyar szakpolitikai dokumentumokban is: „Mivel a területfejlesztési politika a területi tőke erősítésének és optimális kihasználásának fontos eszköze, a területi szempontokat figyelembe kell venni és érvényesíteni indokolt nemcsak a szűkebben értelmezett területfejlesztési programokban és projektekben, hanem minden, a térségi fejlődést jelentősen befolyásoló szakmai, ágazati és horizontális célkitűzésben.”¹⁵⁴ Az alulról építkező tervezés-fejlesztés és a kínálatorientált gazdaságpolitikai megközelítés alapja a területi tőke. (LENGYEL 2012) A meglévő adottságok *összehangolt működtetésével*, a megtermelt jövedelmek helyben tartásával lehet a jólétet növelni. Az EU Bizottságának LEADER-megközelítéséről szóló útmutatója¹⁵⁵ szerint a területi elemzések magja a területi tőke, a területen rejlő értékek felmérése (emberek, tevékenységek, táj, örökség, szakértelem), amely nem egyszerű leltározást jelent, hanem *egyedi jellegzetességek* feltárását is. A területi tőke számbavételére már számos kísérlet történt, de a fogalom operacionalizálása, a tervezésben és a fejlesztésben való alkalmazása még számos további lehetőséget kínál, amiben a tértudományokra fontos szerep hárul.

¹⁵⁴ Magyar álláspont a területi kohézióról szóló Zöld Könyv társadalmi vitájához kapcsolódóan. 2009. Budapest. 8.

http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/consultation/terco/pdf/2_national/2_hungarian_hu.pdf

¹⁵⁵ http://ec.europa.eu/agriculture/rur/leaderplus/pdf/library/methodology/leader_approach_hu.pdf.

A tértudományokban a területi tőke fogalmának számos előzménye volt: területi miliő, atmoszféra, hely szelleme, *spatial fix*, területi kontextus, területi beágyazottság, területi meghatározottság, agglomerációs hatások, kapcsolati közelség stb. (ezek egy részét érintettem a 10.3. fejezetben). *A mai értelemben használt területi tőke fogalma ezek összegzését, integrálását és a mai körülményekre való adaptációját jelenti.*

Az alapkoncepció gyökereit megtaláljuk a francia posszibilizmusban is (Paul Vidal de la Blache, Lucien Febvre, Jean Brunhes). A földrajzi régió (természet) felkínálja forrásait az embereknek, és ők a társadalmi-gazdasági-technikai fejlettségüknek megfelelően hasznosíthatják azokat. A helyi, a regionális adottságok halmaza önmagában csak lehetőség, csak más feltételek teljesülésével együtt (például intézményi keretek) kihasználható potenciál. Az emberek az *értékválasztásaiknak, a törekvéseiknek* megfelelően hasznosíthatják azokat. Az emberek mindenkori döntéseiben megnyilvánulnak a kulturális, az életmódbeli sajátosságok és a történelmi szituáció. A lehetőségek kihasználásában, a potenciálok manifesztálásában a helyi társadalmaknak kiemelkedő szerepük van, de közrejátszhatnak benne a véletlen és előre nem látható események is. Az adottságok és azok hasznosítása, a komplex miliő „személyiséget” ad a különféle régióknak és helyeknek. Már több mint száz éve is hangsúlyozták a területi adottságok, azon belül *az emberi cselekvések minőségének* a jelentőségét. Bizonyos mértékig eltávolodtak a földrajzi determinizmustól, és megfogalmazták a ma újra divatos materiális világ és az emberi cselekvések összefonódásának a jelentőségét.¹⁵⁶

A területi tőke kapcsán a legtöbben Roberto Camagni (2009) munkásságára hivatkoznak, aki kifejti, hogy a globalizációval párhuzamosan – a meglévő fizikai adottságok mellett – megnőtt a helyi innovációs miliő, a társadalmi adaptációs képesség jelentősége. A területi tőkét Camagni a közjavak, a nem tisztán közjavak, a magánjavak, a társadalmi tőke és az attól megkülönböztetett kapcsolati tőke, az emberi tőke, a társadalmi hálózatok és magánhálózatok alapján konceptualizálja. Ennek kapcsán én két dologra hívom fel a figyelmet: 1. a materiális tőkeelemek is csak *társadalmi kontextusban* értelmezhetőek és hasznosíthatóak, és 2. a társadalmi tényezők is *helyhez kötöttek, adott téregységben termelődnek újra.* (Ez is a helyben meglévő társadalmi

¹⁵⁶ A (magyar) szakma jelentős része még a társadalmi tőke túlhangsúlyozásánál tart, alig vesznek tudomást a tárgyi (természeti, művi) világ, a technológiák cselekvőképességéről, azoknak a fejlesztésekhez való hozzájárulásáról. Ez ugyanolyan egyoldalúság, mint valamikor a földrajzi determinizmus volt. Az új materialista elméletek megkísérlik helyreállítani az egyensúlyt.

tényezők jelentőségére irányítja a figyelmet, így illeszkedik a területi tőke ilyen módon történő értelmezése a korábban tárgyalt társadalmi-szociológiai fordulathoz, erősíti a társadalomtér-elméletet.)

Véleményem szerint a területi tőke komplex működését sokkal jobban megérthetjük az *assemblage*-konceptió és a cselekvőhálózat-elmélet segítségével, mint egy hagyományos közgazdasági modell bemutatásával. Deleuze és Guattari (1994) geofilozófiája alapján azt mondhatjuk, hogy a területitőke-elemek helyben összekapcsolódnak, rizomatikusan formálódó *assemblage-eket* hoznak létre. Amennyiben a területi erőforrások nem megfelelően kapcsolódnak össze, például nem elég versenyképesek, akkor a „területi újraágyazódást” (reterritorializációt) kell elősegíteni, azaz újfajta területiséget (összerendeződést) kell kialakítani. Ez bizonyos tőkeelemek kicserélésével vagy megerősítésével és új kapcsolatok kialakításával járhat. A helyi/területi *assemblage-ekben* emberek, tárgyak, diskurzusok, intézmények stb. a változó kihívásoknak megfelelően fluid módon össze- és átrendeződnek. Tulajdonképpen a tér működése a területi tőkeelemek összerendeződésének, ezek lebontásának és újraépítésének a folyamata. (DELEUZE–GUATTARI 1987) A cselekvőhálózat-elmélet heterogén társulásai (hálózatai) is hasonló képet festenek a területi tőkeelemek működéséről. Az emberi és a nem emberi tényezők nem egyenként cselekszenek és hatnak, hanem a heterogén hálózatok egésze együttesen cselekszik. Nem az egyes elemeken, hanem a hálózati együttműködésén van a hangsúly, és a hálózat egészének a hatása a fontos számunkra.¹⁵⁷ A területitőke-konceptió esetében is a helyben történő összekapcsolódásokat, az együttes konfigurációját kell a fókuszba állítani.

A területi tőke (*territorial capital*) terminus technicus elsősorban *a konkrét földrajzi/közigazgatási területen meglévő sajátos erőforrás-együttes relacionális működési potenciáljára utal*. A mindenkori tényleges hasznosulása maga a *működő lokalizált tér*. A tárgyitőkejavak a társadalmi (immateriális) javakkal együtt hatnak, közös outputjuk van (latouri kollektivitás, hibridek). A fizikai és társadalmi elrendeződés, a hibrid elemek összekapcsolódása, hálózatosodása és *rendszerszerű működése* teszi alkalmassá a területi tőkét bizonyos cselekvésekre és képességekre

¹⁵⁷ Ha viszonylag nagyobb kapacitású alkatrészekből mi építünk össze egy számítógépet, akkor annak működése, teljesítménye mégsem lesz olyan jó, mint egy iMac gépé, mert az alkatrészek és a szoftverek sokkal jobban össze vannak hangolva, jobb a konfigurációjuk, így jobb az együttes teljesítményük is.

kifejlesztésére. Az utóbbi időben a relacionális térértelmezés és a komplex adaptív rendszerek elméletének térnyerése kapcsán a fogalom a „téri tőke” (*spatial capital*) irányába bővül.

A társadalomtér-konceptiómnak megfelelően én a *konkrét területhez (helyhez) kötött erőforrás-kombinációnak* a belső és külső *relációira (összekapcsolódására), a működési módjára* teszem a hangsúlyt. A meglévő passzív adottságok az együttműködések segítségével, a konkrét közös cselekvéseken keresztül juttatják érvényre a helyi, a területi „energiát”. A belső viszonylatok (például társadalmi kooperáció) és a külső kapcsolódások (intézményrendszer) nagyban meghatározzák a meglévő adottságok kihasználhatóságát. A helyi, a regionális gazdaság csak úgy képes hatékonyan működni, ha az országos jogi, politikai és intézményi feltételek segítik.

A területitőke-konceptió tértudományi relevanciáját aláhúzza, hogy a társadalom, annak tagjai, a természeti és művi dolgok adott időben *területhez (földrajzi/közigazgatási helyhez) kötöttek*, azaz adott időben (pillanatban, intervallumban) *a térben elfoglalt pozíciójuk rögzített*. (Ennek egyik formája a konkrét földrajzi, közigazgatási területhez való tartozás.) Még a viszonylag mobil tőke is időről időre térbeli-fizikai formában rögzül, például konkrét helyeken, gyárakban, gépekben ölt testet (HARVEY 2009), azaz *territorializálódik*. A térben elfoglalt konkrét pozíció (hely) azt is jelenti, hogy a dolgok valamikhez képest helyezkednek el, az események más eseményekkel egy időben, azok viszonylatában történnek. Az együttlétezés a területhez kötődés formájában jelenik meg, ami *sajátos relációkat, csak ott és akkor meglévő kapcsolatokat hoz létre*, Deleuze és Guattari (1987) koncepciójában *assemblage-eket* alkot. A rögzítettség, a fix kontextus, az ebből eredő *relációs potenciál* hatással van a társadalmi-gazdasági interakciókra, a helyek teljesítőképességére. A mozdíthatatlanság (téridőbeli állandóság) szociológiai értelemben nem jelent teljes determinációt, de jó fogáspontot biztosít az instabil interakciók megragadására. (SIMMEL 1997) A *pozicionáltság* nemcsak a fizikai térben, hanem társadalmilag is értelmezhető. A nemi, etnikai hovatartozásnak, a végzettségnek, a társadalmi státusnak stb., azaz a társadalmi mezőben/struktúrában elfoglalt helynek a napi gyakorlatban jelentősége van, de mindez téralkotó módon, adott területhez köthetően jut érvényre.

Legtöbben a területi tőkére (a helyi, a területi adottságokra) mint helyhez kötött *objektív adottságokra* tekintenek. De legalább olyan fontos a meglévő elemek

összekapcsolódásának a mikéntje, a belső és külső kapcsolatrendszere, a különféle struktúrákban (térben) elfoglalt helye, ezek felismerése. (Például a SWOT-táblában nem elég az erősségek alatt a meglévő adottságok leltárát elkészíteni, hanem szükséges az analízis, a relációk, a viszonyrendszer feltárása.) Lényeges a területi tőke strukturális illeszkedése, az elemek, a relációhalmaz koherenciája.¹⁵⁸

- *Téridő-megfelelőség, külső kapcsolódás:* Az abszolút területi tőke (ontológiai komplexitás) csak egy lehetőség, de annak aktiválása, gyakorlati hasznosítása, artikulálhatósága számos tényező *együttállásának* (relációinak) a függvénye. Aktuálisan, mindig csak a meglévő (együttlétező) adottságok bizonyos szelekciói (hálói) hasznosíthatóak (például külső piaci, intézményi feltételekkel való összhang, szinergia).
- *Relacionalitás, belső összekapcsolódás:* Fontos a területi tőke mint komplex egység belső struktúrája. Az egyes elemek nem önmagukban, hanem a többivel összefüggésben együttesen (latouri kifejezéssel *ensembles*) értékelhetők és hasznosíthatók.¹⁵⁹ Nem az egyes elemeket, hanem a lehetséges együttes hatásukat kell értékelni és optimalizálni. Az együttlétezés, a koegzisztencia kevés a kapcsolatok létrejöttéhez, létrehozásához, kell valamiféle társadalmi *összetartozás, összeférhetőség, belső koherencia*. Az egyedi adottságok hasznosításához integrált szakpolitikai mixek és tervek kellene.

Például egy településen a termálvíz kivétel lehetősége („termálkincs”) önmagában nem elég ahhoz, hogy arra mint turisztikai vonzerőre, mint fejlesztési adottságra tekintsünk, mert lehet, hogy a környező településeken is megvan ugyanaz az adottság, és ők azt már hasznosítják is, lekötötték a piacot. Tehát nem elég az erőforrás abszolút léte, hanem azt is meg kell vizsgálni, hogy az milyen konkrét lehetőségeket hordoz, azaz összehasonlításokat kell végezni, fel kell ismerni, értékelni kell a lehetőségeket. Bizonyos jelenségeket, összefüggéseket felismerünk, másokat nem veszünk észre. Általában valamilyen céllal valamilyen intézmény végzi ezt a feladatot, és az eredmény

¹⁵⁸ A SWOT-analízis példájánál maradva a SWOT-tábláról a hangsúly az analízisre, *a relációk feltárására helyeződik* át. A meglévő adottságoknak és gyengeségeknek melyek a belső összefüggései, és azok milyen viszonyban vannak a külső lehetőségekkel és veszélyekkel?

¹⁵⁹ Ez olyan, mint egy PC konfigurációja. Hiába tudnának egyes elemek (például a processzor) többet, ha a többi hardverelem (például memória) kapacitása nem elég, vagy a szoftver, a működtető rendszer nem képes kihasználni a meglévő lehetőséget. Egy alacsony képesítésű, kevésbé kreatív társadalmi közegben nincs értelme olyan fejlesztésekkel próbálkozni, amelyeket nem képesek működtetni/hasznosítani.

(helyi/regionális lista/leltár) egy konkrét szándékkal készült társadalmi-politikai konstrukció. A feltérképezett potenciált a gyakorlat teszteli, és ha nem igazolódik, akkor más összefüggéseket kell feltárni és más adottságokat kell mozgósítani a célok elérése érdekében. Például egy megye vagy járás adottságait és fejlesztési lehetőségeit másban látja egy mérnök, másban egy ipari befektető és másban a saját lehetőségeit kihasználni törekvő helyi közösség.

A területi tőke döntő és egyre inkább felértékelődő eleme a társadalmi vagy kulturális tőke. E fogalmak sem új keletűek, különösen a szociológiában gyakran és széles körben alkalmazzák (Pierre Bourdieu, James Coleman, Polányi Károly, Robert D. Putnam stb.). A társadalmi tőke azért került a területi kutatások és a fejlesztéspolitika fókuszába, mert az adott helyen követett normák, szokások, identitás, interperszonális kapcsolatok, munkakultúra, demokratikus intézmények, politikai részvétel stb. nemcsak a helyi társadalmat formálja, hanem komoly hatással van a gazdasági teljesítményére, az adott terület fejlődésére is. (PUTNAM 1993) Florida (2002) a területileg különböző koncentrációban meglévő kreatív osztály és a kreatív ipar fontosságát hangsúlyozza napjaink fejlesztéspolitikájában.

A társadalmi (kulturális vagy humán) tőke az emberek által megtestesített tudásban, együttműködésben, kapcsolatrendszerben és más jellemzőkben (bizalom, megbízhatóság, együttműködési készség, munkakultúra, vállalkozási hajlandóság stb.) meglévő és hasznosítható erőforrásokat jelöli. A társadalmi tőke azokat a társadalmi interakciókat, potenciálokat jelenti, amelyek gazdasági, szociális és egyéb célok érdekében mobilizálhatóak. A társadalmi tőke lényegét *a helyben létrejövő hálózati kapcsolatok, azok működési mechanizmusai adják.* (COLEMAN 1990) A társadalmi kapcsolatok helyben a legsűrűbbek. Minél nagyobb a társadalom és intézményeinek potenciális hozzájárulása a helyi fejlesztésekhez és azok működtetéséhez, annál nagyobb lehet egy konkrét hely, terület vonzereje.

Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a társadalmi tőke önmagában kevés, szinte minden fejlesztéshez kell nem emberi, hanem természeti-fizikai tőke is. A humán és a nem humán elemek hálózatos együtt cselekvése vezethet csak eredményre.

A társadalmi-gazdasági feltételek konkrét helyeken termelődnek újjá, jelentős részük konkrét területhez, helyhez kötött. A tőkebefektetések (állásalkalmazások), a társadalmi kiadások jelentős része földrajzilag immobil (például kórház, iskola,

csővezeték, ipari létesítmények). Az új (társadalmi, gazdasági) terek a meglévő adottságokhoz igazodva, azokra rezonálva jönnek létre. A múltbeli döntések, a már meglévő elrendeződések, ha nem is determinálják a fejlesztéspolitikát, de útfüggőséget eredményeznek. A családok, a vállalatok sikerének egyik forrása, hogy milyen területi, helyi közegben, környezetben élnek, működnek. Milyen (számukra külső) adottságokkal, területi tőkével rendelkezik az a hely, az a régió, ahol él, ahol gazdálkodik. Ma már az emberek életkilátásait, karrierlehetőségeit jelentős részben az határozza meg, hogy milyen adottságú, milyen területi tőkével rendelkező településen, régióban, országban él. Ez fontosabb lehet, mint az osztályhoz vagy valamilyen társadalmi csoporthoz való tartozás. A társadalmi tőke (milyen családban született, milyen társadalmi réteghez, csoporthoz tartozik stb.) is csak mint egy területi relációhalmaz (területi tőke) részeként hasznosulhat.¹⁶⁰ A helyi, a regionális tér jellemzői (adottságai) nemcsak az ott folyó tevékenységek eredményességére vannak hatással, hanem ennek okán a tőke és a népesség vonzására is.

Mint fent utaltam rá, a területi adottságok/tényezők/jellemzők összességét többféleképpen írták le, nevezték el. Ezek közül kiemelem a nálunk keveset hivatkozott *spatial fix* fogalmát, amely szemantikailag is jól kifejezi a lényegét, a konkrét térben (helyen) létező társadalmi-gazdasági viszonyt és annak működését. A *spatial fix* fogalom bevezetése a marxista David Harvey munkásságához fűződik. Az első kapcsolódó tanulmányát 1975-ben az *Antipode-ban* publikálta, amelyben a marxi tőkefelhalmozás földrajzi vetületének rekonstruálására tett kísérletet. Később Hegel imperializmusról vallott nézeteit, Thünen határköltéselméletét és Marx kolonizációról vallott nézeteit (*A tőke* I. kötet) vetette össze. (Újra kiadta: HARVEY 2001a) Ezekre alapozva fogalmazta meg és fejtette ki bővebben mára a tértudományok egyik alaptételévé vált *spatial fix* fogalmat. (HARVEY 1982, 1985)

A *spatial fix* a területi tőkével rokon komplex jelenség, amelynek az angol *fix* szó több jelentésének megfelelően különböző vonatkozásai lehetségesek. A *fix* a rögzített jelentésében, *egyrészt* – és elsősorban – arra utal, hogy a felhalmozott javak jelentős része *helyhez kötött*, helyben áll rendelkezésre, *nem mobil*, ami több tekintetben helyi függőséget, kötöttséget, útfüggőséget eredményez. Egy település fejlődéséhez nem elegendőek csupán a gazdasági tényezők, hanem egy sor helyben rögzített (*pinned*

¹⁶⁰ Robinson Crusoe is csak a szigettel összeegyeztethető tudását hasznosíthatta a gyakorlatban, az egyéb potenciáljai ott és akkor kihasználatlanok maradtak.

down), területileg beágyazott, egymással együttműködő tényezőre, komplex tényezőegyettesre („armatúrára”) van szükség, amitől a település egésze önálló sajátos ágens. (A területi tőke esetében a területileg kötött társadalmi tényezők kiemelkedő jelentőségűek.) A fix rögzültséget jelent, de az én értelmezésemben nemcsak fizikailag, földrajzilag, hanem tágabb téri kontextusban, aminek része a fizikai valóság.) Másrészt a *to fix* angol ige azt is jelenti, hogy megjavít, rendbe hoz, kiigazít, megold egy problémát. A *spatial fix biztosítja (esetenként helyreállítja) a gazdaság és a társadalom normál működését*, abban van a kiigazítás, a fejlesztés kulcsa.¹⁶¹ A fogalom megalkotásakor Harvey arra is rámutatott, hogy a kapitalista termelési mód a belső válságának elkerülése miatt földrajzi értelemben folyamatosan terjeszkedik és a térben átstrukturálódik. (Vesd össze a 15.1. fejezetben tárgyalt marxi leírással és az EU bővítési folyamatával.) A kapitalista termelésnek a területi terjeszkedés éppen úgy sajátja, mint a technikai fejlődés. Harvey arra is rávilágít, hogy adott helyen a társadalmi-fizikai infrastruktúra konszolidációjával ideiglenesen oldódik a mobilitás és a kötöttség közötti feszültség egészen addig, amíg a tőke a jobb megtérülés érdekében ismét „odébbáll”, mobilizálódik, hátrahagyva a fizikai-intézményi kereteket (például üres gyárépületek, barnamezők).

A területi tőke és a *spatial fix* kifejtése egy sajátos területi/téri problémát is megjelenít. A gazdasági és társadalmi működés elengedhetetlen feltétele, hogy a felhalmozás jelentős részben immobil eszközökben (infrastruktúra, épületek stb.) történik. Ez a kapitalizmus működésének, a tőke természetének belső ellentmondása is. A tőke jelentős részben *rögzített teret* kell, hogy építsen ahhoz, hogy működhessen, hogy legyőzze a távolságot. (HARVEY 2001b) Másrészt a megfelelő *spatial fix* (\approx területi tőke) megléte és megfelelő működése lehet az az alap, ami segíthet bizonyos problémák megoldásában, többek között a válságkezelésben is. Ahhoz, hogy a nyugat-európai nagyvállalatok terjeszkedni tudjanak Kelet-Európában, ahhoz, hogy a vezető hatalmak érdekeiknek megfelelően integrálni tudják a keleti térség gazdaságát (ott is hasonló feltételek között tudjanak működni), támogatniuk kell ezekben az országokban a *spatial fix*, a megfelelő úthálózat és egyéb infrastruktúra kiépítését.

¹⁶¹ E jelentés megvilágítására jó analógia a „technológiai fix” közgazdasági kifejezés. A Malthus-féle forгатókönyvben a technológia folyamatos fejlődése teszi lehetővé a népesség növekedését és a szűkösen rendelkezésre álló erőforrások közötti ellentmondás feloldását.

Az OECD a területi tőke meghatározására jól foglalja össze a különféle álláspontokat (OECD 2001):

„... minden régióknak van egy sajátos tőkéje – ez a »területi tőke« –, amely különbözik más térségektől [...] Ez sok tényezőt foglal magába, a térség földrajzi fekvése, a nagyság, a termelési tényezőkkel való ellátottság, a klíma, a tradíciók, a természeti erőforrások, az élet minősége, vagy az ott lévő városok agglomerációs előnyei. Más ilyen tényezők lehetnek a »nem kereskedelmi összefüggések«, mint a megértés, a szokások és az informális szabályok, amelyek lehetővé teszik a gazdaság szereplői számára az együttműködést bizonytalan feltételek között is, vagy a szolidaritás, a kölcsönös segítség, vagy az új gondolatok elfogadása kisebb közösségekben, amelyek gyakran elősegítik ugyanazon ágazatban működő kis- és közepes vállalkozások klaszteresedését (társadalmi tőke). Végül, Marshall alapján van egy másik »megfoghatatlan« tényező is, »ami a levegőben van«, és amit általában »környezetnek« nevezhetünk, és amely az intézmények, szabályok, szokások, maguk a termelők, a kutatók és a politikusok valamilyen kombinációjának eredménye, ami együtt egy bizonyos kreativitást és újítást tesz lehetővé. Ez a »területi tőke« bizonyos típusú beruházásoknál nagyobb hozamot tesz lehetővé, mint másoknál, mivel jobban illeszkednek a területhez, és annak eszközeit, embereit és potenciálját hatékonyabban használják fel. Ez azt jelenti, hogy azok a régiók nemcsak a ricardói komparatív előnyökkel rendelkeznek [...] de abszolút előnyökkel az unikális tényezőiknek köszönhetően.» (OECD 2001:15–16.)

Tehát a területi tőke térben és időben változó társadalmi (kulturális), gazdasági és fizikai (természeti és művi) környezeti *potenciálegyüttes, területi adottság*, amely abban az összetételben csak a konkrét térben, területegységben – ország/nemzet, régió, lokalitás – áll rendelkezésre, és mint erőforrás és katalizátor, hatással van az ott élők, gazdálkodók teljesítményére. Az, hogy ez a területi tőke hogyan hasznosul, miként hasznosítható, az több külső és belső tényező együttes hatásától függ (lásd fent).

A tervezésben, a fejlesztéspolitikában a területitőke-elemeket aszerint is célszerű csoportosítani, hogy van-e lehetőségünk, és milyen időtávban van módunk azon változtatni:

- Az első csoportba a csak igen lassan, a stratégiai tervezési időhorizonton kívül változó, viszonylag állandó adottságok tartoznak. Idesorolandó a földrajzi elhelyezkedés és a társadalmi tőke egy része is (identitás, társadalmi normák, hagyományok, tradíciók). Látnunk kell, még ha változatlan is marad a tér adott

pontján az abszolút területi tőke, a befoglaló térszerkezet, a külső kapcsolatrendszer megváltozhat, így relatív helyzetének a változásával a külső relációi, azaz a területi tőke is megváltozhat. (Például egy külső határrégió az uniós bővítéssel relatíve fejlettebb belső határ menti régióvá válhat.)

- A második csoportba a politikai, a gazdasági, a pénzügyi, a jogi intézmények, a tulajdonviszonyok tartoznak. Ezek megfelelő kombinációjának kialakítása hosszabb időt vesz igénybe, de akár középtávon megoldható.
- A harmadik csoportot alkotják a konkrét irányítási struktúrák, a menedzsment, amelyek célirányosan átalakíthatók. Rövid távon meghozhatók a konkrét erőforrás-allokációs és beruházási döntések. Ezeket a mindenkori politikai és piaci viszonyoknak megfelelően viszonylag gyorsan meg lehet hozni és meg lehet változtatni.

E szférák egymás teljesítményére is hatással vannak. Hiába hozunk létre például uniós ajánlásra máshol bevált új intézményeket és irányítási módszereket, ha a meglévő társadalmi viszonyok között azok nem működtethetők jól.

A területitőke-elemeket csoportosíthatjuk aszerint is, hogy milyen a helyhezkööttségük, csak helyben lehet-e azokat hasznosítani, vagy áttelepíthetőek-e.

- A természeti és művi környezetnek (tőkének) vannak *elmozdíthatatlan* elemei: természeti erőforrások (víz, föld, nyersanyagok stb.), műszaki infrastruktúra (utak, szennyvízhálózat stb.), ingatlanok, épített örökség;
- elvileg mobilak, de csak az adott helyen, csak abban a közegben helyspecifikusan funkcionálhat (például helyi intézmények, specifikus tényezőkombinációk), a helyi társadalomhoz köthető elemek (például helyi tacit tudás);
- viszonylag könnyen és gyorsan mobilizálható a pénztőke és az explicit tudás (technológiai ismeretek, *know how*), így azokkal hosszabb távon, mint a helyi tőke elemeivel csak akkor számolhatunk, ha folyamatosan teszünk a megújításuk érdekében.

A fejlesztés-, a területpolitikáknak és a tervezésnek figyelemmel kell arra lennie, hogy a társadalmi fejlődés, a gazdasági növekedés egyrészt az adott terület tőkéjétől, másrészt annak külső és belső összekapcsolódásától függ. A térbeli hálózatosodást, szerveződést különféle politikai tényezők alakítják a kormányzás különböző szintjein. A területi szerveződésre, a területi tőke hasznosíthatóságára hatnak a külső strukturálisan

kapcsolódó társadalmi-gazdasági folyamatok (például műszaki fejlődés és piaci erők). Ezeknek a (mainstream) makro-gazdaságpolitikáknak, ágazati politikáknak azonban lehetnek olyan nem kívánt területi hatásai, amelyek eltorzíthatják a területi fejlődést, alulhasznosíthatják a területi tőkét. Az olyan politikák, amelyek a területi összefüggésekre is figyelemmel vannak, nemcsak csökkentik ezeket a negatív hatásokat, hanem hozzáadott értékük is van abban az értelemben, hogy integrálják ezeknek az ágazatközi politikáknak a gazdasági, szociális és környezeti hatásait. Ezért a területfejlesztési politika a területi tőke erősítésének és optimális kihasználásának fontos eszköze lehet.

Nyilvánvaló azonban, hogy a területi tőkére koncentráló területfejlesztési politika bizonyos eltolódásokat feltételez a fejlesztéspolitika prioritásaiban és az eszközök allokációjában. Inkább a kínálati oldalú eszközöket és az alulról jövő fejlesztési kezdeményezéseket preferálja a központi újraelosztó politikához képest. Célzottabb és területre szabottabb (*place-based*) integrált ágazati és területi prioritásokat feltételez. A vállalkozások támogatása helyett a „vállalkozási környezet” megteremtésére törekszik, inkább a meglévő fejlesztési potenciál, a meglévő adottságok kihasználását keresi. A kérdés különösen az utóbbi években vált aktuálissá, amikor a kedvezőtlen gazdasági ciklusok miatt a fejlett régiókban is egyre nehezebbé vált a fenntartható gazdasági növekedési ütem elérése, és nőtt a költségvetési nyomás. Ez azt eredményezte, hogy a területi tőke hasznosításán alapuló regionális politika hívei, a támogatási források bizonyos átstrukturálását javasolták a kevésbé fejlett területekről a fejlettebbekre. (A centrumokban több a kihasználható potenciál, nagyobb a területi tőke.) E törekvések megjelentek az EU strukturális és beruházási politikájában is. (FARAGÓ 2016a)

A területi tőke kulturális és intézményi elemeivel számos hagyományos közgazdasági modell nem számolt, pedig ezek jelentős hatással vannak a piacra, például eltéríthetik az árakat és a béreket. Ez tipikusan területileg megjelenő különbségeket jelent, amely közigazgatási határonként változhat. Idetartozik a jogszabályi környezet, az adórendszer, a szakszervezetek vagy a civil társadalom befolyása stb. Többek között ezen kíván változtatni az új intézményi közgazdaságtan és az új gazdaságszociológia (szocioökonómia), amikor rámutat a strukturális kapcsolódásokra, a társadalmi kontextus fontosságára. A formális és az informális társadalmi tőke (hálózatok)

fejlesztése, a társadalmi kohézió, a bizalom erősítése jelenős gazdasági eredményeket is hozhat.

A területi tőkék különbözőségéből következik, hogy a különböző téregységekre különböző fejlesztési utakat kell meghatározni, azaz a sajátosságokhoz igazodó specializációra van szükség. A sajátosságokat versenyelőnyé kell kovácsolni. A területi tőkére úgy tekinthetünk, mint az innováció és a növekedés forrására.

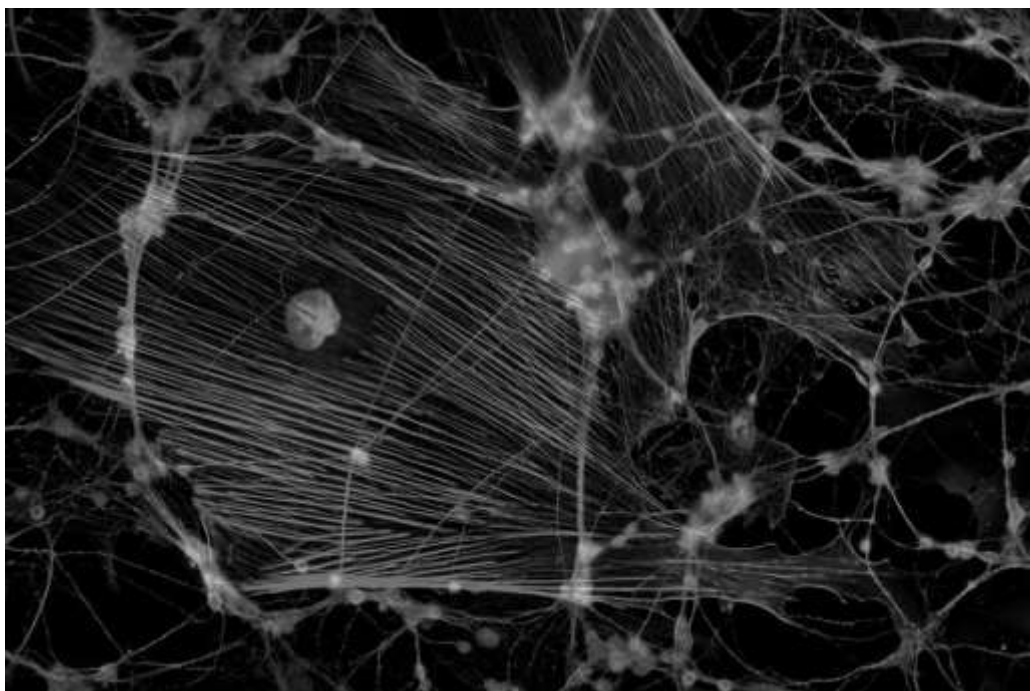
15. Helyben megvalósuló globális tértermelés

Úgy tűnhet, hogy a globalizáció gyengíti a térelmélet gyakorlati jelentőségét, így tárgyalása kevésbé fontos e dolgozat gondolatmenetének a szempontjából. A szakmai diskurzus gyakran még mindig arról szól, hogy a globalizáció eliminálja a tér, a távolság, a kulturális különbségek jelentőségét, leértékeli a területi kutatások fontosságát. A köztudatot pedig az jellemzi, hogy passzív elszenvedői vagyunk a globális folyamatoknak. Én e nézetrendszerekkel szemben azt hangsúlyozom, hogy *a globális viszonyrendszer új tereket hoz létre, átstrukturálja a hagyományos tereket, és ez a folyamat ontológiailag helyben zajlik, sokan aktívan közreműködünk ebben.* Bármilyen globális jelenség csak a helyi (a regionális, a nemzeti) aktorokkal szimbiózisban képes létezni. A globális struktúrák is a territoriális gyakorlatban termelődnek újjá, ebben az értelemben nem „atopikusak” (Helmut Willke), hanem helyiek.

A transztársadalmi relációk, folyamatok újfajta tereket hoznak létre, új földrajzi területeket vesznek birtokba, átstrukturálják, átkonfigurálják a meglévő tereket, és aláássák a hagyományos állami, a települési konténerszerű társadalmi működést. *A globalizáció alapvetően térfolyamat, a téri, területi terjeszkedés és átstrukturálódás gyűjtőfogalma, a kapitalista gazdaság és a társadalom térkonstrukciója.* (HARVEY 2001b) A globális piacra termelő vállalatok, kereskedelmi láncok, az áruk hálózatai hozzák létre („termelik”, LEFEBVRE 1991) a globális tereket. A globalizáció új térformáló (strukturáló) erő, amely a lokális dolgok és cselekvések számára *új viszonyrendszert, új térstruktúrákat hoz létre.* A globalizáció nem folyamatosan, teljes felületében fedi le a tereket, a földrajzi/közigazgatási területeket, hanem a különböző tevékenységekhez kötődő különböző kapcsolatainknak megfelelően. Így a globális tér

nem egységes vagy univerzális, hanem *heterogén és fragmentált, önmagából állandóan alakuló áramlás*. Áramlik a munkaerő, a tőke, a termékek, a szolgáltatások, az információ, a környezetszennyezés stb. A 12. ábrán egy képi analógia segítségével próbálom meg szemléltetni a globális relacionális hálózatok téri, területi megjelenését. A globális tér (csomópontok, kapcsolatok, relációk) színekkel jelzett elemei behálózzák a teret, de nem fedik le a teljes területet, a vákuumszerű fekete mező, a köztes tér lehetőséget kínál újabb téregységek kialakítására és új kapcsolódásokra.

Mint utaltam rá a globalizáció kapcsán, a tér leggyakrabban a súlyának csökkenése, a szerepének elvesztése miatt kerül szóba: a globalizáció lebontja a (kulturális, gazdasági, politikai) határokat, megszünteti a (területi) különbségeket, homogenizálja, strukturátlanítja a világot. Kétségtelen, hogy a globalizáció csökkenti a *fizikai távolság* időben és pénzben megnyilvánuló jelentőségét, de ez nem jelenti azt, hogy ez nem téri folyamat, és nincsenek területi vonatkozásai. Ellenkezőleg, fel kell hívni a figyelmet a globalizáció területi vonatkozásaira, és fel kell tárnunk a globalizáció tériségét, területi megjelenését. A globalizációs erők a minél nagyobb mobilitás érdekében harcot folytatnak a hagyományos terekkel, fel akarják számolni a területi kötődéseket, de a globális tér is csak egy új elem a terek sokaságában, amely ugyancsak territorializálódik (BRENNER 1999), és strukturálisan tagolt. A konkrét helyeknek megfelelően transzformálódnak, ha érdekeik azt szolgálják, akkor a helyi sajátosságokhoz igazodva jelennek meg a globális áramlások, amelyek helybe hozzák a globális hálózati kapcsolataikat.

12. ábra

Globális hálózatok, terek (szemléltető analógia)

Elektronmikroszkópos fotó az idegsejtek működéséről

Forrás: SCHMORANZER, J.: Freie University, Berlin.

http://www.boston.com/bigpicture/2012/06/extraordinary_microscope_photo.html

A „... »globalizáció tériesítése« azt jelenti, hogy felismerjük a tér kulcsfontosságú jellemzőjét: a sokféleségét, a nyitottságát, a tényt, hogy nem redukálható »egy felszínre«, és a szerves kapcsolatát az időbeliséggel”. (MASSEY 2005:88.) A globalizálódó tér a megtörő, megszakadó, átalakuló és strukturálódó pályák sokféleségének összefonódása, ami nem teszi lehetővé, hogy egy totalizáló projektként kezeljük. (MASSEY 2005:100.) A modern és a posztmodern narratíva közti különbségek egyike a tér jelentőségének, a területileg eltérő tudás (értelmezés) lehetőségének a felismerésében van. A globalizáció előtti modern világtól a jelenlegi posztmodern világot éppen a térbeni folyamatok megváltozása és a heterogenitás növekedése különbözteti meg.

A globális jelenségek is téri módon, de különbözőképpen konstruálódnak, azaz (téri, területi) struktúrával rendelkeznek. Kétségtelenül vannak olyan jelenségek (például internet, McDonald’s, CNN), amelyek által csökkent a fizikai távolság szerepe,

kiegyenlítettebb lett, kisimult a tér, nőtt a mobilitás lehetősége, de van, amiben még jelentősebbek lettek a (területi) különbségek (például hatalom, jólét, innováció), megváltoztak az áramlások korábbi irányai, felmerült a centrum-periféria viszony átértelmezésének az igénye. Maguk a globális terek is vizsgálандó új térkategóriák, amelyek nem abban különböznek a hagyományos kulturális, gazdasági stb. terektől hogy nagyobbak, hanem más szemlélet, logika alapján működnek, és másként alakulnak a *kapcsolati hálóik*. A globalizáció megváltoztatta az Európa-központú világgépet, a termékek és a munkaerő mozgását, szétzúzta a hagyományos identitásokat. A globalizáció mint *neoliberális kulturális és gazdasági projekt* nem a semmiből szállt a világra, mint a hajnali köd, hanem megfelelő *hatalmi (érdek)központokból, a globalizációs hatásokat generáló központi helyek felől megfelelő mechanizmusokon (támogatás, beruházás, politikai befolyás), lokalizálható eseményeken keresztül terjed és marad fent*. A konkrét helyek, a helyi társadalmak pedig nem egyszerűen elszenvedői a „kívülről jövő” globális folyamatoknak – mint amit sokan hangsúlyoznak –, hanem *aktív részesei (kollaboráció), alkotóelemei és megtestesítői*. Bármilyen furcsán hangzik is, azt is mondhatjuk, hogy a globális folyamatok is *place-based* szemléletűek és alapúak, hiszen a helyi, a területi tőke globálisan versenyképes elemeit működtetik. A multinacionális vállalatok is a helyi tőkében rejlő lehetőségeket aknázzák ki, jelentős részben a saját hasznukra.

Mint minden, a globalizáció is téri módon, téridő-dimenzióban létezik. Olyan társadalmi-földrajzi (társadalomtéri) átalakulás, amelyet a „szupraterület” növekedése jellemez oly módon, hogy folyamatosan kapcsolatban van a hagyományos területiséggel. (SCHOLTE 2000) Ellenkező vélemények ellenére *a globalitás és a területiség egymás kölcsönhatásában létezik*. (BRENNER 1999) Ebben az értelemben a teret felfoghatjuk globális jelenségként, szuperstruktúraként, a hely pedig az, ahol ez a gyakorlatban megvalósul, megtestesül.

A globalizáció homogenizáló hatására a kulturális értelmezési határok elhalványulnak, és ezzel a terek jelentésbeli különbségei is mérséklődhetnek, de új „értelmek” jelennek meg. A nemzetközi stílus az építészetben, a lakberendezésben, a tudományos publikációs követelményekben stb. „helynélküliséget” eredményez (RELPH 1976), a hagyományos helyek helyett globális értékrend jelenik meg, elvész a tradicionális közösségi lét, és helyette a kozmopolita identitás erősödik meg. A

hétköznapi gyakorlatban általában nem az egyik vagy a másik „tisztá” identitással találkozhatunk, hanem azok „hibridjeivel”. A globális jelenségek valóságosak, hiszen hatnak ránk, ugyanakkor egyre inkább úgy tűnik, hogy befolyásunkon kívül esnek. Ez csak részben van így, hiszen a helyi aktorok cselekvésein keresztül valósulnak meg, jutnak érvényre.

A globális világ a nemzeti, a területi, a helyi kötődésen, ezeken a zárt téregységeken kívüli világot jelenti. *Azok a helyi aktorok (cselekvéseik) globálisak, amelyeknek a külső kapcsolataik, a viszonyrendszerük többségében nem lokálisak, nem regionálisak, nem nemzetiek.* A globalizáció nemcsak széttöredezi a tradicionális – köztük a területi – identitásokat, hanem *új transznacionális, transzkontinentális kötődéseket is teremt.* Új társadalmi és ezáltal új földrajzi együttműködések jönnek létre. (BECK 2005a) Területileg (földrajzilag) elválasztott egységek együttélése, hálózatosodása jön létre. (Például a szinguláris népi hősök helyébe a Mickey Mouse vagy a *Trónok harca* filmsorozat hősei lépnek.)

A globális folyamatok, trendek által létrejövő/alakuló terek nem *a hagyományos értelemben hely- vagy területalapúak*, hanem a tradicionális értelmezésben hely- és térfüggetlen elemekből álló, *állandó mozgásban lévő felhőszerű halmazok.* A globalizált jelenségek „lokális elemei” közvetlenül alkotói a globális hálózatoknak, az azok által alkotott tereknek anélkül, hogy a különböző szintű hagyományos tereknek a szerves részei lennének (*locality without territory*, Hannah Arendt). A helyben létező elemek sok tekintetben a globális tér, a multinacionális hálózat részeként funkcionálnak. A globalizáció abban az értelemben üríti ki a hagyományos helyeket és tereket, hogy csökkenti a helyben alakítható kapacitásokat, a helyi érdekből felhasználható forrásokat. A globális gazdasági tér nem alulról, nem a lokalitásokból, a mikro-, mezo- és makroterekből épül fel, nem használja ki azok minden lehetőségét, csak az akkor éppen jól hasznosíthatót, a globálisan versenyképeseket. A globális tér szereplőinek – akik ugyancsak valahol helyben élnek, működnek – az identitása, az érdekértékei mások, mint a hagyományos helyi kötődésüké. A tradicionális szerves kötődéseket külső változó kapcsolatok veszik át. A helyek/települések és az emberek részben uniformizálódnak, a globalizált homogén tér, a kozmopolita (poszt)társadalom szenttelen elemeivé válnak. *A globális egzisztenciák posztársadalma*, a globális jelenségek számára a globális és lokális tér nemcsak, nem elsősorban az elérhetőség, a

hozzáférés javulása miatt válik eggyé, hanem nem létezik számukra a két különböző értelmezés, az értékrendek és a térhasználat különbözősége.

Az 1990-es évektől, de különösen a 21. században az Európai Unióban a föderalisták öntudata csak földrajzi-területi értelemben kötődik Európához, egyébként posztnacionálissá, kozmopolitává vált. A mindennapi lét földrajzi tere elvált a posztradicionális identitásterületétől. A nyitottság, a másság, a sokszínűség ünneplése leértékelte a nemzeti öntudatot és ezáltal a nemzeti-kulturális tereket. A korábbiakkal ellentétben a sokszínűség már nem a nemzeti kultúrák és terek sokszínűségére vonatkozik. (FÜREDI 2017) Ulrich Beck (2005b) a politika „deterritorializációja”, az identitások „denacionalizálása” mellett szállt síkra, mert szerinte a nemzetállam kirekesztő, és csak akadályozza a sokszínűség kibontakozását. Többen (például Jürgen Habermas, Jan-Werner Müller) a „nép” vagy a „nemzet” fogalmát csak veszélyes populista képzelgésnek tekintik. Napjaink migrációs vitájában a liberális multikulturális álláspont minden identitást befogad (LBTQ+, iszlám stb.), kivéve a nemzetit, és a politikát elválasztja a kulturálisan meghatározott helyektől és terektől. Sokan azon dolgoznak, hogy Európa átjárható határokkal rendelkező kozmopolita globális birodalom legyen. (BECK–GRANDE 2007) A kommunista ideológia is a nemzeti tudat megsemmisítésén, a proletár internacionalizmuson munkálkodott, és nem csoda, hogy az 1990-es rendszerváltást követően sok kelet-európai polgár és kormány újra fontosnak tartotta az örökölt mintáknak a megváltozott körülményekhez való igazítását, a nemzeti identitás megújítását.¹⁶²

A téri, területi különbségek a fizikai-földrajzi adottságok és elrendeződések különbözősége mellett általában *kulturális* (például nemzeti), *politikai* (például értékek, startégiák) és *intézményi különbözőségeket is jelentenek*. A jelenlegi liberális és EU-technokrata törekvések e különbözőségek megszüntetésére törekszenek. Ez azt is jelenti, hogy a területi kontextus, a *place-based* szemlélet és ezáltal a területi (regionális) vizsgálatok, az alulról építkező cselekvési stratégiák is veszíthetnek a jelentőségükből. Ha sikerrel járnak, akkor a helyi, a területi társadalmak (közösségek,

¹⁶² Bizonyos értelemben érthető, hogy a németek egy része azt vallja, hogy a „történelem nem folytatható”, és a „történelmi emlékezet kitörölendő”, az önmeghatározáshoz nincs szükség a történelemre, de nem kell, hogy ezt minden nemzet kötelezően átvegye.

démosz) szerepét a történelem és tér nélküli kozmopolita posztársadalmak és a szakértői (technokrata, bürokratikus, jó esetben tudományos) autoritás veheti át.

A globális tér is csak egy a reprezentált affektív terek és a megélt helyek között. Heidegger és mások tanításaira visszautalva azt kell mondanunk, hogy *minden esetben helyben, konkrét szituációkban/kontextusban léteünk*. Enélkül nincs létezés, nincs transzcendentális nézőpont, csak hogy ebben az esetben a kozmopolita, nomád stb. emberek számára a „világfalú” (*the global village*, Marshall McLuhan) az a hely, amely az identitást, a kötődést, az értelmezéseket adja, ami nem egy konkrét helyhez, hanem *a földfelszín hálószerű helyeinek egészéhez köthető*.

A globalizált gazdaság egyre inkább terület- és helyfüggetlennek *tűnik*, de valójában más típusú területi, helyi kötődésekről van szó. Kétségtelen, hogy a tőke, az áruk, a munkaerő és a szolgáltatások szabad áramlása lehetővé teszi a nagy fokú mobilitást, és nagyon sok lehetséges telephely közül választhatnak a befektetők. *A tér- és helyfüggetlenség valójában azt jelenti, hogy nem elsősorban a területi-kulturális kötődésekkel, területi (kompetencia)határokkal rendelkező nemzeti, regionális és helyi intézmények és közösségek vannak hatással a termelés lokalizációjára, a munkahely és lakóhely választására, hanem a nemzetközi nagyvállalatok és intézmények kooperációs hálózatai (hierarchikus hálózati függőség)*. A fejlesztési, a telepítési döntések, az erőforrások lokalizációja az ő kezükben van. A területi tőke, a területi adottságok megítélése az ő érdekeik szerint, az ő céljaik eléréséhez való hozzájárulás függvényében történik. Valójában ez nem területietlenséget, térfüggetlenséget jelent, hanem ebben az esetben más típusú a téri megjelenés és a területhez, helyhez való kötődés. A globális cégek területi stratégiájában is vannak területi különbségek. Például más az amerikai, a japán és más a német modell, és mások ezeknek a területi gyökerei, mások a tulajdonosok hagyományos területi kötődései. A cégeknek (tulajdonosi körnek, menedzsmentnek) saját történeti fejlődésüknek megfelelő területi azonosságuk van, és ezek között folyik a globális piaci verseny. *Nemzeti cégek váltak és válhatnak multinacionálissá*, és a globális kapcsolatrendszerükkel közvetíthetnek akár nemzeti érdekeket is, és ezek jelentőségét látva a nemzeti kormányok is támogatják ezeket. Ebben az értelemben nemzeti vállalatok (tulajdon esetén kormányok) szereznek nemzetközi, esetenként globális befolyást. A multinacionális cégek többségének is van nemzeti centruma, így az ő kulturális kötődésük („nacionalizmusuk”) bizonyos elemei

válnak globálissá. A multinacionális cégek a legújabb innovációikat leggyakrabban a „hazai” egységeknél vezetik be, és ezzel megőrzik a nemzeti/területi előnyüket, bár nem sok esetben lehet tudni, hogy kikről is van szó igazán. (STORPER 1997a) A nemzetközi cégek telephelyei *vertikálisan integrálódnak* a nemzetközi üzleti hierarchiába, és *az áramlások* ezekben a *hierarchikus struktúrákban történnek*. Tehát a globális gazdaság tériségét és területiségét a különböző termelőegységek relacionális kapcsolatai, hálózatai alkotják, és bizonyos összefüggésekben a területi kötődésnek és a fizikai/földrajzi közelségnek is jelentősége van. (Például a nagy multinacionális cégek beszállítóinak egy része területileg követi azokat, a közvetlen szomszédságukba települnek.) Amikor az Európai Unió a globalizmus erősítése érdekében tesz lépéseket, akkor a legfejlettebb – és az unióban legbefolyásosabb – európai gazdaságok, az azokat megjelenítő multinacionális cégek nemzetközi terjeszkedését támogatja. Az Európában transzeurópai módon vagy transznacionálisan működő cégek sem európaiak, hanem szigorúan nemzeti, németek, britek, svédek stb. A volt szocialista országok jelenleg nem/alig rendelkeznek ilyen nemzeti kötődésű „monopóliumokkal”, és nem képesek gazdasági befolyásuk kiterjesztésére. *A kelet-európai országok a „magterületek” monopóliumainak alávetetten működnek.* (AMIN 2013) Azok a területek és helyek, amelyek megfelelnek a multinacionális cégek szükségleteiknek, a globális gazdasági háló részeivé válnak, amelyek nem tudnak kapcsolódni a globális hálózatokhoz, ott alternatív fejlesztési stratégiák megvalósítására van szükség, és van csak lehetőség.

Ma a legfejlettebb országok gazdaságai a legglobalizáltabbak, és ők a globalizáció hirdetői és motorjai is. Ez vajon azt jelenti-e, hogy a globalizáció lehet a perifériák egyik fejlesztési eszköze is, mint apologétái állítják? Vagy a globalizáció területi terjedéséből is a korábbi centrumok kovácsolhatnak újabb előnyöket? A globális versenyképességi kritériumok teljesítése vagy a nemzeti (területi) sajátosságok (területi tőke) minél jobb kihasználása visz előre? Az internacionalista vagy területi (kulturális, földrajzi, intézményi stb.) sajátosságokhoz igazodó fejlesztési stratégiák lehetnek a jövőben eredményesek? A globális versenyképesség alapján kell működtetni minden gazdaságot? A válaszok kialakításához jobban meg kell érteni a globalizmus természetét, a globalizáció téri, területi folyamatait.

15.1. Globalizmus, globalizáció

A globalizmus a globalizáció *ideológiája, eszméje, politikája*, amely kívánatos normává teszi bizonyos euroatlanti törekvések világméretű elterjesztését, a ténylegesen létező globalizáció *területi kiterjesztésének* a folytatását. A globalizmus a modern nyugati gondolkodás *elterjedése*, a neoliberalizmus egyre *bővülő térben* történő megvalósulása. A nemzetállam diszfunkcionalitását, elsősorban a piaci kapitalizmus és a liberális demokrácia diadalát (Francis Fukuyama), a piaci fundamentalizmus (Soros György) *világméretű terjedését* hirdeti. Végcélja a szabad piaci alapon működő liberális demokrácia egyeduralgódóvá tétele az egész világon, amit egyben a fejlődés csúcsának tétélez fel. A teljes megvalósulása a történelem végét jelentené. (FUKUYAMA 1994) Gyakorlati megvalósítója egy magas szinten szervezett *transznacionális politikai-gazdasági hatalmi hálózat*. Mint ideológia és gyakorlati politika szorosán kötődik a neoliberalizmushoz és az antinacionalizmushoz, és a globalizáció előtti nemzeti-kulturális akadályok lebontását szorgalmazza. (SAFRANSKI 2004) A vezető hatalmak által irányított nemzetközi pénzügyi intézmények, például az IMF és a Világbank is mind a mai napig e politikának megfelelően hozza meg döntéseit,¹⁶³ támogatásaik fejében előírják a piaci deregulációt, az állami vagyon magánosítását, és ezzel elősegítik a vegyes gazdaságok, az újraelosztó jóléti állam visszaszorítását. A globalizációban érdekelték azt hangsúlyozzák, hogy ezzel mindenki számára egyenlő esélyek nyílnak a fejlődésre, *oldódhat a centrum-periféria viszony, csökkenhetnek a területi különbségek*. Az állam rossz tulajdonos és nem alkalmas a gazdaság irányítására. A tőke és a munkaerő szabad mozgása biztosítja, hogy ott hasznosuljon, ahol azt a leghatékonyabban teheti, ezzel a tőketulajdonos és a munkaerő is jól jár, és ez a folyamat *tendenciájában területi kiegyenlítődéshoz vezet*. Képviselői és apológétái szerint e folyamat a centrum-periféria viszony felszámolásához vezet, és a nemzetállamok és régiók közötti fejlettségbeli különbségek mérséklődnek. Ezzel szemben *a tények a területi különbségek növekedését mutatják*. Az „új gazdaságföldrajz” modellszerűen is bemutatta, hogy ha a globalizációs erők (például az EU) lebontják a szabad piac előtt álló korlátokat, akkor a versenyképesebb/fejlettebb gazdaság (centrum) profitál a fejletlenebb területekkel (periféria) való kapcsolatból, sőt

¹⁶³ Washingtoni konszenzus: államháztartási fegyelem, közkiadási prioritások, adóreform, pénzpiaci liberalizáció, versenyképes valutaárfolyam, külkereskedelmi liberalizáció, külföldi közvetlen beruházások liberalizálása, állami vállalatok privatizációja, dereguláció, tulajdonjog.

az elmaradottabb ország/régió még a tőkét és a legkreatívabb, legmobilabb munkaerőt is elveszítheti (lásd a mai magyar példát), vagyis a már meglévő különbségek tovább nőhetnek. A gazdasági protekcionizmust és a viszonylagos autonómiát is csak az erős gazdaságok, a jelentős politikai hatalmak tudják megvalósítani, a gyenge periferikus területek nem.

A globalizáció az euroatlanti integrációs politikában, a médiában és részben a tudományos kommunikációban is úgy jelenik meg, mint ami a technikai és gazdasági fejlődés eredményeként egyre több ember számára elérhetővé tesz újabb fejlődési dimenziókat, *új tereket nyit meg*. Kevesebb szó esik arról, hogy a globalizáció újrafragmentálja, újrastrukturálja, átkonfigurálja a tereket, vannak absztrakt terek (szociális viszonyok) és konkrét helyek és régiók, amelyeket visszavet a fejlődésben, *új típusú területi különbségeket hoz létre*. A globalizmus (neoliberalizmus) nem ad választ arra, hogy a globalizáció kedvező hatásait nem élvező új perifériákkal mit kell kezdeni, olyan átmeneti jelenségnek tartja azokat, amelyeket a piac majd megold.

„A neoliberalizmus a globalizációra való hivatkozást érvként használja arra, hogy a tőkét felmentse szociális kötelezettségei alól, és arra spekulál, hogy az államok versengjenek a munkahelyekért, és azért csalétkül leépítik az úgynevezett beruházási akadályokat, amelyeken az ökológiai, szakszervezeti, szociális és adózási szabályozások értendők. A neoliberális globalizmus legitimációs ideológiát szolgáltat a kedvező értékesítési feltételeket kereső tőke gátlástalan nyomulásának. Arra hivatkozva, hogy a tőkeáramlás másfelé fordulhat, fenyegető távlat kulisszáját építi fel – és így juttatja érvényre a gazdaság primátusának célját. Az állam és a kultúra kénytelen a gazdaságot szolgálni. A neoliberalizmus ugyanolyan gazdasági elvek alapján áll, mint egykor a vulgármárxizmus, ezért bizonyos értelemben a marxizmus feltámadása a management-ideológia képében.”
(SAFRANSKI 2004:19–20.)

Kelet-Közép-Európában az államszocializmus összeomlása után az országoknak nem volt lehetőségük egy nemzeti érdekeket is figyelembe vevő belülről irányított fokozatos átalakításra, nem működtek autopoietikusan. Közismert, hogy a nemzetközi és az uniós integráció során az EU intézményei és a nemzetközi pénzügyi szervezetek rákényszerítették az országokat az azonnali piacnyitásra, ami a nemzeti gazdaságok (hazai ipar és mezőgazdaság) drasztikus leépülését eredményezte. A hazai termékeket

jelentős részben a nyugati import váltotta ki. A relacionális tér koncepciója nyelvén fogalmazva a nemzeti és a helyi relációkat globálisak vették át.

A ma történéseinek a megértését is segíti, ha látjuk, hogy a globalizáció előtti akadályok leküzdésének része a harcos antinacionalizmus és a multikulturalizmus, azaz a *tudatos denacionalizáció, a nemzetállami tér széttűzése*. Ugyanakkor a jóléti államokat nem a konzervativizmus előretörése hozta válságba a harmadik évezred elején, hanem a neoliberais gazdaságpolitika kritika nélküli folytatása. A nacionalistának bélyegzett törekvések általában a nemzeti érdekek védelmét szolgáló antiglobalista harc részei, amelyek arra irányulnak, hogy a globális erőktől *hatalmi, cselekvési teret mentsenek meg, nyerjenek vissza a nemzeti kormányok, helyi önkormányzatok és más aktorok számára*. Az eddigi (hagyományos) területi beavatkozások nem voltak alkalmasak a globalizáció hátrányainak mérséklésére. Azok a nemzetek, amelyek a globalizációs trendeknek köszönhetően megerősítik versenylőnyüket, centrumszerepkörüket, azaz a pillanatnyi *globalizációs érdekek egyben nemzeti érdekük is*, a saját jól felfogott érdekeiknek megfelelően a globalizációs normák további terjesztésében, kikényszerítésében érdekeltek. Németország helyzete sajátos, ugyanis a 20. századi történelme miatt nem hirdethet nyíltan nemzeti politikát, ugyanakkor gazdaságának érdekeit keményen védi, és a gazdasági szervezetein keresztül csatol magához tereket. Az Egyesült Államok is csak a saját magát erősítő gazdasági és kulturális szférákban támogatja a globalizációt, de például nemzetközi (globális) környezetvédelmi egyezményeket nem ír alá, érdekeit nem szolgáló nemzetközi megállapodásokat nem támogat.

A kapitalista termelési mód egyik sajátossága, hogy *térben folyamatosan terjeszkedik és átstrukturálódik*. (MARX–ENGELS 1983; HARVEY 1975) A növekedési kényszere, a (túltermelési) válság elkerülése *szükségessé teszi a földrajzi térben való bővülést, a területi terjeszkedést*. A profitmaximalizálás állandó mobilitást igényel, amely megkívánja a nemzetállami korlátok lebontását. A termelés térben is folyamatosan átstrukturálódik, bizonyos helyeken csökken, megszűnik, vagy relatíve leértékelődik, míg máshol iparosítás vagy éppen újraparosítás tapasztalható. Ez a térben egyenlőtlen fejlődés egyik újabb, világméretben jelentkező formája. Marx erről a folyamatról már másfél századdal ezelőtt így írt:

„Az egyre kiterjedtebb piacnak a szükséglete, amelyen termékeit eladhatja, végigkergeti a burzsoáziát az egész földgolyón. Mindenüvé be kell magát fészkelnie, mindenütt be kell rendezkednie, mindenütt összeköttetéseket kell létesítenie.

A burzsoázia a világpiac kiaknázása által valamennyi ország termelését és fogyasztását kozmopolitává formálta. A reakciók nagy bánatára kihúzta az ipar lába alól a nemzeti talajt. Az ősi nemzeti iparok elpusztultak és napról napra pusztulnak. Új iparok szorítják ki őket, amelyeknek meghonosítása minden civilizált nemzet életkérdésévé válik, olyan iparok, amelyek már nem hazai nyersanyagot dolgoznak fel, hanem a legtávolabbi égővek nyersanyagát, és amelyeknek gyártmányait nemcsak magában az országban, hanem a világ minden részén fogyasztják. A régi, belföldi termékekkel kielégített szükségletek helyébe újak lépnek, amelyeknek kielégítésére a legtávolabbi országok és éghajlatok termékei kellenek. A régi helyi és nemzeti önellátás és elzárkózottság helyébe a nemzetek sokoldalú érintkezése, egymástól való sokrétű függése lép. És ez így van nemcsak az anyagi, hanem a szellemi termelésben is. Az egyes nemzetek szellemi termékei közkinccsé válnak. A nemzeti egyoldalúság és korlátoltság mindinkább lehetetlenné válik, és a sok nemzeti és helyi irodalomból világirodalom alakul ki.

A burzsoázia az összes termelési szerszámok gyors tökéletesítése, a végtelenül megkönnyített közlekedés révén valamennyi nemzetet, még a legbarbárabbakat is, belerántja a civilizációba. Áruinak olcsó ára az a nehéztüzérség, amellyel rommá lő minden kínai falat, amellyel kapitulációra bírja a barbárok legmakacsabb idegengyűlöletét is. Minden nemzetet rákényszerít arra, hogy hacsak nem akarnak tönkremenni, elsajátítsák a burzsoázia termelési módját; rákényszeríti őket, hogy meghonosítsák maguknál az úgynevezett civilizációt, azaz váljanak burzsoává. Egyszóval: a burzsoázia a saját képmására formált világot terem magának.

A burzsoázia a falut a város uralma alá vetette. Óriási városokat teremtett, a városi népesség létszámát a falusival szemben nagymértékben megnövelte, s ezzel a népesség jelentékeny részét a falusi élet bányászatából kiragadta. S ahogy a falut a várostól, úgy a barbár és félbarbár országokat a civilizáltaktól, a paraszt népeket a burzsoá népektől, a Keletet a Nyugattól tette függővé.

A burzsoázia mindinkább megszünteti a termelési eszközök, a birtok és a népesség szétforgácsoltságát. A népességet összesűríttette, a termelési eszközöket centralizálta, és a tulajdont kevés kézben koncentráltta. Ennek szükségszerű következménye a politikai centralizáció volt. Független, szinte csak szövetséges viszonyban levő tartományokat, melyeknek különböző érdekeik, törvényeik, kormányaik és vámjaik voltak, egy nemzeté

tömörítettek, melynek egy a kormánya, egy a törvénye, egy a nemzeti osztályérdeke, egy a vámhatára.” (MARX–ENGELS 1983/1848:140–141.)

Az Immanuel Wallerstein-i (1974, 1983, 2010) vilárendszer-elmélet szerint a kapitalizmus működési logikájának megfelelően a nemzetállamok, a világ különböző régiói és helyei egyazon nemzetközi gazdasági munkamegosztás részeivé válnak. Ennek minden korban voltak nyertesei és vesztesei. A nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt hely alapján *központi térségek (magterületek), félperifériák és perifériák alakulnak ki*, amelyek időben változhatnak. *A kizsákmányolás* alapvetően nem a marxí két osztály, hanem *e területek között folyik*. Ez a hármas tagozódás, megosztottság *integrálja* a világrendet és az *ezzel szembeni ellenállás* (fundamentalizmus, nyugatellenesség, környezetvédelmi mozgalmak stb.) pedig a kialakult kapitalista világrend felbomlására irányul.

A globalizáció az elmúlt három évtizedben a nemzetközi kereskedelem és az IKT-szektor fejlődése által felgyorsult *integráló és differenciáló folyamat*,¹⁶⁴ amelyet a Szovjetunió felbomlása még tovább erősített. Joseph Stiglitz (Nobel-díjas közgazdász, a Világbank volt vezetője) szerint a folyamat az 1980-as években gyorsult fel jelentősen, amikor Ronald Reagan és Margaret Thatcher meghirdették a teljes szabad kereskedelmet, drasztikus adócsökkentéseket hajtottak végre, fontos állami funkciókat (például egészségügy) privatizáltak. A további gyorsulást segítette elő a világ 1945-ben való kettéosztottságának a megszűnése, a katonailag is biztosított korlátokat lebontották. A globális erők a különböző szférák (politika, gazdaság, kultúra) szinergiáit kihasználva egyre elsőprőbb erőre tesznek szert (STIGLITZ 2003).

A globalizáció nem országról országra, településről településre terjed, és emel fel mindenkit egy magasabb kulturális és gazdasági szintre – mint azt többen állítják –, hanem átrendezi a kulturális mezőket, a gazdaságot, a centrumokat és a perifériákat. Az a terület, amely nem rendelkezik versenyképes, a globális világban is piacosítható erőforrással vagy termékkel, az a globális világban is periféria marad, és amely elveszti nemzetközi versenyképességét, az újra perifériává válik. Ezeken a területeken nem tudják kihasználni az infrastruktúrát, leértékelődnek a telkek, az ingatlanok, az állóeszközök és a munkaerő is. Az állóeszközök egy része áttelepíthető, de az

¹⁶⁴ A mainál szűkebb értelemben és léptékben globalizációs folyamatok mindig is voltak.

infrastruktúra, az épületek és a munkaerő egy része nem. A 2008-as válság jelentős térbeli átrendeződésről is szólt.

A globális világ több tekintetben egyetlen hely, egy közösség. A globalitás megjelenése korunkban elsősorban azt jelenti, hogy minden nemzeti vagy helyi térben zajló folyamat függ más országokban és helyeken történő dolgoktól, *ebben az értelemben nyitottak a terek*. Beck (2005) hangsúlyozza, hogy a globális világtársadalom sokdimenziós perspektívája magába foglal minden olyan *társadalmi kapcsolatot*, amely nem illeszthető be a nemzetállami zárt területekbe. A nemzeti, a helyi cselekvés is a globális színmű részévé válik. Beck értelmezésében a társadalom ma már nem „területhez kötöten”, azaz nem a nemzetállami modellben, hanem globálisan létezik.

Az újabban szárnyra kapott *szociológiai kozmopolitizmus* (BECK 2004, 2005) a globalizáció folyamatát a barátságosabb oldaláról mutatja be. A kozmopolitizmus posztnemzeti, posztársadalmi koncepciója a „metodológiai nacionalizmust” kívánja meghaladni. A társadalom már nincs a nemzetállamok határaiba, a nemzetekbe (például a diaszpóra) mint egy konténerszerű térbe beszorítva, nincs az által korlátozva. Mindenki *egyszerre* a világ (*cosmos*) és a szülőhelye polgára. A becki metaforával (2004:147.) érzékeltetve: „egyszerre legyenek gyökereink és szárnyaink”. A szociológiai kozmopolitizmus *transzlokális perspektívából*, univerzális (globális) ideák, filozófiák és etika alapján *újraredefiniálja a helyeket*. A globalizáció nem kívülről, nem külső kényszer által hat, hanem a lokalitások önmaguktól nyitottak a világra, befogadóak, azaz *belülről* válnak kozmopolitává (*rooted cosmopolitanism*, helyi szintű kozmopolita szociológia). Az eredmény, hogy a nemzeti és a multikulturális közösségek kozmopolitává, a helyek kozmopolita mikrokozmoszá válnak.¹⁶⁵ Ennek kapcsán joggal vethető fel a kérdés, hogy helyben mindenki ezt akarja-e. Egy kisebbség által hangsúlyozott univerzális kozmopolita elvek mindenki által elfogadhatóak-e? Talán helyesebb, ha ezt is csak úgy kezeljük, mint egyet a lehetséges szemléletek, identitások közül, azaz ez csak egy kozmopolita álláspont a sok egyéb között. Ugyanakkor tény, hogy a jelenvalóságban a globális folyamatok mindenkit érintenek, még az elutasítókat is. Beck (2005) bevezeti a kontextuális univerzalizmus fogalmát, ami azt is jelenti, hogy egyszerre több univerzálisnak tartott értékrend lehet.

¹⁶⁵ A más összefüggésben használatos „cseppben a tenger” metaforához hasonlatos.

A liberális piac fetiszmusához és a globalizációhoz gyakran kapcsolják a minimális állam utópiáját. De mivel nincs olyan országos vagy helyi politikus, aki önként adná át a hatalmat a külső/globális hatalomnak (hacsak nem fizetik érte jól meg), a globalizációra gyakran a renacionalizáció és a lokalizmus erősödése a válasz. E probléma megkerülésére a globalizáció hívei egy *újfajta szekularizációt* javasolnak: *a közpolitika és a gazdaság elválasztását*: az állam privatizáció során vonuljon ki a gazdaságból és egyre kevesebb adóval avatkozzon be annak működésébe. Ennek ellentmond az az elvárás, hogy az állam egyre szélesebb körben finanszírozza a fokozatosan dráguló egészségügyet, az oktatást, bővítse a munkanélküli-ellátást stb. Sőt a nem versenyképes területeken, ahol a globalizmus a gazdaság és jövedelmek hiányában a társadalom, a közszféra leépüléséhez vezet, szükségszerűen a protekcionizmushoz, a nemzeti, a helyi erőforrások kihasználásához, a jövedelmek helyben tartásához kell fordulniuk a túlélés érdekében. Globalizált világunkban a zárt terek, zárt társadalmak illúzióknak tűnnek abban az értelemben, hogy a globalizáció hatása alól nem vonhatjuk ki magunkat.

Beck (2005) arra a következtetésre jut, hogy „... megszűnik a hely és a közösség, illetve a társadalom összekapcsolódása”, és az életformák helymonogámiája *helypoligámiába* fordul át. „Centrumba az egyéni élet *belső* mobilitása lép, amely számára az ide-oda, a határokat átívelő egyszerre itt is lenni, ott is lenni normális dologgá vált.” (BECK 2005a:86) A „helyek transznacionalizálódnak”. „A világpiac diadalmenetében egyre kevesebb »fehér folt« marad a világtérképen, vagyis egyre több régió és félreeső zug integrálódik a kapitalista rendszerbe, és ezáltal megszűnnek a helyi és a nemzeti önellátó gazdasági terek. A bekapcsolódás a világpiacba és a fragmentálódás, a globalizáció és a territorizáció egymást kiegészítő folyamatok, vagy még pontosabban: ugyanannak a folyamatnak a két oldala, a gazdaság, a szuverenitás, a hatalom és a cselekvési szabadság világméretű újrafelosztásának.” (BECK 2005a:107.)

15.2. *Glokalizáció*¹⁶⁶

A globális erők a terek és a konténerszerűen működő állami területek denacionalizálására, a területi kötődések megszüntetésére (*deterritorialisation*) törekszenek, és a lokálisan működő erőforrásokat egy globális hálózat részévé teszik. Az akadályok elhárítása után az így alkalmassá tett területeket újrastrukturálják, és megtörténik a *reterritorialisation*. (BRENNER 1999) A hagyományos helyek és területek egy része a nagy léptékű hálózatok (például transznacionális infrastruktúra) részévé, strukturális elemévé válik. A területi tőke jelentős része, az átkonfigurált helyben létező kapcsolatok, hálózatok a továbbiakban már más kapcsolat- és viszonyrendszerben működnek. Swyngedouw (1997) a glokalizációs folyamatot úgy írja le, mint a globalizáció és a helyi-területi újrendeződési, újrastrukturálási folyamat kombinációját. A globalizáció a nemzeti településhálózatokat, a városokat és a régiókat új szupranacionális világhálózatba (viszonyrendszerbe) helyezi, és a nemzetközi versenyképesség viszonylatában átstrukturálja azokat. (BRENNER 1999) (A korábbiakban, a 9.5. fejezetben írtam arról, hogy a hálózat működése jelöli ki az elemeket, azok szerepét.) A kormányok, a települések és a vállalatok rákényszerülnek arra, hogy elhelyezzék magukat az új viszonyrendszerben, politikájukat (terveiket) és intézményrendszerüket ahhoz alakítsák (reaktív szerepkör). *A globalizációs folyamatok ilyen módon egy belső adaptációs folyamat részeként helyben valósulnak meg.*

Mindennapi világunkban *a globális és a lokális terek egyszerre léteznek*, a globalizmus és a lokalizmus egyszerre fejti ki hatását. Ezt hívjuk glokalizmusnak, glokalizációnak. Alapvetően ellentét feszül a kettő között, ugyanakkor össze is tartoznak. Ez nem két térdimenziót, hanem két különböző téralkotó kapcsolat- és viszonyrendszert jelent, amelyek elválaszthatatlan összefüggésrendszert alkotnak. (Például a globális információáramlás helyben növeli a tudásakkumulációt és helyben hasznosul.) A különböző típusú helyi és a globális kapcsolatok és működési módok más tereket hoznak létre. Az 1. táblázatban felsorolt jellemzők másként konstruált és másként „látott” tereket hoznak létre, amelyek a valóságban egy szinten, ugyanazon a területen (fizikai térben) zajló folyamatok eredményei.

¹⁶⁶ A „glokalizáció” kifejezés először az *Oxford Dictionary of New Words*ben jelent meg mint a globális és a lokális folyamatok egységét kifejező terminus. Swyngedouw 1992-ben, majd Roland Robertson 1995-ben fejtette ki részletesebben e fogalom jelentését.

1. táblázat
Kis léptékű helyek és a globális terek jellemzői

HELYEK	GLOBÁLIS TEREK
<i>space of places</i>	<i>space of flows</i>
érzékek, érzelmek	érdekek, számítás
személyes kommunikáció	közvetett kapcsolatok
kulturálisan meghatározott	transzkulturális, plurális
szerves fejlődés, stabilitás	mobilitás, gyors változások
önszerveződések	formalizált struktúrák
horizontális kapcsolatok	vertikális függőség
helyi piaci kapcsolatok	globális piacok
kis léptékű termelés	koncentrált tömegtermelés
rövid szállítási utak	transznacionális szállítási utak
valós szükségletek kielégítése	spekulatív gazdaság
átláthatóság	kevesek számára átlátható
fenntarthatóság	növekedés

Forrás: A szerző saját szerkesztése.

A lokális vagy globális jelző nem területi szintekre/léptékekre, hanem a különböző hálózatok megítélésére utal. (LATOURE 1999c) *A hálózati kapcsolatok kiterjedése és jellege alapján történik a megkülönböztetés.* A cselekvőhálózat-elméletben a földrajzi szempont elsősorban azt jelenti, hogy a meghatározott hálózaton belül cselekszünk. Ennek kapcsán én azt hangsúlyozom, hogy a belső működésünk során mi döntjük el, hogy mit ítélünk távolinak vagy közelinek, számunkra elfogadhatatlan globális külső hatásnak, és mit adaptálunk, teszünk „belsővé”.

Az egyszerre létező globális és lokális jelenségek, a globalizáció folyamatának különféle jellemzői közül Bauman (2002) és Beck (2005) többek között a következőkre irányítja rá a figyelmet:

„Az integráció és a felparcellázás, a globalizáció és a területhez kötés egymást kölcsönösen kiegészítő folyamatok. Pontosabban ugyanannak a folyamatnak a két oldalát jelentik: a szuverenitás, hatalom és cselekvési szabadság egész világra kiterjedő újraelosztását, amelyet a sebesség technológiájában bekövetkezett radikális ugrás ösztönöz (de semmi esetre sem határoz meg). A szintézis és szétszóródás, integráció és felbomlás egybeesése és összefonódása korántsem véletlen, még kevésbé helyesbíthető. [...] Manapság tanúi lehetünk az egész világra kiterjedő újrarétegződés folyamatának, amelynek során egy új, világméretű szociokulturális hierarchia alakul ki.

A kváziszuverenitások, a területi megosztottságok és az egyének elkülönítése, amelyeket a piacok és az információk globalizációja kivált, és »kötelezővé« változtat, nem egyenlő társak sokféleségét tükrözik. Ami némelyek számára szabad választás, másokat mint kegyetlen sors ér utol; és mivel ezek a »mások« számbelileg feltartóztathatatlanul növekednek, valamint egyre mélyebbre süllyednek a kétségbeesésbe, amelyet kilátástalan egzisztenciájuk okoz, lassan tanácsos lesz »glokalizációról« beszélni.” (BAUMAN 2002:110–111.)

„Az életút globalizációja azt jelenti, hogy a világ ellentétei nemcsak ott kint vannak, hanem a saját életünk centrumában is, a multikulturális házasságokban és családokban, a munkahelyen, a baráti körben, az iskolában, a moziban, bevásárlásnál a sajtós pultnál, zenehallgatás közben, vacsoránál, udvarlásnál, stb. Anélkül, hogy ez tudatos és kívánatos lenne, egyre inkább érvényre jut: globális életet élünk. [...] Az egyén élete többé már nem helyhez kötött, nem statikus élet. Ez most már egy »utazó« élete (mind közvetlen, mind átvitt értelemben), egy nomád élet, autón, repülőgépen, vonaton, telefonon, interneten zajló, a tömegmédiá által támogatott és meghatározott, transznacionális élet. Ezek a technológiák mindennapos, időn és téren átívelő médiumok. Megsemmisítik a távolságokat, a távolságokon átívelő közelséget és a közelben lévő távolságot, helyben lévő távollétet hoznak létre. Egy helyen élni nem jelenti többé, hogy együtt élünk, és az együttélés nem jelenti többé, hogy ugyanazon a helyen élünk.” (BECK 2005a:84–85.)

A globalizált gazdaság belső ellentmondása, hogy a globális folyamatok is helyben realizálódnak, territorializálódnak. A vállalatok a helyi adottságok közepette, a területi tőke felhasználásával termelnek a világpiacra, és máshol az ottani körülmények között helyben működő vállalatokkal állnak versenyben. Tehát a globális gazdaság sem helyfüggetlen. *A globalizáció megvalósulásának feltétele és helyszíne maga a lokalitás (a hely).* Az erőforrások (nyersanyagok, infrastruktúra, munkaerő) meghatározott helyeken találhatóak, és a multinacionális termelés is konkrét helyeken folyik. A globális gazdaság azt jelenti, hogy a helyben folyó termelés is transzlokális, hogy *a lokális gazdaságok kölcsönös függőségi hálózat részeként működnek.* A globális folyamatok (*flowes*) is a lokalitások között zajlanak.

A kulturális tanulmányok (*cultural studies*) vizsgálatai bemutatják (például ROBERTSON 1992), hogy nincsenek a hagyományos értelemben zárt, elszigetelt társadalmak, a kulturális globalizáció *a lokalitás immanens dialektikus folyamataként zajlik le,* amelyben folyamatosan jelen vannak a globális-lokális ellentétek. Maga a

lokalitás tartalma, a helyi gyakorlat kap új globális hangsúlyokat. Az úgynevezett „globális termelés” is mindig helyben rögzítetten (lokalizálva) folyik, a helyi/területi tőkére alapozódik. Például a Coca-Cola, a McDonald’s is mindig lokalizálja a globális termékének előállítását és értékesítését, részévé válik a helyi gazdaságnak és fogyasztásnak. Azaz a globális folyamatok a gyakorlatban mindig lokálisan zajlanak és sajátosan is megjelenhetnek. És fordítva: a magyar hagyományörző falusi rendezvényen is a farmernadrágba öltözött fiatalok fogyasztják a nemzetközi sör- vagy üdítőgyárak termékeit, miközben a nemzetközi slágerek szólnak a hangszóróból. *A Fölszállott a páva* című tévéműsort is HD-ben közvetíti a Duna Televízió, és a globális műsorkínálat egyikeként választhatja az érdeklődő a nagyvilágban. A speciálisan helyi is a globális kontextusban mérlegelődik. *A globális és helyi jelenségek és cselekvések helyben keverednek, sajátos hibrideket alkotnak.* A helyi termelői piacok a nemzetközi áruházláncok (Tesco, SPAR stb.) versenytársai. A centrum-periféria értelmezése, megélése is más lehet a különböző helyeken, eltérhet az egyéni életpályák alapján. Egy periférikus ország elmaradott területén is lehet olyan település, amely informatikailag olyan kapcsolatokkal rendelkezik, mint a legfejlettebb országok fejlett települései, akkor a hozzáértő és a lehetőséggel élni tudó állampolgár informatikai helyzete nem rosszabb, mint a központokban élőknek, informatikai „távolságuk” ugyanaz.

A globalizáció nemcsak az univerzalizációt, a homogenizációt segíti, hanem helyben éppen az ellenkezőjűk is történhet, színesítheti a helyi kulturális palettát, megtörve a nemzeti sajátosságok történetileg kialakult rendszerét. Például egy tradicionális kelet-európai kisvárosban megjelennek az emós fiatalok, a nemzetközi konyha, a Valentin-nap ünneplése, vagy Londonban mecseteket építenek a muszlimok. A multikulturalizmus következményeként megjelenhet a hibridizáció (PIETERSE 1995), amely tovább növeli a sokféleséget (például magyaros pizza, tulipános panelház).

A globalizáció újraerősíti a lokális terek befolyását. (COX 1997) Érdemes elkülöníteni a határok nélküli nagy fokú mobilizációval, a homogenizálódással és a neoliberális törekvésekkel jellemezhető tereket azoktól a helyektől, amelyeket éppen ezek hatására a saját értékek és erőforrások felé fordulás, bezárkózás és a globalizáció szemüvegén keresztül nézve konzervativizmus, protekcionizmus jellemez. A belülről felépülő zárt rendszerek autopoietikusan működnek (lásd a 4. fejezetben), és saját specifikus létük (terük, enklávék) fennmaradásának érdekében kivédik, és csak részben

adaptálják a globalizációs hatásokat, alternatív fejlődési pályát futnak be, és ezzel saját magukat pozicionálják a térben. Tehát ebben az értelemben ezek a lokális helyek (*local places*) nem csupán elszenvedői a globalizációnak, nem annak egyszerű termékei, hanem sajátos enklávék, maguk által, belülről meghatározott helyek, amelyek akár „ellenállással” hatnak a globális folyamatokra. Arról, hogy más helyek pedig teljesen feloldódnak a globalizált térben, annak szerves részévé válnak, ugyancsak a konkrét helyek tehetnek, oka lehet a jól felfogott érdek és a területi tőke hiányához kapcsolódó tehetetlenség egyaránt.

A globalizáció korlátozza a nemzeti önrendelkezést és a demokratikus döntéshozatalt, ezzel gyengíti a nemzeti és a helyi szintű autopoietikus rendszerek működési esélyeit. Az európai integráció erősítése, az uniós intézmények hatásköreinek a növelése is csökkenti a szuverenitást és a tagállami rendszerek átlátható gépszerű működése erősödik az autopoietikus működés lehetőségével szemben. Az uniós integrációs törekvések, Európa egy térré való szervezése a tagállamokban mint globalizációs törekvések jelenhetnek meg. Az „europaizáció” nemzeti szinten azt jelenti, hogy a politikai folyamatok, a szabályozási és intézményi rendszer alakulása eltér attól, mint ahogyan a nemzeti folyamatok önmagukban alakultak volna. Internacionalista, „EUtopikus” normákhoz és elvárásokhoz való igazodást jelent, ugrás/törés a területi-történeti evolúciós/szerves/endogén fejlődésben.

A globalizáció sokak számára nem bővíti a lehetőségek terét, hanem szűkíti. A lokális világ számára a globalizálódás egyszerre esély és fenyegetettség. „A gazdagok globálisak, a szerencsétlenség lokális” – mondja Bauman. (2002:117.) A gazdagok globálisan mobilak, a tér számukra könnyen leküzdhető. A szegények helyhez kötöttek, és a világ bezáródik számukra. „A mai lét a globálisok és a lokálisok hierarchiája mentén húzódik, globális mozgásszabadsággal, amely társadalmi elismerést, előrehaladást, sikert jelez, és mozdulatlansággal, amely a legyőzöttség, a sikertelen élet, a lemaradottság érzésének visszataszító illatát árasztja magából.” (BAUMAN 2002:184.) A hatalom területfüggetlenné tűnik, míg a mindennapi lét területhez, helyhez kötődik.

A globalizáció *kétirányú folyamat*: egyrészt a lokálisan termelt áruk és kulturális minták világméretben elterjedhetnek, másrészt a globális áruk vagy életmódminták megjelennek helyben. A globalizáció során a globális termékek hozzáigazodhatnak a lokális piacokhoz, a kulturális hagyományokhoz, és a helyi termékeket a nemzetközi

igényekhez igazíthatják. Helyben olyan stratégiákat alakíthatnak ki, amelyek a globális és a lokális erőforrásokat egyaránt kihasználják, és törekedhetnek a nemkívánatos hatások elkerülésére. A globalizáció során a földrajzi helyek, az ott élő szereplők kapcsolatai globális léptékűvé szélesednek, a globális jelenségek pedig helyben realizálódnak.

16. A tervezés terei

Ha a tér emberi konstrukció, akkor a tervezésben teljesen szabadon, nyitott kérdésként kezelhetjük a különféle tereket? Ha az alapállásom alapvetően posztista (posztmodern, posztpozitivist, posztstrukturalista), de úgy gondolom, hogy nincs posztmodern tervezés, csak tervezés posztmodern körülmények között (FARAGÓ 2005),¹⁶⁷ akkor miként hozható össze e két álláspont a tervezési gyakorlatban?

A tervezők egyrészt azzal a fizikai-társadalmi életvilággal állnak kapcsolatban, amely a tervezés közege, és amelynek maguk is részesei, másrészt tanult, máshol bevált ideákat, elvárásokat és modelleket közvetítenek. Amikor felméri a tervezés tárgyát, adatokat gyűjtenek, akkor felvázolnak, újraalkotnak egy konkrét tereket. Mindig szükségszerűen szimplifikálnak, absztrahálnak, és vélt vagy valós szabályoknak, elveknek megfelelően gyűjtik és rendezik az információkat. Soha sem a teljes valóságot ragadják meg, hanem a „maguk módján”, az aktuális feladatnak megfelelően *újrakonstruálják* azt. A tudatos megismerés során kialakul bennük egy „kép” (tulajdonságkomplexum) például az adott településről.

A tervezési folyamatba beépül *a hatalom problematikája*: ki vehet részt benne, ki fogadja el a célokat és a programokat, a nyitott jövőre vonatkozó megállapításokat. A tervezők és a partnereik által konstruált terv működni kezd, befolyással van a konkrét terekre és az arról kialakított ideákra is. Ez is relációs, strukturális viszony. Fontos, hogy tisztában legyünk a terekre való képességünkkel, és azzal, hogy ezt a folyamatot képesek legyünk megvitatni, hogy a valós tér újraalkotási folyamatába másokat is be tudjunk vonni, és az általunk kialakított képet másokkal meg tudjuk vitatni.

¹⁶⁷ A posztmodernizmus számos hatással volt a tervezésre is, de a rendezett értelem alapján való tudatos teleologikus tervezés alapvetően modern cselekvés. Posztmodern elvek alapján nem lehet összevetni a különböző alternatívákat (igazságokat), nem szükséges konszenzusra törekedni. Monográfiámban a heterogén együttlétezés közös kezelésére (pragmatikus eklektika) teszek javaslatot. (FARAGÓ 2005: 135–143.)

A korábbiakban írtam arról, hogy mindenki másként látja a meglévő valóságot, és hiteinek, intencióinak megfelelő változásokat szeretne elérni. Jellemző példa egy 2012-ben városfejlesztési koncepcióra kiírt tervpályázat: a beérkezett pályázatok (potenciális tervező csapatok) egészen másként ragadták meg ugyanazt a települést, ugyanazt az entitást, másként érzékelték a problémákat, és a pályázati kiírás keretei között más elvek alapján kívánták a fejlesztési javaslataikat megtenni. Mindegyik a saját értékeinek, tudásának megfelelő képet konstruált a városról, annak megfelelően látta a „tényeket”, és saját elvek (prioritásaik, céljaik) szerint reflektált azokra, holott a széles körű participációt mindegyik alapelvnek tekintette. A beérkezett három pályázat jövőképei jól tükrözték a felfogásbeli különbségeket: 1. ökováros (kék gazdaság) a rurális térben, 2. *smart city* a globális gazdasági versenyben, 3. a gyakorlati problémákat/kihívásokat azonosító és azokat orvosoló praktikus fejlesztési, városrendezési elképzelések.

A tervezőmunka során (gyakorlatban) alapvetően két jellemző térfelfogás különíthető el: a hatóokként, külső determináló tényezőként kezelt abszolút („külső tér”) és a belülről célirányosan alakítható emberi konstrukció koncepciója. Az első inkább a pozitív tudományosság talaján álló, többségében leíró (kvantitatív) módszereket alkalmazók és a rendezési tervezők (*physical/urban planning*) képviselik, a másikat pedig sokkal inkább a gyakorlatorientált posztpozitivisták megközelítés jellemzi, és a jövőalakításra koncentrálnak. A két tervezési szemlélet ideológiai, tudományfilozófiai különbségekre vezethető vissza. Az első táborba tartoznak a fizikai/környezeti tényezők meghatározó szerepét hangsúlyozók a földrajzi/környezeti determinizmus, a possibilizmus, a pozitív regionális tudomány, a mélyökológia stb. képviselői) és a társadalmi-gazdasági viszonyrendszerben elfoglalt helyzet meghatározó mivoltát képviselők (a marxisták, mint például Lefebvre, Bourdieu, Harvey, Jameson, Soja, az európai új regionalizmus képviselői). A fent tárgyalt térértelmezések közül leginkább az első kettő tartozik ide (9.1. és 9.2. fejezetek), bár megpróbálják integrálni a relacionális (9.3.) térfelfogást is.

A pozitivisták, a környezeti primátusára alapozó tervezői gondolkodás sajátos ellentmondása, hogy ők is a megközelítési módjuknak megfelelően látják a valóságot, és valamilyen általuk éppen akkor jónak tartott téri, területi rend kialakítására tesznek javaslatot. Vegyük példának a városrendezési terveket (*master plans*)! Az éppen akkor aktuális térbeli rendről alkotott felfogás (néha csak megalapozatlan divat, vagy

támogatott *best practice*) a meghatározó, az alapján értelmezik az összefüggéseket és tesznek javaslatot a területi rend szabályozására, alakítására. Az akkor éppen legkívánatosabbnak tartott térhasználati mód válik kötelezővé a jogszabályként elfogadott tervek által (a terveket törvényként vagy rendeletként fogadják el). Például volt idő, amikor Le Corbusier koncepciójának megfelelően az úszótelkekre épített minél magasabb házak tervezése volt a divat, ma kevésbé az. Volt, amikor a munkahelyek és a lakóövezetek elkülönítése volt a cél, ma a közlekedési szükségletek csökkentése érdekében jobbnak tartjuk azok keveredését. Mindegyik koncepció mögé objektívnek feltüntetett érveket sorakoztattak. Valójában ezek is értékválasztások, ezek mögött is társadalmi tényezők húzódnak meg, az, hogy mi az uralkodó elképzelés a jó területfelhasználásról, a téralakításról, és annak megfelelően szabályozzuk és alakítjuk azt. Maga a rendezési tervezési gyakorlat is azon az előfeltételezésen alapul, hogy a társadalomnak (választott testületek által felügyelt hivataloknak) kontrollálnia kell a területfelhasználást és a területhasználatot, és nem szabad hagyni, hogy az egyéni vagy a kisközösségi törekvések úgy alakíthassák a fizikai és társadalmi közegüket, hogy azok ellentmondjanak az akkor és ott megfogalmazott közösségi elvárásoknak. E megfontolás alapja, hogy valaki térhasználata akadályozhatja mások térhasználatát, így közösen elfogadott elvek alapján kell szabályozni mindenki térfelhasználását. Hogy a konkrét helyen és adott időben mit fogadnak el „közjónak”, az az éppen akkor létrejövő politikai konszenzus eredménye, amire jó esetben a társadalmi diskurzus és szakmai szempontok is hatnak.

A tervezés olyan eszköz, amely tematizálja a társadalmi diskurzust, rendszerezi, osztályozza, vizuálisan láthatóvá (tervdokumentációk) és – kevésbé hangsúlyozottan – kontrollálhatóvá teszi a társadalmi gyakorlatot. A tervezés folyamatában, a diskurzus során alakul térfelfogásunk, térszemléletünk, és a megvalósuló tervek alakítják, újraalkotják a tereinket. Esetenként teljesen új társadalmi-gazdasági és fizikai terek jönnek létre (például új városok). A térfelosztás rendezett gyakorlata lehetővé teszi az emberek és dolgok ellenőrzését. (FOUCAULT 1990) A rendezési terv övezetekbe sorolja a tereket, szabályozza, hogy hol mit lehet tenni, azaz behatárolja térhasználatunkat. Minden osztályokba, övezetekbe sorolás valamilyen céllal és valamilyen preferenciák mentén történik, és azoknak megfelelően állítanak korlátokat vagy teremtenek lehetőségeket.

A tervezés során a tervkészítés kontextusának megfelelően *a tervezők* (beleértve az összes közreműködőt) *alakítják ki, hozzák létre a tervezés tereit*, amelyek a tervezés tárgyához, annak tartalmához igazodnak. A tervezés a társadalmi-gazdasági viszonyok konkrét társadalmi közeg általi interpretációja, konkrét érdekeknek és céloknak megfelelő leképezése. A tervező a megbízásnak (a tervezés tárgyának) és a tudásának megfelelő releváns téridőszeleteket választ, és abban vizsgálja és „tervezi” az együttlétezők kölcsönhatásait. A tervezés nagyon fontos eleme, hogy mit emel be a tervezésbe és mit hagy ki abból, adott időben mit nem aktualizál. A külső strukturális kapcsolódásokon keresztül a figyelembe nem vett terek (köztes terek) is hatnak a tervezésbe bevont terekre. Ha a tervezés tárgyához kapcsolódó lényeges tényező kimarad, az nem várt hatásokat okozhat. A tervezés tárgyát képező konkrét fizikai/földrajzi terek, annak határai a tervezés tárgyának és a tervezők szándékának megfelelően formálódnak, azaz a tervezés során alakulnak ki. Ha például egy városi terv során olyan funkciókat is tárgyalnak, amelyeknek a városhatáron túli hatókörzete van, akkor egy nagyobb funkcionális terület is a tervezés tárgyává válik. Ha például az oktatás a tárgy, akkor a városban pontszerűen elhelyezkedő iskolák, a tanulók és a tanárok lakóhelyei, mindezek közötti lehetséges kapcsolatok beemelődnek a tervezés fizikai terébe, a képzés, annak színvonala stb. az absztrakt/szimbolikus tér részeivé válnak. A tervezés tárgyáról, az azok által alkotott terekről van egy prehipotézisünk, de a vizsgálat és a stratégiaalkotás során alakul, strukturálódik, töltődik fel tényleges tartalommal, alakulnak ki a konkrét helyek.

A tervezés során a való világ redukálása elengedhetetlen, bizonyos dolgok figyelmen kívül hagyására azért van szükség, mert a világ túl komplex ahhoz, hogy teljes egészében feltárjuk, a tervezés során minden körülményt tekintetbe vegyünk. A tervezés tárgyának létrehozásakor kezelhető méretre csökkentjük a komplexitást, megpróbáljuk csak a releváns tényezőket figyelembe venni, feldolgozhatóvá tesszük az amúgy áttekinthetetlen rendszereket. Saját szempontjaink alapján létrehozunk egy saját területi rendszert.

Az elkészült, elfogadott tervek – azok által megjelenő terek – abban a társadalmi-gazdasági közegben is állandóan átértelmeződnek, amelyben létrejöttek, más helyeken, pedig egészen más olvasatai (értelmezései) is lehetnek. A nagyobb téregységre készült, magasabb szintű tervek a különböző terekben/helyeken más értelmet kapnak, így

egyszerű tervlebontás e logika alapján nem lehetséges, bár tudjuk, hogy a gyakorlatban volt és még ma is van ilyen. (FARAGÓ 2016a)

17. A természeti környezet, a társadalmi és a gazdasági rendszer összekapcsolódása¹⁶⁸

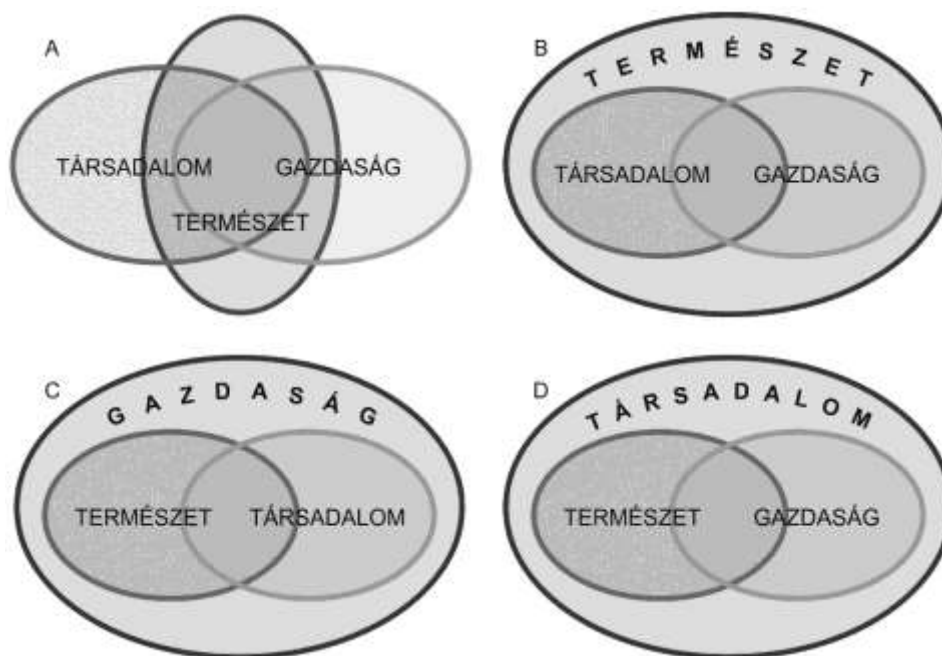
A közpolitikában és a közösségi szférában folyó tervezésben gyakran találkozunk a társadalom, a gazdaság és a természeti környezet¹⁶⁹ *együttes kezelésének a szükségességével*. Ezt ma már mindenki evidenciának tekinti, mégis megkülönböztetik ezeket az alrendszereket. E jelenség praktikusán úgy jelenik meg a közösségi tervezésben és a fejlesztéspolitikában, mint *e szférák „érdekei” közötti alkufolyamat*, a közjó érdekében történő kiegyensúlyozás. Pedig minden fejlesztés ezek együttes hatása. Problémát többek között az jelent, hogy e három rendszer a saját törvényszerűségeinek megfelelően működik, a társadalmi és a gazdasági célok gyakran csak egymás rovására teljesíthetőek (negatív *trade-off*). Mindhárom alrendszernek van önmozgása, mindegyik saját logikája alapján működik, ugyanakkor az esetek többségében a társadalmi és a gazdasági rendszerek a *saját céljaik elérése* során a másik kettőt az eszközracionalitás alapján alárendelt alrendszerként kezelik. Mind a cselekvőhálózat-elmélet, mind az *assemblage*-gondolkodás szerint a heterogén elemeknek a relacionális összekapcsolódására, hálózatos együtt cselekvésére, összerendeződésére van szükség a fejlődéshez.

A három szféra együttműködésére és együttkezelésére vonatkozóan alapvetően négy szemlélettel/modellel találkozhatunk. A bemutatott lehetőségek (13. ábra) *különböző racionalitások*, és a különböző részrendszerek működése felől magyarázzák a három részrendszer egymáshoz való viszonyát. *Világnézeti, ideológiai kérdés*, hogy ki melyiket választja/vallja, melyikkel tud azonosulni, de az, hogy adott időben és helyen melyiket fogadják el, melyik válik a fő áramlatú narratívává, melyik uralja a médiát, a tudományos folyóiratokat, melyik jelenik meg a közösségi tervekben, az a

¹⁶⁸ E fejezet kisebb eltérésekkel megjelent: FARAGÓ 2014.

¹⁶⁹ Minden közszférában készült terv (Például I. Nemzeti Fejlesztési Terv, Új Magyarország Fejlesztési Terv, Nemzeti Fejlesztés 2030) e három szférára vonatkozóan fogalmaz meg célokat és prioritásokat, és e területek összehangolt fejlesztésére törekszik.

diskurzusalakítási képességen múlik. Sokkal inkább *hatalomérvényesítési*, mint objektívnek tekinthető esszenciális kérdés.

13. ábra

A természeti, a társadalmi és a gazdasági rendszerek egymáshoz fűződő viszonya

Forrás: Saját szerkesztés. (FARAGÓ 2012b:96. ábra kibővített változata.)

E fejezet végén – a „klasszikus” értelmezések mellett – felvetek még egy lehetőséget (14. ábra), amely az új térelméleti kutatásaimon alapul, és a három szféra hálózatos együttműködésében és külső kapcsolódásában keresi a megoldást. Ebben a hangsúly a *mi* társadalmunkon és az általunk használt, és ennek megfelelően megismert természetén, a belső működésén van, és a választóvonal átkerül ennek határára, a másokétól való megkülönböztetésre. Ebben a természet és a társadalom dichotómiája helyébe a „mi és ők”, a „belső működés - külső környezet” dichotómia lép.

a) *Önálló rendszerek kiegyensúlyozott kapcsolatára törekvő „többdimenziós” megközelítés* (13/A ábra). A három alrendszer egyenrangúságát és viszonylagos önállóságát, párhuzamos önfejlődését feltételezi, ezért ezek között csak részben van átfedés. Mindegyik rendszer a saját törvényszerűségei alapján önállóan működik, és

csak bizonyos aspektusokban „találkozik” (van átfedés) a többi szférával. E szemléletben *a három szféra harmonikus találkozása, az interakciók közötti egyensúly fenntartása jelentkezik kiemelt feladatként*. A társadalom és a gazdaság felől közelítve a természeti környezet figyelembe veendő (keletkezett vagy teremtett) *külső adottság*, amely saját törvényei alapján működik, alakul. A társadalom és a gazdaság mesterséges emberi képződmény, amelyek a természethez képest külsődlegesek. A kapcsolatokat kissé leegyszerűsítve: például a gazdaság a munkaerő és a tőke kapcsán „érintkezik” a társadalmi, és az inputokon és az outputokon keresztül a természeti rendszerekkel, és *e kapcsolódások során kell megoldani a harmonizációt*, a megkívánt egyensúlyt fenntartani. A gazdaság- és a társadalomfejlesztésnek vannak közös aspektusai: például az oktatás vagy a közösségi gazdaságfejlesztés, a közmunkaprogram stb. És fordítva is hasonló a viszony: a társadalom tagjai mint munkaerő és mint tőketulajdonos állnak kapcsolatban a gazdasággal, de számos más területen csak nagyon áttételes a kapcsolat. A gazdaság nemcsak a természeti források felhasználása/átalakítása során kapcsolódik a természethez, hanem a fenntarthatóság biztosítása, a megőrzés vagy éppen a rekultiváció kapcsán is.

Láthatjuk, hogy a mindennapi gyakorlat szorosan összeköti, szükségszerűen együtt kezeli ezt a három szférát. A társadalmi események, a gazdasági eredmények (outputok) és ma már a számos természeti esemény is *a három szféra együtthatásának az eredménye*. Latour (1999c) a „kollektivitás” kifejezést használja az emberi és a nem emberi tényezők összességének a leírására, és ezen „szociotechnikai hálózatok” (együtt)működését érti. Az együttkezelés igénye és lehetősége ellenére különböző tudományok foglalkoznak a három szférával, és mindegyiknek megvan a privilegizált nézőpontja, saját terei, mezői. Gyakran ugyanannak a jelenségnek (például felmelegedés) a természettudományok (tények), a társadalomtudományok (emberek, hatalom, politika) és a közgazdaság-tudomány (haszon, technológia) egymástól elkülönülve egy-egy oldalát vizsgálják. A modernség, a modern tudomány alaptétele a természet és a társadalom elválasztása, külön szféraként való kezelése.

Ezzel az interpretációval (13/A ábra) szemben a legtöbb felfogás *egydimenziós: valamelyik szféra uralja a másikat, valamelyik törvényszerűségei (érdekei, működése) vagy racionalitása meghatározó a másik két szféra számára*, közöttük hierarchikus, alá-fölé rendeltségi (rendszer-alrendszer) viszony van. Az egyik (13/B ábra) a természetbe

zárja, és megpróbálja naturalizálni, elsősorban a természeti törvényekkel magyarázni a társadalmat és vele a gazdaságot; a másik (13/D ábra) társadalomba zárja, társadalmasítja, relativizálja, mintegy zárójelbe teszi a természetet, vagy éppen a kapitalizmus szellemében a gazdasági racionalitásnak rendeli alá a természetet és a társadalmat is (13/C ábra).

b) *Természeti (ökológiai) narratíva* (13/B ábra). A hagyományos természetjogon alapuló szcientista megközelítés és az ökológiai mozgalmak által is preferált nézet szerint *az egységes természet részeként*, annak törvényei alapján kell a társadalomnak is megszerveznie önmagát és a gazdaságot. A fő, az átfogó rendszer a természet és az általa meghatározott alrendszerei a társadalom és a gazdaság. Azaz, az ember (társadalom) a tőle független objektív tárgyi természetű, saját törvényei alapján működő természeti környezetben („végső valóság”, „magában való dolgok”) létezik, és *azáltal meghatározott* (természeti determinizmus). *A meghatározó erő, a „domináns hatalom” az egyetemes természet.* A természettudományok ezeket az objektív – a tudománytól, a tudósoktól független – természeti törvényeket tárják fel, ezért azok eredményei meghatározóak a társadalmak számára.

E nézet nem új keletű. Például Hegel szerint a természeti környezet, az éghajlat és a különböző földrajzi adottságok (például a tenger közelsége) nagyban meghatározzák a társadalmakat. „... a népek természetileg is meghatározottak, mint természeti fok, amely természeti különbségeket indukál, amelyből »kisarjad a szellem«.” (HEGEL 1966:149.) Szélsőséges esetekben az embert, a társadalmat a természet termékének tekintik (például a darwinizmus bizonyos fajtái). Kétségtelen, hogy a természeti faktor befolyással van az életünkre, az elvégezhető gazdasági tevékenységekre. (Például nem mindegy, hogy ugyanabból a jövedelemből kell-e télen fűteni, téli ruházatot, autógumit stb. venni, vagy sem.)

Tehát ez esetben (13/B ábra) a természetet (a fizikailag létező teret) rendező erőként, determináló hatóokként tételezik fel. (E nézet kompatibilis az abszolúttér-értelmezéssel és az objektív térszemlélettel. 9.1. fejezet.) De, mint azt már közhelyszerűen mondani szokták, a márványban vagy a bronzban csak a szobor lehetősége van meg, a művész szándéka és az anyag megmunkálási képessége nélkül sohasem lesz belőle szobor. Hozzáteszem, ahhoz, hogy egy tárgy (például egy hasított vászon vagy piszoár) műalkotás lehessen, még az anyagon és a művészen kívül kell az

azt elismerő, befogadó társadalom is. Az anyaghoz hasonlóan *az ember számára a természet is csak egy passzív lehetőségtartomány*. Az anyag fizikai tulajdonságai kevesek a szoborhoz, az autóhoz, a telefonhoz. Ami egy használati tárgyat vagy egy művészeti alkotást azzá tesz, ami, az az embertől, a társadalomból ered. Nemcsak a szobor létehez, az autópálya rendeltetészerű használatához kell az ember, hanem ma már a biodiverzitás megőrzése is feltételezi a társadalom intencionalitását és cselekvőképességét.

A tárgyközpontú filozófia (Levi Bryant *onticology*-nak hívja), amely éppen a tárgyak, a természet emancipálását szorgalmazza, nemcsak az embert, de a természetet is megfosztja a privilegizált státusától, és azt vallja, hogy mint önálló entitás, mint totalitás nem létezik. Nincs egységes egész, csak kollektivitások (Bruno Latour), világok összessége (Alain Badiou) vagy a fortyogó pluralizmus világa (Gilles Deleuze) létezik. El kell hagyni azt a természetről vallott elképzelést is, hogy az olyan harmonikus egész vagy miliő odakint, amely az élőlényeket és a tárgyakat annak részeként tartalmazza, és egységes harmonikus egészé formálja. A különböző természeti erők nem mindenhol és nem mindenre hatnak, nem rezonál minden mindenre, és nagyon különböző típusú relációk léteznek, azaz nem alkotnak egy organikus egészet.

A harmonikus természetről alkotott világképről szóló diskurzusban vannak a jó természeti erők (törvények) és az ellenséges aktorok (ember, metángáz stb.), amelyek felborítják a harmóniát. De ha létezik az organikus kiegyensúlyozott világ, akkor abban hogyan keletkeznek a problematikus tárgyak, események, hosszú távú negatív tendenciák? Miért nem áll vissza az egyensúly? Vagy miért érdekes, hogy a természet által bejárt hosszú úton átmeneti egyensúlytalanságokat hozunk létre. Ha minden rész alárendelt az egésznek, ha mindegyik valamilyen formában hozzájárul az egész működéséhez, akkor az embert pusztító AIDS és a természetet károsító ember éppen úgy része, mint bármi más.

c) *Politikai gazdaságtani (piacgazdasági) kritikai értelmezés* (13/C ábra). A kapitalista társadalomban a gazdasági racionalitás uralma a meghatározó. A piaci szférában a társadalmi és környezeti kérdéseket is a gazdasági szempontok szerint kezelik, értékelik. A neoliberális szabadpiac ideológiája és a dereguláció is e tendenciát erősíti. A gazdaság a természetre és a társadalomra is mint erőforrásra tekint,

felhasználásuk gazdasági szempontok alapján optimalizálódik. A marxista politikai gazdaságtan, a kritikai földrajz, a mélyökológia képviselői is a 13/C ábrának megfelelően írják le a kapitalista gazdaság működését; a nemkívánatos társadalmi jelenségeket és a természet rombolását is a szűk gazdasági döntések eredményének tekintik. Nem úgy ábrázolják a természetet, mintha az a társadalmi-gazdasági viszonyoktól függetlenül létezne, hanem mint ami e viszonyok között termelődik újjá, vagy megy tönkre, és így társadalmi természetű. (FITZSIMMONS 1989:106.) Ezért azt tartják fontos kérdésnek, azt igyekeznek feltárni, hogy miként történik ez az (újra)termelés, és ki kontrollálja azt. Tehát ez esetben az értelmező, a racionalizáló a kapitalista gazdaság, amelynek *működése meghatározza* a társadalmi viszonyokat és a természet használatát, újratermelését.

A marxizmus az Isten szerepébe a kapitalista gazdaság működési módját, a szuperstruktúrát helyezte. Ez (át)alakítja, termeli a természetet és a társadalmat is. Mindent a hasznosságának megfelelően „árúként” kezel.

A klasszikus (ortodox) közgazdaságtan az egyensúly megteremtését is a gazdaság működésében látja: a természeti források szűkössé válása felértékeli azokat, ami csökkenti az irántuk való keresletet, és megnő a kiváltásukra szolgáló kutatásokra fordított figyelem, és a piac megteremti az egyensúlyt. A regionális tudomány is elsősorban a gazdaság oldaláról közelíti meg a földrazi környezetet és a társadalmi kérdéseket, így ehhez az értelmezési logikához áll a legközelebb. A telephelyelméletek vagy újabban a regionális versenyképesség vizsgálata is erre utal.

A gazdasági racionalitás nem a természet-társadalom, a dolgok-emberek dichotómiájára épít. Ezek gyakran egymást helyettesítő erőforrások, és a technológiai folyamatokban ezek közösen („kollektivitásban”) járulnak hozzá az outputokhoz és a profithoz. Koronként és ágazonként/termékenként változnak a természeti erőforrások, a technika és az élő munkaerő felhasználásának arányai. Bruno Latour nagy „ellenforradalma”, az emberi és a nem emberi tényezők cselekvőhálózatokban való együttkezelése, tulajdonképpen nem mond ellent ennek a működési logikának sem. A gazdasági teljesítmények (például áruk, jövedelmek), a „hibrid kollektivitások”, azaz a munka (ember), a természeti tényezők (dolgok), a tőkejavak (gépek, épületek stb.) és a vállalkozói szolgáltatások „közös cselekvésének”, a cselekvőhálózatoknak a terméke. Az emberi és a nem emberi tényezők egyaránt konstituáló részei a gazdaságnak.

d) *Társadalmi (ismeretelméleti, posztista stb.) megközelítés* (13/D ábra). Ma már alig vitatott, hogy a természet és a társadalom nem dichotóm kategóriák, mindegyik az életvilág alkotó eleme. Léteznek olyan természeti közjavak, amelyek végesek, amelyeket – jelen ismereteink szerint – mesterséges úton az ember kellő mennyiségben nem tud pótolni/előállítani. Társadalmi világunkban, ismereteinknek megfelelően ragadjuk meg a természeti dolgokat, az emberi tényezőket, a gazdasági eseményeket. A természetről, annak törvényszerűségeiről folyamatosan változnak ismereteink, és bizonyos kérdésekben megoszlanak a vélemények. Tudatában kell lenni annak, hogy egy *történetileg változó tudástartományt* tekintünk objektív referenciakeretnek. A természettudós is a mindenkor rendelkezésére álló (emberek által készített és finanszírozott) eszközökkel lép kapcsolatba (megfigyelés, kísérlet) a dolgokkal, a természettel, a társadalmilag konstruált, egyedileg adaptált (felépített) tudományos ismeretei alapján vet fel hipotéziseket és értékeli a tapasztalati eredményeket. Nem az önazonosságuk tudatában lévő természeti tárgyak, a magában való objektumok „beszélnek” a tudóshoz, hanem a tudósok *kommunikálnak* a természetről történő változó *ismereteikről*. Az anyagi világ saját törvényei szerint alakul, adaptálja, asszimilálja a külső hatásokat, az emberi beavatkozásokat (mint a többi autopoietikus rendszer), és ettől a folyamattól *elkülönülve* történetileg változik az arról való tudásunk. A természetjogot vallók, a mélyökológia képviselői, a környezetvédelmi aktivisták (mint a természet önfelhatalmazással bíró médiumai) is *saját maguk által konstruált világképet* követnek, saját nézeteiket, nem egyszer érdekeiket (például támogatások) állítják szembe más felfogásokkal és érdekekkel. Az általuk ismert természeti törvényeket objektív szükségszerűségként az emberi akarat érvényesítésének (beavatkozás) a korlátjának állítják.¹⁷⁰

A mélyökológia vallása is csak egy meggyőződés, egy *racionális emberi rendező elv*, egy megfelelőnek tartott egyensúlyba vetett hit. Önmagában nem létezik fenntarthatóság, mindig valaminek (társadalomnak, gazdaságnak, a valós vagy vélt természeti környezeti egyensúlynak) van általunk kiválasztott (ott és akkor preferált) szempontok alapján való fenntarthatósága. A saját érdekünkben saját magunk által

¹⁷⁰ A radikális környezeti beavatkozás elvetése felvet egy kérdést: hogy ha megbomlik a természet általunk feltételezett harmóniája, ha a természeti folyamatok önmagában vett (emberi beavatkozástól mentes) „természetes” alakulása (például egy óriás meteorit becsapódása) veszélybe sodorná az emberi létet, felborítaná a természet pillanatnyi egyensúlyát, akkor megengedhető-e az emberi beavatkozás?

választott prioritás, hogy a cselekedeteinknek mérsékeljük az általunk feltételezhető kedvezőtlen hatásait.

Mint korábban bemutattam, számos állítás igazolásánál nem a természet a hivatkozási alap, nem érvényes a korrespondenciaszabály. Nincs megismerés megismerő nélkül, *minden tudás értelmező, és összefügg a praxissal* (Edmund Husserl, Niklas Luhmann, Thomas Luckmann, Polányi Mihály stb.). A létező természeti tárgyakat csak olyan létező képes megérteni a maga létezésében, amely képes a megértésre (Heidegger). Sohasem tudhatjuk meg, hogy milyen asztalnak vagy szemétdombnak lenni, csak azt tudhatjuk, hogy az számunkra mi, hogy számunkra mit jelent. Ha a természeti és a társadalmi jelenségek megismerési módszerei, azok leírásai is emberi konstrukciók, akkor a társadalmi és a természeti környezet elválasztása nem lehetséges, és nem tekinthetünk úgy a természetre, mint ismert objektív tényezőre „odakint”, aminek meg kell hogy feleljen a társadalmi cselekvés.

Posztstrukturalista megközelítésben a természetnek nincs olyan állandó, önmagából eredő jelentése, amelyre a nyelv közvetlenül reflektál, amely egyszer és mindenkorra megjeleníti, adekvátan reprezentálja azt, hanem a mindenkori jelentése a reprezentálási cselekvés során jön létre. (WHATMORE–BOUCHER 1993:168.) A reprezentáció (társadalmi, politikai) diskurzus során alakul (Foucault). A természetet mint a „puszta dolgok szféráját” is az ember strukturálja, értelmezi (Husserl). A nem reprezentációs elmélet arra hívja fel a figyelmet, hogy tudásunk nagyon korlátozott, nem reprezentálja a világot, és kontextusfüggő. (THRIFT 1999)

Az ember és a természeti környezet kapcsolatában a kezdeményező, a cselekvő központi elem a *megismerő ember*. *Ismeretelméleti megközelítésben* a szubjektum és az azokból álló társadalom (szocialitás) a meghatározó, és a napi praxis is ezeknek megfelelően működik. Kant és Hegel óta sokan megfogalmazták, hogy a tudat nemcsak befogadja, de konstitutív módon formálja is a világot. A környezet fenntarthatósága is csak az emberi létezés, a társadalom fenntarthatósága szempontjából értelmezhető és fontos számunkra. Az emberi léthez szükséges a környezet megfelelő állapotának a fenntartása. Ez az általunk preferált állapot. Az úgymond „fenntartható fejlődés érdeke”, a „környezeti érdek” is az ember érdeke, az emberi társadalom fennmaradását

szolgálja.¹⁷¹ *Az önmagában vett természet oldaláról e kapcsolat értelmezhetetlen.* Az olaj és a homok, azok területi előfordulásának a minősítése az egyéni és a társadalmi hasznossága alapján kap más-más megítélést. Amikor az „embertől független természetről” beszélünk, akkor is mi tesszük a megkülönböztetést, mi határozzuk meg, hogy mi tartozik oda, és hogy *mit értünk alatta.* (LUHMANN 2006) A sarkkör évezredes jégtakarója nem fog öntudatára ébredni, nem fogja értelmezni viszonyát a tengerszinttel, és nem tudja fizikai állapotváltozását annak függvényében alakítani. Az állatvilágot is az emberi értelemmel figyeljük meg, szükségszerűen antropomorf fogalmakkal írjuk le, és ítéljük a pandát vagy a rétisast megmentendőnek, a patkányt meg a csótányt irtandónak.¹⁷² A természeti világnak is mi adunk *értelmet.* Már a német filozófiai antropológiában hangsúlyozták (Ernst Cassirer, Max Scheler, Heinrich Rickert stb.), hogy az ember képes elszakadni természeti környezetétől, és képes szabad, a „világra nyitott” lényként élni. Az ember szempontjából (például a lehetséges fejlesztések tekintetében) a természeti környezet egy *lehetőség tartomány*, amellyel a saját szempontunkból jól vagy rosszul gazdálkodunk. A társadalom a természet dolgait *a mindenkori ismeretei* alapján tudja saját céljaira hasznosítani. Értékítéletek, érdekek, morál, etika nem léteznek a fizikai valóságban, „minden mértéke az ember”, az ember ad „értelmet” és értéket a dolgoknak. „A lámpa nem látja önmaga fényét, a méz nem érzi önmaga édességét.” (Weöres Sándor: *A teljesség felé*) „Csak bot és vászon, de nem bot és vászon, hanem zászló.” (Kosztolányi Dezső: *Zászló*) Ha az élet megjelenésének feltételeit egy meteor/kisbolygó becsapódása okozta, akkor az számunkra kedvező jelenség volt, de ha a földi élet megszűnését okozza egy ilyen jelenség, akkor az káros, elkerülendő. (Természetesen Isten vagy az intelligens tervezettség¹⁷³ feltételezése más értelmezési lehetőséget is kínál.)

¹⁷¹ „A fenntartható fejlődés érdekeinek középpontjában az emberek állnak.” (*Riói nyilatkozat* 1992:1. alapelv).

¹⁷² Az állatoknál valamilyen értelmes átmenetről vagy protoértelemről van szó, és bonyolult kérdés, hogy miként ismerhetjük meg, hogy az állatok miként értelmezik az őket körülvevő világot. (LUHMANN 2006:221.) Az állatoknak saját, az ösztönapparátushoz igazodó környezetük van, és jobban kötődnek természeti környezetükhöz. (BERGER–LUCKMANN 1998)

¹⁷³ Az intelligens tervezettség képviselői szerint az élőlények egyes „egyszerűsíthetetlenül összetett” szervei és molekuláris rendszerei e biológiai szervezetek tervezettségére utalnak. Nincs észszerű magyarázata annak, hogy például a sejtmag DNS-molekulájában rejlő hatalmas mennyiségű, rendezett információ miként keletkezhetett. Az Európa Tanács Kulturális, Oktatási és Tudományos Bizottsága 2007-ben nyilatkozatot adott ki, miszerint az intelligens tervezettség oktatása „veszélyeztetheti az emberi jogokat”. (www.ertem.hu)

A gazdaság is csak mint a társadalom alrendszere értelmezhető, mert a kultúra, a társadalmi struktúrák, a társadalmi-jogi szerveződések és intézmények stb. adják a gazdaság működésének tágabb keretét. A termelésnek is az embert kell szolgálnia.

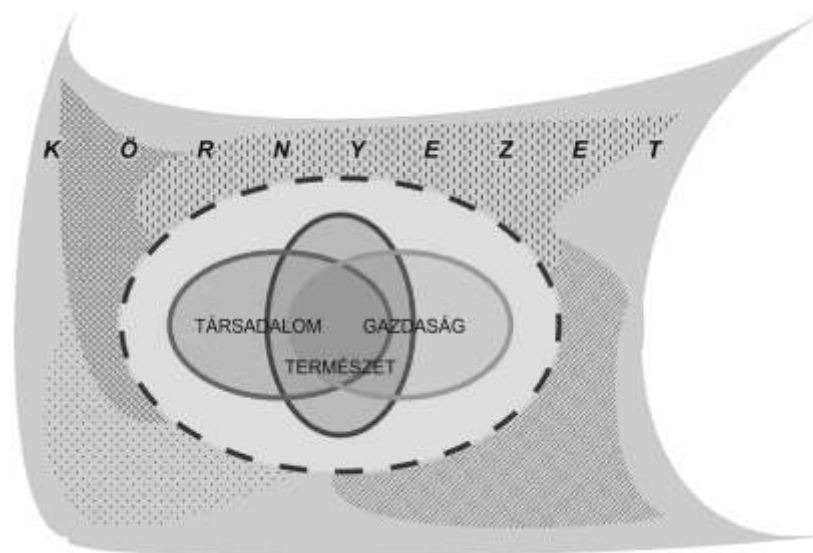
E társadalomközpontú (13/D ábrán megjelenített) nézetet sokan kritizálják, és általában az antropocentrikus szemléletet hibás alapállásnak tekintik. Különösen aggasztónak találják, hogy az emberi beavatkozások következményei hosszú vagy nagy távlatban nem beláthatóak, így csak azt tehetjük meg, aminek biztosan nincs ismert negatív környezeti hatása. Ezt a kritikát elfogadom, de úgy gondolom, hogy a szabályozásban, a tervezés folyamatában társadalomközpontú szemléletben is kezelni lehet a problémákat.

Mint korábban tárgyaltam, a tárgyorientált ontológiai, az új materializmus és a spekulatív realizmus az embert megfosztja privilegizált helyzetétől, és tagadja, hogy lenne olyan entitás vagy rendező elv, mint a társadalom. Ontológiai értelemben minden tárgyszerűen a saját jogán különbözőségében létezik és cselekvőképes. Az ember sem tekinthető a többi cselekvőhöz képest különlegesnek. (LATOURE 2005)

e) *Társadalomkonstruktivista megközelítés* (14. ábra). Én a fent leírt modellek olyan módosítását javaslom, amely autopoietikus zárt rendszerekbe és a közöttük lévő kapcsolatokba integrálja a társadalmi, a gazdasági és a természeti tényezőket és aktorokat. A autopoietikusan zárt (társadalom)terek strukturális kapcsolatban vannak a komplex környezetükkel (vesd össze a 4. fejezetben írottakkal), más terekkel. A kommunikációra, az egyeztetésekre, a szelekcióra/választásokra ítélt individuumokból álló társadalom a *tapasztalatokra ható és lehetőségeket kínáló környezetben, annak egyik megismerőjeként és aktoraként* él. A természeti és társadalmi elemekből álló komplex környezet (köztes tér) egyrészt lehetőséget kínál számos új kapcsolat létrehozására, másrészt a saját belső struktúrájának és működési céljainak megfelelően *megszűri* a vele nem kompatibilis elméleteket, cselekvéseket, hatásokat, behatárolja a lehetőségeket (strukturális kapcsolódás: 8/B ábra).¹⁷⁴ Ebben a modellben a „természeti világ” két minőségben, két helyen van jelen: a mindenkori megismerés szintjén *konkrétan aktualizálva* a társadalomtér részeként (ismeret és tényleges természetikörnyezet-használat), és egy részben ismeretlen, periférikusan homályosan

¹⁷⁴ Ez részben hasonlatos a nooszférához (Vlagyimir Ivanovics Vernadskij, 1863–1945) vagy a planetáris tudathoz (Pierre Teilhard de Chardin, 1881–1955), azaz az *emberi racionalitás által uralt terület*. Az emberi tudat által befolyásolt szférában megszűnik a természetes és mesterséges szétválasztása.

látott, nem determinisztikusan, hanem inkább strukturálisan ható külső környezetben (köztes térben). A belső zárt rendszerben, a konkrét helyeken a rendelkezésünkre álló dolgokkal, technológiákkal, a természettel együtt élünk, cselekszünk. Ezeket az emberi és tárgyi tényezőket területi vagy helyi tőkének is hívhatjuk (lásd a 14. fejezetben, Latour ezt nevezi „kollektivitásoknak”). A külső környezet (köztes tér) minden hatását nem is ismerjük fel (nem tudás szférája), inkább csak elszenvedjük. A „mi” (autopoietikus zárt terünk) külső környezetünkben is vannak „belső világok”, autopoietikus zárt rendszerek és egyéb aktorok, amelyeknek mi a külső környezetük részét jelentjük, és ők a mindenkori ismereteinknek megfelelően tárgyiasítva figyelnek meg bennünket. A külső környezet hatása nem determinisztikus, de nem is véletlenszerű, hanem az autopoietikus rendszerek belső működéséből eredő összekapcsolódásából (belső logikából) ered. A sajátosságokra, a környezetüktől való különbözőségekre épülő (rész)társadalmak (zárt terek) belső adaptációs folyamatainak külső kapcsolatai/hatásai (outputok) alkotó elemeivé válnak a külső környezetnek. Ezáltal a zárt autopoietikus egységek egy nagyobb kölcsönösen összekapcsolódó egységet alkothatnak.

14. ábra
A zárt területi rendszer és környezete

Forrás: A szerző szerkesztése.

A természeti, az anyagi világ együttesen úgy része a társadalmi szféra történetiségének, ahogyan azokat azonosítjuk az örökké változó megismerés függvényében (területi tőkétől való függőség, lásd a 14. fejezetet). A luhmanni rendszerfelfogás alapján a társadalmi rendszer és környezete a társadalom felől konstituálódik, kizár mindent, ami nem hozzá tartozik. A környezetében lévő más hasonló rendszerek ugyanezt teszik, önmaguk által meghatározottan különbözőek. A társadalom mint „egész rendszer” (*organization*) az önazonosság okán meghatározó, de az azon belüli részrendszereknek is vannak saját viszonylatai. E felfogásba integrálható a cselekvőhálózat-elmélet (Bruno Latour) azon tézise, miszerint nemcsak a természetről, a dolgokról való nézeteink társadalmi konstrukciók, hanem a társadalom ugyanannyira konstruált a természeti és művi tárgyak (technika) által (együttlétezésből eredő kölcsönhatás). Tehát ezekben a komplex zárt rendszerekben nem különülnek el a tények és a jelenségek, a dolgok és a személyek, hanem ezek *kölcsönhatásában* jönnek létre a történések. Azt hiszem, e felfogás jól ragadja meg a világot a maga komplexitásában.

Nézetem nem negligálja a természeti erőket, törvényeket és a magánvaló dolgait (tárgyak, technológiák), cselekvéseink ezekkel együtt történnek, és az eredmények (hatások) közösek. Ahogyan létünk összefügg a gondolkodással, ugyanúgy a cselekvéseink a természettel, a fizikailag létező dolgokkal. A társadalmi rendszeren belül és a strukturálisan kapcsolódó környezetben is egyaránt vannak természeti (tárgyi) és társadalmi (emberi) tényezők. Ha a cselekvési szándék ütközik a harmonikusnak feltételezett természet rendjével, a természeti korlátokkal, akkor elállunk szándékunktól, vagy különben a cselekvésünk megghiúsul, vagy kárunk származik belőle. A természeti környezet hat arra, hogy melyik elmélet vagy cselekvés („mutáció”) „túlélési esélye” a jobb (vesd össze az evolúciós gazdaságföldrajzzal). A felhasznált természeti tárgyak, az eszközeink és technológiáink (*artifacts*) is részesei eredményeinknek, mégpedig olyan módon és mértékben, ahogyan képesek vagyunk azokat felhasználni, hasznosítani.

A különböző társadalmak (a 14. ábrán a szaggatott vonalon belüli tartomány, például nemzet, állam, helyi társadalom) önálló részrendszerek, amelyek strukturálisan kapcsolódnak környezetükhöz, amelynek más társadalmak is részei. E rendszerben a valóság (konkrét aktualitás) és a lehetőségek (potencialitások) tere nem különül el. Ezzel a megkülönböztetéssel dolgozhatunk, de mindig benne van az egység is: az

aktualitásokban megláthatjuk a lehetőségeket, és a lehetőségeket aktualizálhatjuk. (LUHMANN 2006)

A ma kevésbé divatos emberközpontú világképem, a társadalomcentrikus térfelfogásom a kritika tárgya lehet. Sokak szerint az antropocentrikus világkép alapvetően téves: nem mi, emberek vagyunk mindennek a mércéje. De *ismeretelméleti megközelítésben* van-e más választásunk? Szabad-e elvonatkoztatnunk a tapasztalatok szubjektivitásától? El lehet-e tekinteni attól, hogy a természeti környezetünk visszavonhatatlanul a „jelenlétünkkel van tele”? Nem arról a vulgáris megközelítésről van szó, hogy emberi tulajdonságokat vetítünk a természetre („a kutya szőrös gyerek”), hanem elismerjük azt a tényt, hogy *az ember a maga tudatával és cselekvéseivel együtt a földi természet része*. Tudomásul vesszük a rajtunk kívül álló világot, tudjuk, hogy az együttlétező dolgok és események kölcsönös kapcsolatban vannak egymással, hogy testi létünk a fizikai valóság részeként működik, és hogy cselekvéseink a fizikai/természeti valóságban (is) zajlanak, de azt is tudjuk, hogy mindezt csak saját megismerőképeségünk alapján tudjuk felfogni, testi tapasztalással nem minden megismerhető. (A testi tapasztalásra is rakódnak kulturális/szubjektív rétegek.) Én azokkal értek egyet, akik azt vallják, hogy a tudat/szubjektum és a világ/természet egyesítése számunkra csak a szubjektum felől lehetséges. Akarva-akaratlanul beleütközünk korlátainkba: például csak antropomorf módon tudjuk leírni az állatok világát (nem tudhatjuk, hogy például milyen vízilónak lenni), a mindenkori tudásszintünknek megfelelően vagyunk képesek kezelni a környezeti kérdéseket. A természetfilozófia, a természeti környezethez, más élőlényekhez való helyes és helytelen viselkedés megítélése is „emberi”. Amikor minden élőlényt vagy a természet egészét (holisztikus megközelítés) vagy a dolgokat általában morális (például méltóság), etikai „tulajdonságokkal” ruházzuk fel, az is antropomorf szemlélet (környezetetika). Csak korlátozott értelemben lehet érvényes, hogy „a természet bennünk ébred tudatára”. Én szkeptikus vagyok abban a tekintetben, hogy a környezettudatos emberek a természet médiumai lennének, hogy „a természet az emberiségben válik politikussá” (Klaus Michael Meyer-Abich). Ez is csak egy az emberközpontú megközelítésekből. Az emberi lét *ab ovo* a környezettel való harmonikus együttlétet jelent, az egészséges és fenntartható környezet is az emberközpontú szemlélet sajátja. A természet és az ember eggyé válását nem úgy kell elképzelni, hogy az ember aláveti magát a természet

törvényeinek, „a természet nem börtöne” az emberiségnek, az emberi szabadság, a boldogság egyik forrása éppen ennek az alávetettségnek a megszüntetése. (A hideg ellen ruhával, házzal, fűtéssel védekezünk. Ha mód van rá, a szárazság esetén öntözünk, az árvizek elkerülésére gátakat emelünk, a betegségek ellen védekezünk stb.) Nemcsak az ember természeti volta hangsúlyozandó, hanem *az általunk ismert természet emberi (értelmes) mivolta* is: a természet olyan, ahogy szubjektív tapasztalatainkban megnyilvánul számunkra (Husserl). A fizikában, a természeti környezet végtelenül összetett konstrukcióinak a létrehozásában a megfigyelő (John A. Wheeler), az emberi tudat (Wigner Jenő) is fontos szerepet játszik. Ma már nem lehet elvonatkoztatni attól, hogy nemcsak mi vagyunk a természet (az evolúció) gyermekei, hanem a bennünket körülvevő fizikai környezet is egyre inkább a mi termékünk. (Gondoljunk például az emberiség többségének otthont adó városi környezetre!) Gyakorlatilag ma már új földtörténeti korban, az *antropocén* korban élünk, amelyben a történéseket már egyre inkább az emberiség határozza meg, mint a természeti erők. (CASTREE 2014; BARRY–MASLIN 2016) Minél inkább megismerjük a természetet, annál inkább így lesz (például képesek leszünk a sivatagban öntözni). Az ököcentrikus világképnek is számolnia kell azzal, hogy a teremtés hetedik napjától vagy az evolúció megfelelő időpontjától a természet az embertől „terhes”. A természet e ténnyel nem képes számolni (esetleg kiküszöbölheti), mi meg nem tudunk eltekinteni ettől. A természetikörnyezet-centrikus világkép is egy emberi konstrukció, ha úgy tetszik az emberközpontú világkép egyik nagyon fontos esete. Az ember alakítja a természetet, meghúzza a művi és természetes határait. Holisztikus felfogásra, a kölcsönös összefüggések feltárására és az annak megfelelő cselekvésre is csak az ember képes. *A világban-való-lét az ökoszisztéma részeként való életet jelenti.* Nem az emberközpontú világkép vezet a klímaváltozáshoz, a fajok kihalásához, hanem az ismeretek hiánya, a környezetünkhöz fűződő viszonyunk helytelensége, a szubjektumok közötti egyetértés vagy megegyezés hiánya, a szűklátókörűség, a rövid távú gondolkodás, a gazdasági érdekek egyoldalú érvényesítése és más emberi hiányosságok és gyakorlati hibák.¹⁷⁵ Továbbá az, hogy olyan működőképes konstrukciókat hozunk létre, amelyeknek nem ismerjük minden

¹⁷⁵ Az is lehet, hogy a természet, a véletlenek összejátszása okán az ember nélkül is hasonló „eredményre” jutna, nélkülünk is összeomolhat az ökoszisztéma. Kis pont vagyunk a természeti erőkhöz képest. Nem minden antropogén hatás érinti negatívan a környezeti egyensúlyt. Vagy az is lehetséges forgatókönyv, hogy éppen az emberi beavatkozással lehet elkerülni egy természeti katasztrófát.

hosszú távú hatását. Az igazi emberközpontú világ olyan, amelyikben az ember nincs tartósan összeütközésben a természettel, nem következhetnek be visszafordíthatatlan káros folyamatok.

FELHASZNÁLT IRODALOM

23–39.

- A. GERGELY A. 1996: *Tér – szimbólum – politika. Politika a térben, tér a politikában*. Budapest: MTA PTI.
- A. GERGELY A. 1997: A térszerveződés szimbolikus üzenetei. Térátélés és politika a kilencvenes évek elején. In: SZABÓ M. – VÁRNAI GY. (szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Budapest: Scientia Humana Kiadó, MTA PTI, 287–303.
- AGNEW, J. 1987: *Place and Politics*. London: Allen & Unwin.
- AGNEW, J. 1994: The territorial trap. The geographical assumptions of international relations theory. *Review of International Political Economy*, 1:1, 53–80.
- AGNEW, J. 2005: Space: place. In: CLOKE, P. – JOHNSTON, R. eds.: *Spaces of Geographical Thought*. London: Sage, 81–96.
- AGNEW, J. – CORBRIDGE, S. 1994: *Mastering Space*. London: Routledge.
- AITKEN, S. – VALENTINE, G. eds. 2006: *Approaches to Human Geography*. London: Sage Publications.
- ALLEN J. – MASSEY D. – COCHRANE A. [et al.] 1998: *Rethinking the Region*. London: Routledge.
- ALLEN, J. – COCHRANE, C. 2007: Beyond the territorial fix. Regional assemblages, politics and power. – *Regional Studies*, 41:9, 1161–1175.
- ALTHUSSER, L. – BALIBAR, E. eds. 1970: *Reading Capital*. London: New Left Books.
- AMIN, A. 2004: Regions unbound: towards a new politics of place. *Geografiska Annaler*, Series B, 86, 33–44.
- AMIN, A., – MESSEY, D. – THRIFT, N. eds. 2003: *Decentering the National: a Radical Approach to Regional Inequality*. London: Catalyst.
- AMIN, S. 2013: Az európai rendszer programozott összeroppanása. *Eszmélet*, 97: tavasz (április), 56–71.
- AUGÉ, M. 1995: *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London: Verso.
- AUGÉ, M. 2012: *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Budapest: Műcsarnok.
- BACHELARD, G. 2011: *A tér poétikája*. Budapest: Kijarat Kiadó.
- BÆRENHOLDT, J. O. – SIMONSEN, K. 2004: *Space Odysseys. Spatiality and Social Relations in the 21st Century*. Aldershot: Ashgate.
- BANGÓ J. 2006: A tér szociális konstrukciója. *Társadalomkutatás*, 24:3, 379–401.
- BANGÓ J. 2008: *Útkeresés a posztmodernben. Összegyűjtött szociológiai esszék és tanulmányok*. Budapest: Mindus Magyar Egyetemi Kiadó.
- BARABÁSI A. L. 2010: *Villanások – a jövő kiszámítható*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- BARCA, F. 2009: *An Agenda for a Reformed Cohesion Policy. A Place-Based Approach to Meeting European Union Challenges and Expectations*. [S.l.]: European Commission.
- BARNES, B. – BLOOR, D. – HENRY, H. 2002: *A tudományos tudás szociológiai elemzése*. Budapest: Osiris.
- BARNETT, C. – BRIDGE, G. 2013: Geographies of Radical Democracy: Agonistic Pragmatism and the Formation of Affected Interest. *Annals of the Association of American Geographers*, 103: 4, 1022–1040.
- BARRY, A. – MASLIN, M. 2016: The Politics of the Anthropocene. A Dialogue. *Geo: Geography and Environment*, 2. 1–12.
- BAUDRILLARD, J. 1987: *A tárgyak rendszere*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- BAUMAN, Z. 2002: *Globalizáció, a társadalmi következmények*. Szeged: Szukits.
- BECK, U. 2004: The cosmopolitan turn. In: GANE, N. ed.: *The Future of Social Theory*. London: Continuum, 143–166.
- BECK, U. 2005a: *Mi a globalizáció?* Szeged: Belvedere.
- BECK, U. 2005b: *Power in the Global Age: A New Global Political Economy*. Cambridge: Polity Press.
- BECK, U. – GRANDE, E. 2007: *Cosmopolitan Europe*. Cambridge: Polity Press.
- BENEDEK J. 2000: *A társadalom térbelisége és térszervezése*. Kolozsvár: Risoprint.
- BENEDEK J. 2002: A földrajz térszemléletének hullámai. *Tér és Társadalom*, 16:2, 21–29.
- BENEDEK J. 2006: *Területfejlesztés és regionális fejlődés*. Kolozsvár: Presa Universitară Clujeană.

- BENEDEK J. 2010: A régiók kialakulása és változása: véletlen vagy szükségszerűség? *Tér és Társadalom*, 24:3, 193–201.
- BERGER, P. L. – LUCKMANN, T. 1998: *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés.* Budapest: Józsefvég.
- BERGER, V. 2013: A tér problémája Anthony Giddens társadalomelméletében. *Replika*, 82, 25–54.
- BERGER, V. 2018: *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletben.* Budapest: L'Harmattan–Könyvpont.
- BERGSON, H. 1923: *Tartam és egvidejűség. Hozzászólás Einstein elméletéhez.* Budapest: Pantheon.
- BERKI M. 2017: A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. *Földrajzi Közlemények* 141(3), 203–215.
- BERKI M. – HALÁSZ L. szerk. 2014: *A társadalom terei, a tér társadalma. Megújulás és fenntarthatóság a város- és térségfejlesztésben.* Budapest: Art Webber Studio.
- BERRY, B. 1976: *Urbanization and Counterurbanization.* Beverly Hills: Sage.
- BHASKAR, R. 1993: *Dialectic: The Pulse of Freedom.* London: Verso.
- A Bizottság közleménye a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek (2006. július 13.): „Kohéziós politika és a városok: a városok és az agglomerációk hozzájárulása a régiók növekedéséhez és foglalkoztatottságához” COM(2006).
- BLOOR, D. 1992: *Knowledge and Social Imagery.* London: Routledge and Kegan Paul.
- BLOOR, D. 1999: A tudásszociológia erős programja. In: FORRAI G. – SZEGEDI P. szerk.: *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény.* Budapest: Áron Kiadó, 427–446.
- BOROS J. szerk. 2004: *Igazság és kommunikáció. Tanulmányok Davidson filozófiájáról.* Pécs: Brambauer.
- BOURDIEU, P. 1977: *Outline of a Theory of Practice.* Cambridge: Cambridge University Press.
- BOURDIEU, P. 2002: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Budapest: Napvilág Kiadó.
- BÖHME, G. 1995: *Atmosphäre.* Frankfurt: Suhrkamp.
- BÖHME, K. – ESER, T. W. – GASKELL, F. – GUSTEDT, E. 2008: *The Territorial Cohesion Principles. Position Paper to the EU Green Paper on Territorial Cohesion.* Hannover: Academy for Spatial Research and Planning.
- BRENNER, N. 1999: Globalisation as reterritorialization: the re-scaling of urban governance in the European Union. *Urban Studies*, 36:3, 431–451.
- BRYSON, N. 1983: *Vision and Painting: The Logic of the Gaze.* Yale University Press.
- BUTTIMER, A. 1976: Grasping the dynamism of lifeworld. *Annals of the Association of American Geographers*, 66:2, 277–292.
- BUZSÁKI GY. – MOSER, E. I. 2013: Memory, navigation and theta rhythm in the hippocampal-entorhinal system. *Nature Neuroscience*, 16:2, 130–138.
- CALLON, M. 1986: Some elements in a sociology of translation. In: LAW, J. ed.: *Power, Action, Belief: A New Sociology of Knowledge.* London: Routledge and Kegan Paul, 196–223.
- CALLON, M. 1987: Society in the making: The study of technology as a tool for sociological analysis. In: BIJKER, W. – HUGHES T. P. – PINCH, T. eds.: *The Social Construction of Technological System.* Cambridge: MIT Press, 83–103.
- CAMAGNI, R. 2009: Territorial capital and regional development. In: CAMAGNI, R. – NIJKAMP, P. eds.: *Handbook of Regional Growth and Development Theories.* Cheltenham: Edward Elgar, 118–132.
- CAMILLERI, J. – FALK, J. 1992: *The End of Sovereignty. The Politics of a Shrinking and Fragmenting World.* Aldershot: Edward Elgar.
- CAPELLO, R. 2007: *Regional Economics.* London–New York: Routledge.
- CAPRA, F. 2002: *The Hidden Connection.* New York: Doubleday.
- CASSIRER, E. 2009: Mitikus, esztétikai és teoretikus tér. *Vulgo*, 2:1–2, 241–242.
- CASTELLS, M. 1977: *The Urban Question: A Marxist Approach.* London: Edward Arnold.
- CASTELLS, M. 1999: Grassrooting the space of flows. *Urban Geography*, 20:4. 294–302.
- CASTELLS, M. 2005: *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra.* I. kötet. Budapest: Oktatási Minisztérium.
- CASTREE, N. 2014: Geography and the Anthropocene II. Current Contributions. *Geography Compass*, 7. 450–463.

- CEMAT 1983: *European Regional/Spatial Planning Charter. Torremolinos Charter. Adopted on 20 May 1983 at Torremolinos (Spain)*. Strasbourg: Council of Europe.
- CERTEAU, M. DE 2010: *A cselekvés művészete*. Budapest: Atlantisz.
- CERTEAU, M. DE – RENDALL, S. 1984: *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- CHRISTIANSEN, T. – JØRGENSEN, K. E. – WIENER, A. eds. 2000: *The Social Construction of Europe*. London: Sage.
- COLEMAN, J. 1990: *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Harvard University Press.
- COOKE, P. 1988: Modernity, Postmodernity and the City. *Theory, Culture, and Society*, 5. 475–492.
- COOK, I. 2004: Follow the Thing. *Papaya. Antipode*, 4. 642–664.
- COX, K. R. ed. 1997: *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. New York: Guilford.
- CRANG, M. – TRIFT, N. J. 2000: *Thinking Space*. London–New York: Routledge.
- CRESSWELL, T. 2004: *Place: A Short Introduction*. Oxford: Blackwell.
- CRESSWELL, T. 2006: Place. In: WARF, B. ed.: *Encyclopaedia of Human Geography*. London: Sage, 357–359.
- CROWELL, S. G. 2001: *Husserl, Heidegger and the Space of Meaning. Paths Toward Transcendental Phenomenology*. Evanston: Northwestern University Press.
- CZIRFUSZ M. 2012: A térszemlélet szerepe a regionális tudomány, a gazdaságföldrajz és a közgazdaságtan viszonyában. In: RECHNITZER J. – RÁCZ SZ. szerk.: *Dialógus a regionális tudományról*. Győr: SZIE Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, MRTT, 52–59.
- CS. KISS L. – KARÁCSONY A. szerk. 1994: *A társadalom és a jog autopoietikus felépítettsége*. Budapest: TEMPUS 0426/1990–1993.
- DAVIDSON, D. 2001: *Subjective, Intersubjective, Objective*. Oxford: Clarendon Press.
- DEALANEY, D. – LEITNER, H. 1997: The political construction of scale. *Political Geography*, 16:2, 93–97.
- DEAR, M. 1986: Postmodernism and Planning. *Environment and Planning D: Society and Space*, 4. 367–384.
- DEAR, M. 1988: The postmodern challenge: reconstructing human geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 13. 262–274.
- DEAR, J. M. 2000: *The Postmodern Urban Condition*. Oxford: Blackwell Publishers.
- DELEUZE, G. – GUATTARI, F. 1987: *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis–London: University of Minnesota.
- DELEUZE, G. – GUATTARI, F. 1994: *What is Philosophy?* New York, Columbia University Press.
- DERRIDA, J. 1997: Levél egy japán barátához. *Látó*, 8:6, 124–128.
- DESCARTES, R. 1996: *A filozófia alapelvei*. Budapest: Osiris Kiadó.
- DOEL, M. 1999: *Poststructuralist Geographies: The Diabolical Art of Spatial Science*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- DODGSHON, R. 1998: *Society in Time and Space. A Geographical Perspective and Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DUSEK T. 2004: *A területi elemzések alapjai. Regionális Tudományi Tanulmányok, 10*. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék.
- DUSEK T. 2011: A regionális tudomány frontvonalairól. *Gondolatok Lengyel Imre vitaindító tanulmányához. Tér és Társadalom*, 25:2, 197–209.
- DUSEK T. 2012: Az abszolút és a relacionális térszemlélet közötti hamis dichotómia. *Tér és Társadalom*, 26:2, 96–100.
- ENGELS, F. 1948: *Anti-Dühring*. Budapest: Szikra.
- ENYEDI GY. 2010: Terület- és településfejlesztéssel kapcsolatos tudományos kutatások fő irányai és feladatai. *Területi Statisztika*, 13 (50):4, 398–405.
- ENTRIKIN, J. N. 1991: *The Betweenness of Place: Towards a Geography of Modernity*. London: Macmillan.
- ERDŐSI F. 2014: A térértelmezés néhány problémája, szempontjainak sokfélesége. *Tér és Társadalom*, 28:1, 5–24.

- FÁBIÁN A. 2012: A határ menti együttműködések konstruktivista nézőpontjai. In: RECHNITZER J. – RÁCZ SZ. szerk.: *Dialógus a regionális tudományról*. Győr: SZIE Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, MRTT, 68–78.
- FARAGÓ K. 2014: Szemléleti terek, helyzeti reprezentációk. In: BÍRÓ CS. – VISY B. szerk.: *Tér(v)iszonyok és térkép(zet)ek*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- FARAGÓ L. 1991: Posztmodern: a modernizáció kritikája, avagy új kihívás. *Tér és Társadalom*, 5:4, 1–16.
- FARAGÓ L. 1992: A térszemlélet változó tartalma. In: LADOS M. szerk.: *Területi szemlélet a közgazdaságtanban, avagy van-e regionális gazdaságtan Magyarországon*. Győr: MTA RKK, 155–167.
- FARAGÓ L. 1994: „A kicsi szép, de gyenge is”. Neopopulista területfejlesztési stratégiák reneszánsza. *Falu Város Régió*, 1:9–10, 24–25.
- FARAGÓ L. 2003: A tér kép egy olvasata és a „területi” tervezés. *Tér és Társadalom*, 17:1, 19–40.
- FARAGÓ L. 2004: A regionalizmus hajtóerői Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 18:3, 1–23.
- FARAGÓ L. 2005: *A jövőalkotás társadalomtechnikája*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- FARAGÓ L. 2006: A városokra alapozott területpolitika koncepcionális megalapozása. *Tér és Társadalom*, 20:2, 83–102.
- FARAGÓ L. 2007: Térstruktúra: térideák és megvalósításuk a településhálózat-fejlesztésben. *Tér és Társadalom*, 21:4, 21–38.
- FARAGÓ L. 2010a: Minden régió „politikai”! In: BENKŐ P. szerk.: *Politikai régió – régiópolitika*. Budapest: Deák Kiadó, 46–54.
- FARAGÓ L. 2010b: Területi koncentráció és jelentőségükből veszítő perifériák. In: BARTA GY. – BELUSZKY P. – FÖLDI ZS. – KOVÁCS K. szerk.: *A területi kutatások csomópontjai*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 432–453.
- FARAGÓ L. 2011: Falvaink sorsa komplementer nézőpontból. In: MEZEI C. – BAKUCZ M. szerk.: *Agrárátalakulás, környezeti változások és regionális fejlődés. Tanulmányok Buday-Sántha Attila 70. születésnapjára*. Pécs: PTE KTK, 35–47.
- FARAGÓ L. 2012a: Térértelmezések. *Tér és Társadalom*, 26: 1, 5–25.
- FARAGÓ L. 2012b: A tértudomány(ok) kihívásai. In: RECHNITZER J. – RÁCZ SZ. szerk.: *Dialógus a regionális tudományról*. Győr: SZIE Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola; Magyar Regionális Tudományi Társaság, 87–98.
- FARAGÓ L. 2013a: Térleméleti alapvetések konstruktivista ismeretelméleti megközelítésben. *Tér és Társadalom*, 27:4, 3–29.
- FARAGÓ L. 2013b: Basic principles of the constructivist theory of space and the creation of regions. In: PÁLNÉ KOVÁCS I. – SCOTT J. – GÁL Z. szerk.: *Territorial Cohesion in Europe: for the 70th Anniversary of the Transdanubian Research Institute*. Pécs: Institute for Regional Studies Centre for Economic and Regional Studies HAS, 155–167.
- FARAGÓ L. 2014: A társadalom, a gazdaság és a természeti környezet „szentháromsága”. *Valóság*, 57:6, 49–55.
- FARAGÓ L. 2016a: Az EU területi politikájának a változásai közép-kelet-európai nézőpontból. *Tér és Társadalom*, 30:2, 3–22.
- FARAGÓ L. 2016b: *Téri lét. Társadalomtér-elméleti alapvetések*. MTA-doktori értekezés.
- FARAGÓ L. 2017: Autopoietikus (társadalmi) terek koncepciója. *Tér és Társadalom*, 31:1, 7–29.
- FARIÁS, I. – BENDER, T. eds. 2009: *Urban Assemblages: How Actor-Network Theory Changes Urban Studies*. London: Routledge.
- FARKAS J. 2003a: A társadalmi tér fogalmi és mérési lehetőségei. *Társadalomkutatás*, 21:1, 7–32.
- FARKAS J. 2003b: A társadalmi tér elméleti kérdései. *Társadalomkutatás*, 21:2, 14–34.
- FEATHERSTONE, R. – LASH, S. – ROBERTSON R. eds. 1995: *Global Modernities*. London: Sage.
- FEYERABEND, P. 2002: *A módszer ellen*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- FIGAL, G. 2009: *Tárgyiság. A hermeneutikai és a filozófia*. Budapest: Kijárat Kiadó.
- FISCHER, M. M. – NIJKAMP, P. eds. 2013: *Handbook of Regional Science*. London: Springer.
- FITZSIMMONS, M. 1989: The matter of nature. *Antipode*, 21:2, 106–120.
- FLORIDA, R. 2002: *The Rise of the Creative Class*. New York: Basic Books.

- FLORIDA, R. 2008: *Who's Your City? How the Creative Economy is Making where to Live the Most Important Decision of Your Life*. New York: Basic Books.
- FOERSTER, H. VON 1993: *Wissen und Gewissen. Versuch einer Brücke*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- FOUCAULT, M. 1980: Question on geography. In: GORDON, C. ed.: *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. London: Harvester Wheatsheaf, 63–77.
- FOUCAULT, M. 1990: *Felügyelet és büntetés: a börtön története*. Budapest: Gondolat.
- FOUCAULT, M. 2000: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen: Latin Betűk.
- Földrajz – regionális tudomány. Kerekasztal-beszélgetés 2001: In: JAKOBI Á. [et al.] összeáll.: *Geográfia az ezredfordulón. Regionális Tudományi Tanulmányok 6*. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék.
- FRISBY, D. – FEATHERSTONE, M. eds. 1997: *Simmel on Culture: Selected Writings*. London: Sage Publications.
- FUKUYAMA, F. 1994: *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest: Európa Kiadó.
- FÜREDI, F. 2017: *A célkeresztben: Magyarország*. Budapest: Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány.
- FÜRST J. 1954: *A regionális tervezés általános kérdései*. Budapest: Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat.
- GALTUNG, J. – O'BRIEN, P. – PREISWERE, R. eds. 1980: *Self-Reliance: A Strategy for Development*. London: Bogle-L'Ouverture Publications Ltd.
- GIDDENS, A. 1981: *A Contemporary Critique of Historical Materialism. Power, Property and the State. Vol. I*. London: Macmillan.
- GIDDENS, A. 1984: *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity.
- GIDDENS, A. 1997: *Szociológia*. Budapest: Osiris.
- GIDDENS, A. 2013: A strukturáció elmélete. *Replika*, 82, 11–23.
- GILBERT, E. W. 1951: Geography and regionalism. In: TAYLOR, G. ed.: *Geography in the 20th Century*. London: Methuen, 345–371.
- GLASERSFELD, E. 1984: An introduction to radical constructivism. In: WATZLAWICK, P. ed.: *The Invented Reality: How Do We Know?* New York: W. W. Norton, 17–40.
- GLASERSFELD, E. 1990: Teleology and the concepts of causation. *Philosophica*, 46: 2, 17–43.
- GLASERSFELD, E. 1995: *Radical Constructivism. A Way of Knowing and Learning*. London: The Falmer Press.
- GLASERSFELD, E. 1996: Bevezetés a radikális konstruktivizmusba. In: KISS A. A. – KOVÁCS S. – ODORICS F. szerk.: *Testes könyv I*. Szeged: Ictus, JATE, Irodalomelméleti Csoport, 91–111.
- GRAHAM, E. 1997: Philosophies underlying human geography research. In: FLOWERDEW, R. – MARTIN, D. eds.: *Methods in Human Geography: A Guide for Students Doing Research Projects*. Edinburgh: Longman, 6–30.
- Development Challenge Facing the Lagging Regions. Regional Development Studies 24*. Brussels: European Commission.
- GREVEN, M. TH. 1995: Demokratizáció és intézményépítés. *Politikatudományi Szemle*, 4:1, 9–20.
- GUIER, P. ed. 1992: *The Cambridge Companion to Kant*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GULYÁS L. – KAMPIS GY. – KUTROVÁTZ G. [et al.] 2013: *Bevezetés a tudományfilozófiába*. Budapest: ELTE TTK Tudománytörténet és Tudományfilozófia Tanszék.
- HABERMAS, J. 1985: *A kommunikatív cselekvés elmélete (I–II)*. Budapest: ELTE Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja és Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ.
- HACKING, I. 1999. *The Social Construction of What?* Cambridge: University Press.
- HAGGETT, P. 1965: *Locational Analyses in Human Geography*. London: Edward Arnold.
- HAGGETT, P. 2006: *Geográfia. Globális szintézis*. Budapest: Typotex.
- HARMAN, G. 2002: *Tool-Being. Heidegger and the Metaphysics of Objects*. Chicago: Carus Publishing Company.
- HARMAN, G. 2005: *Guerrilla Metaphysics. Phenomenology and the Carpentry of Things*. Chicago: Open Court.
- HARMAN, G. 2009: *Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics*. Melbourne: Re.press.
- HARTMANN, N. 1950: *Philosophie der Natur*. Berlin: Walter de Gruyter

- HARTSHORNE, R. 1939: *The Nature of Geography*. Association of American Geographers, Chicago, London: Rand McNally.
- HARVEY, D. 1969: *Explanation in geography*. London: Edward Arnold.
- HARVEY, D. 1973: *Social Justice and the City*. London: Edward Arnold.
- HARVEY, D. 1975: The geography of capitalist accumulation: a reconstruction of the Marxian theory. *Antipode*, 7:2, 9–21.
- HARVEY, D. 1982: *The Limits to Capital*. Chicago: University of Chicago Press.
- HARVEY, D. 1985: The geopolitics of capitalism. In: DEREK, G. – URRY, J. eds.: *Social Relations and Spatial Structure*. London: Macmillan, 128–163.
- HARVEY, D. 1990: *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origin of Cultural Change*. Cambridge–Oxford: Blackwell.
- HARVEY, D. 1996: *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell.
- HARVEY, D. 2001a: The “spatial fix”: Hegel, Van Thünen and Marx. In: HARVEY, D. ed.: *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*. Edinburgh: Edinburgh University Press and Routledge, 284–311.
- HARVEY, D. 2001b: Globalization and the “spatial fix”. *Geographische Revue*, 3:2, 23–30.
- HARVEY, D. 2003: *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- HARVEY, D. 2006: A tér-idő sűrűsödés és a posztmodern állapot. *Café Babel*, 52: 91–104.
- HARVEY, D. 2009: Az „új” imperializmus: felhalmozás kismémmizés által. *Fordulat*, 7:78–106.
- HEGEL, G. W. F. 1966: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HEGEL, G. W. F. 1968: *A természetfilozófia enciklopédiája II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HEGEL, G. W. F. 1977: *Előadások a filozófia történetéről. I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HEGEL, G. W. F. 1979: *A szellem fenomenológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HEIDEGGER, M. 1994: A művészet és a tér. In: HEIDEGGER, M.: „... költőien lakozik az ember...”. *Válogatott írások*. Budapest–Szeged: T-TWINS – Pompei, 211–218.
- HEIDEGGER, M. 2000: *Kant és a metafizika problémája*. Budapest: Osiris.
- HEIDEGGER, M. 2001: *A lét és idő*. Budapest: Osiris.
- HERRSCHEL, T. 2009: Regionalisation, “virtual” spaces and “real” territories. A view from Europe and North America. *International Journal of Public Sector Management*, 22:3. 272–285.
- HETHERINGTON, K. – LAW, J. 2000: After Networks, *Environment and Planning D: Space and Society*, 18. 127–132.
- HUBBARD, P. – KITCHIN, R. – VALENTINE, G. 1996: *Key Thinkers on Space and Place*. London: Sage.
- HUDSON R. 2002: *Producing Places*. New York: Guilford Press.
- HUME, D. 1973: *Tanulmány az emberi értelemről*. Budapest: Magyar Helikon.
- HUSSERL, E. 1970: *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology*. Evanston: Northwestern University Press.
- HUSSERL, E. 1972: *Válogatott tanulmányai*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- HUSSERL, E. 2001: *Előadások az időről*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó Kft.
- IZSÁK** É. 2012: Tér-elmélet és tudományos tudás. In: NEMES NAGY J. szerk.: *Térfolyamatok, térkategóriák, térelemzés. Regionális Tudományi Tanulmányok, 16*. Budapest: ELTE Regionális Tudományi Tanszék, 140–148.
- JAMES, P. E. 1954: Introduction: The field of geography. In JAMES, P. E. – JONES, C. F. eds.: *American Geography: Inventory and Prospect*. Syracuse: Syracuse University Press, 2–18.
- JAMES, W. 1981: Pragmatizmus. (részletek). In: SZABÓ A. GY. vál.: *Pragmatizmus. A pragmatista filozófia megalapítóinak műveiből*. Budapest: Gondolat, 119–389.
- JAMESON, F. 1991: *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham: Duke University Press.
- JOAS, H. 1996: *The Creativity of Action*. Chicago: University of Chicago Press.
- JOHNSTON, R. 1991: *A Question of Place*. Oxford: Blackwell.
- JOHNSTON, R. J. – GREGORY, D. – PRATT, G. – WATTS, M. 2000: *The Dictionary of Human Geography*. 4th edition. Oxford: Blackwell.

- JÓNA GY. 2013: A területi tőke fogalmi megközelítései. *Tér és Társadalom*, 27:1, 30–43.
- JONES, M. 2017: New localism, new localities... In: DEAS, I. – HINCKS, S. eds.: *Territorial Policy and Governance. Alternativie Paths*. London – New York: Routledge, 17–34.
- JONES, M. – JESSOP, B. 2010: Thinking state/space incommissibly. *Antipode*, 42:5, 1119–1149.
- KANT, I. 1981: *A tiszta ész kritikája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KANT, I. 1991: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Budapest: Gondolat.
- KANT, I. 2001: *Az itéleterő kritikája*. Szeged: Ictus.
- KARÁCSONY A. 1988: Önépítés és megismerés. A radikális konstruktivizmusról. *Világosság*, 29:7, 452–456.
- KARÁCSONY A. 1990: Niklas Luhmann társadalomelmélete és autopoieízise. *Szociológia*, 19:1–2, 1–28.
- KEATING, M. 1998: *The New Regionalism in Western Europe: Territorial Restructuring and Political Change*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- KIERKEGAARD, S. A. 1978: *Vagy-vagy*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- KNORR-CETINA, K. 1983: The ethnographic study of scientific work: Towards a constructivist interpretation of science. In: KNORR-CETINA, K. – MULKAY, M. eds.: *Science Observed: Perspectives on the Social Study of Science*. London: Sage, 115–140.
- KOERTGE, N. ed. 1998: *A House Built on Sand. Exposing Postmodernist Myths about Science*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- KOHLER-KOCH, B. 2005: European governance and system integration. *European Governance Papers*, (EUROGOV) No. C-050.
- KOLOSZOVSZKI, N. N. 1969: *Teorija ékonomiecseszkogo rajonirovanija*. Moszkva: Goszpolitizdat.
- KONSZTANTYINOV, F. V. szerk. 1963: *A marxista filozófia alapjai*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- KOVÁCH I. 2012: *A vidék az ezredfordulón*. Budapest: MTA TK Szociológiai Intézet, Argumentum.
- KŐSZEGFALVI GY. – TÓTH J. 1998: Általános településföldrajz. In: TÓTH J. – VUICS T. szerk.: *Általános társadalomföldrajz*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 389–448.
- KRAJKÓ GY. 1987: *A Szovjetunió gazdaságföldrajza*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- KRUGMAN, P. 1980: Scale economies, product differentiation, and the pattern of trade. *American Economic Review*, 70:5, 950–959.
- KRUGMAN, P. 1981: Trade, accumulation, and uneven development. *Journal of Development Economics*, 8:2, 149–161.
- KRUGMAN, P. 2000: A földrajz szerepe a fejlődésben. *Tér és Társadalom*, 14:4. 1–21.
- KRUGMAN, P. 2003: *Földrajz és kereskedelem*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KUHN, T. S. 1984: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat.
- KUNSTLER J. H. 1993: *The Geography of Nowhere: The Rise and Decline of America's Man-Made Landscape*. New York: Simon and Schuster.
- KUTROVÁTZ G. 2013: David Bloor és a tudásszociológia Erős Programja. In: ROPOLYI L. szerk.: *Bevezetés a tudományfilozófiába*. Budapest: ELTE TTK. <http://elte.prompt.hu/sites/default/files/tananyagok/BevTudfil/book.pdf> (Letöltés dátuma: 2016. 06. . 01.)
- LAKATOS I. 1997: *Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai*. Budapest: Atlantisz.
- LATOUR, B. 1999a: *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- LATOUR, B. 1999b: For David Bloor... and beyond: A reply to David Bloor's "anti-Latour." *Studies in History and Philosophy of Science*, 30:1, 113–129.
- LATOUR, B. 1999c: *Sohasem voltunk modernek*. Budapest: Osiris.
- LATOUR, B. 2003: The promises of constructivism. In: IHDE, D. – SELINGER, E. [et al.] eds.: *Chasing Technoscience: Matrix for Materiality*. Bloomington: Indiana University Press.
- LATOUR, B. 2005: *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- LATOUR, B. 2009: Tarde's idea of quantification. In: CANDEA, M. ed.: *The Social after Gabriel Tarde: Debates and Assessments*. New York: Routledge.
- LAW, J. – HUSSARD, J. 1999: *Actor Network Theory and After*. Oxford: Blackwell Publishers.

- LEFEBVRE, H. 1970/2003: *The Urban Revolution*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- LEFEBVRE, H. 1973: *The Survival of Capitalism: Reproduction of the Relations of Productions*. London: Allison and Busby.
- LEFEBVRE, H. 1976: Reflections on the politics of space. *Antipode*, 8:2, 30–37.
- LEFEBVRE, H. 1991: *Production of Space*. London, Oxford: Blackwell.
- LEFEBVRE, H. 1992: *Éléments de rythmanalyse: introduction à la connaissance des rythmes*. Paris: Syllepse.
- LEIBNIZ, G. W. 1986: *Válogatott filozófiai írásai*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- LENGYEL I. 2003: *Verseny és területi fejlődés*. Szeged: JATEPress.
- LENGYEL I. 2010a: A regionális tudomány „térnyerése”: reális esélyek, avagy csalfa délibábok. *Tér és Társadalom*, 3:11, 11–40.
- LENGYEL I. 2010b: *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- LENGYEL I. 2012: Regionális növekedés, fejlődés, területi tőke és versenyképesség. In: BAJMÓCY Z.–LENGYEL I. – MÁLOVICS GY. szerk.: *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. Szeged: JATEPress, 151–174.
- LENIN, V. I. 1954a: *Összes művek*. 14 kötet. Budapest: Szikra.
- LENIN, V. I. 1954b: *Filozófiai füzetek*. Budapest: Szikra.
- LENIN, V. I. 1964: Materializmus és empiriokriticizmus. In: *Lenin összes művei. 18. kötet*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- LISSMANN, K. P. 1992: Karl Marx + 1819+1989. Man stirbt nur zweimal. Wien, Sonderzahl.
- LÖW, M. 2001: *Raumsoziologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- LÖW, M. 2008: The constitution of space: The structuration of spaces through the simultaneity of effects and perception. *European Journal of Social Theory*, 11:1, 25–49.
- LUHMANN, N. 1995: *Social Systems*. Stanford: Stanford University Press.
- LUHMANN, N. 2006: *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest: Gondolat.
- LUHMANN, N. 2010: *A modernség megfigyelései*. Budapest: Gondolat.
- LUX G. 2012: Saját tereinkbe zárva? Közép- és Kelet-Európa a regionális tudomány európai integrációjában. In: RECHNITZER J. – RÁCZ Sz. szerk.: *Dialógus a regionális tudományról*. Győr: SZIE Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, MRTT. 151–170.
- LYOTARD, J-F. 1984: *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Manchester: Manchester University Press.
- MACH, E. 1906: *Space and geometry. In the light of physiological, psychological and physical inquiry*. Chicago: The Open Court Publishing Company.
- MANNHEIM, K. 1996: *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz.
- MANTZAVINOS, CH. – NORTH D. C. – SHARIQ, S. 2003: *Learning, Institutions, and Economic Performance*. Bonn: Max Planck Institute for Research on Collective Goods.
- MARCUSE, H. 1990: *Az egydimenziós ember*. Budapest: Kossuth.
- MARTIN, R. 1999: The new “geographical turn” in economics: some critical reflections. *Cambridge Journal of Economics*, 23:1, 65–91.
- MARTIN, R. (2001): Geography and public policy: the case of the missing agenda. *Progress in Human Geography*, 25. 189–210.
- MARX, K. – ENGELS, F. 1983: A kommunista párt kiáltványa. In: *Marx és Engels válogatott művei I. kötet*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 137–164.
- MASSEY, D. 1991: A global sense of place. *Marxism Today*, June, 24–29.
- MASSEY, D. 1992: The politics and space/time. *New Left Review*, 196:11–12, 65–84.
- MASSEY, D. 1994: *Space, Place and Gender*. Cambridge: Polity Press.
- MASSEY, D. 1995: *Spatial Division of Labour: Social Structures and the Geography of Production*. London: Macmillan.
- MASSEY, D. 1997: A global sense of place. In: BARNES, T. – GREGORY, T. eds.: *Reading in Human Geography*. London: Arnold, 315–323.

- MASSEY, D. 1999: Space-time, “science” and the relationship between physical geography and human geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 24, 261–276.
- MASSEY, D. 2005: *For Space*. London: Sage Publications.
- MASSEY, D. – JESS, P. eds. 1995: *A Place in the World*. Oxford: Oxford University Press.
- MATURANA, H. R. 1978: Biology of language: The epistemology of reality. In: MILLER, G. A. – LENNEBERG, E. eds.: *Psychology and Biology of Language and Thought: Essays in Honor of Eric Lenneberg*. New York: Academic Press, 27–63.
- MATURANA, H. R. 1981: Autopoiesis. In: ZELENY, M. ed.: *Autopoiesis: A Theory of Living Organizations*. New York: North-Holland, 21–32.
- MÁRAI S. 2002: *Tájak, városok, emberek*. Budapest: Helikon.
- MCALLISTER, J. W. 2003: Algorithmic randomness in empirical data. *Studies History and Philosophy of Science Part A*, 34:3, 633–646.
- MCCANN, P. 2007: Observational equivalence? Regional studies and regional science. *Regional Studies*, 49:9, 1209–1221.
- MENDŐL T. 1946: A városföldrajz tárgyköre és feladatai. *Városi Szemle*, 32:5, 334–354.
- MENDŐL T. 1999: *A földrajztudomány az ókortól napjainkig*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- MERLEAU-PONTY, M. 1989: *Phenomenology of Perception*. London – New York: Routledge.
- MÉSZÁROS R. 2000: *A társadalomföldrajz gondolatvilága*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék.
- MÉSZÁROS R. 2001: A kibertér társadalomföldrajzi megközelítése. *Magyar Tudomány*, 48 (108):7, 769–779.
- MÉSZÁROS R. 2011: A regionális tudomány a változó világban. Megjegyzések Lengyel Imre tanulmányához. *Tér és Társadalom*, 25:1, 210–213.
- MINGERS, J. 1995: *Self-Producing Systems. Implications and Applications of Autopoiesis*. New York – London: Plenum Press.
- MINGERS, J. 2002: CAN SOCIAL SYSTEMS BE AUTOPOIETIC? ASSESSING LUHMANN’S SOCIAL THEORY. *SOCIOLOGICAL REVIEW*, 2., 278–296.
- MINGERS, J. 2004: Can social systems be autopoietic? Bhaskar’s and Giddens’ social theories. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 34:4. 403–427.
- MURDOCH, J. 2006: *Post-Structuralist Geography*. London: Sage.
- NÆSS, A. 1989: *Ecology, Community, and Lifestyle: Outline of an Ecosophy*. Cambridge: University Press.
- NEMES NAGY J. 2003: A regionális tudomány dualitása és paradigmái – hazai tükröben. *Tér és Társadalom*, 17:1, 1–17.
- NEMES NAGY J. 2009: *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- NEMES NAGY J. 2012: Tereid, tereim, tereink. (Reflexiók Faragó László Térértelmezések c. tanulmányához). *Tér és Társadalom*, 26:2. 89–95.
- NEWTON, I. 2003: A természetfilozófia matematikai alapjai. Magyarázó jegyzet. In: SZEGEDI P. – ROPOLYI L. szerk.: *Isaac Newton válogatott írásai*. Budapest: Typotex, 106–117.
- OECD 2001: *Territorial Outlook*. Paris: OECD Publications.
- O’KEEFE J. – NADEL, L. 1978: *The Hippocampus as a Cognitive Map*. Oxford: Univeristy Press.
- ORBÁN J. 1994: *Derrida írás-fordulata*. Pécs: Jelenkor.
- PAASI, A. 2001: Europe as a social progress and discourse. Considerations of place, boundaries and identity. *European Journal of Urban and Regional Studies*, 8:1, 7–28.
- PAINTER, J. 2010: Rethinking territory. *Antipode*, 42:5, 1090–1118.
- PÁL L. 1964: Megjegyzések a tér és idő filozófiai kérdéseire. *Magyar Filozófiai Szemle*, 8:3. 413–422.
- PEET, R. 1998: *Modern Geographical Thought*. Oxford–Malden: Blackwell.
- PEET, R. 2005: Bio-gaze: Review essays on Key Thinkers on Space and Place. *Environment and Planning A*, 37. 165–7.
- PIAGET, J. 1993: *Az értelem pszichológiája*. Budapest: Gondolat.
- PICKERING, A. 1984: *Constructing Quarks: A Sociological History of Particle Physics*. Chicago: University of Chicago Press.

- PIETERSE, J. N. 1995: Globalization as hybridization. In: FEATHERSTONE, M. – LASH, S. – ROBERTSON, R. eds.: *Global Modernities*. London: Sage.
- PIKE, A. ed. 2009: *Wither Regional Science?* New York: Routledge.
- PLATÓN 1943: *Platón összes művei*. Budapest: Magyar Filozófiai Társaság.
- POPPER, K. R. 1997: *A tudományos kutatás logikája*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- PRED, A. R. 1985: Presidential address interpenetrating processes: Human agency and the becoming of regional spatial and social structures. *Papers of the Regional Science Association*, 57:1, 7–17.
- PRIGOGINE, I. R. 1997: *The End of Certainty. Time, Chaos and the Laws of Nature*. New York, London: The Free Press.
- PROBÁLD F. 2007: Társadalomföldrajz és regionális tudomány. *Tér és Társadalom*, 21:1, 21–33.
- PUTNAM, R. D. 1993: *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- PUTNAM, R. D. 2000: *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- RECHNITZER J. 2005: Tükör által nem elhomályosítva (a posztmodern, a paradigmák, a main stream és a csábítás ördöge a regionális tudományban). *Tér és Társadalom*, 19:3–4, 1–12.
- RECHNITZER J. – RÁCZ SZ. szerk. 2012: *Dialógus a regionális tudományról*. Győr: SZIE Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, MRTT.
- Regionális tudományi kislexikon. 2005: In: NEMES NAGY J. szerk.: *Regionális elemzési módszerek. Regionális Tudományi Tanulmányok, 11*. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék.
- RELPH, E. 1976: *Place and Placelessness*. London: Pion.
- RIEGLER, A. 2005: Editorial. The constructivist challenge. *Constructivist Foundations*, 1:1, 1–8.
- ROBERTSON, R. 1992: *Globalization. Social Theory and Global Culture*. London: Sage.
- ROBERTSON, R. 1995: Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity. In: FEATHERSTONE, M. – LASH, S. – ROBERTSON, R. eds.: *Global Modernities*. London: Sage Publications. 25–44.
- ROBINSON, H. 2002: Két berkelyánus érv a tér természetéről. In: BOROS G. szerk.: *Ész és szenvedély: filozófiai tanulmányok a XVII–XVIII. századból*. Budapest: Áron Kiadó, 399–412.
- ROSE, G. 1993: *Feminism and Geography*. Cambridge: Polity.
- SAYER, A. 2000: *Realism and Social Science*. London: Sage.
- SAFRANSKI, R. 2004: *Mennyi globalizációt bír el az ember?* Budapest: Európa Kiadó.
- SCHAEFER, F. K. 1953. Exceptionalism in geography: A methodological examination. *Annals of the Association of American Geographers*, 43, 226–49.
- SCHOLTE, J. A. 2000: *Globalization: A Critical Introduction*. London: Macmillan.
- SCHOPENHAUER, A 2001: *A világ mint akarat és képzet*. Budapest: Osiris.
- SCHÜTZ, A. – LUCKMANN, T. 2003: Az életvilág struktúrái. In: FELKAI G. – NÉMEDI D. – SOMLAI P. szerk.: *Szociológiai irányzatok a XX. században. Olvasókönyv a szociológia történetéhez*. 2. kötet. Budapest: Új Mandátum, 272–302.
- SEN, A. K. 2003: *A fejlődés mint szabadság*. Budapest: Európa Kiadó.
- SIMMEL, G. 1997: The sociology of space. In: FRISBY, D. – FEATHERSTONE, M. eds.: *Simmel on Culture: Selected Writings*. London: Sage, 137–169.
- SIMMEL, G. 2007: Híd és ajtó. *Híd*, 2:30–35. <http://epa.oszk.hu/01000/01014/00034/pdf/030.pdf> (Letöltés dátuma: 2018. 12. 01.)
- SIMONOVITS, A. 1974: *A tér és az idő problémája*. Budapest: Művelődési Minisztérium.
- SIMONOVITS, A. – BEKE A. szerk. 1966: *Szemelvények a dialektikus materializmus köréből. II. kötet. A tér és az idő*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- SISMONDO, S. 1993: Some social constructions. *Social Studies of Science*, 23:3, 515–553.
- SMITH, N. 1990: *Uneven Development, Nature, Capital and the Production of Space*. Athens: The University of Georgia Press.
- SOJA, E. W. 1980: The socio-spatial dialectic. *Annals of the Association of American Geographers*, 70:2, 207–225.
- SOJA, E. W. 1989: *Postmodern Geographies*. London: Verso.
- SOJA, E. W. 1996: *Thirdspace*. Cambridge–Oxford: Blackwell.

- SOKAL, A. – BRICMONT, J. 1998: *Fashionable Nonsense. Postmodern Intellectuals' Abuse of Science*. New York: Picador.
- STEGMÜLLER, W. 1989: Korunk hat német filozófusa: Franz Brentano, Edmund Husserl, Max Scheler, Martin Heidegger, Karl Jaspers. Fordította Horn András.
http://nemetfilozofia.hu/stegmueller_konyv.pdf (Letöltés dátuma: 2018. 12. 01.)
- STIGLITZ, J. E. A globalizáció és visszasságai. Budapest: Napvilág Kiadó. STORPER, M. 1997a: *The Regional World. Territorial Development in a Global Economy*. New York: Guilford Press.
- SWYNGEDOUW, E. 1992: The Mammon Quest: 'Glocalization', Interspatial Competition and the Monetary Order: The Construction of New Scales. In: *Cities and Regions in the New Europe. The Global-Local Interplay and Spatial Development Strategies*. London: Belhaven Press; 39–67.
- SWYNGEDOUW, E. 1997: Neither global nor local: "glocalization" and the politics of scale. In: COX, K. R. ed.: *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. New York: Guilford, 138–166.
- SZABÓ P. 2008: A térszerkezet fogalma, értelmezése. *Tér és Társadalom*, 22:4, 63–80.
- SZENT ÁGOSTON 1987: *Vallomások*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- SZOLCÁSANYI T. 2004: A davidsoni háromszögelés információ-elméleti elemzése. In: BOROS J. szerk.: *Igazság és kommunikáció. Tanulmányok Davidson filozófiájáról*. Pécs: Brambauer, 145–165.
- SZVIGYERSZKIJ, V. I. 1959: *Tér és idő*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- TAYLOR, P. J. 1994: The State as Container: Territoriality in the Modern World. *Progress in Human Geography*, 18:2, 151–162.
- TAYLOR, P. J. 1999: Places, spaces and Macy's: place-space tensions in the political geography of maternities. *Progress in Human Geography*, 23:1, 7–26.
- THRIFT, N. J. 1996: *Spatial Formations*. London: Sage.
- THRIFT, N. J. 1999: Steps to an ecology of place. In: MASSEY, D. – ALLEN, J. – SARRE, P. eds.: *Human geography today*. Cambridge: Polity Press, 295–322.
- THRIFT, N. J. 2000: Pandora's box. Cultural geographies of economies. In: CLARK, G. L. – FELDMAN, M. P. – GARTLER, M. S. eds.: *The Oxford Handbook of Economic Geography*. Oxford: Oxford University Press, 689–704.
- THRIFT, N. J. 2004: Summoning life. In: CLOKE, P. – CRANG, P. – GOODWIN, M. eds.: *Envisioning Human Geographies*. London: Arnold, 81–103.
- THRIFT, N. J. 2008: *Non-Representational Theory*. London: Routledge.
- TOLMAN, E. C. 1948: Cognitive maps in rats and men. *Psychological Review*, 55, 189–208.
- TÓTH B. I. 2010: Az immateriális és a területi tőke összefüggései. *Tér és Társadalom*, 24:1, 65–81.
- TÓTH J. 1999: Régiók és vagy megyék? Meditáció egy alapkérdésről. In: BÁNLAKY P. – BOKOR B. – TÓTH J. szerk.: *A terület- és településfejlesztés társadalmi összefüggésrendszere*. Pécs: JPTE Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézete, 95–99.
- TÓTH J. 2003: *Kell nekünk régió?* Előadás a Mindentudás Egyetemén.
<http://mindentudas.hu/elodasok-cikkek/item/69-kell-nekunk-regio?.html> (Letöltés dátuma: 2018. 12. 01.)
- TOULMIN, S. 1972: *Human Understanding. Volume I. The Collective Use and Development of Concept*. Oxford: Clarendon Press.
- TURNOCK, D. 2004: American geographers and the geography of East Central Europe. *GeoJournal*, 59: 1, 77–89.
- URRY, J. 1990: Társadalmi viszonyok, tér és idő. *Tér és Társadalom*, 4:3–4, 125–145.
- URRY, J. 2004: The complex spaces of scandal. In: BÆRENHOLDT, J. O. – SIMONSEN, K. eds.: *Space Odysseys. Spatiality and Social Relations in the 21st Century*. Aldershot: Ashgate, 15–26.
- VARELA, F. – THOMSON, E. – ROSCH, E. 1991: *The Embodied Mind. Cognitive Science and Human Experience*. Cambridge: MIT Press.
- VARRÓ K. 2004: A régió, mint diszkurzív termék. *Tér és Társadalom*, 18:1, 73–91.
- WALLERSTEIN, I. 1974: *The Modern World System*. New York: Academic Press.
- WALLERSTEIN, I. 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- WALLERSTEIN, I. 2010: *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány.
- WEBER, M. 1967: *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- WHATMORE, S. 2002: *Hybrid Geographies: Natures, cultures, spaces*. London, Thousand Oaks, CA and New Delhi, Sage.
- WHATMORE, S. – BOUCHER, S. 1993: Bargaining with nature: The discourse and practice of “environmental planning gain”. – *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series*, 18: 2, 166–178.
- WITTGENSTEIN, L. 1998: *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz.
- WORLD BANK 2009: *World Development Report 2009. Reshaping Economic Geography*. Washington.
- YI-FU TUAN 1974: *Topophilia: A Study of Environmental Perceptions, Attitudes, and Values*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- YI-FU TUAN 1977: *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

„Az én fájdalmam az én lovagváram, [...] senki sem ostromolja meg. Innen csapok le a valóságba és ragadom meg a zsákmányomat; de nem maradok lent, a zsákmányomat felviszem, és ez a zsákmány egy kép, amelyet beleszövök kastélyom tapétáiba.” (KIERKEGAARD, S. A. 1978: *Vagy-vagy*. Budapest: Gondolat Kiadó, 58.)